

โกศาปานไปฝรั่งเศส

ฉบับหอสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติ

[redacted]ยวจบ

กรมศิลปากรอนุญาตให้ศิลปาบรรณาคารพิมพ์จำหน่าย

4, บทลครนอกรวม 6 เรื่อง พระราชนพนธ์ รัชกาลที่ 2 ราคา 30 บาท 5, มูลบทบรรพกิจ มี 6 เรื่อง รวมเล่มเดียว ของพระยาศรีสุนทรโวหาร 20 บาท สกุลตลา, มัทนะพาธา, ท้าวแสนปม, ประมวลสุภาษิต ของรัชกาลที่ 6 ราคา 30 บาท ราชาธิราช ๓๐ บาท พระราชพิธี ๑๒ เดือน ๓๐ บาท พงษาวดารโยนก ๓๐ บาท นาราย ๑๐ ปาง ๓๐ บาท หนังสือทุกเล่มนี้ของหอพระสมุดแห่งชาติ

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

โกศาปานไปฝรั่งเศส

ฉบับหอสมุดแห่งชาติ

เล่มเดียวจบ

กรมศิลปากรอนุญาตให้ศิลปาบรรณาคารพิมพ์จำหน่าย

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสมุทรปราการ
เลขหมู่ 391.393044
ต528ก
เลขทะเบียน น45บ0061 สพ.หบ.

พิมพ์ที่ ร.พ. ชาญชัย ๔๐ ถนนเฟื่องนคร พระนคร
นายเพ้ง แซ่ล้อ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ก.พ. ๒๔๙๗

คำนำ

สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร แจ้งความมายังหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่า มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือเรื่องโกศาปานเป็นทูตไปเมืองฝรั่งเศส ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๕๗-๕๗-๕๙-๖๐ รวม ๔ ภาค ไว้ในเล่มเดียวกันเพื่อจำหน่ายแก่ประชาชนในราคาอันสมควร กรมศิลปากรมีความยินดีอนุญาตให้สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคารจัดพิมพ์หนังสือดังกล่าวจำหน่ายได้ตามความประสงค์

เรื่องโกศาปานเป็นทูตไปเมืองฝรั่งเศสนี้ มองซิเออร์ เดอ วิเซ เป็นผู้แต่งพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๐ (พ.ศ. ๒๒๑๓) มีฉบับอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ เลขฐานจารย์ ฟ. ฮีแล แห่งโรงเรียนอัสสัมชัญ ได้มีความอุตสาหะแปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย ราชบัณฑิตยสภาได้จัดพิมพ์ในชุดประชุมพงศาวดารแยกเป็นภาค ๆ รวม ๔ ภาค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ต่อจากนั้นก็ยังมิได้จัดพิมพ์อีก นับว่าเป็นหนังสือหายากเรื่องหนึ่งซึ่งน่าอ่านและให้ความรู้แก่ผู้ที่สนใจเป็นอย่างดี.

กรมศิลปากร

๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๗

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

สารบาญ

โกศาปานไปฝรั่งเศส หน้า ๑

บทที่ ๑ ระยะทางของราชทูตสยาม—
ในประเทศฝรั่งเศส ,, ๗

,, ๒ ทูตรอคำสั่งอยู่ที่แบรสต์ ,, ๑๖

,, ๓ เจ้าพนักงานกรมวังถือรับสั่งมาเร่ง—
ราชทูตไปกรุงปารีส ,, ๒๒

,, ๔ ราชทูตไทยออกจากเมืองแบรสต์ ,, ๒๕

,, ๕ ราชทูตมาถึงเมืองตูรส์ คือ ประมาณ—
กลางทางจากทะเลไปเมืองหลวง ,, ๓๐

,, ๖ ราชทูตสยามทำความเคารพต่อพระราชสาส์น—
อย่างไร ,, ๓๔

,, ๗ ราชทูตไปถึงเมืองแวงแซนใกล้เมืองหลวง ,, ๓๗

,, ๘ ราชทูตพักแรมอยู่ที่พระตำหนัก—
เตอแบร์น ,, ๔๓

,, ๙ ข้าราชการและผู้ดีฝรั่งเศสออกมา—
เยี่ยมเยียนราชทูต ,, ๔๔

,, ๑๐ ราชทูตไปเที่ยวตุบ้านเสนาบดีเตอเซเญอเล ,, ๔๘

บทที่	๑๑	ราชทูตไปดูนักเรียนเล่นละครพูด—ที่โรงเรียน "หลุยส์เลอกรังด์"	หน้า ๕๓
,,	๑๒	ราชทูตกระทำวิสาสะกับสตรีชาวฝรั่งเศส	,, ๕๕
,,	๑๓	ราชทูตแลเห็นผู้หญิงฝรั่งเศสขี่ม้า	,, ๕๙
,,	๑๔	ราชทูตย้ายตำหนักไปพักอยู่ที่เมืองรังบุเย	,, ๖๒
,,	๑๕	ราชทูตสยามยังเข้าไปเฝ้าไม่ได้	,, ๖๕
,,	๑๖	ว่าด้วยพระราชอาสน์และศาสนา	,, ๖๗
,,	๑๗	ราชทูตเตรียมจะเข้าเฝ้า	,, ๗๒
,,	๑๘	ราชทูตเข้าเฝ้า	,, ๗๔
,,	๑๙	ราชทูตไปเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์	,, ๗๗
,,	๒๐	ราชทูตไปดูทหารชุดคลอง	,, ๗๒
,,	๒๑	ราชทูตไปดูบ้อม "เดอฉาบัลติย" และวัง—"แองวาลิด"	,, ๗๗
,,	๒๒	ราชทูตไปดูละครอิตาเลียน	,, ๘๒
,,	๒๓	ราชทูตไปดูพระที่นั่ง "ลูฟร์"	,, ๘๖
,,	๒๔	ราชทูตไปดูราชสภา "อรรคเดม์"	,, ๑๐๒
,,	๒๕	ราชทูตไปดูช่างสะดึงหลวงที่โรงค็อบแลง	,, ๑๐๖
,,	๒๖	ราชทูตไปดูโรงเจียระไนเพชรพลอย—ของหลวง	,, ๑๐๗
,,	๒๗	ราชทูตไปดูอู่เรือกัญญาและโรงงานพิเศษ	,, ๑๐๙

บทที่	๒๘	ว่าด้วยนิสัยใจคอของราชทูต	หน้า ๓๓๔
,,	๒๙	ว่าด้วยโรงเรียนสตรีชื่อแรงศรี	,, ๓๒๐
,,	๓๐	ราชทูตไทยสนทนากับเสนาบดีเดอครัวซี	,, ๓๒๓
,,	๓๑	ราชทูตไปดูละครโอเปรา	,, ๓๒๗
,,	๓๒	ราชทูตไปชมหอดูดาว	,, ๓๓๓
,,	๓๓	ราชทูตไปดูพระอาราม	,, ๓๕๐
,,	๓๔	ราชทูตไทยไปดูห้างขายเพชร	,, ๓๕๕
,,	๓๕	ราชทูตไปพักอาศัยที่พระตำหนักเดอลาญี	,, ๓๖๑
,,	๓๖	ราชทูตไปทดลองที่แวร์ซายส์	,, ๓๖๖
,,	๓๗	ราชทูตไปเที่ยวดูสวน	,, ๓๗๐
,,	๓๘	ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วังแวร์-ซายส์เป็นครั้งที่ ๓	,, ๓๗๓
,,	๓๙	ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วังแวร์-ซายส์เป็นครั้งที่ ๔	,, ๓๗๖
,,	๔๐	ราชทูตไปดูหอน้ำประปาที่มาร์ลี	,, ๓๗๙
,,	๔๑	ราชทูตไปเฝ้าในห้องเสวย	,, ๓๘๕
,,	๔๒	ราชทูตไปเฝ้าพระชายาแห่งองมเด็จ-พระยุพราชเจ้า	,, ๓๙๑

,, ๔๓	ว่าด้วยเพชรพลอยของสมเด็จพระเจ้า—หลุยส์ที่ ๑๔	,, ๑๙๔
,, ๔๔	ราชทูตไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัขของพระเจ้าแผ่นดิน	,, ๑๙๖
,, ๔๕	ราชทูตไปรับประทานอาหารที่พระอารามมงหลุยส์	,, ๑๙๙
,, ๔๖	ราชทูตไปดูวัดแซงต์เมเดอริก	,, ๒๐๓
,, ๔๗	ราชทูตไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการ	,, ๒๐๓
,, ๔๘	ราชทูตไปดูการทดลองวิทยาศาสตรต่าง ๆ	,, ๒๐๘
,, ๔๙	ราชทูตเริ่มเดินทางไปเที่ยวตามณฑลฟลังดร์ข้างฝ่ายเหนือ	,, ๒๑๑
,, ๕๐	ระยะทางจากเมืองแซงต์เดอนีถึงเมืองอาเมียงส์	,, ๒๑๕
,, ๕๑	ราชทูตดำเนินไปถึงเมืองอาราส	,, ๒๑๗
,, ๕๒	ท่านราชทูตดำเนินทางตามมณฑลฝ่ายเหนือต่อไป	,, ๒๒๑
,, ๕๓	ราชทูตเยี่ยมเมืองกาแลส์	,, ๒๓๗
,, ๕๔	ราชทูตถึงเมืองดังแกร์ก	,, ๒๔๑
,, ๕๕	ราชทูตไปดูอู่เมืองดูร์เนย์	,, ๒๔๖

,,	๕๖	ราชทูตถึงเมืองวาลังเซียนส์	หน้า ๒๕๕
,,	๕๗	นางภิกษุนีเมืองเยอแนง	,, ๒๖๓
,,	๕๘	ราชทูตถึงเมืองดูแอย์	,, ๒๖๙
,,	๕๙	ราชทูตถึงเมืองกังแบรย์	,, ๒๗๕
,,	๖๐	ราชทูตถึงเมืองเปรอน	,, ๒๙๙
,,	๖๓	ราชทูตถึงเมืองแซงค์กังแตง	,, ๓๐๙
,,	๖๒	ราชทูตกลับถึงเมืองฉาแฟร์	,, ๓๑๕
,,	๖๓	ราชทูตเข้าไปอยู่เมืองชวาซงส์	,, ๓๑๙
,,	๖๔	ราชทูตถึงวิแลรักอตเตรค์ถึงนังเตยและดังมาแตง	,, ๓๒๔
,,	๖๕	เหตุการณ์ในกรุงปารีส ระวางที่ท่านราชทูตไปเที่ยวเหนือ	,, ๓๒๗
,,	๖๖	ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือองมเด็จพระอนุชาธิราช	,, ๓๓๐
,,	๖๗	ราชทูตไปเที่ยวดูของต่างๆ ในกรุงปารีสต่อไป	,, ๓๓๗
,,	๖๘	ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณรมิชชังต่างประเทศ	,, ๓๔๒
,,	๖๙	คนไทยสอบได้ได้ชั้นมหาปริญญา	,, ๓๕๔

,, ๗๐ ราชทูตไปดูโรงเรียนมหาราชวิทยาลัย
ซ็อหลุยเลอครังด์ หน้า ๓๖๓

,, ๗๑ ราชทูตไปเหยียบโฮเด็ล เดอคิส ,, ๓๖๕

,, ๗๒ "มงเซียร์" คือสมเด็จพระอนุชา
ต้นพระชนม์อง ,, ๓๖๖

,, ๗๓ ราชทูตฟังเพลงสวด "ชยันโต"
ที่พระอารามแคล์เฟอยังด์ ,, ๓๗๕

,, ๗๔ ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ
มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น ,, ๓๗๑

,, ๗๕ เรื่องคนใช้ของเจ้าคุณราชทูต ,, ๓๗๖

,, ๗๖ ราชทูตไปดูอารามวาลเดอคร้าส
และไปพังด์ดิณ ,, ๓๘๐

,, ๗๗ ราชทูตรับรองของกำนัล ,, ๓๘๕

,, ๗๘ ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชวำนัก
วังแวร์ซายส์ ,, ๓๘๗

,, ๗๙ ราชทูตไปเฝ้าถวายบังคม
ลากลับไปเมืองไทย ,, ๔๐๒

,, ๘๐ ราชทูตไปเฝ้าเจ้านายชายหญิง
และขุนนางผู้ใหญ่ ,, ๔๐๙

,, ๗๐ ราชทูตออกไปลาท่านบาดหลวง
เดอลาแชส พระราชครูหลวง หน้า ๔๒๐
,, ๗๑ ราชทูตไปดูละครเบิ้นครั้งสุดท้าย ,, ๔๒๒
,, ๗๒ ราชทูตไปดูห้องตั้งรูปต่างๆ ของหลวง ,, ๔๒๓
,, ๗๔ มงเซียร์เดอกงต์ เดอลาเฟอยาด
มาลาราชทูต ,, ๔๒๕
,, ๗๕ เจ้าพนักงานผู้ประจำนำเข้าไป
เยี่ยมส่งราชทูต ,, ๔๒๗
,, ๗๖ คอนเมื่อราชทูตออกจากพระนคร ,, ๔๒๙
ประวัติของออกพระวิสุทธสุนทร (โกศาปาน)
ราชทูตของสมเด็จพระนารายณ์ ,, ๔๓๙
แถลงการณ์ ,, ๔๓๙
พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงยกย่องราชทูตในพระราช
สาสน์ตอบ ,, ๔๔๓
ท่านบาดหลวง เดอลาแชส ชมเชยราชทูต ,, ๔๔๖
ราชทูตลงเรือกลับมาเมืองไทย ,, ๔๔๗
ราชทูตดูสุริยคราสตามทางกลับมา ,, ๔๔๗
รัฐประศาสน์ของเมืองไทยที่ให้ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ใน
กรุงสยาม ,, ๔๕๓

ราชทูตถึงคาบอาฟริกาใต้	หน้า	๔๕๓
ราชทูตกลับถึงกรุงศรีอยุธยา	,,	๔๖๖
จดหมายเหตุที่กล่าวพาดพิงไปถึงอุปทูตและตรีทูต	,,	๔๖๙
ประวัติออกพระวิสุทธสุนทร	,,	๔๗๒
อัครราชทูตอาสาเป็นแม่ทัพ	,,	๔๗๖
ราชทูตถึงอสัญกรรม	,,	๔๗๘

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิษณุโลก

โกศาปานไปฝรั่งเศส

คือจดหมายเหตุกล่าวถึงกิจจานุกิจของราชทูตแห่งพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งมาเจริญทางพระราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศสนั้น มีเป็นต้น คือรายงานการเดินทางจากเมืองแบรส์ตในฝ่ายตะวันตกของประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเมืองท่าที่ท่านราชทูตได้ขึ้นบกไปยังกรุงปารีสบ้าง การรับรองปฏิสันถารราชทูตที่กรุงปารีสบ้าง การที่ราชทูตเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหลุยกาดีอรัง (ที่ ๑๔) และเข้าเฝ้าบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์บ้าง คำอวยชัยให้พรของชาวฝรั่งเศสในการรับรองต่าง ๆ ทั้งในกรุงและตามหัวเมืองบ้าง กับตัวอย่างคำโต้ตอบและทักทายปราศรัยของราชทูตสยามในงานนั้น ๆ ฯ ฯ เหล่านี้เป็นต้น

ทูลกระหม่อม

แด่พระเจ้าบรมราชวงศ์

"มงเซเญอร์ เดอดิก"

ธรรมดานักนิพนธ์ทั้งหลาย เมื่อได้เรียบเรียงร้อยกรอง

---

๑ คำอุทิศถวายของท่านเดอฉีซผู้ที่ได้เรียบเรียงเรื่องรายงานนี้ต่อเจ้าบรมวงศ์เธอฝรั่งเศสองค์หนึ่งซึ่งไม่ออกพระนาม แต่เข้าใจว่าจะเป็นพระบรมวงศ์เธอกระกูล "กงเด" ซึ่งเป็นผู้ที่ทรงคุณวุฒิในทางยุทธวิธีนี้อีกนามในสมัยโน้น

(อุโฆษสมัย)

หนังสือขึ้นเป็นเล่มแล้ว มักถือเป็นธรรมเนียมกันที่จะต้องถวายเล่มต้นแก่เจ้านายของตน ๆ เสียก่อนเพื่อเป็นมงคลฤกษ์ และมักจะถือเป็นธรรมเนียมอยู่ด้วยกันทั่วไปว่า คำถวายหนังสือเล่มนั้น ๆ ต้องเป็นคำยอพระเกียรติสรรเสริญถึงเกียรติคุณของเจ้านายผู้อุปถัมภ์คนนั้นจนสิ้นเชิง แต่ถึงว่าขนบธรรมเนียมดังนี้ได้เป็นประเพณีสืบกันมานานแล้ว จนกระทั่งผู้ใดไม่ทำก็พากันเห็นว่าไม่รู้ขนบธรรมเนียมอะไร ถึงกระนั้นก็ดี ในคำนำทูลถวายหนังสือรายงานการเดินทางของราชทูตสยามที่เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศสของพระพุทธเจ้าเล่มนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอโรกาสฝ่าฝืนบัญญัติกติกาขนบธรรมเนียมนั้นเสียด้วยเหตุใด?—ด้วยเหตุว่า ถ้าข้าพระพุทธเจ้าจะมาพรรณนาสรรเสริญสรรพคุณานุคุณและความสามารถของพระองค์จนสิ้นเชิงแล้ว คำทูลถวายหนังสือเล่มนี้จะมีเนื้อความเท่ากับเนื้อเรื่องหรือพิสดารกว่าท้องเรื่องราชทูตเสียอีก ด้วยว่าเกียรติยศเกียรติศักดิ์และสรรพคุณานุคุณของพระองค์มีมากเป็นอเนกประการ ยากนักยากหนาที่จะรำพันให้ครบถ้วนได้

อาศัยเหตุดังบรรยายมานี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงขอพระวโรกาสกล่าวจำเพาะเพียงพระอากัปกิริยาซึ่งพระองค์ได้แสดงให้ปรากฏในขณะเวลาที่พระองค์ได้ทรงสนทนากับราชทูตไทย เมื่อท่านได้มีโอกาสเข้ามาเฝ้าพระองค์เท่านั้น

อันว่าการสนทนาพาทีของพระองค์เวลานั้น ถ้าจะนับเวลาแล้วก็เพียงชั่วนาฬิกาเดียวเท่านั้นนับว่าเป็นเวลาสั้นที่สุด ที่จะแสดงความสามารถให้ปรากฏชัดเจนได้ แต่ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าจะเก็บเอาเนื้อความทุกๆ กระทง ซึ่งพระองค์ได้ทรงดำรัสในชั่วเวลาอันน้อยนั้นแล้วมาเรียงพิมพ์ ก็จะเกิดเป็นเล่มสมุดยอพระเกียรติขนาดเล่มที่เดียว เหตุใดข้าพระพุทธเจ้าจึงหาญกล้ามาอ้างว่าจะเป็นเช่นนั้นเล่า? ตอบว่า เป็นด้วยเหตุที่ว่าตัวของข้าพระพุทธเจ้าเอง ได้เป็นผู้หนึ่ง ซึ่งได้มีโอกาสอันประเสริฐเข้าไปเฝ้าชมเชยพระบารมีของพระองค์ พร้อมหน้ากันกับท่านราชทูตสยามอยู่ด้วย รวมทั้งบรรดาขุนนางผู้ใหญ่อื่นอีกบางร้อยผู้ร้อยคน และท่านทั้งหลายเหล่านั้นล้วนแต่อดไม่ได้ ต้องกล่าวสรรเสริญพระปรีชาเฉลียวฉลาด และพระบารมีของพระองค์ในทางอื่นอีก จำเพาะพระพักตรของพระองค์เมื่อกำลังเฝ้าชมพระบารมีอยู่นั้น ยังมีผู้หนึ่งแต่ในบรรดาเหล่านั้นได้กล่าวให้ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินด้วยโสตของข้าพระพุทธเจ้าเองว่า:— "ก่อนเมื่อท่านราชทูตสยามจะเข้าเฝ้าพระองค์นั้น ท่านราชทูตเหล่านั้นยำเกรงนับถือพระองค์ ว่าเป็นบุรุษอันเยี่ยมยอดของหมู่มนุษย์ชั้นสูงๆ อยู่แล้ว เพราะท่านได้ยินใครๆ สรรเสริญพระองค์ แต่ครั้นเมื่อท่านได้ชมพระบารมีและได้ฟังพระวาจาของพระองค์ว่าเป็นบุรุษมหัศจรรย์ผู้หนึ่ง"

ในระวางชั่วนาฬิกาเดียวท่านราชทูตสยามได้มีโอกาสชมพระบาร-

มีของพระองค์ ๆ ได้ทรงแสดง ให้ท่านรู้สึกว่า พระองค์ เป็นนักรบ ผู้ทรงทราบในตำราพิชัยสงครามลึกซึ้งคัมภีรภาพแท้ สมเป็นเชื้อพระวงศ์ตระกูล "กงเด" อันเป็นเชื้อนักรบชาติฝรั่งเศสที่ขึ้นชื่อลือนามสิ้นด้วยกันทั้งนั้น พระองค์ได้ทรงอธิบายให้บรรดาผู้ฟังเข้าใจชัดทุก ๆ คนว่า แม่ทัพนายกองซึ่งหวังต่อชัยควรจะนำจะตั้งจะแปรกระบวนทัพอย่างไรจึงจะมีชัยชนะแก่ข้าศึก พระองค์ได้ทรงชี้แจงให้เห็นชัดว่า วิธีกระบวนยุทธสงครามของคนไทยยังติดขัดและเสียเปรียบเสียเชิงกลศึกอย่างไร

การอธิบายนี้ ใช่ว่าเป็นการง่ายดายเมื่อไร เป็นการยากที่สุดด้วยว่าชาวสยามและชาวประเทศอื่น ๆ ซึ่งนับเข้าในชาวชมพูทวีปด้วยกันทั้งนั้น ล้วนแต่ได้ยินได้ทราบในวิธีกระบวนยุทธของสมเด็จพระเจ้าอาเล็กซันดร์ ซึ่งเป็นจอมของบรรดากษัตริย์ชาตินักรบ เป็นผู้ขึ้นชื่อลือนามไปทั่วมละประเทศเขตอินเดีย เช่นในเมืองไทยเป็นตัวอย่าง

ก็เมื่อพระองค์ได้ทรง สามารถ อธิบายความอันลึกซึ้ง คัมภีรภาพนั้นให้กลับเป็นความแจ่มแจ้ง จนผู้ฟังทราบความได้ละเอียดละออเช่นนี้แล้ว ก็เป็นองค์พยานให้เห็นว่า พระองค์มิใช่จำเพาะแต่ทรงชำนาญในกลศึกและตำราพิชัยสงครามฝ่ายเดียวเท่านั้น พระองค์ยังทรงเชี่ยวชาญชำนาญในขนบธรรมเนียมและประเพณีของบ้านเมือง ไกลอีกด้วย

เมื่อพระองค์ทรงสามารถชี้ผลดีและผลร้ายแห่งขนบธรรมเนียม

ของนานาชาติในสากลโลกได้นะนั้นแล้ว ก็เป็นองค์พยานอยู่ในตัวให้รู้เห็นว่าผู้ที่สามารถฉลองไปในเหตุผลต่าง ๆ และในสรรพกิจการอันอาจบังเกิดมีขึ้นในโลก ต้องกอปรด้วยปรีชาญาณอันสุขุมกว้างขวาง และท่านผู้นั้นก็ได้แก่พระองค์เอง ผู้ประกอบด้วยคุณวุฒิความสามารถหาอะไร นอกจาก พระมหากรุณาธิคุณ เมตตาธิคุณของ พระองค์มาเปรียบเทียบก็ไม่ได้ แต่ว่าพระมหากรุณาธิคุณ พระเมตตาคุณของพระองค์นั้น ยังพิเศษพิสดารวิตถารกว้างขวางกว่าพระปรีชาญาณของพระองค์ก็ว่าได้

ในการสนทนาของพระองค์กับบรรดาราชทูตสยามเพียงชั่วมาหิกาเดียวนั้น พระองค์ได้เพิ่มเกียรติยศเกียรติศักดิ์แก่ประเทศฝรั่งเศสยิ่งไปกว่าที่พึงเป็นอยู่ ผู้รักชาติธรรมดาสามารถจะหามาเพิ่มในชั่วเวลาอันนิดนานเช่นนั้นมิได้ เพราะว่าเมื่อบรรดาท่านราชทูตสยามเหล่านั้นเสร็จกิจธุระของตนในเมืองฝรั่งเศสแล้วกลับไปยังประเทศสยาม ต่างท่านคงจะป่าวประกาศ พระเกียรติยศ พระเกียรติศักดิ์ของพระองค์และของพระบรมวงศานุวงศ์ราชตระกูล "บูร์บง" ให้ราวสยามทั่วไปนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้นจนทราบทุกประการ ต่อไปชาวสยามทั้งหลายต่างจะเชยชมประเทศฝรั่งเศสว่าเป็นเมืองอันบริบูรณ์ไปด้วยผู้คนอันมีกรุยามรรยาทและปรีชาสามารถอย่างสูง ฉะนี้พระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและของพระองค์ก็จะเป็นที่เกรงขาม และ

เคารพนับถือของชาวชมพูทวีปทั่วไป เท่ากับที่เป็นอยู่แล้วในเหล่าประเทศยุโรปในสมัยนี้

เมื่อต่างคนทั่วทุกชาติทุกภาษา ต่างยังกำลังสรรเสริญพระองค์อยู่ฉะนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถือเป็นโอกาสอันเหมาะที่จะขอให้หนังสือเรื่องราชทูตสยามของข้าพระพุทธเจ้าเล่มนี้อยู่ในพระอุปถัมภ์ เพื่อพระนามของพระองค์จะได้เป็นสิริมงคลอันประเสริฐ ด้วยเหตุที่พระองค์ได้เป็นผู้ทรงสนทนากับราชทูตสยามเหล่านั้นดังที่บรรยายมานี้

การทูลถวายหนังสือเล่มนี้ต่อพระองค์ ก็เป็นเหตุนำซึ่งความปีติยินดีมาให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าเป็นล้นพ้น ด้วยว่าการทูลถวายเพียงเล็กน้อยนี้ จะได้ปรากฏในหนังสือพระราชกิจจานุเบกษา "แมร์กีร์" และบรรดาหนังสือพิมพ์รายปักษ์รายเดือนฉบับอื่น ๆ ทั่วพระราชอาณาจักรคงคัดกล่าวกันต่อๆไป เป็นลำดับตามธรรมเนียม และอาศัยความไพศาลนี้ ความเคารพนับถือและการสนองพระเดชพระคุณ โดยความสามิภักดิ์ต่อพระองค์ของข้าพระพุทธเจ้านี้ก็จะแผ่ไพศาลไปตามกัน ตลอดทั่วไปในทิศานุทิศ ทั้งหลายกระทั่งถึง ชมพูทวีป มีในเมือง ไทย เป็น ต้นด้วย เพราะข้าพระ พุทธเจ้า ทราบ จาก ผู้ที่ควร เชื่อถือ เป็นอันมาก ว่าหนัง สือพระราชกิจจานุเบกษาฝรั่งเศสชื่อ "แมร์กีร์" นี้มีออกจำหน่ายกระทั่งถึงประเทศเขตอินเดียและสยามโน้นด้วย ดังนี้จึงเป็นที่หวังใจของข้าพระพุทธเจ้าว่าหนังสือเล่มเล็ก ๆ ของข้าพระพุทธเจ้าเล่มนี้ จะเป็นเหตุทำ

ให้ชาวชมพูทวีป ได้มีโอกาสชมพระบุญญาธิการและบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสด้วยบ้าง ทั้งจะเป็นเหมือนใบประกาศให้ชาว ชนเหล่า นั้น ๆ ทราบ ทั่ว ๆ กันว่า ข้าพระพุทธเจ้า เป็นข้าไท ซึ่งมีความเคารพนับถือในพระองค์อย่างสูง และเป็นผู้ยินดีปฏิบัติรับใช้ตามรับสั่งของพระองค์อยู่ทุกเมื่อ

ข้าพระพุทธเจ้า เดอวีเซ

หอสมุดแห่งชาติ จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

ระยะทางของราชทูตสยาม

ในประเทศฝรั่งเศส

บทที่ ๑

คำชี้แจงเบื้องต้น:— ในหนังสือของข้าพเจ้า เล่มที่ว่าด้วยราชทูตฝรั่งเศส ได้ยกไปเฝ้าทางพระราชไมตรี กับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ข้าพเจ้าได้พรรณนากล่าวถึงชาวสยามทั้งหลาย มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและบรรดาขุนนางผู้ใหญ่เป็นอาทิว่า ต่างได้ต้อนรับปฏิสันถารแก่ราชทูตฝรั่งเศสอย่างไร อนึ่ง ข้าพเจ้ายังได้กล่าวว่าตัวราชทูตเองได้พูดว่ากระไรบ้าง ได้เห็นอะไรบ้าง ในระวางเวลา ๒ เดือนที่ท่านได้อยู่ในกรุงสยามโน้น บัดนี้ข้าพเจ้าอยากจะใคร่ลำแดงถึงกิจจานุกิจน้อยใหญ่ทั้งหลาย ซึ่งตัวท่านราชทูตสยามได้กระทำในประเทศฝรั่งเศสของเราครานั้น ว่าได้เห็นอะไรบ้าง ได้แสดงความเห็นเป็นอย่างไรบ้างเหมือนกัน และข้าพเจ้ามีความหวังใจอยู่ว่าผู้ที่จะอ่านเรื่องระยะทางของราชทูตสยามได้มาเฝ้าเมืองฝรั่งเศสเล่มใหม่นี้ คง

เพลินใจไม่น้อยกว่าบรรดาผู้ที่ได้อ่านเรื่องราชทูตฝรั่งเศสไปเมืองไทยเล่มก่อนนั้นแล้วเป็นแน่

ธรรมดาของเราชาวฝรั่งเศสด้วยกัน เมื่อได้อ่านเรื่องราชทูตของเราไปเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงสยาม อันเป็นเมืองไกลแสนไกล คุณก็ออกจะนึกชมราชทูตฝรั่งเศสของเราด้วยกันทั้งนั้นว่า:- "แหม ช่างกล้าจริงนะ ถึงเมืองไทยเป็นเมืองไกลอะไรเขายังสามารถไปได้เก่งจริงแฮะ" เหล่านี้ใช่หรือ? เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว คุณก็น่าจะชมราชทูตสยามที่กล้ายกมาถึงเมืองของเราครานี้ ให้เท่าๆ กัน เพราะระยะทางที่จะไปยังเมืองสยามโน้น หรือชาวเมืองฝรั่งเศสนึกว่าไกลใกล้เท่ากัน ไม่มีผิดกันสักนิดเดียว หากจะมีใครในพวกเราจะนึกเหมาเอาในใจว่า:- "ชะ พวกไทยเหล่านั้นจะเก่งกล้าสามารถอะไร เป็นชาวดงชาวป่า อยู่เมืองไกล จนสุดโลกโน้น" ฉะนี้แล้วไซร้ ในชาวสยามเหล่าโน้นเขาจะมีเหมาเอาเราบ้างเหมือนกันเล่า ว่าเราเป็นชาวป่าชาวดงเหมือนกัน เพราะที่จริงเขาอยู่ห่างจากเราระยะทางเท่าใด เราก็อยู่ห่างจากเขาระยะทางไกลเท่านั้น

อีกประการหนึ่ง เราจะถือท่านเหล่านั้นว่าเป็นชาวป่าชาวเถื่อนโดยเหตุที่ท่านเป็นชาวบุรพทิศ ไม่มีความรู้ในทางอารยธรรม ก็จะผิดถนัดเหมือนกัน ด้วยเหตุใด? ด้วยเหตุว่า แต่ไหนแต่ไรมาแล้ว ชาวบุรพทิศก็เคยชนชอบยกย่องว่าเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความเฉลียวฉลาด ล่วงรู้

ในเหตุสลักสำคัญฝ่ายคติโลกคติธรรม ก่อนหน้าพวกเราชาวตะวันตกเสียอีก

องค์พยาน แห่ง ความ เฉลียว ฉลาด อาจล่วง รู้ในเหตุต่าง ๆ ก่อนใคร ๆ นั้น มีปรากฏอยู่ในตำนานพงศาวดารตั้งแต่ครั้งพระคริสตกาลเป็นปฐม คือเมื่อพระมหาเยซูคริสโตเจ้าทรงอุบัติอยู่ในเมืองเบ็ดเลเฮมโน้น ขณะนั้นพระองค์ยังเป็นพระกุมารน้อยไม่มีใครในพวกเราชาวตะวันตก หรือในพื้นบ้านเมืองยุโรปด้วยกันนั่นเอง ที่จะล่วงรู้ว่าพระกุมารองค์น้อยนั้น เป็นพระศาสดาอันประเสริฐ ซึ่งจะทรงถ่ายมนุษย์โลกให้พ้นบาปอันครายต่าง ๆ ถึงสวรรค์ได้ เท่าขณะนั้นเล่าปรากฏว่ายังมีพระราชาฝ่ายบุรพทิศตะวันออก ๓ พระองค์ ซึ่งคริสตังไทยสมัยนี้เรียกว่า "พระยาสามองค์" ได้ทรงล่วงรู้ก่อนใครๆ หมดว่าพระกุมารนั้นนั่นเอง หาใช่กุมารเด็กน้อยธรรมดาไม่ เป็นอัจฉริยมนุษย์พระองค์หนึ่งต่างหาก พระราชาทั้ง ๓ พระองค์จึงได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินออกจากบ้านเมืองของพระองค์ พากันมาถวายบังคมชมพระ บารมีของพระองค์ก่อนพระราชาใด ๆ ในสากลโลก และกิจอันนี้แหละ จะเป็นเกียรติศักดิ์อันประเสริฐของ ชาวบุรพทิศ จนชั่วกาลปาวสาน

อนึ่งขอว่าเป็นชาวบุรพทิศ แล้วก็เท่ากับประกาศคนของคนเองว่าเป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อเจ้านายเหนือตน และทุกวันนี้ ถ้าจะใคร่

ครอญเทียบเคียงดูบรรดาประเทศทั้งหลายในโลก ซึ่งมีพระราชาเป็นประมุขหัวหน้า ว่าชาติใดประเทศใดจะเป็นชาติเป็นประเทศที่พลเมืองมีภักดีรักพระราชาของตน ยิ่งกว่าชาติประเทศอื่น ๆ แล้ว ประเทศสยามคงเป็นชาตินำหน้าชาติทั้งหลายทั้งปวง ในการถือความสุจริตธรรมต่อพระราชาซึ่งพระผู้เป็นเจ้าทรงบันดาลให้ปกครองรักษาชาติของตน แท้จริงชาวสยามเป็นพลเมืองซึ่งเยี่ยมยอดกว่าพลเมืองใด ๆ ในเรื่องการสัมมาปฏิบัติต่อเจ้าของนายตน มีพระเจ้าแผ่นดินเป็นต้น

อีกโสดหนึ่งเล่า ถึงหากว่าชาวบุรพทิศด้วยกัน มีไทยเป็นต้นเป็นมนุษย์ซึ่งมีผิวเนื้อผิดแผกไปกว่าผิวเนื้อของเราชาวฝรั่งเศสก็จริงอยู่ แต่จะถือขอนเป็นเหตุอันน่าประมาทดูหมิ่นเสียก็ไม่ได้ ด้วยว่าสรรวรรณผิวเนื้อภายนอกนี้หาได้บ่งไปถึงจิตใจและสติปัญญาข้างในไม่ หาใช่เป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า ดี, เลว, ประการใดไม่ ถึงว่าผิวเนื้อจะ ดำ แดง เขียว ขาว อย่างไรก็ดี ก็ไม่อาจเปลี่ยนคุณความดีที่มีอยู่ในดวงใจแม้แต่สักอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

แท้จริง หากจะใครถือสีหน้าเป็นเกณฑ์แห่งความวินิจฉัยให้รู้ว่าผู้ใดเป็นผู้วิเศษกว่าใครแล้วไซร้ ดู ๆ เหมือนคนผิวดำ ๆ แดง ๆ ยังควรจะต้องนิมนต์กว่าใคร ๆ เสียอีกซ้ำ ด้วยเหตุใด? ด้วยเหตุว่า สีดำแดงนั้นเป็นพยานให้เราชาวผิวขาวสังเกตว่า เขาเป็นผู้ที่สถิตดังอยู่ในบริเวณหลังใกล้เคียงกับดวงพระอาทิตย์กว่าเรา ซึ่งย่อม

ถือกันว่าเป็นการสิริมงคล หาใช่การอัปมงคลอย่างใดอย่างหนึ่งไม่

ยิ่งกว่านั้น ถ้าจะอุปมายกขึ้นหนึ่งก็จะกลับเห็นไปว่าผิวเนื้อดำนี้ใช่เป็นพยานแห่งความเลวทรามนี้ได้ กลับจะเป็นพยานแห่งความดีด้วยต่างหาก เช่นต่างว่าทุกวันนี้มีผู้อยากทราบว่าในบรรดาทแกล้วทหารฝรั่งเศสของเรา มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประธานซึ่งล้วนมีผิวเนื้อดำ กับบรรดาเราพลเรือนซึ่งล้วนมีผิวเนื้อขาว ฝ่ายใดจะประเสริฐกว่ากัน ก็คงได้รับคำตอบเช่นนี้ว่า บรรดาเราพลเรือนทั้งหลาย ซึ่งประกอบการเลี้ยงชีพอยู่ในบ้านเมือง ไม่ต้องลำบากเพราะกรำฝนทนแดด ไม่ต้องจับอาวุธเข้าประจัญบานต่อข้าศึก ไม่มีสิ่งหน้าทำให้หวาดเสียวต่อภัยอันตรายแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงเวลากินก็ได้กิน ถึงเวลานอนก็ได้นอนตามความประสงค์ ฉะนี้ ผิวพรรณก็ย่อมเป็นน้ำเป็นนวลอยู่เอง ส่วนบรรดาทแกล้วทหารทั้งหลายเมื่อคำเนินเข้าสู่ยุทธภูมิ แล้วก็ต้องอดทนต่อความลำบากต่างๆ นอนกลางดิน กินกลางแดด รบสู้จนกว่าจะมีชัย กินนอนก็หาได้สบายเหมือนอย่างเราซึ่งอยู่ในบ้านในเมืองไม่ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผิวกายก็ย่อมเสื่อมผิดจืดคล้ำไปเป็นธรรมดา

การที่หยิบยกเอาผิวเนื้อขาวเป็นน้ำเป็นนวลของเราผู้มีพลเรือนมาเป็นพยานชี้ให้ผู้อื่นเห็นว่า เราพลเรือนดีกว่า ประเสริฐกว่าทแกล้วทหารเหล่านั้นได้แลหรือ? ย่อมไม่ได้เป็นอันขาด ผิวเนื้อดำของ

ทหารเหล่านั้นเลยอีก กลับจะเป็นพยานอันพิเศษให้เราทั้งหลายทั้งปวงทราบว่าทหารเหล่านั้น แต่ละคนล้วนแกล้วกล้า สามารถอาจหาญไม่กลัวความลำบากอันตรายอันเกิดแต่ฝนฟ้าอากาศหามิได้ ท่านย่อมตากฝนทนแดดอยู่ในท่ามกลางยุทธภูมิ เพื่อจะชิงชัยแก่ราชศัตรูหมู่บัจจามิตรทั้งหลาย มิให้ข้ามาเบียดเบียนชาวเราผู้เป็นพลเรือนได้ ฉะนี้ ท่านจึงมีผิวเนื้อดำและผิวเนื้อดำนั้น หาใช่เป็นเหตุให้เราประมาทดูหมิ่นท่านไม่ ตรงกันข้าม กลับเป็นสิริมงคลอันประเสริฐเลยอีกนั่นแหละฉันใด ชนชาวสยามก็อาจจะเป็นเช่นนั้น ถ้าผิวเนื้อดำในพวกเรามิได้เป็นเหตุให้เราประมาทกันและกัน จะถือเป็นเหตุน่าประมาทท่านผู้อื่นอย่างไรได้? ของเราเป็นฉันใด ของเขาก็ควรต้องเป็นฉันนั้น

อนึ่งเล่า แม้จะไม่อ้างว่าชาวบุรพทิศเป็นผู้มีปรีชาสามารถล่วงรู้ในเหตุการณ์ใดๆ ก่อนชนชาติอื่น ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว เพียงแต่อ้างว่าท่านราชทูตสยามนี้เป็นผู้มาแทนพระเจ้าแผ่นดินสยาม เท่านี้ก็น่าที่จะเป็นเหตุอันเพียงพอสำหรับที่จะให้เราชาวฝรั่งเศสรับรองปฏิสันถารอยู่แล้ว ด้วยว่าเราย่อมทราบอยู่ด้วยกันทั้งนั้นว่า เมื่อราชทูตฝรั่งเศสข้างฝ่ายเราได้จำทูลพระราชสาส์นของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสของเรานี้ ไปถวายต่อพระองค์ในประเทศไทยโน้นนั้น พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงรับรองเชื้อเชิญท่านด้วยเต็มกำลังความสามารถ ให้สมพระเกียรติศักดิ์ของพระเจ้าราชาธิราชขัตติยสูงสุด พระ

องค์ได้ทรงจัดการเป็นพิเศษพิสดารยิ่งกว่าที่พระองค์ทรงเคยกระทำสำหรับบรรดาราชทูตของเมืองอื่นทั้งปวง แต่ในบรรดามหานคร ๓๒ พระนครซึ่งเป็นมิตรไมตรีกับกรุงสยาม เคยส่งพระราชทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์น และเครื่องพระราชบรรณาการไปถวายในกรุงสยามมาแต่ก่อน ไม่จำเพาะแต่เท่านั้น พระองค์ยังทรงพระกรุณาเป็นพิเศษอีกส่วนหนึ่ง คือพระองค์ทรงหมายประกาศบำรุงให้ชาวชนพลเมืองพร้อมกับไทยต่างด้าวท้าวต่างแดน ซึ่งขึ้นอยู่ในพระราชอาณาจักรของพระองค์ทราบทั่วๆ กันว่า พระองค์ทรงพระดำริหมายพระทัยอยากจะทรงยกย่องชาติฝรั่งเศสให้สูงกว่าชาติใดหมดในสากลโลก เมื่อพระองค์ทรงกระทำแก่เราถึงปานดังนี้แล้ว เรายังจะนิ่งดูดายไม่เชื่อเชิญก้อนรับขับสู้ด้วยเต็มกำลังแห่งความสามารถที่จะยกย่องสรรเสริญราชทูตของพระองค์ ซึ่งออกมาเยี่ยมเยียนเราแทนพระองค์ในคราวนี้ได้แลหรือ ?

อนึ่งแม้จะไม่ยกเอาบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามขึ้นมาเป็นเหตุอ้างในการที่จะให้เรารับรองราชทูตของพระองค์ด้วยเกียรติยศอันสูง จะยกเอาความสามารถของตัวราชทูตเองเท่านั้นมาเป็นเกณฑ์ ก็เพียงพออยู่แล้วที่จะทำให้เราบังเกิดความประสงค์อยากจะรับรองท่านอย่างขันสูงเหมือนกัน เพราะว่าข้าพเจ้าได้มีโอกาสสังเกตเห็นด้วยน้ำตาของข้าพเจ้าเองว่ากระบวนไหวพริบเฉลียวฉลาด

สมกาลสมสมัย ท่านราชทูตไทยนั้นไม่แพ้เปรียบใครเลย จะทำกิจการอะไรท่านก็ทำโดยรอบคอบ นิกทางได้ทางเสีย ๆ ก่อนเสมอทุกที่ กระบวนใจเย็น ใจซื่อตรงไม่เหลาะแหละเอนเอียงท่านเป็นครูใคร ๆ ก็ได้ กระบวนเข้าไปมาหาสู่ ท่านก็ดำนับรับตอบตามระเบียบเรียบร้อย กระบวนพูดจาปราศรัยท่านก็มีเชาวน์ไวอันดี และบรรดาท่านทั้งหลายผู้ที่ได้มีโอกาสรู้จักมักคุ้นกับท่าน ไม่มีใครติเตียนท่านแม้แต่สักคนเดียว มีแต่ยกย่องสรรเสริญว่าเป็นที่ชอบพอกันทั่วไป

อาศัยเหตุดังกล่าวมานี้ ท่านราชทูตไทยนั้นเป็นที่เคารพนับถือของชาวฝรั่งเศสเรายิ่งไปกว่าบรรดาราชทูตทั้งหลายอื่น ๆ ซึ่งมาแต่เมืองไกล ๆ เป็นอันมาก

แต่บัดนี้ไป ข้าพเจ้าจะของดการเล่าบอกที่เป็นส่วนความเห็นของข้าพเจ้าเอง มิฉะนั้นกลัวจะเป็นการเกินสมควร ที่จะกะเกณฑ์ให้ท่านผู้อ่านทั้งหลายหลับตาเชื่อถือแต่ความนิยมเห็นดีของข้าพเจ้าท่าเดียว ต่อไปข้างหน้า, แทนที่จะแสดงความเห็นของข้าพเจ้า ๆ จะขอคัดตัวอย่างคำพูดของท่านราชทูตไทย เองมาให้ท่านผู้อ่าน ๆ แล้ว ใคร่ครวญดูด้วยตนเอง และข้าพเจ้ามีความหวังใจว่า อาศัยแต่เพียงคำพูดของท่านเท่านี้ เรื่องราชทูตสยามเล่มนี้จะกลับเศษพอใช้ได้ทีเดียว ไม่จำเป็นที่จะต้องคิดดัดเติมเพิ่มความสวยความงาม เพียงเท่านี้เรื่องก็งามความก็เพราะพอดี ๆ อยู่แล้ว

บทที่ ๒

ทูตรอคำสั่งอยู่ที่เมืองแบรสต์

ขอเริ่มต้นด้วยการรับรองราชทูตที่เมืองแบรสต์ก่อนว่า พอเรือที่ท่านราชทูตโดยสารมาเทียบท่าเรียบร้อยดีแล้ว เลอเชอวะเลียร์ เดอ โชมงต์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งได้ออกไปจำเริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม แล้วกลับเข้ามาพร้อมด้วยราชทูตสยามนั้น ก็สั่งให้บรรดานายเรือฝรั่งเศสทั้งหลายที่โดยสารมาในขบวนเรือจากเมืองไทยนั้น ให้ยิงปืนใหญ่ทำคำนับรับรองท่านราชทูตสยามเป็นปฐมฤกษ์ที่เข้ามาถึงประเทศฝรั่งเศสก่อนว่า:— "ปืนใหญ่ในลำเรือมีอยู่เท่าไร ให้ยิงสลุดรับราชทูตหมดทุกกระบอก" แล้วท่านได้มีคำสั่งไปยังผู้บังคับกองทหารในเมืองแบรสต์นั้น พร้อมทั้งบรรดาเจ้าเมือง อำเภอกรมการทั้งหลายว่า:- "ถ้าราชาวฝรั่งเศสมีความปรารถนาอยากจะรับรองราชทูตสยาม ให้สมกับที่พระเจ้ากรุงสยามได้ทรงต้อนรับปฏิสันถารคณะพวกทูตฝรั่งเศสเรานั้นแล้ว ขอให้เข้าใจกันเสียแต่เบื้องต้นเถิดว่า เพียงยิงปืนสลุดและแบ่งปันของกำนัล เครื่องบรรณาการของอุปโภคบริโภค อย่างละอันพันละน้อย ดังที่เป็นธรรมเนียมซึ่งย่อมต้องกระทำกันต่อทูตใด ๆ หมดทุกชาติทุกภาษาแล้วเป็นแล้วกันไป เท่านนยังหาเพียงพอมิได้ ถ้าจะไปถือเสียว่า เรายิงปืนสลุดเท่า

นั้นนั่นเอง, เราให้ของกำนัลเท่านั้นสิ่งแล้วเป็นแล้วกัน ไม่มีใครจะทวงคุณกันได้เป็นพันหนพันล้านกัน ก็จะไม่ได้การที่เดียว แท้จริง ถ้าเราอยากจะรับรองท่านด้วยเกียรติยศอันสูงเสมอกับที่องค์พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงกระทำแก่เราในประเทศของพระองค์ มีที่เมืองหลวงเป็นต้นแล้ว เราจะเป็นแต่เพียงแลกเปลี่ยนความเคารพและให้เข้าของต่าง ๆ ตามธรรมเนียมบ้านประเทศที่เป็นมิตรไมตรีกันเช่นนี้ก็หาเพียงพอไม่ เรายังจำเป็นจะต้องแสดงน้ำใจรักเป็นพิเศษอีกจึงได้ให้ราชทูตสยามเหล่านี้รู้สึกชัดๆ ไม่ให้มีทางสงสัยว่าเรารับรองท่านด้วยปฏิสันถารอันแท้จริง หาใช่เป็นพิธีเคารพอย่างธรรมดาสามัญไม่

ท่านราชทูตนี้ถ้าจะว่าตามจริงแล้ว ถึงแม้ท่านจะมิได้เข้ามาโดยเป็นทูตจำทูลพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงสยาม ท่านจะเข้ามาเพื่อกิจจานุกิจของท่านเองก็ดี เป็นการสมควรอยู่ที่จะต้องรับรองท่านด้วยความปฏิสันถารอย่างสูง , เพราะว่าแต่ละท่าน ๆ ก็ล้วนเป็นผู้ที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติอันสูง สมควรเป็นที่เคารพนับถือเป็นพิเศษกันทั้งนั้น ท่านทั้งหลายเหล่านี้ล้วนแต่ขุนนางตระกูลชั้นสูงของชาวไทย มีคุณวุฒิ ความสามารถ เคยรับราชการ ฉลองพระเดช พระคุณ ของพระเจ้ากรุงสยามในตำแหน่งอันเป็นที่ไว้วางพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น

ท่านอัครราชทูต (คือคุณปาน ขณะนั้นเป็นที่ออกพระวิสุทธิ

สุนทร ภายหลังได้เป็นพระยาโกษาธิบดี) ก็เป็นน้องของเสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศ (ขณะนี้เรียกว่า "พระคลัง" Barcalon), อุปทูตเล่า (คือนายฉ่า ขณะนี้เป็นที่ออกหลวงบวรกัลยาราชไมตรี) ได้เคยเป็นราชทูตสยามไปเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงจีนมาแต่ก่อน ได้ทำการในตำแหน่งนี้เป็นที่พอพระทัยของพระเจ้ากรุงจีนและพระเจ้ากรุงสยามด้วยกันทั้งสองฝ่าย, ส่วนตรีทูต (คือออกขุนศรีวิสารวาจา) ก็เป็นบุตรของราชทูตสยามซึ่งได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงอิสบอน ซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศปอร์ตุคัล,"

ครั้นท่านเดอ เชอวะเลีย์ เดอ โชมง์ ได้แถลงความเบื้องต้นให้ทราบฉะนี้แล้ว ท่านก็ได้กล่าวต่อไปว่า:— "ราชทูตสยามมาถึงเมืองนี้โดยมิทันทราบถึงพระเนตรพระกรรณ จึงยังไม่มีรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ว่าจะจัดการต้อนรับเป็นประการใด ถึงกระนั้นก็ดี ข้าพเจ้าซึ่งเป็นผู้เชิญพระราชกระแสของพระองค์ไปยังเมืองไทยนั้น เข้าใจว่าอาจเดาพระราชประสงค์ในพระหฤทัยของพระองค์ได้โดยไม่มีผิด จึงขออกหน้ารับผิดชอบในเรื่องนี้แต่ผู้เดียวว่า ควรจัดการรับรองราชทูตสยามนี้ด้วยเต็มกำลังความสามารถจะกระทำได้ ฉะนั้นขอท่านทั้งหลายช่วยกันจัดการรับรองปฏิสันถารท่านราชทูตสยามด้วยเต็มเกียรติยศเถิด ส่วนข้าพเจ้าเล่า ก็จะขอถาท่านทั้งหลาย ณ บัดนี้ รับเข้าไปกราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่

หัว ให้ทรงทราบล่วงหน้าไว้ก่อน, ท่านอย่าได้ความวิตกไปเลย."

เมื่อเจ้าเมืองกรมการทราบความดังนี้แล้ว ต่างก็ได้จัดการรับรองท่านราชทูตด้วยเต็มเกียรติยศ สมตามคำสั่งของราชทูตฝรั่งเศสทุกประการ จนท่านเองได้กล่าวเป็นที่เชยชมข้าราชการเมืองแบรสต์ในเมื่อภายหลังว่า "ถึงใครๆ ข้าราชการชั้นสูงชั้นต่ำพร้อมทั้งราษฎรทั้งหลายในเมืองแบรสต์สามารถจะกระทำได้ เพื่อเป็นเกียรติยศและความสนุกสุขสบายของราชทูตสยาม ท่านก็ได้อุตส่าห์ทำโดยความเต็มอกเต็มใจ ถึงว่าท่านทั้งหลายเหล่านั้นส่วนแต่ชาวชนบทอยู่หัวเมืองไกลไม่ค่อยได้มีโอกาสเฝ้าแหนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างข้าราชการในพระราชสำนัก ซึ่งเป็นการยากสำหรับท่านเหล่านั้นที่จะทราบในพระราชประสงค์ของพระองค์ก็จริง ถึงกระนั้นอาศัยที่ท่านได้ตั้งใจกระทำการเพื่อเชิดชูพระเกียรติยศของพระองค์ ให้เลื่องการพระราชไมตรีในระวางสองพระนครได้ การรับรองราชทูตสยามที่เมืองแบรสต์จึงได้ดำเนินอย่างเรียบร้อยน่าชม เป็นที่ถูกพระทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งเป็นที่ชอบพอของท่านราชทูตสยามเป็นอันมากด้วย นักเป็นองค์พยานให้เห็นว่าข้าราชการเมืองแบรสต์นั้นเป็นผู้ประเสริฐด้วยความจงรักภักดี ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของตนเสมอเท่าข้าราชการในพระราชสำนักหรือยิ่งไปกว่านั้นเลย อกกว่าได้."

ส่วนราชทูตสยามเล่า ขณะเมื่อโดยสารมาในเรือกับท่านราชทูตฝรั่งเศส ก็ได้รับแต่ความผาสุกตลอดทาง, คนทั้งหลายในเรือ มีเลอเชอวะเลียร์ เดอ โชมงต์ ราชทูตเป็นต้น ก็ได้บำรุงเลี้ยงดูด้วยกิริยาสุภาพเรียบร้อย ดังเกียรติยศของราชทูตแห่งประเทศใหญ่ทุกอย่างทุกประการ ฉะนี้จึงเป็นเหตุให้ท่านราชทูตสยามต่างพากันคิดเห็นล่วงหน้าเสียก่อนแล้วว่า "เมื่อถึงประเทศฝรั่งเศสแล้ว ไฉนจะไม่รับด้วยความโสมนัสยินดีและด้วยเกียรติยศอันสูงเล่า กิจปฏิบัติอันประณีตซึ่งเราได้รับในเรือนี้เป็นเครื่องส่อถึงกิจปฏิบัติของชนชาวฝรั่งเศสเมื่อเราจะถึงเมืองเป็นแน่" ท่านราชทูตคิดอย่างนี้เป็นความถูกต้อง และตลอดเวลาซึ่งท่านจะอยู่ในประเทศฝรั่งเศส เราจะเห็นว่าท่านไม่ได้มีเหตุซึ่งจะต้องกลับความคิดเดิมนั้น เพราะไม่ว่าท่านไปที่แห่งใดเมื่อไร พลเมืองฝรั่งเศสก็รับรองท่านด้วยอัธยาศัยใจคอสนิทสนมและรักใคร่นับถือเป็นอย่างยิ่ง

แต่ก่อนที่จะดำเนินความเป็นไปของราชทูตสยาม ในเมืองฝรั่งเศสนั้น น่าจะกลับกล่าวถึงความเป็นไปในเรือเมื่อคราวมานอกสักพักหนึ่ง เพราะทั้งไว้บทต่อไปจะไม่มีโอกาสอันเหมาะที่จะกล่าวการมาในเรือนั้น อย่าว่าแต่ราชทูตไม่ได้มีความลำบากเท่านั้นเลย ซึ่งที่แท้หากจะมีบ้างก็ไม่น่าอัศจรรย์ใจอะไร เพราะพวกท่านมีอยู่น้อยคน ได้เข้ามารวมอยู่กับคนต่างชาติต่างภาษาเป็นอันมาก ความนิยม

นับถือผิดกัน, การสนทนาก็ไม่สะดวก, การบริโภคอาหารก็คงไม่ถูกปากนัก แต่กระนั้นท่านราชทูตยังมีแต่ออกปากชมเชยกิริยามารยาทของบรรดาชาวฝรั่งเศสซึ่งโดยสารมาในเรือลำเดียวกันกับท่านว่า "กิจปฏิบัติต่าง ๆ ในเรือนั้นเรียบร้อยน่าจับใจ ถ้าจะว่าเป็นเชิงเปรียบแล้วลำเรือที่เราโดยสารมานั้น เป็นดังพระอาราม ๆ หนึ่งก็ว่าได้ คนโดยสารทั้งหลายเป็นดังพระสงฆ์สามเณรเถรานุเถระทั้งหลาย, แบ่งเวลาวันหนึ่ง ๆ เป็นตอน ๆ อย่างกับในพระอารามอันเจริญในพระวินัย, คือรับประทานอาหาร, เช่น, สนทนา, สวดมนต์ภาวนาก็จัดเป็นพัก ๆ เรียบร้อยอย่างกับในสำนักอาวาสอันเคร่งครัดในพระวินัย น่าชมเท่าๆ กับเป็นคนต่างเพศก็จริง ยอดเยี่ยมแต่สรรเสริญไม่ได้" เป็นด้วยเหตุฉะนี้ ที่ทำให้ราชทูตไทยมีความหวังใจเป็นมั่นคงว่าถึงเมืองฝรั่งเศสเมื่อไร คงจะได้แลเห็นบ้านเมืองอันเรียบร้อยเมื่อนั้นเป็นแน่ เพราะเมื่อการเดินทางกลางทะเลยังเป็นที่ถูกใจถึงอย่างนี้ ต่อวันบกเข้าไปในประเทศฝรั่งเศสเองคงดีกว่าอีก และเป็นความจริง การต่อ ๆ ไปนั้นก็ได้ดำเนินเป็นที่สมความมุ่งหมายเต็ม ดังที่เรียงอ้างหน้านี้จะเป็นพยานต่อไป

บทที่ ๓

เจ้าพนักงานกรมวังถือรับสั่งมาเชิญราชทูตไปกรุงปารีส

เมื่อท่านราชทูตได้ค้างแรมอยู่ที่เมืองแบรสต์นั้น ๓๓ วันมีข้าราชการในกระทรวงวังผู้หนึ่ง ชื่อสตอร์ฟได้ถือรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จากกรุงปารีสออกมาต้อนรับราชทูตไทยที่เมืองแบรสต์และขอเชิญให้เข้าไปในพระนครหลวง เพื่อจะได้นำเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร เจ้าพนักงานกรมวังคนนี้ตลอดเวลาที่ราชทูตสยามได้อยู่ในประเทศฝรั่งเศสก็ได้ประจำอยู่กับท่านเสมอ เพื่อจะช่วยเหลืออธิบายอะไรต่ออะไรให้ราชทูตทราบ ท่านสตอร์ฟคนนี้ เป็นคนเฉลียวฉลาดอารีอารอบมากพูดจาก็คมสัน น่าเป็นเจ้าหน้าที่รับแขกบ้านแขกเมืองอย่างดีที่สุด อาศัยความเป็นไปดังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชประสงค์ที่จะรับรองราชทูตไทยให้มีความเพลิดเพลินสนุกสบายตลอดเวลาที่ท่านจะอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ทั้งทรงทราบในคุณวุฒิความสามารถพิเศษของท่านสตอร์ฟ พระองค์จึง

ได้ทรงเลือกท่านผู้นี้ให้เป็นภาระประจำอยู่กับราชทูตสยามด้วยพระองค์เอง ดูเป็นการเหมาะเพราะท่านสามารถฉลองพระเดชพระคุณของพระองค์ให้เต็มที่ได้อย่างหนึ่ง และสามารถให้ราชทูตบังเกิดความเพลิดเพลินเจริญใจอย่างยิ่งด้วย

เมื่อท่านสตอร์ฟ ได้รับพระบรมราชโองการ เป็นผู้ประจำอยู่ กับราชทูตสยามตลอดทางจากเมืองแบรสต์ถึงกรุงปารีส และตลอดเวลาที่ท่านราชทูตจะอยู่เมืองฝรั่งเศส เช่นนั้นแล้ว ท่านก็รีบออกจากเมืองปารีสเพื่อมารับราชทูตที่เมืองแบรสต์ พอมาถึงก็ตั้งต้นเชื้อเชิญท่านราชทูตนำมายังกรุงปารีส แต่หาได้จัดเป็นขบวนใหญ่โตอะไรไม่ เพราะเป็นการยาก ถนนหนทางตามมณฑลเบรอต้าญที่จะต้องข้ามมานั้นเป็นที่ขรุขระไม่สม่ำเสมอลุ่ม ๆ ดอน ๆ แทบตลอดทาง ใครมีธุระร้อนอยากไปเร็ว ๆ ก็ต้องใช้เก้าอี้หาม ๆ ไป ตามแบบหามแคร่และเสลี่ยงนั้นเอง ราชทูตซึ่งเป็นผู้อยากไปกรุงปารีสได้เร็วก็ต้องใช้วิธีนั้นเอง แต่ถึงกระนั้นถ้าตอนไหนหนทางดีรถม้าเดินไปมาได้ ท่านสตอร์ฟก็เกณฑ์เจ้าบ้านเจ้าเมืองให้นำรถมารับราชทูตพาไป ให้พ้นเขตแดนบ้านเมืองของตน แล้วก็ทำอย่างนี้ต่อ ๆ กันไปทุกเมือง

แท้จริงการโดยสารอย่างนี้ติดจะกันดารมิใช่น้อย ท่านสตอร์ฟ

จึงพูดเอาใจราชทูตบ้างว่า เดิมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชประสงค์จะส่งม้าและรถหลวงจากกรุงปารีสมารับ แล้วต่อมาทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าทำเช่นนั้นการจะเฉื่อยช้านัก เพราะกว่ารถและม้านั้นจะมาถึง และกว่าจะหยุดพักพอหายเหนื่อยเมื่อยล้าบ้างก็จะต้องเป็นเวลาแรมเดือนแรมวันนาน เมื่อทรงพระดำริดังนี้จึงรับสั่งให้ใช้ม้าตามเมืองต่าง ๆ ที่ต้องผ่านไป ถึงจะไม่สง่าเท่ากับได้รถและม้าจากเมืองหลวงก็ดี แต่ว่าการคงดำเนินไปโดยเร็ว จะได้เป็นโอกาสให้พระองค์ทรงเชยชมพระราชอาณาเขต และราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามได้โดยเร็ว ตามพระราชประสงค์ ฉะนั้นท่านจะไม่ได้รับเกียรติยศตามวัน เท่ากับที่พระองค์ทรงประสงค์จะพระราชทานให้ ขอจงรู้สึกว่าเป็นเพราะทรงพระกรุณาเป็นพิเศษ ไม่อยากให้แรมค้างคามหัวเมืองกันการนานนัก อยากทรงเชยชมท่านทั้งหลายเร็ว ๆ เท่านั้น"

ออกพระวิสุทธิสุนทรราชทูตจึงตอบไปว่า "การที่พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระดำริจัดการดังนี้ ก็เป็นพระบรมราโชบายอันดีเลิศหาเป็นทรงเกียจแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายไม่ กลับเป็นที่ยินดีปราโมทย์อย่างยิ่ง เพราะจะได้เฝ้าพระองค์ชมพระบารมีโดยเร็ว แท้จริงการที่พระองค์ทรงพระราชประสงค์จะทรงพบกับข้าพเจ้าทั้งหลายครานี้ ควรเป็นเหตุ

อย่างยิ่ง แต่ส่วนพวกโรงพิมพ์หลวงนี้ก็อุทิศชีวิตวันยังค่ำ ๆ ทุก ๆวัน สำหรับพิมพ์หนังสือที่จะป่าวร้องพระเดชพระคุณและเกียรติยศ เกียรติศักดิ์ของพระองค์และของแผ่นดินให้รู้ทั่วโลกพิภพ ทั้งในรัชสมัยของพระองค์ และรัชสมัยต่อไปจนชั่วกัลปาวสาน ฉะนี้ การงานของเขานี้จะนับว่าเป็นการช่วยชาติช่วยพระเจ้าแผ่นดิน ดุจเดียวกับชนะสงครามในการรบก็ว่าได้" เจ้าคุณราชทูตตอบว่า... "เป็นความจริงดังที่ท่านว่าและข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมาก ที่เห็นว่าพระองค์ไม่จำเพาะแต่ให้ทหาร สำหรับประกาศพระเกียรติยศของพระองค์ให้นานาชาติทราบ พระองค์ยังมีคนงานของท่านนี้คอยช่วยส่งเสริมเพิ่มเกียรติยศนั้นให้ยิ่งฟุ้งขจรไปในขอบจักรวาฬ ขอให้ทหารรบทหารพิมพ์ของพระองค์เจริญ ๆ ทั้งสองแผนกเถิด"

แล้วมงเซียร์เดอครามวาซีก็ได้แนะนำให้พวกราชทูต ดูอีกว่าเมื่อเขาเอาตัวหนังสือขึ้นแท่นพิมพ์แล้วเขาพิมพ์กันด้วยวิธีอย่างใดดู ๆ กันสักประเดี๋ยวท่านอุปทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า— "แหม ทำง่ายดายเสียจริง ดูเหมือนฉันทำได้เหมือนกัน" ว่าแล้วท่านก็มารับทำงานแทนคน ๆ หนึ่ง และในบัดนั้นแผ่นกระดาษที่พิมพ์ก็ออกมางาม ๆ เหมือนกับเมื่อคนงานเขาทำเอง ก็เป็นที่พอใจมากที่เขาทำได้ง่าย ๆ ดี ๆ ถึงเพียงนี้

พอดูเครื่องพิมพ์แท่นนี้แล้วก็ไปดูเครื่องพิมพ์แท่นโน้นต่อๆไป

ได้บันดาลให้ลมคลื่น และฝนฟ้าอากาศ ตามทาง ที่เรามาสงบ เรียบร้อย เราจึงสามารถมาได้ถึงที่นี้โดยปราศจากภัยอันตรายทุกประการ ส่วนพวกข้าพเจ้าเล่า บัดนี้รู้สึกอยากชมพระบารมีเป็นกำลัง และอย่าว่าแต่พวก ข้าพเจ้ารู้สึก เป็นที่ไม่พอใจ ในการที่ต้อง ขี่เก้าอี้หรือ นั่งรถหัวเมืองไปเฝ้าพระองค์ฉะนี้เลย ถึงแม้จะต้องเดินก็หามีความน้อยใจไม่ ถ้าเดินด้วยเท้าจะถึงกรุงปารีสเร็วกว่าขี่เก้าอี้หรือนั่งรถ ก็จะลงเดินด้วยเท้าในทันทีนี้เอง ไม่ครั่นคร้ามต่อความเหน็ดเหนื่อยซึ่งอาจจะมีมาทุกประการ ความอยากดูอยากชมพระองค์จะเป็นกำลังวังชาอันแรงกล้าอาจพาไปได้ให้สุถึงกำแพงพระนครเป็นแน่ ฉะนี้จึงขอท่านจงอย่าวิตกในการอัตคัตซึ่งบังเกิดจากการโดยสารคราวนี้เลย."

บทที่ ๔

ราชทูตไทยออกจากเมืองแบรสต์

ครั้นถึงวันที่ ๙ เดือนกรกฎาคม พวกราชทูตก็ออกจากเมืองแบรสต์แล้วไปรับประทานอาหารกลางวันที่ตำบลชื่อ ลังดีรโนต์, แล้วก็เลยไปค้างคืนอยู่ที่ฟูช์ วันที่ ๑๐ เลี้ยงกลางวันที่เมืองชาโตแลง และไปค้างคืนที่เมืองแคงแปร์, วันที่ ๑๒ รับประทานอาหารกลาง

วันที่เมืองเอินบงต์, และมีราชทูตถือหนังสือตอบรับราชทูตถือ แล้วก็ยกไปค้างคืนที่เมืองโอแร

วันที่ ๑๓ ถึงเมืองวันน์ เจ้าเมืองจัดการต้อนรับอย่างแข็งแรง จนราชทูตออกปากชมว่า "ต้อนรับอย่างนี้จริง" แล้วในวันเดียวกันนั้นกระบวนราชทูตก็ยกไปค้างคืนที่เมืองชอ มีรถยก วันที่ ๑๔ กระบวนก็มาถึงที่บลัวส์ พวกอังกฤษจารอยแบร์นารด์ ราชทูตและพวกก็ลงจากเกวียนห้ามเป็นไม่ขึ้นอีกต่อไป เพราะหนทางจากนี้ไปกรุงปารีสก็เรียบร้อยใช้รถม้าไปได้แล้ว

ที่ตำบลนี้ จารอยแบร์นารด์ได้เกิดมีปัญหาขึ้นในระหว่างราชทูตสยามและเจ้าพนักงานกรมวัง เพื่อจะให้ราชทูตถวายบังคมรับพระราชสาส์นโดยอาการอย่างไร ตามธรรมเนียมฝรั่งนั้นถือราชทูตนี้มาแทนพระเจ้าแผ่นดินเป็นใหญ่ แต่ฝ่ายธรรมเนียมไทยใหญ่เป็นนับถือพระราชสาส์นเป็นใหญ่ เพราะเหตุนี้ต้องแต่งความเคารพนับถือต่อพระราชสาส์นเป็นใหญ่ คือต้องอัญเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ในที่อันสูงกว่าราชทูตจึงจะไม่เสียประเพณีบ้านเมือง อาศัยเหตุนี้ ราชทูตได้ขอให้เจ้าพนักงานกรมวังผู้นำกับมาด้วยนั้น ตั้งให้ทับแต่งบัลลังก์ไว้ในประทุนรถของราชทูต จำเพาะตรงที่ท่านราชทูตจะนั่งลง แต่ให้อยู่เหนือศีรษะของราชทูตไว้ สำหรับจะได้อัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นไปประดิษฐาน ท่านอดอร์ฟเจ้าพนักงานก็สั่งให้กระทำเช่นนั้น เมื่อ

เสร็จแล้วท่านราชทูตก็ได้อัญเชิญพระราชสาส์นตั้งไว้เหนือศีรษะแล้ว กระบวนรถราชทูตก็ได้เคลื่อนกระบวนไปตามระยะทาง แต่นี้มา ถ้าถึงเมืองใดจะต้องเปลี่ยนรถ ก็ได้มีการตั้งบัลลังก์ในรถเพื่อเชิญพระราชสาส์นขึ้นประดิษฐาน เหมือนที่ตำบล ดารอชแบร์ นารดีนทุกตำบล

ในวันเดียวกันนี้ได้เริ่มขบวนและเริ่มตั้งบัลลังก์รับพระราชสาส์นนี้ กระบวนทูตก็ได้มาถึงเมืองบังคาโล เธอคิก เดอถัวแดง เจ้าเมืองคนนี้ก็ได้จัดการรับรองปฏิสันถารโดยเรียบร้อย วันที่ ๑๕ ได้เลื่อนมาถึงตำบลหนึ่ง ชื่อตังปัล และได้รับประทานอาหารกลางวันอยู่ที่นั่นด้วย ครั้นรับประทานอาหารเสร็จแล้ว ท่านราชทูตได้ไปตำบลท่านผู้หญิงชื่อ ดา มัรกัส ดาพัญ ซึ่งเป็นญาติกันกับท่านกงต์เดอบังดูเพ็งต์ ราชทูตของพระมหาจักรพรรดิยอสเตรียที่กรุงอเปญ ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงดังในสมัยนั้น ครั้นเสร็จการไปหาท่านผู้หญิงนี้แล้ว ก็ออกเดินทางไปที่เมืองนังต์และได้ตั้งอยู่ที่นั่นสองคืนกับวันครึ่ง คือวันที่ ๑๖ และ ๑๗

ตอนกลางวันวันที่ ๑๖ นั้น เจ้าพนักงานได้พาราชทูตขึ้นไปบนยอดเนินแห่งหนึ่ง ชื่อเนิน แค กาบแซง เพื่อจะให้ท่านดูเมืองนังต์นี้ว่าใหญ่โตอย่างไร เพราะที่นั่นเป็นที่สูงเห็นเมืองได้ชัดดี พอขึ้นไปบนยอดเนินนั้น ท่านราชทูตทั้งหลายเห็นหมู่บ้านรอบเมืองมีเป็นหลายหมู่ใหญ่ ๆ ก็ถามท่านสตอร์ฟว่า:—หมู่บ้านที่เห็นเรียงรายไป

รอบเมืองนั้น เป็นเมืองอะไรบ้าง ๆ?" ท่านก็ตอบว่า:— "ที่ท่านเห็นเป็นเมืองเล็กเมืองใหญ่รอบเมืองนั้นหาใช่เป็นเมืองอื่นไม่ เป็นแต่แผนกหนึ่ง ๆ ของเมืองต่างหาก นับรวมเป็นเมืองเดียวกันคือเมืองนังต์ทั้งนั้น."

ในวันที่ ๑๗ นั้นราชทูตได้ออกจากเมืองนังต์ไปเมืองอังสนีส์ อยู่ข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองนังต์ ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลัวร์ซึ่งเป็นแม่น้ำใหญ่. ที่เมืองอังสนีส์นี้ นอกจากความเพลิดเพลินซึ่งเคยมีมาในเมืองอื่น ๆ ยังได้รู้สึกความเพลิดเพลินเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งซึ่งยังไม่เคยมีในเมืองฝรั่งเศส คือท่านได้ลงอาบน้ำในแม่น้ำลัวร์. การอาบน้ำนี้ชาวเมืองฝรั่งเศสไม่ค่อยจะอาบกันนัก เพราะเป็นเมืองค่อนข้างจะหนาว ไม่เหมือนเมืองไทยซึ่งเป็นเมืองร้อนต้องลงน้ำลงท่าอาบน้ำกันทั่วทุกคนทุกวัน เหตุฉะนี้การอาบน้ำซึ่งเป็นของธรรมดาในเมืองไทยกลายเห็นของแปลกสำหรับคนฝรั่งเศส คนจึงพากันมาดูราชทูตสยามอาบน้ำออกมากมาย สิ่งที่ทำให้ชาวเมืองฝรั่งเศสพิศวงกันอีกอย่างหนึ่งนั้น คือตามธรรมเนียมเมืองฝรั่งเศสล้างมือกันก่อนที่จะรับประทานอาหาร แต่เมื่อรับประทานแล้วไม่ค่อยล้าง เพราะถือซ่อมถือช้อนกัน มือไม่ค่อยเปื้อนไม่จำเป็นต้องล้าง ส่วนธรรมเนียมเมืองไทยช้อนซ่อมในขณะนั้นไม่มีเลย ใช้เปิบข้าวด้วยมือทั้งนั้น จึงเป็นธรรมดาจะต้องล้างมือกันเมื่อรับประทานเสร็จ.

วันที่ ๑๘ นั้นราชทูตได้มาถึงเมืองแองครังค์ ซึ่งเป็นเมืองอยู่ตามลำแม่น้ำอวีร์เหมือนกัน ราชทูตจึงลงอาบน้ำที่แม่น้ำเหมือนเมื่อวันก่อน แต่ที่นี่คนคันกันมาดูราชทูตอาบน้ำมากยิ่งกว่าที่เมืองอังสนต์ จนเป็นที่รำคาญ ต้องลงเรือข้ามแม่น้ำไปอาบที่ฟากข้างโน้น มิฉะนั้นคนแตกตื่นมามากเป็นที่รำคาญเหลือเกิน. เย็นวันนั้นราชทูตได้ถึงเมืองอังเจร์ รุ่งขึ้นก็ได้ไปรับประทานอาหารและพักกลางวันที่ตำบลโรเวียร์ และตอนเย็นก็ได้ไปถึงเมืองโซมีร์ ซึ่งเป็นเมืองเก่าโบราณ มีป้อมปราการค่ายคูประตูหอรบอย่างแน่นหนา ทั้งมีลำแม่น้ำอวีร์ผ่านไปทั้งสองข้าง จึงเป็นที่ตั้งสำหรับเป็นเมืองใหญ่เมืองหนึ่ง. ที่เมืองโซมีร์นี้เจ้าเมืองได้จัดทหารกองเกียรติยศสำหรับคุ้มครองรักษาราชทูตตลอดเวลาที่ท่านได้พักแรมอยู่ในเมืองนั้น วันที่ ๒๐ ราชทูตได้มาถึงเมืองเล็กเมืองหนึ่งชื่อ ลงเซย์. ที่เมืองนี้หาทหารประจำรักษาไม่ แต่อาศัยราษฎรบ้านอยากแสดงความนับถือในราชทูตสยาม ก็ได้ช่วยกันมาเฝ้ารักษาเป็นพวก ๆ ผลัดเวรกัน ทำนองเดียวกันกับทหารเหมือนกัน.

บทที่ ๕

ราชทูตมาถึงเมืองตูรส์ คือประมาณกลางทางจากทะเลไปเมืองหลวง

วันที่ ๒๑ ราชทูตถึงเมืองตูรส์ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ เป็นที่ว่าการมณฑลตูแรน มีพระตังฆราชใหญ่ดำแหน่งอัครตังฆราช แต่ถึงเป็นเมืองใหญ่สำคัญฉะนี้ ก็หาได้มีกองทหารประจำไม่ เพราะเหตุฉะนี้การที่รับรองราชทูตด้วยมีกองทหารเป็นเกียรติยศ ต้องอาศัยชาวเมืองเองสมัคร เป็นประดุจหนึ่งทหารมาเฝ้าแหนตูจเดียว ถึงที่ตำบลดังเขียนนี้เอง.

วันที่ ๒๒ ราชทูตถึงเมืองบลัวส์ ซึ่งมีสมญาว่า "ราชบุรี" เหตุที่เรียกราชบุรีนั้นใช่เพราะเป็นเมืองหลวงหามิได้ เป็นเพราะที่นี่อากาศดี บรรดาพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัยที่จะเสด็จประพาสอยู่ที่เมืองบลัวส์นี้มาก กับอีกแต่ไหน ๆ มาเมืองบลัวส์นี้ เป็นเมืองศึกษาเล่าเรียนของบรรดาราชตระกูลทั้งหลายเมื่อยังทรงพระเยาว์ จึงเป็นเหมือนหนึ่งเมืองลูกหลวงก็ว่าได้

วันที่ ๒๔ ราชทูตถึงพระตำหนักชื่อ ชังบอรด์ ซึ่งอยู่ในมณฑลบลัวส์ ห่างจากเมืองบลัวส์ ๓ หรือ ๔ ลีฝรั่งเศษโบราณคิดเป็นกิโลเมตร์ก็อยู่ในราว ๑๒ หรือ ๑๖ กิโลเมตร์ ที่พระตำหนัก

ชังบอร์ดนี้ ได้เกิดมีเรื่องน่าเล่าสู่กันฟังเรื่องหนึ่ง เพราะจะเป็นอุทาหรณ์ชี้ให้เห็นว่าท่านราชทูตสยามนั้น เป็นผู้ประกอบไปด้วยจิตเมตตากรุณาอย่างไร. เรื่องเป็นอย่างนี้ คือคนขับรถราชทูตนั้นขับรถผิดไปอย่างไรไม่ปรากฏแต่เลยเกิดเหตุทำให้รถล้มลง, พวกราชทูตที่นั่งอยู่ในรถคันนั้น กระเด็นออกจากรถสิ้นทุกคน แต่เดชะบุญหามีใครเป็นอันตรายไม่. แต่ถึงกระนั้นเจ้าพนักงานกรมวังผู้กำกับราชทูตไปนั้น มีความโกรธคนขับรถเป็นกำลัง จะเฆี่ยนตีสารถีนั้นเสียให้สมกับความเดินเล่ยของมันให้ได้ แต่ท่านราชทูตไม่ยอมออกห้ามปรามท่านเสียว่า — "ทำโทษเขาไม่ได้ ๆ อย่าพึงทำโทษเขาเลย. ขอท่านจงนึกดูบ้างเถิดว่า การที่เขาขับรถผิดไปนี้ก็เป็นการอับอายขายหน้าและเสียอกเสียใจพออยู่แล้ว. แต่นี้ไปเขามีแต่จะเป็นทุกข์อยู่เสมอว่า เราเป็นต้นเหตุให้เสียเกียรติยศของราชทูตสยามและรัฐบาลฝรั่งเศส ก็จะเจ็บใจแค้นตัวเองไม่หาย ก็เป็นโทษหนักอยู่ในตัวพอสมควรแล้ว. อนึ่งเมื่อเราทั้งสิ้นผู้นั่งมาในรถนั้นเป็นแต่ตกจากรถ ไม่สู้จะเจ็บปวดอะไรนักควรและหรือที่จะลงโทษกับคนขับให้เขาเจ็บปวดอีกเล่า? ดูไม่ควรเลย. ขอยกเลิกเสียเถิด. อย่าทำโทษเขาเลย."

วันที่ ๒๕ ราชทูตมาพักที่เมืองออร์เลอัง ซึ่งเป็นที่ว่าการมณฑลของจังหวัดที่เรียกว่าดีเชดอรเลอังนั้นเอง. วันที่ ๒๖ ตอน

กลางวันท่านราชทูต ได้พักรับประทานอาหารที่ตำบลอาร์เคอเนแล้ว ได้ยกไปพักแรมคืนที่ตำบลดรู แล้วรุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ ได้ไปพักรับประทานอาหารกลางวันที่มาร์วิล และไปค้างคืนที่เมืองมัลแอร์ช.

วันที่ ๒๗ ราชทูตถึงพระตำหนักหลวง ที่เมืองฟงแตนโบล. ขณะนั้นเจ้าพนักงานรักษาวังฟงแตนโบลไม่อยู่ จะไปตากอากาศชายทะเลหรือจะไปตามบ่อน้ำร้อน ที่มีอยู่ในหัวเมืองต่าง ๆ ก็ไม่ทราบ ๆ แต่ว่าไปเที่ยวอาบน้ำอาบท่าตามหัวเมือง แต่ว่าก่อนที่ท่านจะออกไปนั้น ท่านได้ทราบแล้วว่าไม่สู้ช้านานนักราชทูตสยามจะมาถึง ท่านจึงได้มอบหน้าที่รับรองราชทูตกับเจ้าพนักงานรองอีกที ท่านราชทูตจึงได้ไปดูพระราชวังฟงแตนโบลให้สบาย สิ่งซึ่งราชทูตได้ชมว่างามที่มีอยู่ในพระราชวังนั้นมีอยู่เป็นหลายสิ่ง แต่จะขอหยิบยกมากล่าวแต่ที่สำคัญ ๆ เท่านี้พอรู้เป็นเค้า ๆ สิ่งที่ถูกตาราชทูตก่อนอื่นไหมคือป่าไม้ที่มีอยู่รอบบริเวณพระราชวัง ยิ่งดูยิ่งชอบ เพราะต้นไม้หรือลำต้นแต่ใหญ่โตแลสล้างไม่รกเรี้ยว เป็นแถวถนนอยู่ในนั้นราวกับป่าต้นหมากป่ามะพร้าว สิ่งที่ถูกตาราชทูตอีกสิ่งหนึ่งนั้นคือท้องพระโรงภายในพระราชวังนั้น มีพระระเบียงคาเลอรีใหญ่อยู่ ๔ ระเบียงกินที่ทางมากมายอะโข แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีที่ทางเหลืออีกเป็นอันมาก ใช้เป็นห้องอะไรต่ออะไรอีกเป็นหลาย ๆ ห้อง พอเข้าไปข้างในพระราชวังและมองไปทางหน้าต่างดูข้างนอก

แล้วความพิศวงของราชทูตก็ยิ่งทวีมากขึ้น เพราะจะดูไปข้างไหนก็ยิ่งเห็นมีตำหนักมากขึ้นและล้วนสร้างเป็นแบบผิด ๆ กันทั้งนั้น ที่สุดชั้นแต่บันไดเล่าก็ไม่มีสองอันที่จะเหมือนกัน, แล้วรอบตำหนักเหล่านั้นล้วนมีสนามหญ้า สวนดอกไม้และสระต่าง ๆ งามเหลือที่จะพรรณนา จนถึงกับได้ยินว่า ถ้าใครเข้าไปดูเป็นคราวแรก แทนที่จะเข้าใจว่าเป็นตำหนักในบริเวณพระราชวังนั้น ก็เลยหลงเข้าใจว่าเป็นเมือง ๆ หนึ่งต่างหาก เพราะยิ่งดูไกลยิ่งมีมาก ไม่แลเห็นว่ามีที่สิ้นสุดอยู่ที่ตรงไหน พระราชสำนัก เลอ ชาโต เดอ ฟงแตนโบล นี้ ถึงตั้งอยู่ในมณฑลคาตีนก็ไม่ได้ขึ้นกับมณฑลนั้น ขึ้นกับมณฑลอีล เดอ ฟรังส์ คือมณฑลที่กรุงปารีสอยู่นั้นเอง พระราชาองค์แรกซึ่งได้สถาปนาวังนี้ คือพระบาทสมเด็จพระเจ้าฟรังซัวส์ที่ ๑ ปรากฏว่าพระองค์ได้เริ่มตั้งห้องสมุดสำคัญไว้ที่พระตำหนักนั้น แต่ทุกวันนี้สมุดเหล่านั้นตกไปอยู่ที่เมืองปารีสเกือบหมดแล้ว ส่วนบรรดาพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ตั้งแต่พระองค์ลงมาถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือพระเจ้าหลุยที่ ๑๔) ต่างก็ได้ทรงพระราชทานของเพิ่มเติมองค์ละสิ่ง องค์ละอย่างแก่พระราชสำนักนี้ เพราะเหตุนี้จึงมีของน่าดูมาก.

เวลาท่านราชทูตสยามยังอยู่ที่พระราชวังฟงแตนโบลน์ ท่านบาดหลวงบริชาเซ่ย์ ซึ่งเป็นพระประมุขหัวหน้าของคณะพระสงฆ์บาดหลวง สำหรับสั่งสอนพระศาสนาคริสตัง ในมิชชังต่างประเทศทั่วโลก เช่นที่เมืองไทยตั้งแต่เวลาแรมาจนครบเท่าทุกวันนี้ ก็ได้ออกจากกรุงปารีสมาเยี่ยมเยียนท่านราชทูต ถึงที่พักเมืองฟงแตนโบลน์ด้วย

บทที่ ๖

ราชทูตสยามทำความเคารพต่อพระราชสาสน์อย่างไร.

วันที่ ๒๗ ราชทูตได้มารับประทานอาหารกลางวันที่เมืองเมอแลง ที่เมืองเมอแลงนี้เจ้าเมืองอำเภอกรมการทั้งพระสงฆ์ตามวัดวาอารามต่าง ๆ ก็ได้ออกมาคอยรับราชทูต, จัดการรับรองอย่างใหญ่โต ถึงกับราชทูตกล่าวว่า "เราไม่ได้นึกได้ฝันเลยว่าจะได้รับเกียรติยศถึงเพียงนี้" ที่เมืองเมอแลงนี้มีพระตำหนัก "ชาโต" ของหลวงเหมือนกัน, เดิมเจ้าเมืองนึกจะให้ราชทูตพักอยู่ที่นั่นแต่ก็ไม่อาจเป็นไปได้ เพราะขณะนั้นกำลังซ่อมแซมพระตำหนักนั้นอยู่ ไม่ว่าดูข้างไหนภายในบริเวณก็มีแต่กุลีจนไม้, อิฐ, ปูน,

อยู่เกลื่อนกล่น ทั้งภายในตำหนักจะหาห้องว่างสะอาดสะอ้านเรียบร้อย ให้สมกับเกียรติยศของราชทูตก็ไม่มี ตกลงต้องเลิกไม่ให้ราชทูตพักอยู่ที่ตำหนักนั้น.

เมื่อเกิดขลุกขลักอยู่อย่างนี้ เจ้าเมืองจึงได้เลือกสรรบ้านเศรษฐีผู้หนึ่งซึ่งใหญ่โตรโหฐาน และงามกว่าบรรดาตึกรามทั้งหลายในเมืองนั้น จัดให้เป็นที่พักแทน วิธีจัดห้องให้ราชทูตทั้งหลายอยู่นั้น เจ้าเมืองจัดตามแบบธรรมเนียมฝรั่ง คือให้อัครราชทูตอยู่ห้องใหญ่ชั้นล่าง, เพราะเป็นผู้ใหญ่จะได้ขึ้นลงโดยสะดวก, อุปทูตอยู่ถัดขึ้นไปข้างบนอีกชั้นหนึ่ง แล้วตรีทูตอยู่ต่อขึ้นไปเป็นลำดับ คือแปลว่าใครยิ่งมียศสูงก็ยิ่งอยู่ต่ำ,และใครยิ่งมียศต่ำก็ยิ่งอยู่สูง จำเพาะตรงกันข้ามกับธรรมเนียมไทยซึ่งนิยมให้ผู้ใหญ่อยู่ชั้นสูง ผู้น้อยอยู่ชั้นต่ำ.

ครั้นจัดห้องราชทูตเสร็จแล้ว ท่านสตอร์ฟได้เชิญท่านไปดูห้องของตน ๆ แต่พาไปทีละคน, อัครราชทูตกับอุปทูตก็ชอบใจ ส่วนตรีทูตนั้นครั้นเมื่อเห็นภาพต่าง ๆ ซึ่งปรากฏตามช่องหน้าต่าง คือบรรดาวัดวาและตึกโรงร้านต่าง ๆ ในกรุงปารีสทั้งประตูชัยชื่อ "อัร์ค เดอ ตรี ยง์ฟ" เลยประตูเมืองที่ชื่อประตู แซงต์อัง ดูอัน ไปหน่อยก็ยิ่งชอบใจใหญ่ เพราะไม่ว่าทอดตาไปข้างไหนก็ล้วนแต่เป็นขวัญตาน่าทัศนาทั้งสิ้น เมื่อตรีทูตดูรอบห้องเสร็จ

ตรรพดีแล้ว ก็หันมาถามท่านสุดอรพู่น้ำทางนั้นว่า "ขอรับประทานโทษ มีใครอยู่ในห้องข้างล่างที่ข้าพเจ้าอยู่หรือไม่? ข้าพเจ้าอยากทราบ" ท่านสุดอรพู่ตอบว่า "ห้องชั้นล่างนั้นให้ท่านอัครราชทูตกับท่านอุปทูตอยู่" แหม เจ้าประคุณ พอพูดสองสามคำเท่านั้น ท่านครูทูตซึ่งเมื่อกี้หน้าแช่มชื่นอยู่ก็ตะแคงความร่าเริงไปต่าง ๆ ถึงบึ้งหน้าขึ้งขึงไม่สนทนาด้วยนาน, ดูอาการปลักรยาราวกับมีข่าวร้ายมาทิ่มแทงหัวใจในทันใดนั้น ท่านสุดอรพู่เห็นดังนั้นก็ถามว่า "นี่ท่านเป็นอะไรขึ้นมาล่ะ? เจ็บปวดอะไรไปหรือ? ท่านครูทูตตอบมาว่า "เปล่าจ๊ะ ข้าพเจ้ามิได้เจ็บป่วยอะไรดอก แต่ข้าพเจ้านึกขวยเขินกระดากแก่ใจ ที่ให้ท่านอัครราชทูตซึ่งเป็นผู้จำทูลและประจำเฝ้าพิทักษ์รักษาพระราชสาส์นอยู่ในชั้นล่าง และกลับให้ข้าพเจ้าซึ่งเป็นแต่ลูกน้อยมาอยู่เสียชั้นบนฉะนี้ ข้าพเจ้านึกว่ามันจะกระไร ๆ อยู่ เพราะว่าชั้นของว่าพระราชสาส์นแล้วก็เป็นของอันมีศักดิ์สูงใหญ่กว่าราชทูตเป็นไหน ๆ ไม่ควรจะเอามาประดิษฐานในที่ต่ำกว่าข้าพเจ้าเลย ขอบแต่ว่าเชิญพระราชสาส์นไว้ห้องชั้นสูง ตัวข้าพเจ้าจะอยู่ชั้นล่าง หรือที่ไหน ๆ ก็ไม่เป็นไร ขอแต่พระราชสาส์นนั้นได้ดังในที่อันสมควรเท่านั้นจึงจะเป็นการดี"

เมื่อเจ้าพนักงานฝรั่งเศสได้ยินท่านครูทูตพูดดังนั้น ก็ได้นำความนั้นไปปรึกษาเจ้าเมือง ๆ จึงว่า "การที่จะจัดให้พระราช

สำส่นอยู่ที่ไหน ๆ ก็ได้ ข้าพเจ้าไม่มีความคิดขัดในเรื่องนี้เลยแต่มาคิดขัดตรงที่ว่า บ้านที่ท่านราชทูตอาศัยอยู่นั้นถึงใหญ่โตก็จริง แต่ก็มีห้องใหญ่ที่สมควรให้ราชทูตอยู่ไม่พอ, ถ้าจะย้ายพระราชสำส่นไปไว้ข้างบนแทนครูทูต ตัวครูทูตเองก็จำเป็นจะต้องอยู่ในห้องเล็กและค่อนข้างไม่สู้งามนักด้วย ท่านลองถามท่านดูก็หรือว่า ท่านจะเห็นเป็นประการใด.

พอได้ความกันแล้วท่านครูทูตตอบว่า ข้าพเจ้าไม่จำเพาะแต่ไม่มีความรังเกียจที่จะอยู่ในห้องเล็ก แทนที่จะอยู่ในห้องใหญ่, ข้าพเจ้ารู้สึกมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งเสียด้วยซ้ำ เพราะว่าจะเป็นโอกาสให้ข้าพเจ้าได้ถวายพระราชสำส่นไปประดิษฐานในห้องสูงๆ สมกับเกียรติศักดิ์อันสูงของพระราชสำส่นนั่นด้วย.

ดูเอาเถิดท่าน ความเคารพนับถือของชาวไทยสูงสักเท่าใด ดูเหมือนว่าถ้าเจ้าหน้าที่งานฝ่ายฝรั่งเศสจะมิได้จัดการตามคำชี้แจงของท่านครูทูตนั่นเอง ท่านคงไม่เป็นอันกินอันนอนโดยปรกติเลย เพราะท่านถือเสียว่าตนเป็นแต่เพียงผู้น้อย ไม่ควรจะดิ้งอยู่ในที่สูงกว่าพระราชสำส่นเป็นอันขาด อันทำราวกับแก้ดังหมิ่นประมาทพระบรมเดชของพระเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นผู้ทรงพระคุณต่อคนเป็นอันยิ่ง ความผิดชนิดนี้ตามที่ได้ยินมาชาวสยามถือนัก ว่าเป็นโทษอย่างอุกฤษฎ์ ใครทำก็เป็นคนเนรคุณต่อเจ้านาย น่าเกลียดที่สุด.

รุ่งขึ้นเวลาเช้า เจ้าพนักงานได้พาราชทูตไปเที่ยวชมพระราชสำนักเมืองเมอแลงกับส่วน "ปารัก" สำหรับเลี้ยงสัตว์ที่อยู่ในบริเวณพระราชสำนักนั้น ท่านราชทูตได้เห็นก็ชอบใจชมว่าเป็นของงามมาก และออกปากชมห้องภายในพระราชสำนักนั้นว่า "เข้าออกสะดวกดี" เหตุที่ท่านชมห้องว่า "เข้าออกสะดวกดี" นั้น คือห้องข้างในไม่มีเป็นแถวเดียวตามธรรมดาตึกรามต่าง ๆ โดยมากที่ท่านเคยเห็น มีห้องเป็นสองแถวและมีทางเดินไว้ตรงกลางเป็นประตูหนึ่งพระระเบียง จึงดูเข้าออกจากห้องนี้ไปห้องนั้นสะดวกดี

นอกจากส่วนสัตว์และพระราชสำนักนี้ ท่านราชทูตยังได้ขึ้นไปดูหอคอยที่สูง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ทั่วนั้นเป็นหลายหอ และไม่ว่าท่านไปดูสิ่งใด ถ้าเป็นของแปลกที่ท่านยังไม่เคยเห็น ยังไม่เข้าใจผลประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ท่านก็ใคร่ถามจนรู้เข้าใจหมดทุกสิ่งจึงเป็นที่เข้าใจว่าท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาดหาความรู้ใส่ตนเสมอ

บทที่ ๙

ราชทูตไปเมืองแวงแชนใกล้เมืองหลวง.

(จากเมืองเมอแลงนั้น ท่านราชทูตได้มาพักอยู่ที่เมืองแวงแชน ซึ่งเป็นเหมือนเมืองหนึ่งอยู่ในบริเวณของกรุงปารีสอีกทีหนึ่งได้) และ

ที่ตำบลนั้นพระมหาสมณะใหญ่ฝ่ายเยสวิตนิกายในกรุงปารีส ซึ่งเป็นผู้ดำรงตำแหน่ง พระราชครู ของพระบาทสมเด็จ พระเจ้า หลุยส์ที่ ๑๔ เรียกว่า "เลอ แปร์ เดอ ลา แชส์" ก็ได้ออกมาคำนับท่านราชทูตสยามที่เมืองแวงแซนนั้น ท่านคุณพ่อ เดอ ลา แชส์ นี้ ได้กล่าวกับราชทูตไทยว่า "อาตมภาพมีความยินดีอย่างยิ่ง ที่จะมาคำนับท่านผู้เป็นราชทูตของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เพราะว่าสมเด็จพระนารายณ์ พระเจ้ากรุง สยามนั้นเป็นผู้ มีพระคุณต่อ อาตมภาพอย่างยิ่ง พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์นั้นมีอยู่หลายประการ แต่เป็นต้นเป็นประธานก็คือ พระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงพวกบาดหลวงเยสวิตซึ่งอาตมภาพได้ส่งไปเมืองไทย เพื่อจะตั้งการสั่งสอนพระศาสนาคริสตัง และคดีโลกคดีธรรมต่าง ๆ มีวิชาโหราศาสตรเป็นต้นซึ่งทราบว่าพระองค์ทรงพอพระทัยใฝ่ถึงมาก โดยความเมตตากรุณาอย่างยิ่งมิให้อนาทรร้อนใจ ถึงกับทรงตรัสว่า ถ้าท่านบาดหลวงต้องการสิ่งใด พระองค์จะทรงประทานให้ ทั้งทราบว่าพระองค์ได้มีรับสั่งว่า จะทรงสร้างวัดวาอารามโบสถ์วิหารถวายพระศาสนาคริสตังโดยพระองค์เอง ก็เป็นพระเดชพระคุณพ้นที่จะกล่าวได้

อนึ่ง เหล่าบรรดาบาดหลวงทั้งหลายซึ่งอาตมภาพส่งไปเมืองจีน ก็ได้ไปพักรอคอยโอกาสที่เมืองไทยก่อนเป็นหลายองค์ พระองค์

ทรงบำรุงรักษาและช่วยอุปถัมภ์ทุกอย่างทุกประการ ก็เป็นพระเดชพระคุณอันใหญ่หลวงเหมือนกัน ฉะนี้ อาตมภาพจึงมีความยินดีที่จะมาแสดงความกตัญญูต่อท่านผู้เป็นราชทูตของพระองค์ เพื่อว่าเมื่อท่านกลับไปเมืองไทยจะได้ช่วยกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ จะเป็นที่ขอบใจท่านเป็นอันมาก"

เมื่อท่านราชทูตได้ยินดังนั้น ทั้งได้ทราบว่าคุณพ่อบาดหลวงองค์นั้น คนทั่วบ้านทั่วเมืองเขานับถืออย่างไรแล้ว ก็รับปากคำว่าจะทำตามความประสงค์ของท่านทุกอย่าง แล้วต่างก็ลากันไป ส่วนราชทูตรู้สึกว่าการที่พระมหาสมณะผู้ใหญ่ถึงเพียงนี้ยังอุตส่าห์ออกมาหาถึงที่อยู่นอกกรุงปารีสฉะนี้ ก็เป็นเกียรติยศอันสูงใหญ่

เมื่อราชทูตได้มาถึงเมืองแวงแซนนี้ ก็เท่ากับว่าอยู่เมืองหลวงแล้ว แต่ถึงกระนั้นก็ยังหาได้ตระเตรียมเข้าไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ เพราะว่าเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้ากรุง สยามทรงจัด ถวายพระเจ้ากรุง ฝรั่งเศสนั้น ยังหาได้มาถึงพร้อมกันกับราชทูตไม่ ราชทูตมาทางบกดังที่ได้พรรณนามาแล้วเป็นทางลัดถึงเร็ว แต่หีบเข้าของต่าง ๆ นั้น เป็นของหนักจัดส่งไปทางน้ำ เป็นทางอ้อมจึงถึงช้า คือชั้นแรกต้องเปลี่ยนเรือที่เมืองแบรสต์เสียทีหนึ่งก่อน แล้วไปทางทะเลถึงเมืองรวงซึ่งเป็นเมืองปาก

น้ำแซนที่ผ่านกรุงปารีส, ที่เมืองรวงนั้นต้องเปลี่ยนเรือใหม่อีก แล้ว
จึงจะถึงเมืองปารีส เพราะเหตุนี้เจ้าพนักงานฝ่ายฝรั่งเศสพร้อมทั้ง
ราชทูตสยามก็ได้ทำความตกลงกันว่า ราชทูตจะยังไม่เข้าเฝ้าก่อน
จะรอคอยจนกว่าเครื่องราชบรรณาการซึ่งจะเข้ามาถึงจึงจะเข้าเฝ้านำ
ราชทูตเกล้า ฯ ในคราวเดียวกัน เพราะตามธรรมเนียมเมืองไทยเมื่อ
ทูตเฝ้า, เครื่องราชบรรณาการซึ่งจะทูลเกล้า ฯ ถวายต้องประดิษ
ฐานอยู่ในท้องพระโรงที่เฝ้านั้นด้วย

บทที่ ๙

ราชทูตพักแรมอยู่ที่พระตำหนักเดอแบร์น

เมื่อเกิดเหตุดังกล่าวแล้วก็เป็นอันตกลงว่า ในระวาง
ที่ราชทูตจะคอยวันเข้าเฝ้านั้นท่านจะอยู่พักแรมที่พระตำหนักเดอแบร์น
ซึ่งแต่งด้วยฝีมืออันประณีตของนายช่างเอกชื่อ มังซาร์ด ซึ่งเป็นนาย
ช่างทั้งหลายในสมัยนั้น มังซาร์ดเป็นที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้า
หลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงชุบเลี้ยงเอาไว้ใช้สอยในส่วนพระองค์เสมอ ทั้ง
ได้ทรงชุบเลี้ยงหลานของมังซาร์ดซึ่งเป็นนายช่างเอกคุณเดียวกัน ทรง
ตั้งให้เป็นเจ้ากรมก่อสร้างและเจ้ากรมพิทักษ์รักษาพระราชนิเวศน์วัง

และศิลารามของหลวงทั้งหลาย นายมังฮาร์ดคนนี้ได้เป็นผู้ทำแบบก่อสร้างวังหลายแห่ง มีพระที่นั่งแวร์ซายเป็นต้น เช่นสำนักของกรมพระอัศวราชใหญ่, พระอัศวราชน้อยและโบสถ์วิหารที่เมืองแวร์ซายนั้น ถือว่าเป็นผลงานของท่านทั้งนั้น

พระตำหนัก "ซาโตเดอแบร์น" นี้ เดิมทีเป็นของตระกูลคฤหบดีวงศ์ปุยเซย์ซึ่งได้สร้างขึ้นแล้ว ภายหลังได้ตกเป็นของเสนาบดีชื่อเดอลียอน ทุกวันนี้เป็นของพระราชาคณะผู้ปกครองพระอารามเซนคเยเนอ เวียฟ. เมื่อเป็นอันตกลงกันว่าราชทูตจะค้างอยู่ที่สถานที่นั้นก่อนแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานเครื่องใช้สอยและเครื่องประดับตำหนักนั้น ทั้งทรงรับสั่งให้กองทหารสวิสอารักขาเฝ้าดูแลเป็นกองเกียรติยศ เหมือนกับที่พระราชวังหลวงซึ่งเป็นที่ทรงประทับเหมือนกัน

สำนักเดอแบร์นนี้เป็นที่เหมาะแก่การพักอยู่สบายของราชทูต ด้วยเหตุหลายประการ คือประการ ๑ จะเป็นทางสะดวกแก่การไปมาหาสู่ของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่อยู่ในเมืองหลวง เพราะจากกรุงปารีสไปเป็นหนทางเพียง ๒๐๐ เส้นเท่านั้น ไม่ห่างไกลนักเพียงนั่งรถม้าชั่วพักหนึ่งถึง ประการที่ ๒ จะได้เป็นทางไม่สะดวกแก่ราษฎรที่จะแตกตื่นเกรียวกราวกันมาดูท่านราชทูต เพราะตนจะต้องเดินออกจากเมืองหลวงมากว่าจะถึงก็เป็นทางไกล เมื่อท่านราชทูตไม่ถูก

รายฎรคิดตามมาดู ก็จะได้อยู่โดยปราศจากความลำคาญ และประการที่ ๓ ตำหนักนั้งอยู่นอกเมือง อากาศก็บริสุทธิ์เป็นที่น่าอยู่กว่าในเมือง.

อนึ่งเมื่อราชทูตไม่มีอะไรจะทำ ทั้งไม่มีเหตุเป็นที่ลำคาญฉะนี้เป็นโอกาสอันดี ที่ท่านจะได้ออกไปเที่ยวดูอะไร ต่ออะไร ทั่วบริเวณตำหนักนั้น, จะชมดูละเอียดถ้วนถี่สักเท่าไรก็ได้ตามใจฉะนี้ไม่ช้า ท่านราชทูตรู้จักทำเลที่รอบตำหนักนั้นดีเท่ากับบ้านของท่านที่กรุงศรีอยุธยาก็ว่าได้ ตำหนักนั้นมีห้องหับ, ประตู, หน้าต่างอย่างไร เท่าไรเป็นรู้หมด ดอกไม้ในสวนมีอยู่ถึงพรรณก็ชนิดท่านก็รู้ ต้นไม้ต้นหญ้าผักอะไร ๆ มีอยู่ถึงอย่างตามไร่ตามนา ๆ นั้นท่านก็รู้หมด และใช่ว่าท่านดู ๆ แล้วก็แล้วกันไปอย่างธรรมดาคนเรามักลืมกันนักหนาไซ้ ทุกวันเมื่อท่านกลับมาจากเที่ยวดูอะไรนั้น ท่านก็นั่งจดรายงานไว้ในห้องก่อนที่จะไปนอนอยู่จนดึกทุกคืน เพื่อกันมิให้ลืมและเพื่อนำไปถวายบังคมทูลให้ทรงทราบในสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินไทยนั้น ยิ่งกว่านั้นยังได้ยินว่า ในสำรับราชทูตไทยนั้น มีนักปราชญ์กลอนคน ๑ มาด้วยและท่านผู้นั้นมีหน้าที่อย่างเดียวคือเรียบเรียงรายงานของที่เห็นเป็นคำโคลงกลอนด้วย เพื่อจะให้ยืงไพเราะกว่าคำร้อยแก้วของราชทูตไปอีก (น่าเสียดายนักสำหรับเราชั่วหลัง ๆ นี้ไม่ได้คำประพันธ์ของท่านจินดกวีไทยโบราณนั้นมาอ่านเป็นขวัญตาบ้าง ป.ก.)

บทที่ ๙

ข้าราชการและผู้ดีฝรั่งเศสออกมาเยี่ยมเยียนราชทูต

ที่สำนักเคอแบร์นน์ข้าราชการชื่อเคอบอเน่ย์เป็นพนักงานเบิกราชทูตเมื่อจะเข้าเฝ้าก็ได้ออกมาคำนับราชทูตไทยแทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และขุนนางกระทรวงทหารเรือและว่าการต่างประเทศก็ได้มาแทนเจ้าคุณเคอเรเญอเลเสนาบดีกระทรวงนั้น ขุนนางคนนี้ได้เรียนท่านอัครราชทูตสยามว่า "เจ้าคุณเสนาบดีอยากจะใคร่มาหาท่านโดยตนเอง แต่เสียใจที่มาไม่ได้เพราะต้องตามเสด็จตามหน้าที่ จึงใช้ให้ข้าพเจ้ามาคำนับท่านแทนก่อน" แล้วขุนนางคนนี้เวียนมาฟังข่าวความสุขทุกข์ท่านราชทูตอยู่เนืองๆ มิได้ขาด ซึ่งเป็นต้นเหตุให้ท่านราชทูตปลื้มใจมากแสดงความขอบใจขอบใจเจ้าที่ท่านเสนาบดีมีความเอื้อเฟื้อต่อตนฉะนี้

ลำดับนั้นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการและนอกราชการก็ออกมาเยี่ยมเยียนท่านราชทูตสยามบ่อยๆ วันหนึ่งท่านคุณหญิงเคอเรเญอเลคือภรรยาของท่านเสนาบดีซึ่งกล่าวถึงเมื่อแรกนั้นออกมาหาบ้างเหมือนกัน แต่ท่านประสงค์มิให้ราชทูตรู้ว่าท่านเป็นใครก็แต่งเดินเข้ามากับสตรีอื่นๆ อีกหลายคน ส่วนออกพระวิสุทธสุนทรอัครราชทูตเล่า

แต่พอเห็นลักษณะพรรณโฉมและสังเกตกิริยามรรยาทอันสุขุมก็รู้ในที่ว่า นางคนนี้คงหาใช่หญิงผู้ดีธรรมดาไม่, ท่านจึงเลือกเอาถาดใส่ผลไม้สดบ้าง,ผลไม้กวนบ้างยกไปให้นางนั้นรับประทาน โดยหมายจะเป็นยาเชื่อมความวิสาสะให้ติดต่อในระวางตนกับนางนั้น จะเป็นโอกาสให้ท่านล่วงรู้ว่าท่านเป็นใครแน่แต่ก็ไม่สำเร็จ นางไม่เปิดช่องให้ราชทูตไทยรู้เลย มิหนำซ้ำเมื่อถูกซักถามหนักเข้าท่านกลับไปว่าท่านเป็นหญิงชาวบ้านนอกแขวงเมืองเบรอต้าญ หาใช่หญิงชาวกรุงไม่ ออกพระวิสุทธิสุนทรไม่เชื่อ, ท่านจึงค้านว่า "ไม่ได้ ๆ เป็นไปไม่ได้ข้าพเจ้า จะเข้ามากรุงปารีสนี้ก็ได้มาทางเมือง เบรอต้าญก่อนก็หาได้สังเกตเห็นสตรีใดจะมีสุภลักษณะละมุนละไมภาคภูมิเรียบร้อยงามสง่าอย่างกับท่านนี้แม้แต่สักคนเดียวเลยไม่ ฉะนี้จึงเข้าใจว่าท่านหาใช่หญิงบ้านนอกดังว่าไม่ ต้องเป็นสตรีชาวกรุงปารีสนี้เป็นแน่"

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุม เห็นท่านอัครราชทูต เป็นคนดูหน้าคนออกแม่นยำฉะนี้ก็ถามท่านอัครราชทูตว่า ที่เจ้าคุณราชทูตเข้าใจได้ว่านางคนนี้ไม่ใช่หญิงเมืองเบรอต้าญ จะเป็นเพราะวิธีแต่งตัวละกระมัง? จะเป็นเพราะเสื้อของหญิงบ้านนอกกับหญิงชาวเมืองไม่เหมือนกันน่ะซี จึงทำให้ท่านเข้าใจได้ฉะนี้ แต่ถึงจะเป็นแหม่มตามหัวเมืองหรือแหม่มในวังก็ช่างเถอะ เมื่อขึ้นชื่อว่าเสื้อแหม่มฝรั่งแล้ว ท่านเห็นเป็นอย่างไร? เราฝรั่ง ๆ ด้วยกันอยากจะใคร่รู้ว่าท่าน

ที่เป็นคนไทยจะลงความเห็นอย่างไรในเรื่องนี้ เหมาะดีหรือไม่เหมาะดีขอเชิญท่านอธิบายให้ฟังบ้าง" ออกพระวิสุทธิสุนทรตอบว่า "เครื่องแบบแหม่มนี้เหมาะดีมาก แต่ว่าถ้าแหม่มจะแต่งอย่างผู้หญิงไทยแล้วจะเพิ่มความสวยงามอีกเป็นกอง"

"เออ อย่างนั้นเจียวหรือ? ก็ผู้หญิงชาวสยามเขาแต่งกันอย่างไร?"

—"หญิงเมืองไทยนั้นหรือท่าน" ท่านราชทูตว่า "เขาผิดกันกับแหม่มตรงที่ว่าแหม่มนั้นช่างปิดตัวมิดชิด แทบจะไม่แลเห็นผิวเนื้อเลย นอกจากวงหน้านิดหน่อย แต่ผู้หญิงเมืองไทยนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่, แทนที่เขาจะนุ่งห่มปกปิดร่างกายให้มิดชิดตั้งแต่เท้าขึ้นไปถึงศีรษะนั้นเขาห่มปิดแต่บางส่วนของร่างกายเท่านั้น, อีกบางส่วนเขาทิ้งให้ปรากฏเปิดเผย ฉะนี้ลักษณะงดงามของสตรีในเมืองไทยจึงมีภาษีกว่าในเมืองนี้ ถ้าแหม่มจะเอาอย่างนี้บ้างแล้ว ก็เข้าใจว่าผู้หญิง เมือง ฝรั่งนี้จะ งามขึ้นอีก เป็นหลายเท่า" (ความเห็นของราชทูตไทยนี้ถ้าเป็นสมัยนี้เห็นจะพูดไม่ได้เสียแล้ว เพราะธรรมเนียมแต่งตัวครึ่งหนึ่ง, ทิ้งตัวเปลือยไว้ครึ่งหนึ่งอย่างโบราณใคร ๆ ถึงในเมืองไทยเองก็ออกรู้สึกว่าไม่เข้าแบบเสียแล้ว หรือพูดไปอีกนัยหนึ่งก็คือเป็นที่บาดตาของผู้ดูเท่านั้น เหตุที่ท่านราชทูตและคนไทยในสมัยของท่านยังไม่รู้สึกความเป็นจริงของข้อนี้ ท่าจะเป็นเพราะเคยมิใช่อื่นกระมังท่านจึงเห็นเป็นเข้าทีไปได้ บ.ก.)

ขอกลับกล่าวถึงบรรดาท่านผู้ที่ได้ออกมาเยี่ยมเยียนท่านราช
ทูตต่อไปว่า ถ้าแม้นใครมาหาไม่ว่าเวลาใด, ท่านราชทูตกระทำคำ
นับรับรองอย่างถูกแบบและถูกอัธยาศัยของท่านผู้ที่มานั้นทุกอย่างทุก
ประการ ผู้ที่มาๆ เวลาท่านราชทูตจะรับประทานอาหารไม่ว่าเวลา
เที่ยงวันหรือเวลาเย็น เป็นต้องเชื้อเชิญผู้ที่มาหานั้นให้อยู่รับประทาน
อาหารด้วยกัน ถ้าผู้ที่มาเป็นผู้ใหญ่มาก, ท่านราชทูตยกข้าวยกของ
ให้รับประทาน, ยกเก้าอี้ให้นั่งเองก็มี เชิญให้นั่งในที่เป็นประธานหัว
หน้าก็มี ครั้นรับประทานอาหารเสร็จแล้วก็ยืนขึ้นกล่าวคำอวยชัยให้
พรตามภาษาสยามของท่าน และบางทีถึงกับลองใช้คำฝรั่งเศสเจือ
ปนกันบ้างก็มี, ข้างน่าเย็นดูจริง ข้อที่ราชทูตเจ้าเห็นแปลกอยู่หน่อยหนึ่ง
ในเรื่องที่คนไทยนั้นพูดคำฝรั่งเศสก็คือ ไม่ว่าชาวต่างประเทศใด ๆ
เช่นพวกเยอรมัน, พวกอิตาเลียนเป็นต้น ถ้าหัดพูดภาษาฝรั่งเศสมัก
พูดเป็นเสียงแปร่งอยู่เสมอ ไม่ว่าเสียงสูงเสียงต่ำต้องยักเยื้องหนัก
เบาไม่เหมือนเรา แต่ว่าราชทูตไทยนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ ถึงว่าท่านยัง
พูดได้แต่น้อยคำก็จริงอยู่ แต่คำที่พูดออกมานั้นน่าเสียงชัดแจ่มใสดี
ไม่มีเสียงแปร่งเจือปนเลย จึงเป็นเหตุให้สันนิษฐานว่าภาษาสยาม
นั้นไม่ใช่ภาษาที่มีคำเสียงสูงและเสียงต่ำ ท่านจึงจับเสียงของเราได้
ถูกต้องฉะนี้ (ที่ตรงนี้ราชเลขาผู้แปลหนังสือเล่มนี้ขออนุญาตออกความเห็น

คัดค้านผู้เรียบเรียงนั้น ว่าความสันนิษฐานของท่านผิดถนัดทีเดียว เพราะว่าแต่บรรดาภาษาต่าง ๆ ซึ่งมีใช้อยู่ในโลกแล้ว ภาษาไทยนี้เป็นภาษาหนึ่งซึ่งควรออกชื่อว่าเป็นภาษาสำเนียงให้สูงต่ำพิเศษพิสดารกว่าภาษาอื่นๆ โดยมากด้วยหลาย และข้าพเจ้าเข้าใจว่าถ้าราชทูตคราวนั้นพูดฝรั่งเศสสำเนียงถูกฉะนี้ คงเป็นเพราะเหตุที่เคยคัดสำเนียงในภาษาของคนมาหนักต่อหนักเสียแล้ว ท่านจึงอาจคัดฉันไปจับเสียงฝรั่งให้เหมือนได้ง่ายหรืออย่างไร? เชิญผู้อ่านพิเคราะห์ดูเอาเองเถิด)

บทที่ ๑๐

ราชทูตไปเที่ยวดูบ้านเสนาบดี เดอ เชเญอเล.

อันว่าสำนักเดอแบรันทราชทูตพักแรมอยู่นั้น เป็นตำหนักที่ตั้งอยู่ใกล้กับเมืองโซ และเมืองโซเจ้ามีบ้านของเสนาบดีเดอเชเญอเลเป็นตึกรามใหญ่โครโหฐานคล้ายกับวังเจ้านาย เจ้าพนักงานผู้ประจำดูแลเอาใจใส่ราชทูตสยามจึงได้เชิญท่านไปดูบ้านเสนาบดีนั้น

เพราะเป็นของน่าดูอยู่ส่วนหนึ่ง คือมันพุพวยพุ่งออกมาเป็นสาย ๆ เมื่อถูกแสงตะวันแล้วออกเป็นประกายขาวเขียวแดงคล้ายสีรุ้ง ใครไปแลเห็นแล้วเป็นต้องชมกันทั้งนั้นว่าสวยงามอย่างยิ่ง, แต่ส่วนท่านราชทูตนั้นเล่าดูไปดูมาเฉย ๆ เป็นนาน ไม่เห็นพูดชมแม้แต่สักนิดจึงทำให้ท่านผู้พาไปดูนั้นประหลาดใจ คิดในใจว่า "เอะ นี่ไทยจะไม่เห็นเป็นงามได้เจียวหรือ?" ถือมความคิดไว้ในใจไม่ได้นานก็ถามท่านราชทูตว่า "อย่างไรเจ้าคุณ บ้านเมืองนี้เป็นที่พอใจของเจ้าคุณหรือ ๆ ว่าไม่เข้าท่าเข้าทางที่ตรงไหน? ไม่เห็นเจ้าคุณชมดีว่ากระไรบ้างเลย" ท่านราชทูตตอบคำถามอย่างใจเย็น ๆ ว่า "เปล่าย่ะ ไม่แปลกใจมิได้" แหมท่าน พอคำว่า "เปล่าไม่แปลกใจมิได้" หลุดออกจากปากท่านราชทูตแล้วยิ่งเล่นเอาเจ้าพนักงานไม่สบายใจเลย เพราะยังไม่เคยได้ยินใครพูดดังนี้ เป็นแต่เคยได้ยินว่า "แหมงามจริง อัศจรรย์ใจจริงงามราวกับพิมานทิพย์ ๆ" เหล่านี้เป็นต้น พอซักถามถันใหม่ ท่านอัครราชทูตอธิบายความเห็นของท่านอย่างนี้ว่า

"ที่ข้าพเจ้ายังไม่ปริปาก ชมสถานที่นี่ใช่ว่าจะไม่ชมเมื่อไร ชมอยู่มากทีเดียว ยิ่งกว่าท่านไปอีก เพราะของงามชนิดนี้พวกข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็น และท่านก็เห็นอยู่ทุกเช้าค่ำจนชินตาเสียแล้ว แต่ถึงชมมากอยู่ดังนี้ก็ชมไว้แต่ในใจ ไม่กล้าออกปากว่าชมเท่าไร เพราะ

ถึงจะพูดอย่างไรก็กลัวจะผิดไปจากความเป็นจริงที่มีอยู่ในใจ ก็ถ้าจะพูดว่า "งามที่สุด งามอย่างยิ่ง" แล้วต่อเมื่อจะไปแลเห็นวังพระเจ้าแผ่นดินจะเอาคำอะไรมาชมเชยเล่า แต่บ้านเสนาบดีก็งามที่สุดอยู่แล้ว วังพระเจ้าแผ่นดินจะงดงามสักปานใดเล่า เพราะว่าบ้านเสนาบดีถึงจะงามวิเศษอย่างไร วังแวร์ซายคงงดงามไปกว่านี้อีกตั้งร้อยเท่าพันทวีมิใช่หรือ?

อนึ่งถึงหากว่าบ้านของท่านเสนาบดีจะงามไปกว่านี้ อีกสักกี่เท่า ๆ ก็ดี ข้าพเจ้าไม่เห็นเป็นที่อัศจรรย์อะไร เพราะท่านเป็นเสนาบดีทหารเรือของ พระมหา กษัตราธิราชใหญ่ ในสากลโลกพิภพไม่ว่าอยากได้สิ่งของแปลกประหลาดอะไรซึ่งมีอยู่ ในขอบจักรวาฬเป็นต้องหามาได้ทั้งนั้น อาศัยเหตุดังที่ได้พรรณนานี้แหละท่านข้าพเจ้าจึงยังมิได้ปริปากชมเชยเคหะสถานของท่านเสนาบดี แต่หาใช่ว่าไม่ชอบใจไม่รู้จักชมหรือแสร้งทำเฉยเมยหามิได้ ความจริงใจก็ชอบอย่างยิ่ง"

ก่อนที่ท่าน ราชทูต จะออก ไปจาก บ้านของ ท่านเสนา บดีนั้นเจ้าพนักงานได้จัดการเลี้ยงอาหารบ่ายตามแบบที่เขาเรียก "อังบีคือ" คือว่าสลับอาหารคาวหวานรับประทานปนกัน ไม่แยกเป็นรับประทานของคาว ก่อนแล้ว รับประทานของหวานตาม ธรรมเนียมที่เขาเลี้ยงกันธรรมดา เมื่อราชทูตกลับดูเป็นที่พอใจกันเป็นอันมาก.

บทที่ ๑๑

ราชทูตไปดูนักเรียน
เล่นละครพูด
ที่โรงเรียน "หลุยส์เลอกรังด์"

อีกคราวหนึ่งเมื่อราชทูตยังอยู่ที่สำนักเดอแบรนน์ ท่านบาดหลวงเดอลาแชส์ ซึ่งเป็นพระสงฆ์ผู้ใหญ่ในพระราชสำนักในสมัยนั้น ทั้งเป็นประมุขหัวหน้าของคณะนิกายบาดหลวง "เยสุอิต" ก็ได้มาเชื้อเชิญราชทูตทั้งหลาย ให้ไปดูละครพูดที่โรงเรียนหลุยส์มหาราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นโรงเรียนอยู่ในความปกครองของท่านและซึ่งมีชื่อเสียงดังในกรุงปารีสในเวลานั้นยิ่งกว่าโรงเรียนอื่นหมด

เรื่องที่จะเล่นนั้นเป็นเรื่องของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าครอวส์แก้สินบน (ท้องเรื่องเป็นดังนี้คือ สมเด็จพระเจ้าครอวส์กำลังดูรบกับเยอรมันที่เมืองดือสเบิกในครั้งดึกดำบรรพ์โน้น ฝ่ายพระเจ้าครอวส์สู้รบไม่ไหวจะเสียท่าอยู่แล้ว ไม่ทรงทราบว่าจะแก้ไขเอาชัยด้วยวิธีใด ก็ทรงระลึกถึงสมเด็จพระมเหสีนางคลอดิลด์ ซึ่งเป็นศรีสังและเคยทรงชักชวนพระราชสามีให้เป็นคริสเตียน ๆ ก็ไม่ทรงเอาพระทัยใส่ ก็มากลับพระทัยทรงบนบานกับพระผู้เป็นเจ้าบนสวรรค์

ว่า:— "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าของนางคลอติลด์เจ้าขา ถ้าพระองค์ทรงช่วยในเวลานี้ให้ข้าพระพุทธเจ้ามีชัยชนะแก่อริราชศัตรู ข้าพระพุทธเจ้าก็จะยินดีประกาศตนเป็นอันเดวาดิก ของพระองค์ด้วยอีกองค์หนึ่ง ขอทรงช่วยให้เห็นประจักษ์พระเจ้าข้า"

พอทรงสวดอธิษฐานดังนี้ไม่ช้า พวกเยอรมันซึ่งเป็นผู้มีชัยอยู่แล้ว ก็กลับพ่ายแพ้เบี่ยงหนีไปทันใด พระองค์ทรงเห็นเป็นที่มหัศจรรย์ ก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาในศาสนาคริสตังตามนางคลอติลด์แต่นั้นมา พอเสด็จพระองค์มีพระเสด็จมารับศีลล้างบาปเป็นคริสตังที่วัดเมืองแรมส์แห่งเดียวกับที่เยอรมันยกเรานี้ยกล่ำห์ทำลายให้วินาศไปอีกครั้งหนึ่ง แล้วแต่นั้นมาพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสก็ได้เป็นคริสตังสืบๆ กันมา.)

เมื่อท่านราชทูต ได้ถูกเชิญไปในที่ประชุมเช่นนั้นก่อนหน้าที่ท่านได้เข้าไปเฝ้าและทูลถวายพระราชสาส์น ท่านก็ไม่กล้ารับเชิญ เพราะกลัวว่าจะเป็นที่ดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระนคร แต่ก็ไม่กล้าปฏิเสธเสียตรงๆ ด้วยเพราะท่านผู้มาเชิญนั้น เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นที่เคารพนับถือ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ท่านราชทูตจึงกล่าวตอบว่า:— "แต่ถ้าพังเราผู้น้อยก็จะไม่กล้ารับเชิญจากใครผู้ใดหมด ก่อนที่จะได้ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อพระเดชพระคุณคุณพ่อ

มหากรุณานี้ ซึ่งเป็นผู้มีอายุยาวนานและคุณวุฒิปรีชาสามารถเป็นที่เคารพนับถือของมหาชนทั่วไป นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินลงไปถึงราษฎรคนสามัญ มาเชื้อเชิญเราโดยเห็นว่าหามีโทษมิผิดมิได้ กลับจะเป็นคุณประโยชน์สำหรับจะได้ชมทราบขนบธรรมเนียมการศึกษาในเมืองนี้ เราจึงมีความยินดีรับเชื้อเชิญ ของคุณพ่อไปดูละครพูดที่มหาวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ด้วย"

ถึงกำหนดวันที่จะเล่นละครนั้น เวลาเช้า ๑ นาฬิกา เจ้าพนักงานกรมพระราชยาน ได้จัดกระบวนรถม้าคู่ของหลวงมารับท่านราชทูตที่สำนักเดอแบรนนันแล้ว ได้ขับไปยังกรุงปารีส ทางแห่งหนึ่ง ซึ่งได้ตกแต่งประดับประดาไว้คอยท่าท่านราชทูตสยาม จึงเรียกว่าถังราชทูต เวลากำลังนั่งรถมานั้น เจ้าพนักงานคลุมรถลงหมดไม่ให้มหาชนแลเห็นว่าใครมาในรถคันนั้น เพราะเกรงว่าถ้ารู้ถึงหูชาวบ้านแล้วว่าวก็จะล้อมกระฉ่อนไปทั่วจะเกิดการเอิกเกริก ครึกครื้นมากไป ไม่สมควรกับการที่จะรับรองราชทูตอย่างเงียบๆ ไว้ก่อนกว่าที่จะได้เฝ้าจึงจะเบิดเผย.

ราชทูตรอพักอยู่ทางนานจนกว่าถึงเวลาละครจะเล่น ครั้นถึงกำหนดแล้วท่านบาดหลวงเยสุวิตก็จัดรถพิเศษสำรับไหม่อีก ๔ คัน มารับราชทูตจากวังที่พักพาไปยังโรงเรียน คันขับรถทง ๔ คันนั้นอวนแต่งเครื่องแบบหมายยศเจ้าของรถทุกนาย เว้นคันหนึ่งเป็นของ

พระเจ้าลูกเธอ แผ่นดิน อังกฤษองค์ ๑ ซึ่งกำลังทรงศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนนั้น ก็ตกแต่งตามแบบมหาดเล็กลูกหลวงเมืองอังกฤษอีกคันหนึ่งเป็นของนักเรียนชาวเมืองปอลอญ ท่านบิดาเป็นผู้สำเร็จราชการ ฝ่ายทหาร ในเมือง นั้นก็ แต่ง ตาม วงศ์ ตระกูล เจ้า นาย เมืองปอลอญ อีกคันหนึ่งเป็นของบุตรของท่านผู้สำเร็จราชการอยู่ในเมืองลีทัวเนียก็แต่งตามแบบธรรมเนียมบ้านเมืองนั้น ฯ ล ฯ

พอมาถึงโรงเรียนแล้ว ท่านบาดหลวงให้ท่านราชทูตนั่งดูอยู่ในที่อันสมควรแห่งหนึ่งแล้วก็ได้ลงมือเล่น พอตัวละครออกจากโรงแล้วสังเกตได้ง่ายที่สุดว่า ราชทูตทั้งสำรับพอใจในทำนองที่นักเรียนเล่นมาก แต่ตอนซึ่งท่านสำแดงว่าพอใจยิ่งกว่าตอนอื่น ๆ หมดคือ ตอนเมื่อบุตรของท่านแม่ทัพใหญ่ชื่อเดอวีเลอรัวกับบุตรของท่านมัรคีส์เดอลามารเลียร์ และของท่านเลอเชอวาเลียร์ดาโวออกมาเต้นรำทำเพลงด้วยกัน ทั้งสังเกตได้ง่ายว่าท่านชอบใจในวิธีจัดโรงละครด้วย อีกสิ่งหนึ่งซึ่งทำให้ท่านราชทูตพิศวงคือที่ได้เห็นบรรดาบิดามารดาผู้ปกครองนักเรียนซึ่งได้มาดูละครนั้น ล้วนแต่เจ้านายขุนนางและคฤหบดีชั้นสูง ๆ ฝ่ายฝรั่งเศสและต่างประเทศทั้งนั้น.

เมื่อเล่นละครแล้ว ท่านบาดหลวงได้นำท่านราชทูตให้รู้จักกับบรรดาเจ้าขุนมูลนาย และราชทูตประเทศอื่นซึ่งมาในงานนั้น และท่านราชทูตสยามก็ได้เจรจาปราศรัย กับท่านทั้งหลายเหล่านั้น

อย่างสนิทสนมทุกอย่าง ท่านรู้ผ่อนหนักชักเบาตามเกียรติยศของผู้คนแม่นยำไม่มีผิด.

ภายหลังวันที่ท่านได้ไปดูละครที่โรงเรียนนั้นยังมีสุภาพสตรีหลายนางได้มาคำนับท่านที่ตำหนักเดอแบร์น และไม่ว่านางคนไหนซึ่งได้มีบุตรเล่นละครอยู่ในวันนั้นท่านราชทูตยังจำได้หมด ถึงกับกล่าวชื่อของเด็กนั้นและว่าเล่นตอนนั้น ๆ ต่อหน้ามารดาให้ฟัง เลยทำให้บรรดาหญิงเหล่านั้น ยิ่งพอใจในราชทูตสยามเป็นอันมาก สรรเสริญว่า ช่างจำแม่นยำนัก.

บทที่ ๑๒

ราชทูตกระทำวิสาสะกับสตรีชาวฝรั่งเศส.

เวลาบ่ายวันหนึ่งมีผู้ใหญ่หลายคนได้มาประชุมที่โฮงรที่ตำหนักราชทูต และในที่ประชุมนั้นมีสตรีรูปงามอยู่หลายนางด้วยกัน และตามธรรดาที่ประชุมซึ่งมีผู้หญิงมากก็ต้องพูดมากตลอดวันนั้นเอยได้เกิดโต้ถามราชทูตกันยกใหญ่ ยังมีนางคน ๑ ถามราชทูตว่า "ท่านราชทูตคะ ทำไมเจ้าคุณไม่พาภรรยาของเจ้าคุณมาเมืองฝรั่งเศสบ้างเล่า? น่าจะใคร่เห็นหน้านัก" ท่านราชทูตตอบเป็นเชิง

ย้อนถามว่า "หล่อนเป็นบุตรีหรือภรรยาของข้าราชการมิใช่หรือ? นี่ต่างว่าบิดาหรือสามี ของหล่อนจะต้องไปรับราชการเป็นราชทูตฝรั่งเศสไปเมืองสยาม หล่อนจะยินดีทิ้งบ้านทิ้งเมืองไปด้วยหรือไม่?" ที่ตรงนี้สตรีคนนั้นไม่ทราบว่าจะตอบอย่างไรเพราะความจริงหล่อนคงไม่กล้ามาหนทางไกลเช่นนี้ (ปัญหาข้อนี้ถ้าทุกวันนี้ราชทูตคงไม่ตั้งให้หญิงฝรั่งเศสแก้เสียแล้วเป็นแน่ เพราะหญิงชายเมืองฝรั่งไปมาในระวางเมืองฝรั่งและเมืองไทยได้สะดวกแล้ว แต่ในขณะนั้นหาเป็นเช่นนี้ไม่ ขณะนั้นยังไม่มีผู้หญิงเมืองนอกมาเมืองไทยเลย ท่านราชทูตจึงพูดได้ดังนี้. บ.ก.)

ขณะนี้ยังมีสตรีสาว ๆ อีกคนหนึ่งถามเป็นที่สพยอกเล่นกันว่า "ท่านราชทูตเจ้าคะ ต่างว่าดิฉันยอมเป็นภรรยาของเจ้าคุณ ๆ จะรับดิฉันเป็นภรรยาไหม? ที่จริงเจ้าคุณคงมีเมียอยู่แล้วมิใช่หรือ แต่เข้าใจว่าไม่เป็นที่รังเกียจเพราะเคยได้ยินใครเขาว่า ที่เมืองไทยโน้นใครจะมีเมียสักกี่คน ๆ ก็ได้ ไม่ถือว่าเป็นผิดประเพณีสามีภรรยากัน" ท่านราชทูตตอบว่า "เปล่าไม่เป็นที่รังเกียจมิได้ ถ้าหล่อนจะยินยอมดังนั้นแล้วเราคงบำรุงเลี้ยงมิให้อนาทรร้อนใจ ถึงอนุภรรยาเรามีสักกี่คน ๆ เราจะตั้งหล่อนให้เป็นใหญ่ยิ่งกว่าเขาทั้งหลายเหล่านั้น ห้องหอที่อยู่กินนอน เราจะจัดให้ดีที่สุดซึ่งเราสามารถจะจัดได้ให้สมยศสมตระกูลของหล่อนทุกอย่าง".

หญิงคนนั้นจึงถามราชทูตต่อไปว่า "ก็เมียเล็กเมียน้อยนั้นเจ้าคุณมีสักเท่าไร ดิฉันอยากรู้นัก เจ้าคุณช่วยบอกได้ไหมคะ ?"

—"ได้ซิหล่อน ได้ ทำไมจะไม่ได้ เรามี ๒๒ คนเท่านั้น"

—"แหมเจ้าคุณ มีถึง ๒๒ คนเจียวหรือเจ้าคุณ แหมไม่ใช่น้อยเลย ๒๒ คน แหมเหลือเกินจริง เหลือเกิน"

—"นี่แน่ะหล่อน อย่าพึงตกใจก่อน เราจะบอกให้ หล่อนเห็นแปลกในการที่เรามีเมียถึง ๒๒ คน เพราะยังไม่เคยได้ยินว่าใครในเมืองนี้มีมากถึงอย่างนี้ แต่ในเมืองไทยนั้นไม่มีใครเห็นแปลก ใครจะมีเท่าไรก็ได้ ยิ่งกว่านี้ใครยิ่งมีมาก เขายิ่งนับถือว่าเป็นคนมีบุญวาสนามากต่างหาก ก็เมื่อพื้นบ้านพื้นเมืองเขานิยมอย่างนี้แล้ว ใครเล่าจะอาจฝืนความนิยมของเขาได้ ใครทำก็ยากยิ่งกว่ากลิ้งครกขึ้นภูเขาเสียอีก อย่าว่าที่อื่นไกลเลย ดูเอาแต่ในเมืองฝรั่งเศสนี้เถอะ ทุกวันนี้มีธรรมเนียมผัวเดียวเมียเดียวมิใช่หรือ ? นี่หากจะมีธรรมเนียมใหม่ให้หญิงคนเดียวมีสามีได้ถึง ๒๒ คน ถ้าเคยเสียแล้วคงไม่เห็นแปลกอะไร จะกลับเห็นแปลกที่จะมีคนเดียวเสียอีก" (ที่ตรงนี้ถึงวาระที่ผู้แปลอยากจะใคร่ แทรกความเห็นบ้างอีกหน่อยคือ อยากจะว่า กระชั้น ไปอีกถึง อำนาจของความ นิยมว่าเป็นของถอนยาก ดังท่านราชทูตว่าดูเอาเถอะธรรมเนียมมีภรรยามากหลายคน ยังมีชายไม่เห็นเป็นของแปลกอะไร เหมือนในครั้งพระนารายณ์โน้น

แต่ถ้าจะถามชายผู้ที่นิยมเช่นนี้ว่า ถ้าภรรยาจะมีสามีหลายคนท่านจะเห็นแปลกไหม ? คงตอบว่าไม่จำเพาะแปลกใช้ไม่ได้ทีเดียว ถ้าฉะนี้แล้ว ทำไมจะเกณฑ์ให้สตรีมิให้เห็นแปลกในความประพฤติของตนเล่า ? บุรุษหรือสตรีย่อมมีความชอบธรรมดุจเดียวกันใคร พินิจพิเคราะห์ในข้อนี้คงเห็นเป็นจริงเป็นแน่ และเหตุที่บางคนยังหลงไม่ถือตามที่ตนเชื่อว่าดี ก็เพราะไม่กล้าฝืนธรรมเนียมและไม่กล้าฝืนใจของตน ชายนิยมอย่างไรก็ทำตามใจของชายนิยม ชนิดนี้ยังไม่ใช่อารยบุคคลหรือคนศรีวิลัย คนศรีวิลัยเขาเอาความนิยมของผู้อื่นเป็นใหญ่ นี่เมื่อใดชายชาวสยามจะนิยมตามใจหญิงซึ่งเป็นบุคคลสำคัญพวกหนึ่ง จึงจะเรียกว่าชาวสยามถึงวาระแห่งอารยธรรมแล้ว. บ. ก.)

ขอกลับว่าถึงสตรีชาวฝรั่งเศสซึ่งสนทนากับราชทูตไทยในวันนั้นว่า เดิมทีนางนึกว่าจะไล่เลียงราชทูตให้จนแต้มในเรื่องผัว ๆ เมีย ๆ นั้นก็เลยจนแต้มไปเอง นี่ส่อให้เห็นว่าราชทูตเป็นคนฉลาดพูดมาก หาไม่คงจอดเป็นแน่ เพราะข้อที่ถูกซักนั้นหาใช่ข้อมงคลไม่ ท่านยังอุตส่าห์แก้กลบเกลี่ยความชั่วด้วยความดีได้

บทที่ ๑๓

ราชทูตแลเห็นผู้หญิงฝรั่งเศสขี่ม้า

เวลาบ่าย วันหนึ่ง ยังมีเจ้านายและข้าราชการชั้นสูงหลายองค์หลายท่าน ทั้งหญิงและชาย มีเป็นต้นคือท่านเจ้าดีเซงเคนกับท่านหญิงภรรยาท่านเจ้าหญิงเดอเบอร์นงวิลและท่านหญิงมาคีสเดอลาวารแดง ฯ ล ฯ ต่างทรงม้าและขี่ขับม้ามาเยี่ยมเยียนราชทูตที่สำนักท่าน ท่านเจ้าหญิง และภรรยาข้าราชการที่มานั้นล้วนทรงเครื่องและแต่งตัวเหมือนผู้ชายหรือคล้าย ๆ กัน คือเสื้อกักสั้นรัดขารัดแขนแน่น อย่างธรรมเนียมนักกีฬาและพรานเนื้อเขานุ่งห่มใส่กัน ราชทูตไทยเห็นผู้หญิงฝรั่งไม่แต่งตัวเป็นแหม่มก็แปลกใจ เหตุฉะนี้ เมื่อท่านหญิงชายเหล่านั้นลงจากหลังม้าและคำนับราชทูตเสร็จแล้ว ราชทูตจึงถามท่านหญิงเหล่านั้นว่า "ทำไมจึงแต่งเหมือนผู้ชาย หาได้แต่งเป็นแหม่มไม่?" ก็มีผู้ตอบแต่ในบรรดาผู้ที่ออกมาหานั้นว่า "ท่านนุ่งห่มอย่างนี้เพราะเป็นที่สะดวกในการขี่ม้า และสำหรับไปในป่าในรก ถ้านุ่งห่มเสื้อแหม่มก็จะติดนี่ติดโน่นลำบากมาก" ท่านราชทูตทราบดังนั้นก็เห็นด้วย แล้วท่านได้พูดชมบรรดาหญิงเหล่านั้นว่า "ขี่ม้าเก่งน่าชมเหลือเกิน จะขึ้นจะลงดูว่องไวราวกับผู้ชายไม่มีผิด."

เมื่อสนทนากันเช่นนี้สักครู่หนึ่งแล้ว บรรดาผู้ที่ขี่ม้ามานั้นสังเกตดูท่าทางราชทูตอยากจะใคร่ดูแหม่มรำม้าเหลือเกิน จึงได้พูดกับท่านว่า "เจ้าคุณราชทูต อยากเห็นเราขี่ม้าตามทำนองต่าง ๆ เมื่อเราออกไปไล่เนื้อในป่าบ้างหรือไม่ ? ยินดีจะขี่ขับให้ดู" ท่านราชทูตตอบว่า "ข้อที่อยากดูนั้นไม่เป็นปัญหาเลย อยากดูเหลือเกิน ท่านเดาใจของเราแม่นทีเดียว แต่ไม่ถึงกับบังอาจขอให้ท่านออกแรงให้เราดูเล่นดอก เรานับถือท่านยิ่งกว่านั้น แต่ว่าเมื่อท่านยินดีอยากจะสำแดงโดยความพอใจของท่านเองแล้ว เราไม่มีความรังเกียจ จะถือเป็นพระคุณพิเศษต่างหาก."

พอตกลงกันว่าจะรำม้าให้ท่านดูแล้วฉะนี้ ท่านเจ้านายทั้งหญิงและชายก็ลงจากตำหนักไปยังลานหน้าตำหนักทันที และส่วนท่านราชทูตก็ออกมายืนดูที่ระเบียงข้างบน ส่วนท่านเจ้าดีเซงเคนและคนอื่น ๆ ซึ่งตามเสด็จมาด้วยก็เสด็จและขึ้นขี่ม้าแล้วก็ขับไปมาเป็นขบวนและทำนองต่าง ๆ แต่ว่าลานหน้าตำหนักนั้นติดจะเล็กไปหน่อยแสดงไม่ได้เต็มฝีมือ ก็เลยเปลี่ยนให้ท่านราชทูตไปยืนดูบนระเบียงหลังตำหนัก จะขับม้าไปในสนามข้างหลังตำหนักเพราะสนามนั้นใหญ่ขับไปขับมาได้สนัด.

พอราชทูตมายืนอยู่ในที่นั้นแล้ว พวกนักเลงม้าเหล่านั้นก็ชักบังเหียน กระทืบ โกลน แล้ว รำไป รำมา เป็นหลายท่า เป็นหลายทำนอง

ประมาณสัก ๑๕ นาที แล้วต่างก็เสร็จ และลงจากหลังม้าขึ้นมาบนตำหนักจะลาท่านราชทูตกลับไป ขณะนั้นเกือบถึงเวลาที่ราชทูตจะรับประทานอาหารเย็นแล้ว ท่านจึงได้เชิญบรรดาท่านที่มาเยี่ยมนั้นให้อยู่รับประทานและเสวยอาหารเย็นด้วยกัน คำชักชวนให้อยู่ของท่านราชทูตเป็นคำน่าจับใจที่สุด เมื่อใดต่างก็ต้องยอมรอรับประทานอาหารอยู่กับท่าน เย็นวันนั้นท่านอัครราชทูตปฏิบัติผู้ที่มาเยี่ยมนั้นอย่างพินอบพิเทาเข้าท่าเข้าทางทุกอย่าง บัดเดี๋ยวท่านยกเก้าอี้ให้เจ้าหญิงทรงนั่งบ้าง บัดเดี๋ยวยกเอาจานกับข้าวให้ทรงเสวยบ้างไม่หยุดหย่อนตลอดเวลาที่นั่งรับประทานนั้น พอรับประทานเสร็จแล้ว ท่านก็ยกแก้วถือขึ้นอวยพร ให้ท่านทรงเจริญเป็นสุขอายุยืน ๆ ๆ ๆ ส่วนผู้ที่เป็นแขกมานั้นก็ได้ยืนขึ้นถือแก้วอวยพรด้วยบ้างและมีผู้หนึ่งในพวกนั้น ยังแถมอำนวยพรไปถึงเมีย ๒๒ คนของท่านราชทูตด้วยว่า;- "ขอให้อยู่เป็นสุขทุก ๆ คน ถึงแม้มีอ่อนข้างจะมากหน่อยเข้าใจว่าคำอวยพรจะแผ่ไปถึงเขาทุกคนได้" ท่านราชทูตตอบว่า;- "จะมากมีมากก็ตามที่เถิด เราก็อยู่เป็นสุขเขาก็อยู่เป็นสุข ขืนเป็นข้อสำคัญกว่าอะไร ๆ หมด ส่วนเราอวยพรให้ท่านก็แทบนึกจะอวยพรให้มีภรรยาถึง ๒๒ คนเหมือนกับเราบ้างเหมือนกัน แต่เกรงใจว่าจะไม่เป็นที่พอใจของภรรยาที่ท่านมีไว้

แล้ว หาไม่คงอวยพรและคงชี้วิธีให้สำเร็จไปตามนั้นเป็นแน่ แต่คราวนี้เราของดไว้ก่อนเป็นแต่เพียงกล่าวว่าเจริญ ๆ เทอญ"

ในพวกสตรีที่อยู่ที่นั่นในเวลานั้น ยังมีคนหนึ่งมีกำไลมือประดับเพชรตรงกลางมีรูปคน ราชทูตเห็นก็ถามว่า:- "รูปที่กำไลมือนี้เป็นคนที่รักของหล่อนกระมัง?" นางนั้นตอบว่า:- "เจ้าคุณคิดถูกแล้ว รูปนี้เป็นรูปของมารดา และมารดาเป็นคนที่ดิฉันรักมาก" ราชทูตก็ไม่จนกลับตอบว่า:- "หล่อนทำดังนี้ก็ดีแล้วแปลว่าหล่อนเป็นคนมีกตัญญูกตเวที แต่ถ้าจะให้ดีที่สุดคือที่มือข้างโน้นซึ่งไม่มีกำไลใส่ ควรใส่บ้างเหมือนกัน และที่กำไลข้างโน้นนั้นแหละหล่อนควรใส่รูปของสามีไว้อีกด้วยรูปหนึ่งจึงจะเป็นคู่กันเหมาะ"

บทที่ ๑๔

ราชทูตย้ายตำหนักไปพักอยู่ที่เมืองรังบูเย

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีรับสั่งว่าจะรับราชทูตสยามให้พาท่านเข้ามากรุงปารีสในวันที่ ๑๒ สิงหาคม เจ้าพนักงาน จึงได้จัดการเชิญ ราชทูตไปพักอยู่ที่ พระตำหนักหลวงที่เมืองรังบูเยใกล้กรุงปารีสเข้าไปอีก เมื่อราชทูตไปนั้นเผอิญท่านได้พบ

กันกับสตรีบางคนพวกที่ขี่ม้าให้ดูที่ตำหนักเดอแบร์นีนั้น ก็จำกันได้ดี ๆ และต่างก็เป็นที่พอใจกันเป็นอันมากด้วย.

ในระวางเวลาที่ราชทูตยังไม่ได้เฝ้านั้น ท่านราชทูตสั่งผู้ดูแลกำกับฝ่ายฝรั่งเศสว่า:- "บัดนี้เกือบถึงกำหนดจะเข้าเฝ้าแล้ว ขอท่านได้โปรดห้ามมิให้ใครเข้ามาหาอีกเป็นอันขาด เพราะเราเห็นเป็นการไม่สมควรที่ใคร ๆ จะมีโอกาสมาหาเราก่อนที่จะได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อเฝ้าแล้วใครจะมาหาก็ไม่เป็นที่รังเกียจ เรายินดีรับรองกันทั้งนั้น แต่ในเวลานี้ของดไว้ก่อนไม่ว่าในเวลาปรกติหรือในเวลารับประทานอาหาร ขออย่าได้เป็นเหมือนเมื่อเรายังอยู่ที่แบร์นีนั้นเลย" เมื่อเจ้าพนักงานทราบความประสงค์ของท่านฉะนี้แล้วก็ห้ามมิให้ใครเข้ามา ส่วนราษฎรเมื่อต่างทราบเหตุที่ราชทูตไม่ยอมให้ใครไปมาหาสู่แล้วก็ไม่มีใครรังเกียจ กลับเห็นเป็นดีด้วยกันทั้งนั้นว่านับถือพระเจ้าแผ่นดินจริง.

ถึงตกลงกันอย่างนั้นแล้วก็ไม่สำเร็จ คืนวันที่ ๑๕ เดือนสิงหาคมนั้นเป็นวันฉลองแม่พระสิ้นพระชนม์ พระองค์ทรงอัญเชิญเข้าไปสู่สวรรค์อย่างที่เรียกว่าแม่พระอัสสัมชัญ และตามธรรมเนียมทุกปีในวันนั้น ที่กรุงปารีสมีงานแห่ในบริเวณวัดนอตร์ด้าม ซึ่งเป็นวัดใหญ่ในกรุงปารีส เพราะเหตุฉะนี้ถ้าไม่ให้ราชทูตดูงานแห่ในวันนั้นแล้วแปลว่าจะไม่ได้เห็นเลยนั้นเอง เพราะท่านจะคอยถึงปีหน้า

พ้าใหม่จึงจะมีอีก และมีหน้านนเข้าใจว่าราชทูตจะออกจากเมือง-ฝรั่งเศสเสียกลับไปเมืองไทยเสียแล้ว คกลงต้องจัดให้ท่านมีโอกาสเห็นในคราวนี้จึงจะได้ ครันคกลงเห็นพร้อมดังนแล้วก็ได้พาไปดูแห่งทวัดนอตรดาม.

เมื่อกลับมาจากงามแห่แล้ว มีผู้ถามอุปทูตซึ่งเคยไปเจริญทางพระราชไมตรี ในระวางกรุงสยามกับกรุงปักกิ่งประเทศจีนว่า :— "เมืองปักกิ่งกับเมืองปารีสนี้ ถ้าจะพูดกันทางเปรียบเทียบแล้วท่านเห็นข้างไหนจะมีพลเมืองมากกว่า?" ท่านอุปทูตนนเล่านี้เป็นคนเฉลียวฉลาดสังเกตสังกาแม่นย้ำนักทั้งเป็นคนซื่อตรงด้วย เห็นการเป็นอย่างไรก็บอกเป็นอย่างนนตรงๆ ไม่มีบดๆ เมือนๆ เป็นเจ้าถ้อยหมอความอะไรก็ตอบว่า:- "ถ้าจะเทียบประเทศต่อประเทศแล้วเมืองจีนจะมีพลเมืองมากกว่า หรือเมืองฝรั่งเศสจะมีมากกว่าอย่างนี้ผมตอบไม่ถูก เพราะไม่ได้เห็นทั่วด้วยกันทั้งสองประเทศ แต่ถ้าจะให้ผมเปรียบพันทต่อพันทในสองเมืองนนพอตอบได้ เพราะได้เห็นมามากตำบลแล้วทั้งสองแห่ง ที่เมืองจีนนน ตามตำบลสูงๆ ต่อนๆ พลเมืองเบาบางหน่อย แต่ตามลำแม่น้ำลำคลองจะหนาแน่นมาก ถ้าจะเปรียบกับตำบลบ้านที่ผมได้เห็น ตามลำแม่น้ำลำคลีในประเทศฝรั่งเศสนี้ ถึงจำนวนพลเมืองทั้งสองข้างไม่ถึงจะมากไม่ถึงจะน้อยกว่ากันเท่าไร เข้าใจว่าพอวัดเหวี่ยงกันได้ดีทีเดียว ส่วนที่ต่อนๆ ใน

เมืองฝรั่งเศสผมไม่ค่อยทราบดีว่ามีมากน้อยเท่าไร แต่ถ้าจะมีเท่ากับที่มีตามลำแม่น้ำลัวร์แล้ว พลเมืองฝรั่งเศสตามเนื้อที่คงมีไม่น้อยกว่าพลเมืองจีน แต่ข้อนี้ยังไม่สู้แน่ใจนัก ที่รู้แน่แท้ไม่มีที่สงสัยนั้นคือที่เมืองจีนพลเมืองมากจริง เพราะว่าธรรมเนียมจีนเขากักผู้หญิงไม่ให้ออกไปข้างนอก ออกได้แต่ผู้ชายฝ่ายเดียว แต่ถึงกระนั้นตามถนนหนทางก็หนาแน่นไปด้วยคนไปมาขวักไขว่ เสมอมิได้ขาดสาย ส่วนกรุงปารีสกับกรุงปักกิ่งนั้นถ้าจะเปรียบกันแล้ว เมืองปักกิ่งได้ภาษีเป็นแน่ เพราะถึงว่าพวกจีนเขากักผู้หญิงไม่ให้ออกไปข้างนอกบ้านได้และที่กรุงปารีสเขามิได้กักก็ดี ถึงกระนั้น แต่เพียงชายที่ได้เห็นเดินไปมาในกรุงปักกิ่งนั้น ก็มากกว่าพลเมืองทั้งหญิงและชายในกรุงปารีส ฉะนี้จึงเข้าใจว่า กรุงปักกิ่งมีพลเมืองมากกว่ากรุงปารีสเป็นแน่."

บทที่ ๑๕

ราชทูตสยามยังเข้าไปเฝ้าไม่ได้

ถึงว่าท่านราชทูตได้ตกลง เป็นการเด็ดขาดว่าในระวางที่ท่านยังไม่ได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะไม่ยอมให้ผู้ใดไป

หามาสู่หมดทั้งสิ้น ดังที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นแล้ว ยังมีผู้หลักผู้ใหญ่ชายและหญิงอีกหลายท่านหลายนายได้คอยรอโอกาส เพื่อมาเยี่ยมเยียมท่านได้อย่างเงียบ ๆ ท่านจะขัดอัชยาศัยของคนเหล่านี้ยาก เลยต้องยอมรับเยี่ยมบ้างบางรายพอให้สมควรแก่การ แต่ก็รับรองกันอย่างไม่เปิดเผยเลย เพื่อรักษาธรรมเนียม ในบรรดาผู้ที่ออกมาหานั้น ถ้าคนไหนเป็นผู้ที่ท่านราชทูตเคยได้พบเห็นมาตามทางจากเมืองแบร์สด์ถึงกรุงปารีส์บ้างแล้ว ท่านก็จำคนนั้นได้ทันที และหากว่าในบรรดาผู้ที่เข้ามาหานั้น มีใครที่เคยได้แสดงความเออเพื่อเผื่อแผ่ต่อท่านราชทูตมาบ้างถึงนิดหน่อยก็ดี ท่านก็ยังระลึกได้ไม่ลืมเลย ท่านจำแม่นราวกับท่านผู้นั้นพึ่งแรกเออเฟื่อต่อท่านทีเดียว และท่านราชทูตก็รับรองแข็งแรงยิ่งกว่าคนอื่น ๆ อีก เช่นภรรยาของท่านเจ้าเมืองแบร์สด์คือเมื่อทีท่านได้ขึ้นบกนั้น ก็ได้มาเยี่ยมเยียนราชทูตเหมือนกัน แต่แรกมาถึงท่านราชทูตก็จำได้ ท่านรับผ่าฝูงชนที่ประชุมอยู่นั้นตรงเข้าไปต้อนรับนางภรรยาเจ้าเมืองนั้นทันที แล้วรับรองอย่างเอาอกเอาใจจริง ๆ ด้วยท่านอยากจะแสดงกตัญญูให้ปรากฏว่า หาได้ลืมการรับรองอันดีของนางเมื่อท่านผ่านเมืองแบร์สด์มานั้นไม่.

ครั้นต่อมาถึงกำหนดที่ราชทูตไทยจะเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต่างก็แสดงความพอใจไปต่าง ๆ แต่เป็นเครื่องที่

ร้ายจริง ๆ จำเพาะเวลานี้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรไข้ ศุกถึงเป็นอันต้องงดการรับราชทูตเสียนไปรับวันหลัง ๆ เมื่อทรงหาย ประชวรแล้ว.

ตั้งแต่วันที่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระประชวรมา ราชทูตก็ยังถือธรรมเนียมไม่ยอมรับรองคนไปหามาสู่เร่งรัดหนักขึ้นเพราะท่านว่า "เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงพระประชวรอยู่เป็นการมิบังควรยิ่งนักที่เราจะมาพากันรื่นเริง แต่จริงเราต้องร่วมทุกข์กับพระองค์ด้วยจึงจะควร ฉะนี้จึงของดไม่รับรองใครเลยเป็นอันขาด" หากจะมีผู้คัดค้านความเห็นของท่าน ในเรื่องนี้โดยอ้างว่าการรับรองเยี่ยมเยียนเป็นประเพณีที่จะต้องทำสำหรับรักษาธรรมเนียม ไม่เห็นมีโทษผิดอะไร ท่านราชทูตก็ยังไม่ยอมอยู่นั่นเอง เพราะท่านถือเสียว่า "การไปมาหาสู่ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความรื่นเริงบันเทิงใจ หาใช่เป็นการสำรวมอิริยาบถให้สมกับข้าเมื่อนายเจ็บไม่ ตราบใดนายเป็นทุกข์ บ่าวก็ต้องเว้นจากการสนุกตราบนั้น."

ดูเอาเถิดเรา ชาวฝรั่งเศสด้วยกัน การที่ไทยต่างด้าวท้าวต่างแดนมาแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ของเรา ซึ่งมิได้เป็นพระมหากษัตริย์ของเขาถึงเพียงนี้แล้ว เขาจะจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินของเขาแท้ ๆ สักเท่าใด นึก ๆ ก็น่าชมความภักดีของชาวไทยซึ่งมีต่อเจ้านายเหนือหัวยิ่งนัก.

บทที่ ๑๖

ว่าด้วยพระราชสาส์นและศาสนา

ความเคารพของราชทูตต่อพระราชสาส์นนั้นเอง อาจเป็นตัวอย่างอันดีที่จะให้เราชาวประเทศตะวันตกเข้าใจแจ่มแจ้งว่า ความจงรักภักดีของพลเมืองไทยซึ่งมีต่อเจ้านายของตน เป็นสิ่งน่าชมถึงปานใด เพราะเหตุนี้ ข้าพเจ้าจะขอพรรณนาถึงประพฤติเหตุแห่งราชทูต ซึ่งกระทำความเคารพต่อพระราชสาส์นอีกสักหน่อยหนึ่งก่อน.

ในคำหนักหนักของราชทูตนั้น ท่านอัครราชทูตได้จัดแท่นไว้ข้าง ๆ ที่นอนของท่านแห่งหนึ่ง แล้วได้ตั้งพระราชสาส์นไว้บนแท่นนั้น ไม่ยอมให้อยู่ห่างออกจากท่านแม้แต่เวลาเดียว หีบสำหรับบรรจุพระราชสาส์นนั้นมีอยู่เป็น ๓ หีบ ๆ ข้างนอกแล้วด้วยไม้แก่นชนิดหนึ่ง ซึ่งเราเรียกว่า "ไม้ญี่ปุ่น" หีบชั้นที่ ๒ แล้วด้วยเงิน และหีบชั้นที่ ๓ ซึ่งบรรจุ พระราชสาส์นที่เดียวนั้นเป็นหีบแล้วไปด้วยทองคำ.

องค์พระราชสาส์นเองนั้น เป็นสุพรรณบัตรคือแผ่นทองคำอย่างธรรมเนียมพระราชสาส์น ของพระเจ้ากรุงสยามทุกฉบับเพราะ

แผ่นอะไร ๆ อื่น ๆ แม้จะเป็นแผ่นกระดาษอย่างดี พระองค์ไม่ทรงใช้เขียนเลย ต้องเป็นแผ่นทองจึงจะทรงเอง (ข้อนี้ท่าจะผิดกระมัง เพราะได้ยินผู้ใหญ่เล่าว่า พระราชสาส์นซึ่งมีไปมาโดยทางราชการเป็นที่เปิดเผยต้องเป็นเจ้าพนักงานกรมพระอาลักษณ์เขียนทั้งนั้น หรือว่าบางทีในสมัยนั้น พระมหากษัตริย์จะทรงเขียนด้วยพระองค์เองก็ไม่ทราบ บ. ก.)

ภายนอกหีบทั้ง ๓ หีบซึ่งบรรจุพระราชสาส์นนั้นยังหุ้มห่อด้วยผ้าทองอีกชั้นหนึ่ง คือถ้าจะนับทั้งหีบทั้งผ้านั้นก็เป็น ๔ ชั้นแล้วภายนอกนั้นยังประทับตราขี้ผึ้งขาว ของท่านอัครราชทูตอีกด้วย จัดอย่างประณีตบรรจงทีเดียว.

อนึ่งทุกเวลาเช้าบรรดาราชทูตไทย ก็ได้พร้อมกันนำเอาพวงดอกไม้สดมาตั้งไว้ที่หน้าแท่นพระราชสาส์น เสมอทุกวันมิได้ขาดและกระทำความเคารพราวกับจะเป็นผู้คนจริง ๆ นอกนั้นถ้าเวลาใดท่านอัครราชทูต อุปทูตหรือตรีทูตมีกิจธุระจะต้องเดินผ่านไปหน้าพระราชสาส์นนั้นท่าน ก็หมอบยอบ กายลง กระทำเคารพเสียก่อนโดยความยำเกรง ดังกับว่า พระเจ้าแผ่นดิน สยามทรง สถิตอยู่ ที่นั้น ก็ว่าได้แล้วท่านจึงค่อยไปทำกิจธุระของท่านต่อไปในภายหลัง.

กิจปฏิบัติเหล่านี้แหละ ได้เป็นสักขีพยานอันดีที่จะให้เราหยั่งลงไปถึงคุณสมบัติของคนไทย ว่าดีเลิศสักเพียงใดได้แล้วแต่บัดนี้

จะขอยกอุทาหรณ์อีกอันหนึ่ง ซึ่งเห็นว่าจะเพิ่มความเข้าใจให้ชัดขึ้นอีกในเรื่องนี้ คือราชทูตไทยทั้งหลายเหล่านั้นมิใช่เป็นผู้ถือเคร่งในศาสนาของตน ไม่ต้องละเมิดต่อข้อบัญญัติในศาสนาของตนแม้แต่เพียงเล็กน้อย และข้าพเจ้าได้ยินว่าพวกราชทูตไทยนั้นทุกเวลาเข้าต่างคนต่างนั่งสำรวมใจมิได้ขาด คล้าย ๆ นักบวชกระทำกันในวัดนั่นเอง.

ข้อรำพึงของเขาในเวลานั้น ได้ยินว่าเป็นการปลงอารมณ์ลงสู่คลองสัมมาปฏิบัติตามลัทธิศาสนาของเขา เช่นรำพึงถึงกิจวัตรที่สามีกระทำต่อภรรยาบ้าง กิจวัตรที่ภรรยากระทำต่อสามีบ้าง และกิจวัตรที่บิดามารดากระทำต่อบุตรบ้าง กิจวัตรที่บุตรกระทำต่อบิดามารดาบ้าง และหน้าที่ของมิตรสหายกระทำต่อมิตรสหายบ้างเหล่านี้เป็นต้น.

ข้อเหล่านี้แหละ ราชทูตอ้างว่าเป็นหลักสำคัญในศาสนาของเขา และเขาไม่ค่อยจะหอใจพวกเราบางคนซึ่งติเตียนศาสนาของเขาว่าไม่ดีอย่างนี้ ไม่ดีอย่างนั้น ท่านราชทูตกล่าวว่า "ที่แท้การที่คนบางจำพวกดูหมิ่นและติเตียนศาสนาของเราว่าไม่ดีนั้น ข้อนั้นเป็นเพราะคนที่ดีนั้นไม่รู้จักศาสนาของเรานั่นเอง" (เราซึ่งเป็นคนขี้หลงนั้น ถ้าจะออกความเห็นบ้างในเรื่องศาสนานี้ก็จะขอว่าการติศาสนาผู้อื่นเป็นกิริยาอันเลว เพราะศาสนาเป็นสิ่งที่เขาเคยมใช ไม่ควรจะ

หมิ่น และโดยมากตัวผู้ตินั้นมีความรู้ยังอ่อนไม่เทียมเท่ากับผู้ที่ถืออยู่ก็เลยเป็นติเขาผิดๆ ไม่เข้าเรื่องเหมือนกับประกาศตนว่าเป็นคนโง่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเราเห็นว่าแทนที่จะเยาะเย้ยติเตียนเขาไม่เข้าเรื่องควรที่จะชมสิ่งที่ดีและน่าชมในศาสนาของเขาดีกว่า เช่นว่าการสอนให้บุตรรักบิดา ๆ รักบุตร สอนให้ภรรยาประพฤติให้ถูกใจของสามี ๆ ประพฤติให้ถูกใจภรรยา ฯลฯ ดังที่ได้กล่าวมาเมื่อกี้นั้น ก็เป็นการดีมิใช่การชั่ว เป็นของควรชม ถึงผู้ที่ไม่มีศาสนาเล่าถ้าเขาอยากได้ชื่อว่าเป็นผู้ดีตามภาษาโลกนิยม ก็ยังจำเป็นต้องถือข้อเหล่านี้เหมือนกัน เพราะเป็นวิสัยธรรมดาโลกที่จะกระทำดังนั้น ใครไม่ทำก็แปลกมนุษย์.

เมื่อได้ยกข้อความดีมาชี้ให้เห็นดังนี้แล้ว แม้จะเปรียบเทียบกับคำสั่งสอนในศาสนาอื่น เพื่อเป็นทางเตือนสติผู้อยากรู้ต่อไป ก็ไม่เห็นเป็นข้อบาดหมางอันใด เช่นจะเปรียบคำสั่งสอนที่ว่าให้รักพ่อและรักบุตร ฯลฯ นั้นว่าเป็นคำสั่งสอนที่มีมาในศาสนาคริสตังเหมือนกัน แต่พิสดารกว่านี้หน่อยคือข้างนี้สอนแต่ให้รักผู้อื่น และข้างนั้นซ้ำเพิ่มสอนให้รักพระด้วย ดังคำว่าดังนี้ "มนุษย์จงรักพระเป็นอย่างยิ่งและต้องรักผู้อื่นเหมือนตน" ตกลงข้างนี้ถือความดีไว้ครึ่งหนึ่ง และข้างนั้นยังเพิ่มถือไว้อีกครึ่งหนึ่ง ว่าเท่านี้แล้วทิ้งให้ต่างตรองตามสติปัญญาของตนจะไปติเตียนให้เสียๆ หายๆ อีกทำไม? ไม่มีผลดี บ.ก.)

บทที่ ๑๗

ราชทูตเตรียมจะเข้าเฝ้า

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงหายพระประชวรเป็นปรกติดีแล้ว พระองค์จึงมีรับสั่งกับท่านมัรคีส์เดอลาเฟอยัดว่า "เพราะเราป่วยต้องทำให้ราชทูตไทยมาคอยอยู่นานบัดนี้เราก็หายป่วยแล้ว เจ้าคุณจงออกไปบอกเขาเถิดว่า เราได้กำหนดวันเข้าเฝ้าเป็นวันที่ ๑ กันยายน ให้เขาเตรียมตัวมาหาเราในวันนั้น เราจะรับ"

ท่านมัรคีส์ เดอลาเฟอยัด รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ แล้วก็รีบมาหาราชทูตและกล่าวว่า "ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นที่ยิ่งที่จะเรียนเจ้าคุณราชทูตว่า บัดนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหายประชวรแล้ว และพระองค์ได้ทรงกำหนดให้เจ้าคุณและขุนนางไทยทั้งหลายเข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันที่ ๑ เดือนหน้านี้ ขอเจ้าคุณได้เตรียมการให้พร้อมเสร็จที่จะเข้าเฝ้าในวันนั้นด้วย ถ้าถึงเวลากำหนด แล้วข้าพเจ้าเอง จะเป็นผู้มารับเจ้าคุณไป เจ้าคุณอย่ามีความวิตกในส่วนนี้เลย ติดขัดอย่างใดโปรดบอกข้าพเจ้าๆ ยินดีจะแก้ไขให้ได้การตามประสงค์ทุกอย่าง ถึงคราวต่อไปข้างหน้าที่เจ้าคุณจะมีโอกาสไปเฝ้าพระบารมีเมื่อใด ข้าพเจ้ายินดีจะนำเจ้าคุณไปเมื่อนั้น หากว่าเจ้าคุณไม่มีความรังเกียจ ข้าพเจ้าจะรู้สึกเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งด้วย"

เมื่อท่านอัครราชทูตทราบข่าวน่ายินดีนั้น ท่านจึงตอบว่า "พระบารมีเป็นอันเกล้า ฯ วันศุภมงคลซึ่งเราทั้งหลายได้อยากพบเห็นฝ่าพระบาทนั้นมาถึงเราแล้ว อำรุมเดียแรงที่เราเพียรข้ามทะเลเพื่อจะได้มาชมพระบารมี บัดนี้เป็นอันจะได้ชมพระบารมีสมดังมโนรถของเราแล้ว อำขอพระองค์ทรงพระเจริญยิ่งๆ ขึ้นไปเทอญ" แล้วก็สนทนากันพอสมควรแก่เวลาแล้วท่านมรดีเดอลาเฟยยัดก็ลาไป.

ครั้นถึงวันที่ ๑ กันยายนซึ่งเป็นวันที่กำหนดนัดจะนำราชทูตเข้าเฝ้า พอได้เวลาแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้ออกมารับบรรดาท่านราชทูตไทยทั้งหลายขึ้นรถหลวง นำไปยังพระที่นั่งวังแวร์ซายส์ ตามหนทางที่ไปนั้น เจ้าพนักงานได้ชี้บอกให้ราชทูตชมวังและบ้านช่องข้าราชการเป็นลำดับมาจนตลอดทาง.

เมื่อได้เข้าเฝ้าพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้ว เจ้าพนักงานได้ชี้ให้ราชทูตชมพระที่นั่งนั้นว่าเป็นของช่างฝรั่งเศสทำ ราชทูตก็ชมว่าสวยงามดี แล้วก็ถามว่าเจ้าของเดิมเป็นใคร เจ้าพนักงานก็บอกว่าเป็นของ "มงเซียร์" (ซึ่งตรงกับคำไทยว่า "เจ้าพ้าองค์น้อย") และบ้านท่านอยู่ที่ไหน ท่านราชทูตก็ถามว่า "สวยไหมเจ้าคุณ บ้านเรือนในเมืองฝรั่งเศส" ท่านราชทูตตอบว่า "สวยงามทีเดียว แต่ก็ไม่น่าอัศจรรย์อะไรนัก เพราะข้อว่าเมืองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้วเป็นต้องสวยงามทั้งสิ้น เพราะไม่ว่าศิลปวัตถุหรือของประเสริฐอะไร ๆ ทรงนึกจะได้อย่างไรเป็นต้องได้อย่างนั้นทุกประการ"

บทที่ ๑๘

ราชทูตเข้าเฝ้า

ราชทูตชมดีกพลาง คุยพลางดังนี้เป็นครู่ใหญ่ ๆ ก็พอดีรถมาถึงพระที่นั่งแวร์ซายส์ ราชทูตลงจากรถหลวงแล้วเจ้าพนักงานก็พาให้ไปพักคอยยังห้องแห่งหนึ่ง ท่านราชทูตจึงได้จัดแจงแต่งตัวสำหรับราชทูต อย่างเต็มยศตามธรรมเนียมของบ้านเมืองไทยคือสวมเสื้อเยียระบับมีกลบทองและดอกไม้ทองและสวมเสื้อครุยซึ่งดูเป็นของแปลกสำหรับนัยน์ตาเราชาวฝรั่งเศส เพราะผิดแบบของราชทูตเมืองอื่นเป็นอันมาก.

สิ่งสำคัญซึ่งทำให้ดูราชทูตไทยผิดกว่าราชทูตเมืองอื่นมากนั้นก็คือหมวก หมวกไทยนั้นเป็นหมวกมียอดแหลมซึ่งเขาเรียกว่าถอมพอก สูงกว่าหมวกเราเป็นไหน ๆ เรียวขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ฐานกลายกับมงกุฎ แต่ละชั้นล้วนประดับด้วยเครื่องเงินทองเพชรพลอยและนิลจินดาเป็นอย่างหนึ่ง ๆ และชั้นต่อ ๆ ไปก็ประดับด้วยวัตถุอันดูแปลกเข้าทีมาก,

พอราชทูตสวมถอมพอกและเครื่องยศเต็มตามตำแหน่งแล้วก็พอดีถึงเวลากำหนดที่จะเข้าเฝ้า มีเจ้าพนักงานกรมพระราชพิธีมาอัญเชิญราชทูตว่า “ขอเรียนเจ้าคุณได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จ

พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จออกขุนนางในท้องพระโรงใหญ่เวลานี้ ถึงเวลาท่านเจ้าคุณจะเข้าเฝ้าได้แล้ว ขอเชิญเจ้าคุณตามข้าพเจ้ามาเถิด ข้าพเจ้าจะพาไป”

ทันใดนั้นก็ได้ยินกระบวนแห่สำหรับจะนำพระราชสาส์นเข้าไปถวาย มีทหารถือดาบกองรักษาพระองค์ ๑๒ คนเดินกำกับพระราชสาส์นอย่างกวดขัน พระราชสาส์นนั้นมีพระกลดคือร่มขาวชั้นไทยเรียกเศวตฉัตรเป็นเครื่องกั้นอีก ๔ คัน สำหรับแสดงพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดินสยาม นอกนั้นก็เป็นขบวนใหญ่ยังได้มีทหารกรมมหรสพอีกเป็นหลายกอง คือทหารดีกลอง ๑๖ คน ทหารแตรเดี่ยว ๒๔ คน เมื่อรวมกระบวนแห่เดินเข้ามาถึงด่านที่เป่าแตรและตีกลองรับพอขบวนเดินจนสุดคนสุดท้ายแล้ว ถึงพื้นท้องพระโรงที่จะเข้าที่เดียว กระบวนแห่ก็หยุด ท่านอัครราชทูตจึงเดินไปรับเอาพระราชสาส์นจากแท่นที่แห่มานั้นแล้วท่านก็ให้ราชทูตอัญเชิญด้วยมือของตนเอง จนถึงหน้าพระที่นั่งต่อไป.

เมื่อกระบวนเดินเข้าไปถึงจำเพาะพระพักตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว บรรดาราชทูตานุทูตไทยทั้งหลายทั้งขุนนางไทยที่ตามมาในกระบวน ก็พร้อมกันกราบถวายบังคมลงยังพื้นท้องพระโรงตามธรรมเนียมบ้านเมืองไทยของเขา แล้วก็หมอบเฝ้าอยู่ดังนั้น หา

ได้มีใครผู้ใดในพวกราชทูตลุกขึ้นมองหรือเพียงเงยหน้าดูแม้แต่สักคนเดียวไม่ ต่างนั่งแน่อยู่กับที่ไม่มีเขยื้อนเลย.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตกิริยามรรยาท ท่านราชทูตแน่นิ่งดุษณีภาพอยู่ดังนั้น จึงมีรับสั่งว่า "เรายินดีอนุญาตให้ท่านดูอะไรดูได้ตามชอบใจ จะไม่ถือว่าเป็นการบังอาจอะไรมิได้" เมื่อท่านราชทูตได้ทราบในพระบรมราชาธิบายฉะนี้แล้วต่างคนก็รู้สึกพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น แล้วค่อย ๆ คลานไปพลางมองดูไปพลางมองดูไปพลาง หาไม่ถ้าไม่ได้ยินรับสั่งอนุญาตเช่นนั้นแล้วก็จะไม่ได้ชมพระบารมีเลยสักนิดเดียว.

เมื่อท่านราชทูตเงยหน้าขึ้นไปทางที่ทรงประทับอยู่นั้น พระองค์ได้ครงกวักพระหัตถ์ให้ราชทูตเข้าไปให้ใกล้ชิดพระองค์เข้าไปอีก ราชทูตจึงถวายบังคมอีกเป็นคำรบ ๒ แล้วก็คลานเข้าไปอีกอัครราชทูตคลานไปหน้า แล้วอุปทูตตรีทูตก็คลานตามลำดับยศกันต่อ ๆ ไป ไม่มีถ้วงถ่ายกันเลย.

พอคลานเข้าไปอีกหน่อย ก็ถึงเชิง พระราชบัลลังก์ที่ทรง ประทับ ต่างจึงหมอบกราบถวายบังคมอีกครั้งหนึ่งเป็นคำรบ ๓ ครบตามธรรมเนียมบ้านเมืองไทยของเขา ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลุกขึ้นรับคำนับแล้วทรงถอดพระมาลาเป็นที่คำนับตอบ แล้ว

ท่านอัครราชทูต ก็คลานวนไปอีกชั้นหนึ่ง จนใกล้ชิดพระองค์ แล้วก็ทูลถวายพระราชสาส์นต่อพระราชหัตถ์ ขณะเมื่อกำลังถวายอยู่นั้น ส่วนอุปทูต ตรีทูตและขุนนางไทยทั้งปวงต่างก็หมอบเฝ้าเป็นลำดับกันไป ไม่ได้เขยื้อนเคลื่อนไหวไปสักกระเบียดเดียวเลย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเอื้อมพระหัตถ์รับพระราชสาส์นแล้วจึงทรงรับสั่งกับคุณพ่อเคอลียอนซึ่งเป็นล่ามให้ถามถึงพระองค์สมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินสยาม ว่าทรงสำราญพระบรมราชหฤทัยอยู่หรือประการใด เมื่อได้ความสมพระราชประสงค์ของพระองค์แล้ว จึงมีรับสั่งให้ถามถึงเจ้าพ้าราชธิดา (กรมหลวงโยธาเทพ) อีกว่ายังทรงพระสำราญเบิกบานหฤทัยเช่นอย่างสมเด็จพระราชบิดาละหรือ?" เมื่อทรงทราบความในส่วนนี้แล้ว พระองค์จึงทรงพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ท่านราชทูตแถลงความปรารถนาของตนว่า:- "เจ้าคุณมีความประสงค์ให้เราช่วยเหลืออย่างไรบ้างก็จงว่าไปเถิดอย่าเกรงใจเลย ไม่ว่าการสิ่งใด ถ้าเป็นสิ่งที่พอจะทำได้แล้วก็ยินดีจะกระทำเพื่ออุทิศถวายพระเจ้ากรุงสยาม พระบรมเชษฐาธิราชของเราทุกสิ่งทุกประการ"

ราชทูตได้ฟังดังนั้น ก็ถวายบังคม พนมมือขึ้นเหนือศีรษะโดยคุษณีภาพหาได้แสดงความประสงค์แต่อย่างใดอย่างหนึ่งไม่ เมื่อได้เวลาแล้วก็กราบถวายบังคมลา คลานออกไปจากท้องพระโรงเฝ้าเหมือนเมื่อเวลาเข้ามาฉะนั้น.

บทที่ ๑๙

ราชทูตไปเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์

เมื่อราชทูตออกจากที่เฝ้าแล้วก็เข้าไปเปลื้องเครื่องยศในห้องซึ่งเป็นที่พักเมื่อก่อนจะเข้าเฝ้านั้น แล้วได้นั่งพักผ่อนรับประทานของคาวหวานพร้อมด้วยเจ้าพนักงานผู้นำเข้าเฝ้านั้น การเลี้ยงคราวนี้มีของคาวหวานนานาจวบกับข้าวโภชน์ ล้วนมีรสอันเอมโอชเลิศต่าง ๆ และมีเหล้าฉุนเหล้าอ่อน เหล้าผสมน้ำตาลและน้ำผลไม้ทุกอย่างทุกชนิดพร้อมเสร็จ

ครั้นรับประทานอาหารเสวยเหนื่อยแล้ว ราชทูตได้แต่งเครื่องยศอย่างเดิมอีก แล้วเจ้าพนักงานได้พาเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระยุพราช คือ เจ้าฟ้าโตแฟง วิธีถวายบังคมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชองค์ใหญ่นี้ ก็ได้ดำเนินเป็นแบบเดียวกันกับที่ได้เล่ามาแล้วในคราวเมื่อไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวนนเอง คือกราบลงยังภาคพื้นสามครั้งแล้วก็หมอบนั่งพิงกระแสรับสั่งต่อไป.

ใจความที่ท่านราชทูตได้ทูลแถลงในคราวนี้ ดำเนินเป็นทำนองนี้:- "ข้าพระพุทธเจ้า ราชทูตของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ขอกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า พระเจ้ากรุงสยามเจ้านายของข้าพระพุทธเจ้า ขอแสดงความ

โสมนัสปรีดาปราโมทย์อันยิ่งมายังได้เรณูบงกชมาศ แด่พระองค์ผู้เป็นพระบรมโอรสาธิราชของพระมหากษัตริย์อันยิ่งใหญ่ในสกลพิภพเป็นที่นอบน้อมเคารพแห่งชัตยาริบดีทั่วทิศานุทิศเป็นที่เกรงขามแห่งหมู่ปัจจามิตร จะหากษัตริย์พระองค์ใดซึ่งได้มีชัยชนะต่ออริราชศัตรูเป็นที่เด็ดขาดมหัศจรรย์เสมอเท่า สมเด็จพระบรมรนถาธิราชในสมัยบัจจุบันนี้เป็นไม่มี เหตุนี้ พระเจ้ากรุงสยาม เจ้านายของข้าพระพุทธเจ้าจึงทรงปรีดาปราโมทย์อย่างยิ่งในการที่พระองค์ทรงรับทางพระราชสัมพันธมิตรไมตรีกับกรุงสยามในคราวนี้

อนึ่งมิจำเพาะแต่พระราชกฤษฎาภินิหารบรมเดชานุภาพและพระเกียรติยศ พระเกียรติศัพท์ของพระองค์เท่านั้นซึ่งได้แผ่ไพศาลไปในนานาสมาคมรัฐมณฑล จนทราบถึงพระเนตรพระกรรณของพระเจ้ากรุงสยาม เจ้านายของข้าพระพุทธเจ้า แม้ถึงพระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระขันติคุณ ก็ได้แผ่ไพศาลไปทั่วทิศานุทิศ มีทกรุงสยามด้วยเป็นต้น ก็เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้มาประสบเห็นสมจริงโดยประจักษ์แก่ข้าพระพุทธเจ้าเองทุกอย่างทุกประการในกาลบัดนี้ ก็เป็นอันไม่ต้องหาพยานอีกต่อไป เพราะเหตุฉะนี้ ไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า เมื่อพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงทราบจากคำให้การของข้าพระพุทธเจ้าแล้ว จะไม่ทรงปีติโสมนัสอันใหญ่หลวง พระองค์คงทรงปีติยินดีหาที่สุดมิได้.

บัดนี้ข้าพระพุทธิเจ้ามีความยินดีเป็นล้นเกล้าฯ ที่จะกราบทูลให้ทรงทราบว่าเมื่อ พระองค์เป็นสมเด็จ พระบรมราชโอรส แห่งพระมหากษัตราธิราชผู้มี บุญญาภินิหารและ เกียรติศักดิ์ อันมหา ประเสริฐถึงเพียงนี้แล้ว พระองค์ก็ได้ชื่อว่าเป็นบุรุษอันประเสริฐมหัศจรรย์ ประกอบไป ด้วยพระ กฤษฎาภินิหาร อันใหญ่ยิ่งดุจดัง สมเด็จพระราชบิดาด้วยฉะนั้น.

อันว่ามิตรไมตรีภาพ ซึ่งพระมหากษัตริย์แห่งสยามทรงบำรุงให้รุ่งเรืองกับสมเด็จพระบรมชนกาธิราชในครั้งนี้ สมเด็จพระบรมชนกาธิบดีได้ทรงรับโดยเต็มพระหฤทัยยินดีฉันใด ส่วนมิตรภาพในระวางกษัตริย์สยามกับ องค์พระยุพราช ซึ่งจะสืบสันตติวงศ์ สนององค์พระชนกนาถในอนาคตกาลภายหน้านั้น ข้าพระพุทธิเจ้าก็หวังเป็นหนึ่งแน่ว่าพระองค์จะทรงยินดีบำรุงมิให้หย่อนกว่าคราวนี้ฉันนั้น."

เมื่อทูลความฉะนี้แล้ว ท่านอัครราชทูตก็ได้นำเครื่องมงคลราชบรรณาการต่าง ๆ ขึ้นทูลถวายแด่สมเด็จพระยุพราชพลางกราบทูลว่า:- "ข้าพระพุทธิเจ้าขอกราบทูลให้ทรงทราบฝ่าพระบาท พระอาชญาไม่พ้นเกล้า ๆ ด้วยข้าพระพุทธิเจ้านำเครื่องบรรณาการแต่เพียงเล็กน้อยมาถวายพระองค์ในครั้งนี้ หาสมกับพระเกียรติยศของพระองค์ไม่ เพราะเป็นการรีบด่วนหาทันได้เลือกเฟ้นแต่ของประณีตให้สมกับพระบารมีของพระองค์ไม่."

เมื่อเสร็จการเฝ้าสมเด็จพระยุพราช แล้วท่านราชทูตได้พากันไปเฝ้าพระองค์เจ้าเลอดึกเดอบุร์คอญ ผู้เป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระยุพราชนั้น และพระองค์เจ้าเลอดึกเดอบุร์คอญนี้ยังทรงพระเยาว์อยู่ ท่านราชทูตจึงถวายตุ๊กตาเครื่องเล่นต่างๆ ซึ่งพระเจ้ากรุงสยามและสมเด็จพระราชธิดากรมหลวงโยธาเทพได้จัดส่งมาถวายพลางทูลว่า:- "ขอพระองค์ทรงเล่นให้เป็นที่สำราญพระฤทัยเถิด ถ้าพระองค์ทรงชอบพระทัยแล้วขอให้รับสั่งให้ข้าพระพุทธิเจ้าทราบด้วย ข้าพระพุทธิเจ้าจะจัดการส่งมาถวายอีกใหม่."

วันนั้นควรที่ราชทูตจะไปเฝ้าพระชายาของพระยุพราชด้วยจึงจะถูกระบอบธรรมเนียมของราชทูตผู้เจริญทางพระราชไมตรี แต่หาได้ไปเฝ้าในวันนั้นไม่ เพราะเดิมท่านราชทูตไทยก็ตั้งใจจะไปเฝ้าด้วยเหมือนกัน แต่เผอิญพระนางพึ่งประสูติพระโอรสยังไม่หายประชวรดี ไม่สามารถจะต้อนรับปราศรัยกับราชทูตโดยปรกติได้ จึงต้องงดไม่ได้ไปเฝ้าพระนางในวันนั้น.

ในวันเดียวกันนั้นราชทูตยังได้เฝ้าพระราชโอรสและพระราชนัดดาอีกหลายพระองค์ เช่นมงเซเญอร์ เลอดึก ดังชู และมงเซเญอร์ เลอดึก เดอเบรี เป็นต้น และในทุกแห่งที่ได้ไปเฝ้าท่านได้

ทูลโดยถ้อยคำสมควรกับฐานะอันสูงศักดิ์ของราชตระกูลที่ท่านไปเฝ้านั้นทุก ๆ องค์.

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๔ เดือนกันยายน มงเซียร์โอแบร์ตเจ้าพนักงานกรมพระราชพิธีได้นำรถหลวงมารับราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ มงเซเญอร์ เลยดึ กเดอชาร์ต ณ พระระเบียงโถงแห่งวังแซงคลูด์ วันที่ ๕ มงเซียร์เดอบอเนยเจ้าพนักงานกรมพระราชพิธีก็ได้มารับราชทูตไปเฝ้าหม่อมเจ้าหญิงมาเดอมัวแซ็ลดอร์เลอัง ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ มงเซเญอร์ เลยดึกเดอชาร์ตที่วังลึกซังบูรค์ และนอกจากได้เฝ้าหม่อมเจ้าหญิงดังที่ได้กล่าวมา ยังซ้ำได้เฝ้ามาดำลาครังด์ ดีแชส ซึ่งเป็นพระมารดาของท่านด้วย.

บทที่ ๒๐

ราชทูตไปดูทหารขุดคลอง

เมื่อเสร็จการเฝ้าแหนพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว เจ้าพนักงานได้เชิญราชทูตไปดูวังแวร์ซายส์ก่อน เพราะวังนั้นเป็นศรีเมืองแท้ ๆ ควรเป็นที่ทัศนายิ่งกว่าถิ่นถานใด ๆ หมดในเมืองฝรั่งเศส ทั้งประจวบเหมาะกับการที่เขากำลังขุดคลองใหญ่ด้วย ก็

ยังเห็นเป็นการควรที่จะพาราชทูตไปดู เพราะจะได้แลเห็น วิชาช่างฝรั่งเศสว่าเป็นอย่างไร ด้วยว่าคลองนี้มิได้จำเพาะแต่เพียงขุดดินให้เป็นลำคลองเท่านี้เป็นการละเอียดยิ่งกว่านั้นเป็นอันมาก ต้องสร้างสะพาน. ผังท่อน้ำ. ทำเรือนและอะไรต่ออะไรมิสดวกสำหรับจะนำน้ำในแม่น้ำเออร์ให้ไหลเข้าไปสู่บริเวณของวังแวร์ซายด์อีกด้วย ใครไปแลเห็นการใหญ่โตดังนี้แล้วจะอดชมพระบารมีของพระเจ้าหลุยส์มหาราชไม่ได้ ว่าพระองค์ทรงพระกฤษฎาภินิหารอันล้นพ้น จึงทรงสามารถสละพระราชทรัพย์เพื่อสถาปนาพระที่นั่งแวร์ซายด์ ให้เป็นที่มโหฬารใหญ่โตถึงเพียงนี้ธรรมดาพระราชาก็มีความคิดในการใช้สอยพระราชทรัพย์เหมือนมนุษย์บุคคลธรรมดาเหมือนกัน ถ้าเกินกำลังก็ทำไม่สำเร็จดุจเดียวกับคฤหบดีที่จะสร้างเคหสถานสำหรับตัวอยู่นั่นเอง ต้องคาดกำลังทรัพย์สมบัติของตัวเสียก่อนจึงจะสำเร็จ.

อนึ่ง เหตุสำคัญอีกอันหนึ่งที่ได้เป็นเหตุให้นำราชทูตไปดูงานขุดคลอง ในบริเวณวังแวร์ซายด์นั้นก็เพราะว่าผู้ขุดคลองนั้นล้วนเป็นทหารทั้งสิ้น (เพราะเวลานั้นเป็นเวลาว่างราชการสงคราม แทนที่จะบำรุงทหารให้กินนอนและหัดเดินเล่นเปล่า ๆ ในบริเวณโรงทหาร ก็ได้จัดให้ทำการที่มีประโยชน์และเพิ่มศิริแก่บ้านเมืองเช่นการขุดคลองนี้ น.ก.) ถึงโดยว่าทหารจะทำการขุดคลองอยู่ก็ดีจะทำสัญญาให้เข้าระเบียบเข้าแถวตามกระบวนยุทธวิธีต่าง ๆ ให้ดูก็ได้ง่าย ๆ และทั้ง

ราชทูตไทยก็อยากจะดูทหารฝรั่งเศสเป็นอันมาก จึงนับว่าเป็นโอกาสอันดีสำหรับราชทูตชมทหารด้วยจะได้เห็นคราวเดียวถึง ๒ อย่างก็เลยพาราชทูตไปดูการขุดคลอง.

(ความที่ตรงนี้ช่างชวนให้ข้าพเจ้าผู้แปลหวนนึกไปถึงพระราชพงศาวดารกรุงเก่าตอนหนึ่ง คือตอนที่ว่าถึงราชทูตไปดูทหารแม่นปืนนั้นเอง ขำพิลึก จะขอคัดหน่อย ใจความในพระราชพงศาวดารตอนนั้นมีว่า "ขณะนั้นทหารฝรั่งเศสแม่นปืน ๕๐๐ คนแบ่งกันเป็นสองพวก ข้างละ ๒๕๐ แล้วต่างก็ยืนเป็นสองแถวยิงปืนให้กระสุนข้างนี้กรอกเข้าไปในลำกล้องปืนข้างโน้น และข้างโน้นก็ยิงตอบเข้ามาให้กระสุนกรอกเข้าไปในลำกล้องปืนข้างนี้ แล้วราชทูตให้อาจารย์แต่งศิษย์มาสำแดงวิชาถวาย เมื่อทหารฝรั่งเศสระดมกันยิงปืน ไฟปากนกไม่ติดดินดำบ้าง แล้วอนุญาตให้ติด แต่ให้กระสุนตกตรงปากกระบอกบ้าง ตกห่างออกไปบ้างแต่ไม่มีฤทธิ์ถึงกับจะไปถูกต้องทหารไทยเลย ฯ ล ฯ"

โธ่ ช่างเขียนเล่นให้คนเซอะหลงเชื่อได้ ถ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังอยู่และทรงทราบเรื่องนี้คงทรงพระสรวลก๊ากใหญ่เป็นแน่ เพราะเป็นเรื่องน่าหัวเราะมิใช่น้อย แต่นึกไปนึกมาการที่จับปดเล่นในเรื่องพงศาวดารได้ถึงเพียงนี้ดูเป็นที่น่าสลดใจนัก เพราะทำให้นักเรียนเสื่อมศรัทธา คลายความเลื่อมใสในคำให้การแห่งพงศาวดาร

ด้วยว่าเมื่อตนกำลังอ่านพงศาวดารนั้น ใช่จะมีพระครูยืนกำกับคอยตักเตือนอยู่เสมอว่า ข้อนี้จริง เชื่อได้ ข้อนี้เขียนเล่น ข้ามไปเถอะ"

จริงอยู่การเขียนพงศาวดารเป็นของยาก เพราะบางข้อจับความจริงไม่ค่อยจะได้ แต่สิ่งที่รู้จริง ๆ ทำไมยังเปลี่ยนรูปให้เป็นอื่นไปได้เล่า? ไม่มีหรือโอตตัปปะแลหรือ? ทุกวันนี้สวงกันยากกว่าก่อนหน่อย แต่กระนั้นก็ยังต้องระวังเมื่ออ่านเหมือนกันเพราะยังอาจพบคนที่เขียนลวงให้ผู้ไม่รู้เท่าเชื่อถืออยู่บ้าง เช่นข้อความใดเกี่ยวข้องกับผู้ที่ตนชอบ ข้อความเรื่องนั้นอาจกลายเป็นเรื่องงามไปหมด แต่ถ้าเกี่ยวกับผู้อื่นซึ่งตนไม่สู้จะชอบ ความดีของเขาอาจศูนย์หายไปหมดไม่ปรากฏให้คนเห็น หรือว่ากล่าวบ้างแต่พอสังเขป เพื่อกันมิให้มีข้อครหาว่าแกล้งปิดบังเท่านั้น ทุกวันนี้การที่จะปั้นลมปั้นน้ำให้เป็นตัวเหมือนสมัยก่อนค่อนข้างยาก ๆ อยู่ เพราะนักรู้ออกจะหนาแผ่นดินอยู่แล้ว แต่พิเคราะห์ดูอาการพวกนักเขียนชนิดนั้นหากว่าโอกาสให้ ดูเหมือนคนจำพวกนี้ จะยังไม่สิ้นความพยายามที่จะลวงให้ผู้อื่นซึ่งไม่รู้เท่าหลงเข้าใจความผิด ๆ ถูก ๆ อยู่เสมอ นักคดีชนิดนี้เต็มที. บ.ก.)

เมื่อตกลงเห็นดีด้วยกันทั้งสองฝ่ายว่าจะไปดูทหารขุดคลองในบริเวณวังแวร์ซายฉะนี้แล้ว เจ้าพนักงานจึงได้จัดให้ราชทูตมาพัก

อยู่ที่สำนักเดอแมงตะนง เพราะเป็นที่เหมาะสำหรับการแสดงวิธีต่าง ๆ เช่นสวนสนามเป็นต้น ในกระบวนทหารที่ออกมาแสดงในโอกาสนี้ มีอยู่เกือบ ๒๐ กองต่าง ๆ คือกองบีการ์ดี (ฝ่ายพายัพ) กองชังปาญ (ฝ่ายทิศปราจีน) กองนาวาร์และกองลังคะด๊อก (ฝ่ายทิศใต้) แล้วก็ยังมีกองเฟอร์เกียร์ กองครีซอล กองลาแฟร์ กองรักษาพระองค์ กองอัลซาสคองโดเบอกูร์ กองเดอลิยอง กองโดแฟง กองพระราชินี กองดังขู กองเดอแวร์มังตัว กองทหารเรือ กับกองม้ารำทวนตราคง (มังกร) อีก ๓ กอง.

นอกจากนั้นยังมีกองทหารพิเศษ อีกกองหนึ่งต่าง หากสำหรับคอยตามราชทูตเป็นกองเกียรติยศไปทุกแห่ง และเมื่อราชทูตกลับยังตำหนักที่พักก็ยืนเฝ้าพิทักษ์อยู่โดยรอบทั้งกลางคืนและกลางวัน กองเกียรติยศนี้แต่งเครื่องแบบเต็มยศมีสวมเสื้อคอยาวแขนยาวเป็นต้น ดูสง่างามที่สุด

ถ้าจะบรรยายถึงสิ่งทั้งหลายบรรดาซึ่งเป็นที่พอใจของราชทูตในคราวนั้นให้สิ้นเชิงแล้ว ก็จะมีมากมายนัก ฉะนี้ข้าพเจ้าจำเป็นต้องขออนุญาตย่นลงกล่าวแต่สิ่งที่สำคัญ ๆ บางอย่างเท่านั้น แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงสิ่งอื่น จะย้อนกลับไปกล่าวถึงคำพูดของท่านราชทูตซึ่งข้าพเจ้ายังไม่ได้เปิดเผย โดยที่เห็นว่าสมควรจะสงวนไว้มิให้ศูนย์

เพราะเป็นคำแสดงน้ำใจของราชทูตว่าเป็นอย่างไรได้ดี ๆ ได้ส่วนหนึ่ง จึงได้นำมาแสดงให้ปรากฏเสียในบัดนี้.

คือคราวเมื่อราชทูตออกจากที่เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคราวถวายพระราชสาส์นนั้นแล้ว เย็นวันนั้นขณะท่านกำลังนั่งโต๊ะรับประทานอาหารพร้อมด้วยขุนนางไทยและขุนนางฝ่ายฝรั่งเศสเป็นอันมาก จึงท่านมงเซียร์สตอร์ฟ เจ้าพนักงานประจำดูแลราชทูตซึ่งรับประทานอยู่ด้วยนั้น สังเกตเห็นท่านอัครราชทูตไม่ค่อยจะรับประทานกี่มากน้อย ผิดกว่าทุกคราวมาดูสาละวนแต่จะตรึกตรองถึงอะไรต่ออะไรอยู่ เห็นไม่ชอบกลกลัวท่านอัครราชทูตจะไม่สู้สบาย หรือจะเหน็ดเหนื่อยอะไรสักอย่าง ท่านจึงซักถามท่านอัครราชทูตว่า "เจ้าคุณเป็นอะไรหรือ จึงดูไม่ค่อยรับประทานอาหาร?" ท่านอัครราชทูตจึงตอบว่า "จะได้เป็นอะไรก็หามิได้ ขอท่านจงอย่ามีความวิตกถึงเราเลย เหตุที่เราไม่ค่อยจะรับประทานอะไรเหมือนวันอื่นนั้น มิใช่เพราะเหตุไกลอะไรที่ไหนมิได้ เป็นเพราะวันนี้เราได้มีโอกาสชมพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งเรากระหายอยากชมมานมนานแล้ว บัดนี้เราได้ชมพระองค์สมมโนรถแล้วเราจึงไม่ค่อยหิวเหมือนวันธรรมดา ความอิ่มใจเลยให้อิ่มกายไปด้วยและความอิ่มหนำสำราญใจนี้ ตลอดชีวิตของเรา ๆ จะมิลืมเลย"

บทที่ ๒๑
ราชทูตไปดูบ้อม "เดอลาบัสดิย" และวัง "แองวาลิด"

ครั้นต่อมาบรรดาราชทูตได้พากันไปดูบ้อมเดอลาบัสดิย ซึ่งเป็นบ้อมมีชื่อเสียงมากตั้งอยู่กลางพระนคร เป็นดังกรมสรรพาวุธก็ว่าได้ ผู้นำท่านราชทูตไปนั้น ได้อธิบายให้ท่านฟังว่า "บรรดาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ที่มีอยู่ในบ้อมนั้นไม่ว่าเวลาใด พอที่จะแจกจ่ายให้แก่ทหารออกไปสนามรบได้ประมาณสักสามหมื่นคน อยู่เป็นนิตย์ นอกจากคลังสรรพาวุธนี้ ยังมีบ้อมอื่น ๆ ในกรุงพระราชอาณาจักรอีกพร้อมด้วยอาวุธต่าง ๆ เหมือนบ้อมนอกกว่า ๒๐ บ้อม."

(สำหรับนักเรียน ที่ยังไม่ทราบต้นสายปลายเหตุของบ้อมเดอลาบัสดิยนี้ ทั้งสำหรับผู้อื่น ซึ่งอาจรู้ความเป็นจริงไม่ถูกต้อง ข้าพเจ้าจึงขอโอกาสเพื่อชี้แจงโดยสังเขปว่า "บ้อมเดอลาบัสดิยนี้เดิมที่เป็นบ้อมใหญ่มั่นคง สร้างมาครั้งโบราณเมื่อศก ๓๓๖๙ (คือ ๕๐๐กว่าปี ก่อนที่กำลังแปลเรื่องนี้) บ้อมนี้ใช้ได้หลายอย่าง อย่างหนึ่งใช้เป็นบ้อมครง ๆ คือใช้ป้องกันกรุงปารีสเมื่อเกิดศึกและอีกอย่างหนึ่งใช้สำหรับคุมขังนักโทษแผ่นดิน ที่ต้องโทษอุกฉกรรจ์มีพวกก่อการกำเริบกลางเมืองเป็นต้น คือว่าเป็นทั้งบ้อมทั้งคุก.

ถือว่าคุกละครหรือเรือนจำนั้น ย่อมเป็นที่นิยมนับถือว่าของพลเมืองดีฉันใด ก็ย่อมเป็นที่เกลียดชังของพลเมืองพวกทุจริตนั้นนั่น.

เหตุนี้เมื่อคราวที่เกิดมหาอุบาทว์ขึ้นกลางเมืองฝรั่งเศส ล้างวงศ์เจ้านาย และเลิกล้มธรรมเนียมการปกครองโดยทางราชาธิปตัย เปลี่ยนเป็นอย่างประชาธิปตัย เมื่อศักราช ๑๗๙๙ นั้น พวกขบถได้พยายามจนสุดกำลังที่จะบุกรุกเข้าไป ปล่อยนักโทษทั้งหลายที่อยู่ในบ้อมเดอลาบัสตีย์นี้ให้ออกมา เพื่อช่วยกันก่อการกำเริบต่อไป และเมื่อสำเร็จการขึ้นแล้ว พวกขบถเหล่านี้ ก็ได้พร้อมใจกันรื้อถอนบ้อมนั้นเสีย มิให้เหลือแม้แต่อิฐสักแผ่นเดียวหรือศิลาสักแท่งหนึ่ง เพราะต่างเข้าใจกันเสียว่าบ้อมนี้เป็นเครื่องหมายอำนาจของพระราชาอย่างสำคัญ ควรต้องล้างให้สูญย่อมจงได้

การทำลายคุกเดอลาบัสตีย์นี้ สำเร็จลงในวันที่ ๑๔ เดือนกรกฎาคม เหตุนี้แลนั่นมา พวกข้างฝ่ายประชาธิปตัยซึ่งเป็นผู้ยึดถืออำนาจในประเทศจึงได้เลือกเอาวันที่ ๑๔ กรกฎาคมนั้นสำหรับเป็นวันที่ระลึกของชาติฝรั่งเศส คือว่าเป็นวันล้างอำนาจพระราชานั่นเอง ซึ่งที่แท้พลเมืองฝรั่งเศสเป็นอันมากพากันคัดค้านอย่างแรงว่า หาใช่เป็นการศุภมงคลไม่ เพราะว่าผู้ที่ยังถือฝ่ายข้างพระราชาธิปตัยว่าเป็นการปกครองที่ดีกว่ามีอยู่อีกอะไร และการที่มาตั้งวันนั้นเป็น

วันมงคลก็เท่ากับสะกิดหัวใจให้พวกเขาระลึกถึงความหยาบช้าทารุณของพวกขบถและให้เจ็บแค้นมิรู้หายนั้นเอง.

ฉะนี้คนเป็นอันมากทั่วเมืองฝรั่งเศส โดยไม่เลือกว่าเลื่อมใสไปข้างราชาธิปตัยหรือประชาธิปตัย เห็นว่าควรเลือกตั้งวันอื่นเป็นวันฉลองชาติ โดยมิให้เป็นที่บาดหมางแก่ผู้ใด เช่นวันฉลองนางยานดาร์กเป็นต้น ซึ่งได้ทำคุณให้แก่ชาติโดยไม่มีใครรังเกียจ ไม่ต้องแบ่งชาติเป็นสองฝ่ายดังนี้จะดีกว่า บ.ก.)

เมื่อราชทูตดูบ้อมเดอลาบัสตียเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจึงได้พาไปที่วังแดส์แองวาลิด ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงสร้างขึ้นไว้สำหรับเป็นที่สำนักอาศัยแห่งพวกทหารของพระองค์ซึ่งพิการมาแต่การสงคราม และทำมาหากินต่อไปไม่ได้ (ทุกวันนี้วังนี้ก็ยังมีทหารพิการอยู่อาศัย แต่คนในสมัยนี้มิเฉพาะแต่เห็นว่าวังนั้นเป็นที่สำคัญ เพราะเหตุเป็นที่อาศัยของพวกทหารพิการเท่านั้น ยังถือเป็นที่สำคัญน่าไปทัศนาดูอีก เพราะที่โบสถ์ในวังนั้นเป็นสถานที่ฝังศพของพระเจ้านะโปเลียนด้วย. บ.ก.)

เมื่อราชทูตไทยได้ไปแลเห็นบรรดาทหารพิการเหล่านั้น ซึ่งล้วนแต่สวมเสื้อสะอาดเรียบร้อย ซ้ำมีเจ้าพนักงานประจำสำหรับพิทักษ์รับใช้ดูแลปฏิบัติอย่างคนใช้ในบ้านเศรษฐี และมหาดเล็ก เด็กชาตามวังของเจ้านาย ดูเป็นที่สบายราวกับขุนนางแก่ชราที่ลาพัก

ราชการไม่มีกังวลอะไร นั่ง ๆ นอน ๆ อยู่กับบ้านก็ได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเรื่อยไป รอให้หมดไปวันหนึ่ง ๆ จนกว่าชีวิตจะหาไม่เท่านั้น.

ท่านอัครราชทูตจึงเปล่งอุทานวาจาขึ้นว่า "อ้อ เราได้มาประสบเงื่อนแห่งปัญหาเข้าแล้ว บัดนี้เราทราบได้ดี ๆ แล้วว่าทำไมพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจึงทรงมีแต่ชัยชนะเสมอไป พึ่งมาเห็นแจ้งเดี๋ยวนี้เอง"

เจ้าพนักงานจึงถามว่า "เห็นอย่างไรกันเจ้าคุณ ?"

— "อ้อ คือเราเห็นว่าการที่พระองค์มีแต่ทรงชัยชนะอยู่เสมอนั้น เป็นผลานิสงส์ที่พระองค์ทรงทะนุบำรุงทแกล้วทหารของพระองค์เช่นเดียวกับบิดาทะนุบำรุงบุตรฉะนั้น ทหารจึงรักพระองค์เหมือนบุตรที่ดีมีกตัญญูรักบิดา ถึงคราวมีราชการสงครามต่างจึงเต็มใจยอมถวายชีวิตของตนเพื่อสนองพระเดชพระคุณของพระองค์ ๆ จึงมีชัยเสมอ."

ดูเอาเถิดเราชาวฝรั่งเศสด้วยกัน เราก็เคยได้อ่านคำยอพระเกียรติสรรเสริญพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชของเราเป็นอเนกประการมาแล้วมิใช่หรือ ? ก็ใครเล่าเคยได้อ่านข้อที่ถูกที่เป็นจริงเหมือนคำชมเชยของท่านอัครราชทูตไทยคำนี้ มีบ้างไหม? ส่วนข้าพเจ้าเห็นว่าคำสรรเสริญสั้น ๆ ซึ่งท่านเปล่งออกมาโดยน้ำใสใจจริงของท่านนี้ มีน้ำหนักยิ่งกว่าคำชมเชยอื่น ๆ เป็นอันมาก.

บทที่ ๒๒
ราชทูตไปดูละครอิตาเลียน

เมื่อราชทูตจากวังแองวาลิดนั้นแล้ว ก็ได้เลยไปดูละครอิตาเลียน ซึ่งในสมัยนั้นนิยมกันว่าเล่นดีมีชื่อเสียงปรากฏทั่วพระนครปารีส พอย่างเข้าไปในโรงละครนั้น ก็ได้เห็นห้องใหญ่น้อยและชั้นฉากดูงดงามมาก ผู้นำทางจึงถามราชทูตว่า "ท่านเห็นเป็นอย่างไร? งามไหม?" ท่านราชทูตก็ตอบว่า "ขึ้นชื่อว่าเมืองปารีสแล้ว ไม่ว่าจะดูไหน ก็ล้วนงามเป็นขวัญตาไปทั้งนั้น โรงละครอิตาเลียนนี้เราเห็นว่าเป็นโรงละครที่งามวิลัยเลิศ หามีโรงละครอื่นเสมอสองมิได้."

ส่วนเจ้าของโรงละครชื่อ ซิญอร์ซินเทียว เป็นชาวอิตาเลียน ได้ทำปฏิสันถารปราศรัยกับราชทูตว่า "ข้าแต่ท่านราชทูตผู้มาแต่ไกล ท่านมาคราวนี้ เปรียบประดุจหนึ่งว่าท่านมาฉายแสงพระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามให้ส่องสว่างมาถึงเรา เราได้แลเห็นดวงหน้าอันฉลาดของท่าน ก็ให้นึกว่าเหมือนกับได้เห็นบริมณฑลพระพักตรของสมเด็จพระนารายณ์พระมหากษัตริย์ของท่าน เป็นบุญของเรานักหนา ที่ท่านมิได้มีความย่อท้อ ต่อความลำบากอุตส่าห์ฝ่าคลื่นฝืนลมมา ให้เราได้เชยชม ฉายาพระบารมีของพระเจ้า

กรุงสยาม แต่บัดนี้ไปเราจะได้รู้ได้ฟังประพฤติเหตุความเป็นไปของกรุงศรีอยุธยาและชมพูทวีปก็เพราะท่าน ที่เราได้มาทราบว่าประเทศสยามเป็นประเทศใหญ่ มีนะประเทศซึ่งล้วนแต่ทรงอิสรภาพอยู่ในอาณาจักรของตน ๆ มาขึ้นกับกรุงศรีอยุธยาถึง ๑๑ นคร ก็เพราะท่านได้นำข่าวมาให้เราทราบทั่วถึง แท้จริงตามที่เรารู้เห็นในบัดนี้เราถือนิยฐานว่าทางรัฐประศาสโนบาย สำหรับปกครองบ้านเมืองแล้ว เมืองไทยเป็นเมืองที่ดำเนินเข้าสู่ทางเจริญดี น่าที่ชาติทั้งหลายจะถือเอาเป็นเยี่ยงอย่าง เท่ากับที่เมืองไทยเพียรจะถ่ายแบบอย่างจากเรานั่นแหละ.

เหตุฉะนี้ การที่ราชทูตแห่งประเทศที่เจริญถึงเพียงนี้ได้มาชมโรงละครของเรานี้ เราถือเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ส่วนท่านทั้งหลายเล่า จะค้างแรมอยู่ในเมืองฝรั่งเศสนานตราบใดขอเชิญมาดูละครของเรานั่นกาลตราบนั้น ไม่ว่าเป็นวันเวลาใดเรายินดีเล่นให้ท่านดูท่านชมอยู่ทุกเมื่อ.

อนึ่งเมื่อท่านกลับไปถึงบ้านเมืองของท่านแล้ว ขอท่านได้โปรดนำความเห็นของเรานี้ขึ้นกราบทูล ให้พระเจ้ากรุงสยามทรงทราบด้วยว่า เวลานี้เราชาวละครฝ่ายตะวันตกนี้ รู้สึกว่าเป็นพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งของกรุงสยาม และของสมเด็จพระนารายณ์ในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราช ซึ่งไม่ว่าเจ้านายประเทศ

ใดในสากลโลก มีแต่จะยำเกรงนับถือพระบารมี พากันสรรเสริญพระองค์เป็นเสียงเดียวว่า พระองค์ทำรงทศพิธราชธรรมอย่างประเสริฐ ได้ทรงยินดีกระทำมิตรไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้ากรุงสยาม นี่ก็เป็นพยานให้เห็นชัดว่าทั้งสองพระนครกำลังจะดำเนินเข้าสู่ทางเจริญวัฒนาการ หาประเทศอื่นเสมอเหมือนมิได้."

ครั้นต่อมาวันหนึ่ง ราชทูตแสดงความประสงค์ที่จะชมเชยภูมิประเทศแห่งกรุงปารีส ว่าจะมีลักษณะสัณฐานเป็นอย่างไร เจ้าพนักงานจึงได้พาท่านไปที่มงมาร์ตร์ ซึ่งเป็นเนินสูง ๆ ตั้งอยู่เกือบตรงศูนย์กลางแห่งพระนคร เมื่อท่านขึ้นไปบนยอดเนินนั้นแล้วแลเห็นเมืองปารีสได้ถนัดทุก ๆ ด้าน ก็รอบใจ ท่านจึงพูดกับเจ้าหน้างานผู้พาไปนั้นว่า:- "ภูมิประเทศตามที่ได้เห็นนี้ ถ้าคะเนว่าเมืองปารีสกับกรุงศรีอยุธยาถ้าจะว่าโดยขนาดโตเล็ก เห็นทีจะไม่ผิดกันนัก แต่ถ้าจะเทียบเคียงพลเมืองทั้งสองพระนครแล้วเห็นทีจะผิดกันไกล. ตั้งห้าหกเท่าเป็นแน่ เพราะว่าที่กรุงปารีสนี้บ้านเรือนล้วนแต่ ๕ ชั้นบ้าง ๖ ชั้นบ้างดังนี้ ส่วนบ้านเรือนข้างกรุงศรีอยุธยานั้น มีแต่ชั้นเดียวทั้งสิ้น จึงคาดคะเนว่าพลเมืองข้างนี้คงจะมากกว่าข้างโน้น"

(ถ้าเป็นทุกวันนี้ ราชทูตคงออกความเห็นผิดกันกับวันนั้นมาก เพราะขณะนี้พระวิหารที่ชาติฝรั่งเศส สร้างอุทิศถวายพระพุทธรูปเป็นโบสถ์อันงามยิ่งและใหญ่โตที่สุดในกรุงปารีสก็ยังไม่มี พึงเป็น

ครั้งแรกก็ในราว ๕๐ กว่าปีมานี้เอง และทั้งทีจะแล้วเสร็จลงในเดือนพฤศจิกายน ศก ๑๙๓๙ นี้ด้วยซ้ำ ในงานฉลองพระวิหารนี้มีพระมหาสังฆราชมาประชุมกันถึง ๓๓๐ องค์ และมีพระสงฆ์และสัปปุรุษพากันมาจากประเทศต่าง ๆ อีกนับด้วยหมื่นด้วยแสน)

ต่อมาอีกวันหนึ่ง มงเซียร์ เดอบอเนย เจ้าพนักงานกรมวังได้พาราชทูตไปหาเสนาบดี เดอครัวซี การไปคราวนี้เป็นไปโดยเรียบร้อยตามธรรมเนียม ราชทูตส่วนลอมพอกของเราตามเคย ตอนเมื่อลาท่านเสนาบดีกลับนั้น ท่านเสนาบดีได้มาส่งราชทูตถึงเชิงบันได แม้อัครราชทูตจะเชิญให้ท่านกลับแล้วกลับเล่า ท่านก็ไม่กลับ.

ต่อนั้นมา ราชทูตก็ได้ไปเฝ้าเจ้านาย เชอพระวงศ์ผู้ใหญ่อีกองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า เลอดึก เดอรุบูร์ง แต่ไม่ได้เฝ้าอยู่นาน เพราะเป็นเวลาค่ำมากเสียแล้ว พอทูลถึงเรื่องที่เข้ามาเมืองฝรั่งเศสนี้บ้างเล็กน้อยแล้วพระองค์ท่านก็รับสั่งว่า "ท่านอย่าวิตกเลยถ้าเราสามารถจะเชื่อมทางพระราชสัมพันธมิตรไมตรีระวางเมืองฝรั่งเศสกับเมืองไทยให้ยิ่งสนิทสนมกว่าที่เป็นมาในเวลานี้เพียงใด เรายินดีจะช่วยเหลือให้สำเร็จโดยเต็มกำลังของเราเพียงนั้น" รับสั่งเท่านี้แล้วราชทูตก็ทูลลากลับมายังที่พัก.

บทที่ ๒๓

ราชทูตไปดูพระที่นั่ง "ลูฟร์"

ต่อมาราชทูตได้ไปดูพระราชวังลูฟร์เก่า มงเซียร์เซแคง ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานรักษาพระที่นั่งก็ได้ออกมาต้อนรับท่านราชทูต ถึงที่หน้าพระลานแล้วเชิญเข้าไปข้างใน.

ชั้นแรกพวกราชทูต ได้ผ่านไปทางหน้าห้องพวกสวิสอาสาซึ่งมีประจำอยู่สำหรับพิทักษ์รักษาวังนั้นร้อยคน แล้วก็ได้เข้าไปในห้องพระบรรทมของสมเด็จพระพันปี คือพระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๔ ซึ่งในเวลานั้นเสด็จสวรรคตเสียแล้ว ทรงพระนามว่าพระราชินีมารีเทเรส เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าแผ่นดินสเปญ.

ห้องพระราชินีนั้น ภายในล้วนประดับด้วยของเก่าโบราณทั้งสิ้น แต่กระนั้นก็ยังดูวิจิตรงดงามอยู่โดยมาก เมื่อเข้าไปแล้วจะหันดูซ้ายขวาหน้าหลังก็มีแต่ลายกระหนกทองไปทั้งนั้น ครั้นราชทูตชมห้องพระราชินีเสร็จแล้วก็ไปดูห้องสรง และบรรดาห้องซึ่งเคยเป็นที่ประทับอื่น ๆ อัน ล้วน ตกแต่งประดับประดา ไปด้วยรูปแขวนรูปตั้ง โดยฝีมือของนายช่างผู้มีชื่อทั้งนั้น.

ในบรรดาห้องที่ประทับของสมเด็จพระราชินีนั้น มีอยู่ห้องหนึ่งซึ่งเป็นที่พอพระทัยของพระองค์ยิ่งกว่าห้องอื่น แต่บังเอิญได้ถูกไฟไหม้เสียก่อนที่ราชทูตได้ไปนั้น เดี๋ยวนี้กำลังทำใหม่เพดานที่ทำขึ้นใหม่แทนเพดานเก่าซึ่งถูกทำลายด้วยไฟนั้น นายช่างชาวอิตาเลียนชื่อโรมาแนลเป็นคนวาดเขียน ดูเป็นที่จับตาของผู้ไปชมยิ่งนัก.

ครั้นแล้วก็ได้เข้าไปชมห้องพระระเบียงโถง "คาเลอรี" และเมื่อได้เห็นรูปต่าง ๆ อันแล้วไปด้วยฝีมือนายช่างอย่างเอก ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงจัดตั้งไว้เป็นระเบียบน่าปลื้มอกปลื้มใจ ต่างคนต่างก็กล่าวสรรเสริญพระปรีชาญาณอันสุขุมของพระองค์ว่า— "พระองค์มิใช่เพาะแต่ทรงพระปรีชาสามารถในทางรัฐประศาสโนบายการปกครองเท่านั้น แม้ถึงการเลือกเฟ้นจัดสรรมหัคฆภัณฑ์อันมีค่าให้เป็นที่ต้องตาของมหาชน พระองค์ก็ทรงชำนาญยิ่งกว่าพ่อบ้านแม่เรือนเสียอีก ดังมีบรรดารูปทั้งหลายที่พระองค์ทรงจัดให้ตั้งไว้ในที่อันเหมาะเจาะนั้นเป็นพยานปรากฏอยู่แท้จริง แต่ลำพังพระที่นั่งเมื่อแลดูภายนอกก็งดงามน่าดูอยู่แล้ว ฉากระบวนจัดข้างในก็สมกับกระบวนข้างนอกด้วยอีก ยิ่งดูเพลินใจไม่จืดตาเลย.

เมื่อดูห้องไว้รูปนั้นเสร็จแล้ว ราชทูตก็ขึ้นบันไดใหญ่ไปชมห้องซึ่งเคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พอขึ้น

บันไดและข้ามห้องพวกทหารยามอยู่ไปแล้ว ราชทูตก็มาหยุดชม
ที่หน้าพระลานอยู่ที่พระระเบียงโถง เพราะตรงนั้นเป็นที่เหมาะ
สำหรับตรวจของวังลูฟร์ได้ดี และอาจเห็นทั้งพระที่นั่งองค์เก่า
และพระที่นั่งองค์ใหม่ซึ่งกำลังสร้างยังไม่แล้วได้ถนัด.

ราชทูตยืนชมพลางถามไปพลางถึงพระที่นั่งทั้งสองนั้น แล้วก็
เดินเข้าไปชมห้องอันต่อไป ห้องเหล่านี้ล้วนเป็นห้องซึ่งไว้รูปท
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพอพระราชหฤทัยทั้งนั้น ราชทูตเห็น
รูปเหล่านั้นก็ถามถึงราคาบ้าง ถึงนายช่างผู้เขียนบ้างถึงรูปที่เป็นฝีมือ
ชาวฝรั่งเศสทำบ้าง ชาวอิตาลีทำบ้าง.

เมื่อออกจากห้องนี้แล้วพวกราชทูตก็เข้าไปชมห้อง อาปอ-
โล ห้องอาปอโลนี้ เรียกตามชื่อเทพบุตร ซึ่งแต่โบราณมาพวก
นายช่างฝ่ายจิตรกรรมโกศลและพวกจินตกวีต่าง ๆ เคยยกย่องว่าเป็น
พระครูสำหรับคอยกระซิบหรือดลใจให้คิดทำอะไร ทำได้สมประสงค์
ห้องอาปอโลนี้เป็นห้องใหญ่ กำลังสร้างขึ้นแทนห้องเก่าซึ่งถูก
เพลิงไหม้มาแต่ก่อน ถึงว่าเวลานี้ห้องนี้ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ก็ดี
แต่ถ้าจะประมาณราคาสิ่งของอันประเสริฐ ซึ่งได้สะสมไว้ในนั้นแล้ว
ก็ต้องคิดโดยจำนวนตั้ง ๆ ล้านฟรังก์ขึ้นไป.

ถัดจากห้องนี้ไป ราชทูตได้เข้าไปชมตามระเบียง "คาเลอร์
ใหญ่" ซึ่งเชื่อมพระที่นั่งวังลูฟร์เก่า กับพระที่นั่งทุยเลอรี ให้ติดต่อกัน

(ขออธิบายคำว่า "คาเลอร์" ซึ่งใช้คู่กับระเบียงนั้นหน่อย ระเบียงเมืองฝรั่ง ผิดกับระเบียงเมืองไทย คือเมืองไทย เป็นเมืองร้อนก็ทำระเบียงไว้ข้างนอก ใช้ทั้งสำหรับเดินและสำหรับกันแดด แต่เมืองฝรั่งเป็นเมืองหนาว ทำระเบียงเดินไว้ข้างในตึกทีเดียว เวลาเดินจากห้องนี้ไปเข้าห้องนั้นจะได้ไม่ต้องถูกลมอากาศ ภายนอกซึ่งหนาวเกินควรแก่ความสบาย ถ้าจะเปรียบกับบ้านเรือนในเมืองไทยนี้ ระเบียงอยู่หน้าบ้านหน้าเรือน แล้วต่อระเบียงออกมาก็เป็นชาน แม้จะมีเรือนทั้งหน้าเว้นหากันก็ต้องทำเป็นเรือนมีชาน อันเดียวกัน แต่ระเบียงต้องทำเป็นเรือนระเบียง เพราะต้องการให้โปร่งจึงจะรับลมได้สะดวก ที่เมืองฝรั่งจะทำเหมือนเรือนในเมืองไทยไม่ได้เพราะเป็นเมืองหนาว ต้องทำเป็นห้องทั้งหน้าเข้าหากัน แล้วทำระเบียงแล่นกลางเป็นทางเดิน ระเบียง "คาเลอร์" นี้ทำเป็นแบบดังกล่าวมานี้...)

เมื่อราชทูตมาเห็นระเบียง "คาเลอร์" นี้ยาวมากผิดกว่าระเบียงใดๆ ซึ่งเคยเห็นมาก็ตกตะลึงไปเป็นครู่ แล้วท่านอัครราชทูตจึงถามว่า:— "คาเลอร์" นี้ยาวสักเท่าไร?" เจ้าพนักงานตอบว่า:— "ยาว ๓๐๐ วา" ว่าแล้วก็พอดีเดินมาถึงตอนกลางระเบียงยาวนี้ ราชทูตก็ออกไปยืนที่มุขยื่น ซึ่งมีอยู่ตรงนั้นเพื่อจะได้ชมเมือง มุขยื่นนั้นเป็นที่อันโล่งโถงไม่มีเครื่องมุงบังอะไร

ราชทูตจึงแลเห็น "เกาะกลางเมือง" สนัด (เกาะนั้นเป็นเกาะย่อม ๆ อยู่ตรงศูนย์กลางเมืองปารีส แต่เดิมมาเมืองปารีสอยู่แต่ภายในแห่งเกาะนั้น ภายหลังจึงได้ขยายให้กว้างออกไปตลอดทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำแซน) และเมื่อราชทูตได้เห็นหอสูงตระหง่านเด่นอยู่กลางเมืองปารีสทั้งสองหอเข้าก็จำได้ทันทีว่าใช่อื่นไกล คือหอระฆังวัดน็อตรด้ามนั้นเอง ซึ่งท่านเคยเห็นมาครั้งเดียวคราวที่เขาพาท่านไปดูแห่เมื่อวันแม่พระขึ้นสวรรค์นั้น พอราชทูตยืนชมดูเมืองชมสะพานที่ข้ามแม่น้ำแซนได้สักครู่หนึ่งแล้วก็เข้าไปภายในอีก.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงลายกระหนกแก้วแกมทองต่าง ๆ นา ๆ ซึ่งไม่ว่าในห้องไหนเป็นต้องมีด้วยกันทั้งนั้น เพราะจะเกินความสามารถที่จะเล่าไปได้ และจะเกินความต้องการสำหรับหนังสือเล่มนี้ด้วย ฉะนี้จะขอกล่าวเพียงว่าพระโรงโถงซึ่งราชทูตเข้าไปดูต่อไปนั้นมีคาเลอรีตลอดรอบ และตามฝาคาเลอรีนั้นล้วนแต่ประดับไปด้วยพรม "ค็อบแลง" ซึ่งช่างสะดึงหลวงได้ทำถวายทั้งสิ้นฝีมือเย็บปักถักร้อยล้วนประณีตบรรจงเหลือจะรำพันให้สิ้นเชิงและถูกต้องได้.

ระยะทางตามฝาคาเลอรี นั้นแบ่งออกเป็นช่อง ๆ หรือคูหาประมาณ ๑๐ หรือ ๑๒ คูหา และทุกคูหานั้นล้วนประดิษฐ์วิจิตรงดงามหลาก ๆ กันทั้งนั้น พอชมพระโรงโถงแล้วก็เข้าไปดูห้องเครื่องจักร ห้องนี้ยาวเหลือยาว ราชทูตยังไม่เคยเห็นห้องที่ไหนซึ่งจะยาว

เท่ากับห้องนี้เลย ห้องนี้ได้ทำขึ้นโดยฝีมือและความคิดของนายช่างเอกของเรา ซึ่งเป็นชาติอิตาเลียนชาวเมืองโมเดนา.

อันว่าบรรดาเครื่องจักรเครื่องกลต่าง ๆ ซึ่งนายช่างไม่ว่าชาติใหนเป็นผู้คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ย่อมมีอยู่ในห้องนี้ทั้งสิ้น เพราะว่าแม้นายช่างผู้คิดขึ้นนั้นจะอยู่เสียต่างเมืองกัน หรือไม่มีทุนรอนสำหรับจะทำเครื่องที่คิดขึ้นนั้นให้สำเร็จโดยถ่ายเดียวทรัพย์ของตนเองได้ก็ดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงส่อดส่องและเชื่อเชิญกระทั่งอุปถัมภ์ค้ำชูด้วยพระราชทรัพย์ซึ่งเป็นส่วนของพระองค์เองนั้น เพราะพระองค์ทรงคาดหมายถึงประโยชน์ในทางหัตถกรรม และกลิกรรมซึ่งจะบังเกิดมีในการข้างหน้า เพราะด้วยอาศัยเครื่องจักรเครื่องกลเหล่านั้น.

ในบรรดาเครื่องซึ่งคิดขึ้นใหม่เหล่านี้มีอยู่เครื่องหนึ่งสำหรับใช้ส่งคนจากชั้นล่างขึ้นบนบรรทุกได้ถึง ๑๐๐ คน (เครื่องนี้หากจะเดาไม่ผิด บางทีจะเป็นเครื่องชนิด lift หรือ ascenseur ซึ่งใช้กันตามห้างใหญ่ ๆ ในสมัยนี้ เช่นห้างไวต์ยะเวเป็นต้น เวลานี้เป็นเครื่องที่ใคร ๆ ไม่เห็นแปลกเสียแล้ว แต่ในเวลานั้นคงแปลกมากเป็นแน่ เพราะไม่ต้องใช้เดินตามกระไดกันขึ้นสูงได้ อย่างเดียวกับรถไฟรถยนต์และเรือเหาะ แต่แรกมีก็เป็นของแปลกใคร ๆ อยากดูอยากเห็นกันทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้กลับเป็นของธรรมดาเสียแล้ว. ม.ก.)

เมื่อราชทูตดูห้องเครื่องจักรเสร็จแล้วก็ออกมาชมบันไดใหญ่และหน้าตึกนั้นอีกสักครู่หนึ่ง แล้วก็ได้อำลาท่านเดอคงชีส์ ซึ่งเป็นผู้คอยชี้แจง อธิบายอะไร ต่ออะไร ให้ ราชทูตฟัง ตลอดเวลาที่ท่านมาชมวังลูฟร์นั้น.

บทที่ ๒๔

ราชทูตไปดูราชสภา "อรรคเดมี"

ทีนี้เจ้าพนักงานได้นำท่านราชทูตเข้าไปดูราชสภา "อรรคเดมี" ซึ่งเป็นสภาสำหรับบำรุงวิชาการปั้น, แกะ, และวาดเขียนรูปต่างๆ ท่านเสนาบดีเดอลูวัวเป็นสภานายกและผู้อุปถัมภ์ราชสภานี้.

พอราชทูตลงจากรถที่หน้าตึกราชสภาสโมสรนั้นแล้ว ท่านเลอบริงผู้ เป็นประมุข หัวหน้าสำหรับดูแล สภานั้นพร้อม ทั้งกรรมการหลายท่านกล่าวคือ ท่านยิราร์ดง ท่านแดชาร์แดง, เดอเลเว, เดอฮงค์ร์, โบบริง, เซแปส์, เป็นต้น กับนายช่างอันมีชื่อเสียงทั้งที่เป็นสภาชิก และมิได้เป็น สมาชิก ในราชสภา วิชาช่าง นั้นอีกด้วย หลายนาย ต่างพากันออกมาต้อนรับราชทูตสยามณหน้าตึกราชสภานั้น

ในชั้นแรกราชทูตก็เข้าไปในห้องประกวด คือเป็นห้องที่ตั้งแห่งรูปแกะ, สลัก, รูปปั้น, รูปวาดเขียน ซึ่งบรรดานายช่างทำมา

ประกวดประขันกันตามธรรมเนียมทุกปี เพื่อจะได้ทราบว่านายช่างคนไหนมีฝีมือควรได้รับพระราชทานรางวัลประจำปีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบ้าง ใครควรถูกเลือกเป็นสมาชิกราชสภาวิชาช่างนั้นบ้าง.

ธรรมเนียมนายช่างซึ่งนำรูปมาประกวดกันนี้มีกฎบังคับอยู่ดังนี้คือว่า ใครสมัครอยากจะมาประกวดฝีมือกันแล้ว ข้อต้นตนต้องยกรูปซึ่งตนนำมาประกวดนั้นให้เป็นกรรมสิทธิ์ของราชสภาอรรคเดมีอาศัยข้อบัญญัติอันนี้ ห้องประกวดนี้เลยเต็มไปด้วยรูปภาพประณีตบรรจงเป็นอเนกอนันตัง.

ที่ห้องประกวดนั้นท่านอัครราชทูตได้แสดงตนทันทีว่ากระบวนช่างแล้วท่านก็เป็นผู้มีชื่ออยู่บ้างเหมือนกัน คือว่าเมื่อท่านดูไปดูมานั้นท่านเอ่ยขึ้นต่อหน้ารูปภาพรูปหนึ่งซึ่งมีอยู่ที่นั้นว่า "รูปภาพนี้เราเห็นว่างามกว่ารูปอื่น ท่านจะเห็นเป็นประการใด" ท่านเลอบริงซึ่งเป็นผู้ถูกถามก็อยากจะตอบว่า "ใช่" เสียทันทีเพราะท่านเห็นเป็นอย่างนั้นจริง แต่เพื่อจะกันมิให้ผู้ใดติเตียนว่าตนพลอยเอออวยไปด้วยท่านจึงใช้อุบายแสร้งถามบรรดากรรมการที่อยู่ในที่นั้นว่า "ท่านเอ่ย ท่านราชทูตสยามมานี้เพื่อจะชมรูปที่งามจริง ๆ ฉะนี้ขอท่านทั้งหลายโปรดช่วยชี้แต่ในบรรดารูปทั้งหลายซึ่งนายช่างนำมาประกวดฝีมือกันปีนี้ว่า รูปภาพรูปไหนที่ท่านรวมความเห็นว่างามกว่ารูปอื่น ๆ" ทัน

ในนั้นพวกกรรมการทั้งหลายก็ลงความเห็นเป็นคอเดียวกัน ชมไปทางรูปของท่านราชทูตได้เลือกว่าดีกว่าเพื่อนนั่นเอง ทั้งนี้เป็นพยานรับสมกับที่ได้ยินมาแต่ก่อนว่ากระบวนช่างแต่ราชทูตสยามเป็นผู้มีเชิงคิดนิยมอยู่ด้วยเป็นแน่ หาไม่ที่ไหนท่านจะได้ชรูปจำเพาะทั้งงามที่สุดดังนี้ได้เล่า.

พอดูห้องประกวดเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานก็เชิญราชทูตไปดูห้องสภาอื่น ๆ ต่อไป ซึ่งแต่ละห้อง ๆ ล้วนเต็มไปด้วยรูปประณีตบรรจงทั้งนั้น ท่านราชทูตเดินไปนั่นจนตาฉายเหลือที่จะดูให้ถ้วนเชิงได้ และมิใช่ว่าท่านจะก้มหน้าแหงนหน้าดูเฉย ๆ แล้วเดินเลยอย่างนั้นหามิได้ อัครราชทูต อุปทูต ตรีทูตกับล่ามไทยซึ่งตามหลังท่านก็คอยแต่ได้ถามอะไรต่ออะไรจากเจ้าพนักงานไม่หยุด เดี๋ยวก็ถามว่า "รูปนี้เป็นฝีมือใคร? เป็นฝีมือนายช่างฝรั่งเศสหรือฝีมือคนต่างประเทศ?" เดี๋ยวก็ว่า "รูปนี้เป็นรูปใคร? รูปนี้เป็นรูปจริงหรือรูปประดิษฐ์?"

ถ้ารูปนั้นเป็นรูปจริง เป็นต้องถามเสมอว่า "ท่านผู้นี้เป็นอะไรบ้าง" เป็นกษัตริย์ราชินีกรม? หรือเป็นพ่อเรือน? เคยทำอะไรสำคัญบ้าง?" ถ้าเป็นรูปประดิษฐ์ท่านก็ไต่เลียงซักถามเพื่อจะทราบว่าเปรียบเทียบไปถึงอะไรบ้าง: ถามดังร้อยแปดไม่หยุดหย่อน

จนเล่นเอาบรรดากรรมการราชสภาทุก ๆ คนแทบจนก็ว่าได้ ดูช่างเป็นคนอยากรู้เสียจริง ๆ

ราชทูตถามพลางเดินพลางมาดังนี้ จนมาถึงรูปเปรียบสองรูปสูงหนึ่งวาสองศอกคืบมีเศษ รูปหนึ่งเป็นรูปของแฮร์กุลเทพบุตร (ซึ่งขึ้นชื่อลือนาม ว่าเรี่ยวแรงมาก คล้ายหนุมานในเรื่อง รามเกียรติ์) และอีกรูปหนึ่งเป็นรูปเทพธิดาหรือนางฟ้าอะไรองค์หนึ่ง ตามลัทธิโบราณเรียกว่า ฟลอราบุบผเทพธิดา ก็ถามผู้นำว่า "รูปยักษ์กับรูปนางเทพธิดานี้เป็นฝีมือใคร? ของนายช่างอิตาลีใช่ไหม?" ก็ได้รับคำตอบว่า "รูปนี้ชาวอิตาลีเขาก็มีเหมือนกัน แต่สองรูปนี้ชาวฝรั่งเศสทำเอง หาใช่ชาวอิตาเลียนทำไม่ อนึ่งของท่านราชทูตจงเข้าใจว่าสองรูปนี้เป็นแต่รูปปูนสำหรับทำแบบไปแกะในศิลาต่อไป เวลานี้รูปศิลาซึ่งจำลองจากรูปนี้เกือบจะแล้วเสร็จอยู่แล้ว ถ้าแล้วเมื่อใดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งว่าจะเอาไปตั้งที่วังแวร์ซายส์"

เมื่อทราบว่าสองรูปนี้แล้วด้วยฝีมือนายช่างฝรั่งเศสเอง หาใช่ของนายช่างอิตาลีไม่ก็พากันกล่าวว่า "ทีนี้ถึงว่าเราจะเห็นอะไรงามเลิศสักปานใด เราก็จะไม่อัศจรรย์ใจเสียแล้วเพราะเรารู้เสียแล้วว่า เมืองฝรั่งเป็นเมืองซึ่งบริบูรณ์ไปด้วยนายช่างอันประเสริฐหาที่เปรียบมิได้ ดังสองรูปนี้เป็นต้นเป็นพยานให้เห็นประจักษ์อยู่กับตา"

ว่าแล้วท่านราชทูตก็อำลาพวกกรรมการราชสภาออกไป เป็นเสร็จการไปดูพระที่นั่งวังวูฟร์.

บทที่ ๒๕

ราชทูตไปดูช่างสะดึงหลวงที่โรงคอบแลง

ครั้นแล้วราชทูตก็พากันขึ้นรถไปยังโรงช่างสะดึงหลวงซึ่งคอบแลง เมื่อไปถึงที่นั่นก็ได้เห็นท่านเลอบริงสภานายกแห่งราชสภาวิชาช่าง ได้ล่วงหน้ามาแต่วังวูฟร์ถึงโรงคอบแลงก่อนเพื่อกระทำการต้อนรับราชทูตที่นั่นด้วย.

ซึ่งที่ราชทูตได้ออกปากชมในโรงสะดึงหลวงนั่นมีอยู่เป็นอันมาก จะขอคัดมาเล่าสู่กันฟังแต่บางเรื่องบางอย่าง เพราะว่าถ้าจะเล่าให้ละเอียดก็จะยืดยาวเกินควร เมื่อราชทูตเหยียบธรณีประตูเข้าไปในห้อง ๆ หนึ่งนั้น ท่านได้เห็นไปทางม่านผืนหนึ่งซึ่งปักเป็นรูปคนหมู่หนึ่งกำลังประชุมอ่านหนังสือกันอยู่ว่า “รูปปักนี้ดูเหมือนเป็นรูปอันเดียวกันกับรูปปั้นที่ได้เห็นในห้องราชสภาเมื่อกี้ใช่หรือ; ช่างเหมือนกันจริง” คำทักทายนี้ย่อให้เห็นว่าราชทูตเป็นคนจำแม่นเท่ากับที่เป็นคนดูแม่นเหมือนกัน หาไม่ที่ไหนท่านจะทายถูกว่าเป็นรูปนี้เล่า.

ถัดจากม่านนั้นราชทูตก็ได้ชมผ้าปักสำหรับปิดหน้าพระแท่นที่บูชาในวัดนั้นหนึ่ง รูปที่ปักในผืนผ้านั้นเป็นรูปพระพุทธมารดากับบรรดาสาวกอาปอสโตโลบางองค์ และสตรีอุบาสิกาบางคนกำลังปลดพระพุทธศิลากายาแห่งพระมหาเยซูเจ้าออกจากไม้กางเขนจะนำพระบรมศพของพระองค์ไปฝังไว้ในคูหาต่อไป ผ้าปักผืนนี้ท่านเดอบรังเจ้ากรมๆ ศิลปะเป็นผู้คิดแบบให้ เดิมคนนั้งให้ทำตั้งใจไว้ว่าจะเอาไปประดับในพระวิหารเมืองอิยง แต่เมื่อเย็บปักเสร็จแล้ว ท่านเสนาบดีเดอลูวัวมาเห็นเข้าก็พอใจเลยขอขึ้นจากท่านมหาดังฆราชเดอลิยงเจ้าของเดิม เพื่อไปตั้งพระแท่นในพระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินกำลังสร้างขึ้นใหม่ในบริเวณพระที่นั่งวังแวร์ซายส์ ท่านสังฆราชเดอลิยงก็ยินยอมให้ ตกลงเป็นของท่านเสนาบดีเดอลูวัวนั่นเอง.

เมื่อคุณหนังสือเสร็จแล้วราชทูตก็ได้เดินไปดูตัวอย่างม่านและผ้าปักต่าง ๆ ล้วนแต่ฝีมือโบราณซึ่งมีแขวนไว้ตามฝาผนังรอบๆ ห้อง กับได้ไปดูห้องทำงานของท่านเดอบรังเจ้ากรม ๆ ศิลปะด้วย แล้วต่างก็ได้พากันลงไปกินกลางวัน.

ขณะเมื่อราชทูตจวนจะลาอยู่แล้วนั้น ท่านอัครราชทูตได้พูดกับท่านเดอบรังเจ้ากรมผู้ตามมาส่งนั้นว่า "บัดนี้ถึงเวลาที่พวกเราจะลาท่านไปแล้ว เราขอขอบคุณท่านเจ้ากรมเป็นอันมาก ที่ได้โปรด

นำเราไปดูตัวอย่างม่านและผ้าที่เย็บปักถักร้อยเป็นลายเครื่องวัตถุต่างๆ ด้วนเป็นที่พอใจกันทั้งนั้น แต่ถึงกระนั้นก็เรายังเที่ยวชมไม่ถึงที่เดียว ถ้าจะให้ถึงที่แล้วเราจะขอท่านได้ช่วยโปรดนำพวกเราไปดูช่างสะดึงที่กำลังทำงานปักถักร้อย นั่นแหละจึงจะเป็นที่พอใจที่เดียว จะได้หรือไม่ได้?"

ท่านเจ้ากรม ๆ ก็ตอบว่า "ยินดีที่สุด เชิญเจ้าคุณมาเถิด จะไปกันเดี๋ยวนี้ก็ได้ เชิญ" ว่าแล้วต่างก็พากันเข้าไปที่โรงสะดึง

บทที่ ๒๖

ราชทูตไปดูโรงเจียระไนเพชรพลอยของหลวง

พอดูโรงสะดึงเสร็จแล้วก็พากันไปดูโรงช่างเจียระไนเพชรพลอยและโรงช่างทองของหลวงต่อไป ที่ในโรงช่างเจียระไนนั้นราชทูตได้แลเห็นฉลองพระองค์ที่สำหรับใส่ในพระราชพิธีองค์หนึ่ง จึงประดับไปด้วยเพชรนิลจินดาหลายชนิด จึงได้ถามท่านผู้นำไปนั้นว่า "ฉลองพระองค์ ๆ นี้ถ้าจะคิดเป็นราคาเงินจะมากน้อยประมาณสักเท่าใด?" เจ้าพนักงานตอบว่า "ถ้าจะคิดเป็นราคาเงินแล้วก็กว่า ๒๐๐๐ ฟรังค์ต่อคับสีเหลี่ยมจตุรัส"

เพชรพลอยที่ใช้สำหรับประดับฉลองพระองค์เหล่านั้นบางเม็ดก็เล็กที่สุด จนแลด้วยตาเปล่าเกือบไม่เห็น ต้องส่องกล้องจึงจะแลเห็นได้ บางเม็ดก็ใหญ่ที่สุด แทบจะว่ามีค่าควรเมืองก็ว่าได้ เพชรต่างๆ เหล่านั้นไม่ว่าเล็กว่าใหญ่ ท่านราชทูตพินิจพิเคราะห์โดยละเอียดเสียจนหมด ถึงกากเพชรเล่าท่านก็ยังดู

เพชรพลอยเหล่านี้ ท่านไม่จำเพาะแต่ดูเท่านั้น ท่านยังเลือกจับบรรดาเครื่องมือของนายช่างเจียระไนด้วย แล้วอธิบายว่า "เครื่องนี้ใช้สำหรับทำสิ่งนี้ เครื่องนั้นสำหรับทำสิ่งนั้นสิ่งโน้น" และท่านกล่าวแม่นยำชำนาญเหมือนกับนายช่างเจียระไนคนหนึ่งก็ว่าได้.

ที่โรงช่างทองนั้น ท่านราชทูตก็เข้าไปดูบ้างเหมือนกันแต่ไม่ดูอยู่นาน เพราะการช่างทองทางเข้าใจดีมาแต่กรุงสยามเสียแล้ว รวมความดูเหมือนว่าสิ่งที่ท่านราชทูตได้ดูด้วยความพอใจมากในวันนี้ก็คือโรงสะดึงและโรงฟอกย้อม

บทที่ ๒๙

ราชทูตไปดูอู่เรือกัญญาและโรงงานพิเศษ

สิ่งที่ท่านราชทูตได้เที่ยวดูต่อไป คือโรงช่างไม้หลวง ขณะที่ท่านไปนั้นเป็นเวลาที่พวกช่างไม้กำลังแกะไม้ต่อเรือกัญญา "คงคอ

ถา" สำหรับเป็นเรือพระที่นั่งทรง เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะทรงเล่นน้ำตามลำคลองในบริเวณพระราชวังสวนแวร์ซายส์ ที่โรงไม้หรืออู่เรือกัญญาน ท่านราชทูตยังได้แสดงฝีมือของท่านให้ปรากฏอีกคราวหนึ่ง คือท่านไปเลือกหยิบเอาเครื่องมือที่มีอยู่ในท้ามกลางหมู่เครื่องมือทั้งหลายที่นายช่างเขาใช้แกะสลักนั่นทั้งโหล ๆ ขนไปมาอันหนึ่ง จำเพาะเป็นเครื่องที่เหมาะกับการสลักลายกระหนกที่นายช่างเขากำลังแกะอยู่นั่นพอดี ยิ่งกว่านั้นท่านราชทูตยังแกะต่อไม้ที่ค้างนั่นด้วย ดูท่าทางที่ท่านบาก ท่านเจาะแกะและถากไส ช่างสนัดสนุกกระไร ราวกับเป็นช่างไม้ที่ชำนาญดี ๆ ทีเดียว

เมื่อดูอู่เสร็จแล้วเจ้าพนักงานได้พาราชทูตไปดูโรงงานพิเศษอีกโรงหนึ่งซึ่งอยู่ในบริเวณอันเดียวกัน โรงนี้เป็นโรงสร้างไว้ชั่วคราว ส่วนกว้างยาวสูงของโรงนี้เท่ากันกับขนาดห้องราชกกุธภัณฑ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างไว้ที่วังแวร์ซายส์แต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ดี.

เหตุที่ได้ดูโรงชั่วคราวนี้นั้น ก็คือว่านายช่างจะได้ทำเครื่องประดับ ซึ่งกะหมายจะไปติดไว้ที่ประดับที่ห้องราชกกุธภัณฑ์นั่นเอง ลองติดดูในโรงงานนี้เสียก่อน เมื่อเห็นได้ที่เรียบร้อยดีแล้วจึงจะเอาไปประดับที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์นั่นต่อไป จะได้ไม่ต้องรื้อต่อเพิ่ม

เติมอะไรให้เกะกะรุงรัง ซึ่งล้วนเป็นเครื่องรำคาญตาของผู้ที่อยู่ในที่ใกล้เคียง

อันว่าปราสาทราชมนเทียรซึ่งจะเป็นห้องราชกกุธภัณฑ์ทั้งแวร์ซายส์นั้น กำแพงฝาและอะไร ๆ ก็แล้วเสร็จดังที่ได้ว่ามาแล้ว แต่ถ้าจะเข้าไปดูในเวลานี้ก็จะเห็นเป็นห้องว่างโล่งโถงไม่สวยไม่งามอะไร ถ้าจะใคร่ให้รู้ว่าห้องนั้นจะงามวิเศษสักปานใดก็ต้องตามหลังราชทูตเข้าไปดูโรงงานพิเศษซึ่งกล่าวนี้ เพราะเครื่องประดับซึ่งจะมีในห้องกกุธภัณฑ์นั้นก็รวมอยู่ในโรงงานนี้ทั้งนั้น.

เครื่องประดับเพดานนั้น จะให้แล้วไปด้วยฝีมือของนายช่างเอกชื่อมิญาร์ด (ขณะที่ราชทูตไปดูเขากำลังคบแต่งวาดเขียนรูปอยู่) ว่าเท่านี้พอเดาได้ว่าคงเป็นรูปวิเศษ เพราะชื่อว่ารูปฝีมือมิญาร์ดแล้วอย่าว่าแต่ไม่มีเสียหายเลยยังเป็นวิเศษเสียอีกด้วย.

ระเบียง "กาเลอรี" ซึ่งมีอยู่โดยรอบเล่า ไม่ว่าบัวเสาลำเสา หรือเชิงเสากต็ แล้วด้วยศิลาลายสีเขียวครามทั้งนั้น เครื่องเขาเถาวัลย์ลายกระหนกต่าง ๆ แล้วด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มด้วยทองใบอีกชั้นหนึ่ง ช่องว่างในระวางเสาต่อเสามีกระจกเงาแผ่นใหญ่ ๆ บีดไว้ข้างฝา

กระจกแผ่นใหญ่ซึ่งเชื่อมเสาให้ติดกันนี้ควรต้องอธิบายหน่อย คือว่ามันใหญ่เกินขนาดเหลือความสามารถที่นายช่างจะหล่อหลอม

ให้เป็นแผ่นเดียวได้ ฉะนี้ จึงต้องคิดอุบายหลอมแก้วกระจกเงาให้เป็นแผ่น ๆ กว้างใหญ่เอาตามขนาดแบบพิมพ์ที่อาจทำได้ แล้วเอาแผ่นกระจกเหล่านั้นมาติดต่อกันให้ดูเป็นแผ่นเดียว วิธีนี้ยังมีเสียอยู่ที่แลเห็นรอยต่อของกระจกไม่งามเหมือนเห็นเป็นแผ่นเดียวจริง ๆ จึงต้องคิดอุบายใหม่อีกชั้นหนึ่ง สำหรับปิดรอยเหล่านั้นมิให้เห็น.

วิธีที่นายช่างได้คิดแก้ไขนั้นเป็นดังนี้ คือเขาได้ต่อบรรดาเครือเขาเถาวัลย์ทองสัมฤทธิ์ ซึ่งได้ว่ามาแล้วว่ามีอยู่ตามเสาให้เลื้อยพาดลงมาสลับอยู่เหนือรอยต่อกระจกเงานั้น ปิดรอยมิดชิดไม่มีใครทายได้ว่าเป็นกระจกแผ่นเดียวหรือหลายแผ่น ความเป็นจริงก็มีอยู่ตั้ง ๒๐ แผ่น และบรรดาเครือเขาเถาวัลย์ สัตว์สิงห์และวิหคนกต่าง ๆ ซึ่งกำลังโผผินบินร่อนอ้าปากกินลูกไม้บ้าง ทำท่าวิ่งไล่กันบ้าง ซึ่งตามธรรมดาใคร ๆ จะเข้าใจว่าเป็นเครื่องประดับให้ดูเป็นเหมือนพุ่มไม้นั้น เป็นแต่เพียงอุบายปิดรอยกระจกเท่านั้น.

นายช่างผู้ที่ได้คิดแบบห้องราชกกุธภัณฑ์นี้ คือท่านเลอบรึงเจ้ากรมศิลปะ ซึ่งเป็นผู้นำราชทูตมานั้นเอง ไม่ต้องสงสัย ถ้าห้องนี้แล้วเสร็จเมื่อไร คงไม่มีราชสถานใดในทั่วพิภพมนุษย์นี้ซึ่งจะงามเลิศเท่ากับหอพระราชมนเทียรอันนี้เลย.

ที่โรงงานพิเศษนี้ ราชทูตได้แสดงความสามารถของท่านในกระบวนวิชาช่างเหมือนที่ในโรงงานอื่นเหมือนกัน ตัวอย่างเช่นปาก

นก ปีกนกหรือลวดลายกระหนกต่าง ๆ ไม่ว่าชนิดใดซึ่งนายช่างกำลังทำเป็นชั้น ๆ เป็นอัน ๆ ยังไม่ได้ปิดทอง ยังไม่ได้ทำสีอันใดให้เป็นเครื่องดังเกตให้รู้ว่าจะควรใส่ตรงไหน ราชทูตตรงเข้าไปหยิบนั่นหน่อย นี่หน่อย เอามาต่อกันเข้าตรงช่องที่เหมาะดูเป็นรูปเป็นร่างถูกแบบไม่มีพลาดเลย.

เมื่อเดินออกไปจากโรงงานนั้น ราชทูตได้เดินผ่านไปทางระเบียงโรงสะดึง ซึ่งเป็นทางเดียวกับที่ท่านได้เดินเมื่อขามา แต่ท่านราชทูตแปลกใจไม่น้อยเมื่อได้เห็นบรรดาม่านปักต่าง ๆ ซึ่งแขวนประดับฝาระเบียงเมื่อขามา บัดนี้เก็บเอาไปเสียหมด เปลี่ยนเป็นม่านปักอัน ๆ หมดทั้งชุด ซึ่งงามไม่แพ้ชุดก่อนเลย ดอนราชทูตอดไม่ได้ต้องสรรเสริญพวกช่างสะดึงว่าเก่งจริง.

ขณะนั้นเกือบจะค่ำลงแล้ว ดูอะไรไม่ค่อยจะเห็นถนัด แต่ยังมีม่านปักอันวิเศษอีกหลายผืน ซึ่งเป็นของประณีตยิ่งน่าควรให้ราชทูตดูก่อนไป เป็นต้นว่าผืนที่ปักพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กำลังรบเอาป้อมชนะอีก ๔ ผืน ถึงงามเหลือที่จะกล่าวได้ เจ้าพนักงานกลัวว่าถ้าท่านไม่ได้เห็น ๔ ผืนนี้จะเหมือนกับว่าเสียเที่ยวก็ว่าได้ ท่านจึงอุตส่าห์เอาม่านปักสี่ผืนนั้นออกมาให้ท่านดูที่นอกชาน ราชทูตดูแล้วมีความพอใจเป็นอันมาก ท่านถามแล้วถาม

อีกว่า "ขอ นหรือข้อมทพระองค์ทรงศีรษะ ธาตุ ๆ ของทรงพระเจริญสืนชัวฟ้าชัวดินเถิด" ว่าแล้วก็ลาท่านเธอบริงกลับไปยังที่พัก.

เมื่อจะลาไปนั้น อัครราชทูตได้กล่าวเป็นที่ชมเชยท่านเธอบริงเจ้ากรมศิลปะนั้นว่า- "ข้าพเจ้าต้องสรรเสริญท่านโดยชื่นใจว่าท่านเป็นบุรุษมหัศจรรย์ผู้หนึ่งผิดกว่าคนทั้งหลาย ซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็นมามาแต่ก่อน ด้วยวิชาทั้งหมดดูเหมือนสิ่งอยู่ในใจท่านทุกอย่างไม่ว่าท่านถูกซักถามถึงข้อความอันใด ท่านก็ตอบได้ทันควันทุกที่น่าชมเชยมาก ท่านเป็นศิริแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ขอท่านจงรักษาตัวของท่านให้ดีตลอดเถิด เพราะนายช่างเอกเป็นของประเสริฐหายากนักหนา.

อนึ่งข้าพเจ้าย่อมทราบว่าท่านเป็นผู้มีราชการมิใช่น้อย ขอท่านได้ทำตัวของท่านให้ว่างจากงานบ้าง เพื่อจะได้มารับประทานอาหารกับข้าพเจ้าสักครา จะถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่ง แต่บัดนี้เวลาแล้ว ข้าพเจ้าขอลาท่านไปก่อน"

บทที่ ๒๘

ว่าด้วยนิสัยใจคอของราชทูต

เพื่อจะให้ท่านผู้อ่านทราบเรื่องราวราชทูตนี้ให้ละเอียดขึ้น

ข้าพเจ้าจะขอเล่าถึงนิสัยใจคอและจริตกิริยาของท่านราชทูตานุทูตเป็นบทพิเศษสักบทหนึ่ง ฉะนี้ ขอเชิญท่านผู้อ่านระลึกถึงคราวเมื่อราชทูตได้ไปเฝ้า สมเด็จพระเจ้า น้องยาเธอ เจ้าฟ้าฟิลิป ดอร์เลอังซึ่งมีพระราชทินนามว่า เลอดึก เดอชาร์ตร์ คล้ายกรมในเมืองไทยคือกรมนครชาร์ตร์ นั้นเอง.

เวลาท่าน ราชทูต กำลังเฝ้า สมเด็จ พระเจ้าน้องยา เธอเจ้าฟ้ากรมนครชาร์ตร์อยู่นั้น พระองค์ท่านได้ทรงแสดงพระอัธยาศัยเหมือนว่าพระองค์มิได้เป็นเจ้า ทรงถ่อมพระองค์เหมือนกับว่าเป็นราษฎรคนหนึ่ง ไม่ทรงถือยศเลย การพูดจาปราศรัยกับราชทูต ดำเนินเหมือนการไปมาหาสู่ในระวางเพื่อนที่สนิท จนทำให้ท่านราชทูตเห็นแปลกและเมื่อท่านออกจากที่เฝ้าแล้ว ท่านได้กล่าวกับผู้ที่ไปด้วยนั้นว่า "การที่พระองค์สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรง รับรองข้าพเจ้าด้วยพระอัธยาศัย เช่นอย่างมิตรสนิทนี้เป็นที่มหัศจรรย์ ถึงว่าข้าพเจ้าจะกลับไปทูลให้ทรงทราบในพระบาทสมเด็จพระนารายณ์นั้น พระองค์คงไม่ทรงเชื่อว่าเป็นจริง คงปลงพระทัยว่าข้าพเจ้ายกย่องตัวข้าพเจ้าเกินไป เดชะบุญข้าพเจ้ามิได้เข้าไปเฝ้าแต่ผู้เดียว มีพยานอีกหลายคน คือบรรดาขุนนางข้าราชการฝรั่งเศสและไทยซึ่งติดตามมาด้วย และที่พระองค์ทรงแสดงความ ลดหย่อนผ่อนตาม ถึงกับทรงถ่อมพระองค์ให้

เป็นประตูหนึ่งมิตร สหายของ ข้าพเจ้า คนหนึ่งต่อหน้า มหาชน เป็นอัน
มากฉะนั้น ข้าพเจ้าจะถือเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งในชีวิตของข้าพเจ้า"

ยังอีกคราวหนึ่ง เจ้าพนักงานได้มาแจ้งความให้ท่านราชทูต
ทราบว่า ที่สถานทูต ออสเตรียในกรุงปารีสจะมีการเล่น จุดดอกไม้ไฟ
ถวายพระเดชพระคุณ และบุญบารมีของพระมหาจักรพรรดิออสเตรีย
ในโอกาสที่พระองค์ทรงตีเมืองบูดาแปสต์คืนจากอำนาจชาติตุรกี ซึ่ง
เคยยึดถือไว้ในอำนาจของตนครั้งหนึ่งแล้ว (เมืองบูดาแปสต์เป็น
เมืองหลวงของประเทศฮังการี) และอัครราชทูตเมืองออสเตรียมี
ความยินดีขอเชิญคณะราชทูตสยามให้ไปประชุมโสมสรในการรื่น
เริงนั้นด้วย

ท่านอัครราชทูตไทยได้ยินดังนั้นก็ตอบว่า— "การที่จะไปดู
งานของราชทูตออสเตรียนั้น อันที่จริงก็อยากจะไปดูอย่างยิ่ง แต่
เสียใจที่จะรับเชิญของท่านอัครราชทูตออสเตรียไม่ได้ เพราะว่าเมื่อ
ไม่กี่วันมานี้เจ้ากระทรวงฝ่ายนครบาลก็ได้เชิญให้ไปดูงานมหรสพพลุ
ขาวนาครปารีสเล่นถวาย ข้าพเจ้าก็มิได้ไปเพราะขณะนั้นข้าพเจ้ายังมี
ได้เฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ข้าพเจ้าจึงไม่ยอมรับเชิญ
ก่อนเมื่อเจ้าของบ้านเองเป็นผู้เชิญแล้วยังรับเชิญไม่ได้ ด้วยเหตุดังที่
กล่าวมาแล้ว ถ้ามะหาอะไรกับคนต่างชาติต่างภาษาเขาเชิญเล่า ก็ย่อม
จะรับเชิญไม่ได้อยู่เอง."

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วแต่ก่อนว่า ขบวนต้อนรับแขก แล้วเป็นมือขวาท่านอัครราชทูตไทย และเพื่อจะชี้ให้เห็นว่าเป็นจริงเพียงไร ข้าพเจ้าจะขออธิบายความเป็นจริงในเรื่องนี้ให้ท่านผู้อ่านทราบบ้าง.

ราชทูตไทยมาเมืองฝรั่งเศสคราวนี้ ก็นับว่าเป็นของแปลกซึ่งไม่เคยมี ฉะนี้ คนเป็นอันมากจึงอยากดูท่านว่าเป็นคนอย่างไร ก็พากันมาหาท่านทุกวัน ๆ มิได้ขาด ในพวกที่มาหานั้นมีคนทุกชั้นทุกชนิด เจ้านายและขุนนางข้าราชการชั้นสูงก็มี นักปราชญ์ราชกวีและนายช่างจิตรโกศลก็มี เป็นแต่ราษฎรธรรมดาก็มี ทั้งหญิงทั้งชาย คนต่าง ๆ เหล่านั้นท่านราชทูตรับรองอย่างเอื้อเฟื้ออารีอารอบแต่รับด้วยกิริยาลักษณะผิดกันตามสมควรแก่ฐานะของบุคคล สำหรับคนธรรมดาท่านเป็นแต่พูดจาปราศรัยรับคำนับตอบเท่านั้น สำหรับคนชั้นกลางท่านกล่าวคำอวยชัยให้พรเป็นพิเศษบ้าง และสำหรับคนชั้นสูงยังเพิ่มคำเชื้อเชิญให้ท่านอยู่รับประทานอาหารด้วยกัน ถ้าหากท่านผู้นั้นรับเชิญท่านราชทูตก็ยังแสดงคารวะให้ผิดกันอีก สำหรับบางคนเป็นแต่สนทนากินอยู่ด้วยกันเท่านั้น แต่สำหรับบางคนนั้น ท่านราชทูตอุปทูตและตรีทูตก็ช่วยกันยกสำรับกับข้าวให้รับประทาน ถ้ามีสตรีนั่งรับประทานอาหารด้วยกัน ท่านก็เลือกเอาผลไม้ที่สุกดีและงดงามยกให้สตรีผู้นั้นชั้นที่สุดถึงการให้ลูกไม้นี้ ท่านราชทูตมีวิธีเลือกให้ไม่เหมือนกัน ถ้า

สตรีนั้นยิ่งมียศศักดิ์สูง ท่านก็เลือกหาผลไม้ที่งามยิ่งให้สมกับยศ.

วันหนึ่งในบรรดาสตรีซึ่งนั่งรับประทานอาหารกับท่านราชทูตนั้น มีภรรยาของข้าราชการชั้นสูงผู้หนึ่งซึ่งได้แสดงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ท่านราชทูตเป็นอันมาก ในเมื่อท่านกำลังเดินทางจากเมืองท่าจะไปกรุงปารีสนั้น ท่านอัครราชทูตมีความประสงค์อยากจะแสดงความรู้บุญคุณต่อท่านข้าราชการผู้นั้นเป็นพิเศษ วันนั้นท่านจึงเลือกผลไม้ให้จำเพาะแต่นางคนนั้นคนเดียว ผู้หญิงอื่น ๆ ท่านก็ไม่เลือกให้.

ขณะนั้นยังมีสตรีตระกูลสูงอีกคนหนึ่ง ท่าทางจะมียศศักดิ์มากกว่าภรรยาข้าราชการผู้รับผลไม้นั้น เมื่อเห็นตนไม่ได้รับผลไม้จากมือท่านราชทูตเหมือนอย่างนางนั้นก็แสดงอากัปกิริยาให้เห็นว่าตนไม่พอใจในการที่ท่านราชทูตมิให้เกียรติยศแก่ตนบ้างทำให้ตนต้องอับอาย ท่านราชทูตจึงชี้แจงด้วยใจเยือกเย็นยิ่งว่า "วันนี้เราอยากแสดงความนับถือต่อนางคนนั้นเป็นพิเศษ หล่อนอย่าเสียใจคงมีโอกาสพบกันใหม่เป็นแน่ และในคราวหน้านั้นเราตั้งใจจะแสดงความเคารพต่อหล่อนเป็นพิเศษบ้าง"

ยังอีกคราวหนึ่ง ท่านหญิงลาคงแตส เดอ ปอลอญ กับบุตรชายของท่าน จอมพลแห่งประเทศ ปอลอญก็ได้มาเยี่ยมราชทูตยังที่พัก วันนั้นท่านราชทูตได้เชิญให้ท่านหญิงคงแตสนั้นรับประทานอาหาร และ

อาศัยเหตุที่ท่านราชทูตเห็นว่าท่านหญิงคนนั้นเป็นผู้ใหญ่ชั้นสูง ท่านจึงไม่ยอมเข้านั่งร่วมโต๊ะด้วย โดยอ้างว่าวาสนาไม่คู่เคียงที่จะเข้ากินร่วมโต๊ะกับท่านหญิง ควรแต่เพียงจะเดินโต๊ะเลี้ยงท่านหญิงคงแคสเท่านั้น ท่านหญิงต้องอ้อนวอนแล้วอ้อนวอนเล่าอยู่เป็นนานท่านราชทูตจึงได้ยินยอมนั่งร่วมโต๊ะกินอาหารด้วยกัน.

ส่วนบุตรชายของท่านจอมพลนั้น เห็นความ อารีอารอบ ของราชทูตไทยก็ชอบใจที่สุด รุ่งขึ้นจึงได้ส่งพระบรมฉายาของสมเด็จพระเจ้าโซเบียสกี้ พระราชาแห่งประเทศปอลอญมาให้ท่านราชทูตไทยไว้เป็นที่ระลึก และเขียนกำกับพระบรมรูปนั้นว่า- "ขอท่านราชทูตสยามโปรดรับพระบรมรูปแผ่นนี้ ไว้เป็นที่ระลึกถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงปอลอญ ซึ่งท่านราชทูตได้แสดงความคุ้นเคยโดยรับรองข้าพเจ้าด้วยจิตอารีอารอบเป็นอย่างยิ่ง."

นี้แหละ การที่ราชทูตสยามกระทำสัมมาคารวะถ่อมตัวด้วยอากัปกิริยามรรยาทอันเสงี่ยมงามแก่แขกผู้ไปมาหาสู่เช่นนี้ ขอท่านผู้อ่านอย่าพึงเข้าใจว่า ถ้าขึ้นชื่อว่ามีแขกมาหาแล้วท่านราชทูตนั้นเป็นต้องถ่อมตัวร่ำไป ท่านถ่อมแก่ผู้ที่ควรถ่อม ท่านไว้เกียรติยศแก่ผู้ที่ควรไว้ ให้สมกับฐานะที่เป็นราชทูตของพระมหากษัตริย์อันใหญ่ ท่านสงวนเกียรติยศไว้เป็นอย่างดีเสมอทุกเมื่อ.

ควรชม ท่านก็ชม ไม่ควรชม ท่านก็นิ่งเสีย ไม่ติเตียนว่ากระไร เช่นคราวหนึ่ง เจ้าพนักงานรบกวนถามท่านว่า:— "ของนี่งามไหม เจ้าคุณ?" ข้าชากไม่รู้จักหยุด ถ้าเป็นคนอื่นถูกถามดังนี้ก็น่าเบื่อรำคาญ ส่วนท่านเปล่า ท่านตอบเฉย ๆ ว่า:— "ถ้าท่านอยากทราบว่าของนี่จะงามเป็นที่ถูกใจข้าพเจ้าหรือไม่นั้น ท่านต้องควรถามตัวเองเสียก่อนว่าของนี่งามจริงไหม? แล้วหากท่านคิดตอบตัวของตัวเองว่า "งาม" แล้วไซร้ ท่านพึงเข้าใจเสียเถิดว่าของนั้นเป็นของงามจริง และข้าพเจ้าก็เห็นเป็นของงามด้วยคนหนึ่งเหมือนกัน เพราะว่าใจท่านนิยมสิ่งใดฉันใด ใจข้าพเจ้าก็นิยมด้วยเช่นเดียวกัน."

บทที่ ๒๙

ว่าด้วยโรงเรียนสตรีชื่อแชงค์ชรี

ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าขอย้อนไปเล่าถึงตอนเมื่อท่านราชทูตดำเนินมาจากเมืองท่าจะเข้าไปพระนครบำรุง ซึ่งข้าพเจ้าได้มีกล่าวในลำดับอันควร คือพอขบวนเดินมาถึงตำบลชื่อแมงคนง เจ้าพนักงานก็ได้เชิญพวกทูตานุทูตให้ไปดูโรงเรียนสตรี ซึ่งมีอยู่ในตำบลนั้นเพราะเห็นว่าเป็นโรงเรียนพิเศษควรราชทูตจะไปดูไปชมบ้าง.

โรงเรียนนี้ชื่อ แชงค์ซีร์ เป็นตึกยาว ๒๑๖ เมตร (๓๐๗ วา) ด้านหน้าหันไปสู่ทิศใต้ มีมุขยื่นออกมาทางหน้าตึก ๒ มุข แต่มุขนี้ไม่ได้อยู่ตรงปลายสุดของตึก และทั้งตึกตั้งแต่ปลายตึก ๒ ข้างมาถึงมุข และระวางมุขต่อมุขทั้ง ๒ นี้ทำเป็นสนามหญ้าสลับกับสวนดอกไม้บ้างเป็นแห่ง ๆ โบสถ์สำหรับนักเรียนไปสวดมนต์อยู่ในโรงเรียนหลังใหญ่ ข้างสุดปลายข้างหนึ่งยาว ๕๒ เมตร (๒๑๐ วา) กว้าง ๑๒ เมตร (๖ วา) ห้องนักเรียนเรียนนอนอยู่ชั้นบน ชั้นล่างแบ่งเป็นระเบียงใน, เป็นบันได, ห้องรับประทานอาหารและห้องใช้ฉลองเบ็ดเตล็ด.

เมื่อท่านราชทูตได้แลเห็นโรงเรียนแชงค์ซีร์นี้ ต่างก็แสดงความพิศวง เพราะเหตุที่ใหญ่สง่างามยิ่งกว่าโรงเรียนใด ๆ ซึ่งเคยได้แลเห็นมาแต่ก่อน ท่านอดีตรัฐมนตรีผู้เป็นหัวหน้าราชทูตไปนั้นจึงชี้แจงอธิบายให้ท่านทราบว่า โรงเรียนแชงค์ซีร์นี้เป็นโรงเรียนหลวงซึ่งพึงจะทรงสร้างขึ้นใหม่สำหรับบุตรชุนนางข้าราชการชั้นผู้ดี ไม่มีทุนทรัพย์พอที่จะให้บิดาของตนได้เล่าเรียนวิชาความรู้ชั้นสูงสมกับชาติกำเนิดของตน จึงได้ข้าราชการชั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์.

(คำอธิบาย—โรงเรียนสตรีชื่อแชงค์ซีร์นี้ จะมีขึ้นก็เพราะอาศัยพระนางมาดาม เดอ แมงตนง ๆ นี้ เมื่อสมเด็จพระนางอันนาโตรีชพระมเหสีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต้นพระชนม์ลงจึงได้เป็น

พระชายาของพระองค์ แต่มิได้ราชาภิเษก พระนางนั้นมีศรัทธาทูลเตือนพระราชสามีให้ทรงสถาปนาโรงเรียนนั้นขึ้น และตลอดรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หลุยส์ที่ ๑๕ หลุยส์ที่ ๑๖ โรงเรียนนั้นก็ได้เป็นโรงเรียนสำหรับธิดาข้าราชการที่ขัดสน แต่ครั้นต่อมาเมื่อได้เกิดขบถกลางเมืองฝรั่งเศสล้างวงศ์กษัตริย์เสียหมด รัฐบาลประชาธิปตัยได้อุทิศโรงเรียนแซงต์ซีร์นั้นให้เป็นโรงเรียนนายร้อย และทุกวันนี้ก็ยังเป็นสำนักนักเรียนยุทธสงครามอยู่นั่นเอง.)

เมื่อราชทูตไทย ได้ยินท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานอธิบายเรื่องสร้างโรงเรียนสตรีนั้น ท่านราชทูตก็สรรเสริญพระปรีชาญาณและพระราชศรัทธาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นอเนกประการว่า:— "นอกจากผู้มีศรัทธาและใจกรุณาเป็นอันยิ่งแล้ว เป็นไม่มีใครจะได้นึกสร้างโรงเรียนชนิดนี้ขึ้น น่าสรรเสริญพระราชศรัทธาและพระปรีชาญาณของพระองค์ผู้ทรงสร้าง เพราะเป็นสถานที่มีประโยชน์แก่แผ่นดินอย่างยิ่ง.

บทที่ ๓๐

ราชทูตไทยสนทนากับเสนาบดี เดอ ครัวซี.

บัดนี้ข้าพเจ้าจะขอกล่าวถึงลำดับความเป็นไป ของราชทูตสยามในเมืองฝรั่งเศสต่อไป เพราะเรื่องต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวมาใน ๒ บทที่ล่วงแล้วนี้ ล้วนแต่เรื่องซึ่งข้าพเจ้าลืมกล่าวมาก่อน.

ครั้นถึงวันที่ ๒๔ เดือนกันยายน ท่านเสนาบดีเดอครัวซีก็ได้มาเยี่ยมตอบราชทูตที่สำนักของท่าน ซึ่งเรียกว่าสถานทูตพิเศษ

พอราชทูตไทยได้ข่าวว่าท่านเสนาบดี เดอครัวซี จะมาเยี่ยมตอบนั้น ท่านก็ให้ขุนนางไทย ๖ นายลงไปคอยรับท่านที่เชิงบันไดและส่วนท่านอัครราชทูตกับอุปทูต ตรีทูตนั้น ก็ออกมายืนรับที่นอกชานตรงบันไดที่ท่านจะขึ้นมา.

เมื่อทั้งสองฝ่ายได้แสดงคำอวยพร คำนับกันที่นอกชานแล้ว ท่านอัครราชทูตสยามได้เชิญท่านเสนาบดีมาพักที่ห้องรับแขก ในห้องนั้นมีที่ยกพื้นอยู่แห่งหนึ่ง ข้างบนปูด้วยเครื่องประดับต่าง ๆ คล้ายพระราชบัลลังก์ และบนที่ยกพื้นข้างล่างนั้นมีเก้าอี้อยู่ ๔ ตัวตั้งอยู่ข้างขวามือเก้าอี้ ๑ และอีก ๓ เก้าอี้ตั้งเรียงกันอยู่ข้างซ้ายมือพอท่านอัครราชทูตเชิญให้ท่านเสนาบดีนั่งลงที่เก้าอี้เดียวอยู่ข้างขวามือแล้ว ท่านเองกับอุปทูตตรีทูตก็นั่งลงที่เก้าอี้ ๓ ตัวซึ่งเรียงอยู่ข้างซ้าย.

เมื่อทั้งสองฝ่ายนั่งเสร็จสรรพเป็นปรกติแล้ว ท่านเสนาบดีเดอครัวซีจึงเอ่ยขึ้นก่อนว่า:- "ข้าพเจ้าขอแสดงความเสียใจต่อท่านที่มาเยี่ยมช้าไปหน่อย เป็นเพราะหาเวลาว่างราชการไม่ค่อยได้ ขอท่านได้โปรดอภัยแก่ข้าพเจ้าด้วยเทอญ แต่ถึงมาเยี่ยมช้าดังนี้ก็มิได้ลืมท่านเลย พระราชสาส์นที่ท่านให้ข้าพเจ้านำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนั้น ข้าพเจ้าได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงทราบตามประสงค์เสร็จแล้ว และข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอันมากที่จะเรียนเจ้าคุณว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพอพระทัยที่พระเจ้ากรุงสยามมาขอเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงฝรั่งเศสนั้นเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงรับสั่งกับข้าพเจ้าว่าพระองค์ทรงยินดีที่จะให้ช่วยความเป็นมิตรในระวางสองพระนครนั้นให้ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้นทุกวัน.

อนึ่งพระองค์ยังทรงรับสั่งถึงท่านเองว่า เดิมก็มีผู้มากราบทูลสรรเสริญท่านอยู่ว่า ท่านเป็นผู้เฉลียวฉลาดสามารถในราชการ และบัดนี้ที่พระองค์ได้ทรงพบท่านด้วยพระองค์เองและทราบด้วยพระเนตรพระกรรณของพระองค์ ว่าท่านเป็นคนดีสมดังคำเขาเล่าลือกัน การที่ท่านประพฤติมาตั้งแต่แรกที่ได้เหยียบแผ่นดินฝรั่งเศสนั้น เป็นที่พอพระทัยของพระองค์เป็นอันมาก ฉะนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีที่ได้มีโอกาสนำข่าวอันน่าชื่นใจ เหล่านี้มาเรียนให้ท่านทราบ"

เมื่อราชทูตได้ฟังท่านเสนาบดี กล่าวคำยกย่องธรรเศริญ
ท่านฉะนั้น ท่านก็มิได้สะทกสะท้านอันใด ท่านตอบด้วยนิสัยอันเยือก
เย็นและสุขุมคัมภีรภาพของท่านดังที่เคยมาในคราวอื่นว่า;— "ที
เจ้าคุณมีความเมตตามาหาข้าพเจ้า เพื่อนำข่าวอันประเสริฐมาให้
ข้าพเจ้าทราบนั้น เป็นที่พอใจของข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ขอขอบพระเดช
พระคุณเป็นอันมาก ด้วยว่า ถ้าทุกวันนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้า
แผ่นดินฝรั่งเศสทรงพอพระทัยในเราชาวสยาม ก็ย่อมเป็นเพราะ
เจ้าคุณได้นำความจริงขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบเท่านั้น อนึ่ง
ที่ท่านว่าใคร ๆ ย่อมพอใจในความประพฤติของเรานั้น แท้จริงมิใช่
เป็นเพราะคุณวุฒิปรีชาสามารถในส่วนตัวเราหามิได้ เป็นเพราะ
บารมีของพระเจ้าแผ่นดินสยามคุ้มครองรักษาเสมอมิได้ขาดค่างหาก
ก่อนที่เราจะได้ออกมาเมืองฝรั่งเศสนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม
ทรงกำหนดให้หวกเรากระทำอย่างไร พวกเราก็ทำตามทุกอย่าง
ทุกประการ ฉะนั้น ท่านทั้งหลายข้างนี้จึงชอบใจเรา.

แท้จริงทุกเช้าค่ำ พวกเราทั้งหลายบรรดาราชทูตสยาม
นี้ไม่มีความจำนงใจอยู่แต่ที่จะปฏิบัติมิให้เป็นที่รุนเคืองพระทัยของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระนคร และยิ่งกว่านั้น มิ
อยากกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นที่เดือดร้อนแก่ชาวชนพลเมือง
ฝรั่งเศส แม้แต่คนต่ำทรามสุดซึ่งมีอยู่ในบ้านเมืองนี้ น่าเสียดายอยู่

อย่างเดียวแต่ทพวกเรายังไม่ช้านาญ ในวนบรรมเนียมแห่งบ้านเมือง
น ถ้าทราบละเอียดดีแล้วข้าพเจ้ากล้ารับทีเดียวว่า บรรดาชาว
ฝรั่งเศสทั้งหลายคงไม่มีใคร ที่จะมีความรังเกียจในพวกข้าพเจ้าเพราะ
ถ้ารู้แล้วจะปฏิบัติให้ถูกใจเป็นแน่"

ท่านท่านเสนาบดีจึงได้กล่าวต่อไปว่า:— "ถ้าท่านอยาก
ได้รับคำชมเชยอันแท้จริงของราชฝรั่งเศสทั่วไป และถ้าพระเจ้า
กรุงสยาม มีพระราชประสงค์อยากจะบำรุงความไมตรีให้สนิทสนม
ถาวรไปในระวางสองพระนครแล้ว ควรเจ้าคุณจะทูลให้พระองค์
ทรงทราบว่า ไม่มีทางอันที่จะให้ดีเท่ากับอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา
คริสตังในเมืองไทยให้เจริญ ควรที่พระองค์จะทรงบังคับท่าน
บาดหลวงที่ไปสั่งสอนพระศาสนาในเมืองไทยนั้น และบังคับรักษา
คนไทยที่นับถือพระศาสนาคริสตังด้วย อย่าให้เดือดร้อนเพราะ
ความเชื่อมใสของเขาเป็นอันขาด นั่นแหละ ถ้าพระเจ้ากรุงสยาม
ทรงจัดการให้เป็นไปได้ดังกล่าวในเรื่องนี้แล้ว ไม่ต้องสงสัยเลย
เจ้าคุณคงเป็นที่รอบใจของคนฝรั่งเศส และทางพระราชไมตรีก็จะมี
ความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป นอกนี้ไม่เห็นมีทางอันที่จะดีเท่ากับวิธีนี้."

ท่านราชทูตจึงตอบว่า:— "เรื่องนี้ขอเจ้าคุณจงอย่าได้มี
ความวิตกไปเลย ถึงทุกวันนี้คริสตังสยามก็ไม่น้อยหน้าพลเมืองอื่น
เลยท่านบาดหลวงอาเบ เดอ ฉิยณ ซึ่งได้เป็นล่ามมาในคราวนี้ก็อาจ

เป็นพยานแห่งความจริงในเรื่องนี้ได้ ขอเจ้าคุณโปรดสืบถามท่านดูเถิด คงทราบได้ดี อนึ่งบัดนี้ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระนครทรงเจริญทางพระราชไมตรีกันอย่างสนิทสนม ถึงกับส่งทูตไปเยี่ยมเยือนกัน. ความเจริญแห่งพระศาสนาคริสตังในเมืองสยามคงเจริญวัฒนาการต่อ ๆ ขึ้นไปเป็นลำดับ ขอเจ้าคุณได้เชื่อเถิดว่าการนี้คงสำเร็จสมตามพระราชประสงค์ ทุกอย่างทุงประการ."

เมื่อบรรดาท่านทั้งหลาย ซึ่งอยู่ในที่ประชุมได้ยินท่านราชทูตสยามกล่าวดังนี้ก็ชอบใจถึงกับตบมืออวยชัยว่า:— "ดีแล้ว ๆ" แล้วต่างคนก็ปรารภถึงท่านเสนาบดีว่า:— "แปลกจริงหนอ ท่านเสนาบดีเดอครัวซีซึ่งเราไม่เคยได้ยินพูดดังนี้เลยแต่ก่อนมา วันนี้พูดเอื้อเฟื้อศาสนาราวกับสงฆ์ทีเดียว" ความจริงในเรื่องนี้ คือว่าถึงตัวเสนาบดีเองไม่มีศรัทธานักท่านก็ยังพูดเหมือนคนมีศรัทธาได้ เพราะว่าใคร ๆ รู้อยู่ว่าเหตุที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยากจะเชื่อมไมตรีให้ติดต่อกับกรุงสยาม ก็เพื่อจะชักนำพระเจ้ากรุงสยาม และพลเมืองของพระองค์ให้เป็นคริสตังเข้ารีตเหมือนพระองค์ จะได้เป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งแก่พระองค์ต่อนานาชาติ. ซึ่งนับถือพระคริสต์ศาสนา ฉะนี้ท่านเสนาบดีจึงพูดกับราชทูตดังนั้น เพื่อจะให้การนั้นสำเร็จไป จะได้เป็นความชอบแก่ตนบ้างเท่านี้เอง.

เมื่อสนทนากันไปมาตามสมควรแก่การแล้ว ท่านเสนาบดีกล่าวลาราชทูตว่า:— "แท้จริงข้าพเจ้าก็อยากจะอยู่สนทนากับท่านอีก แต่ว่าวันนี้เป็นวันที่ท่านจะไปดูละครโอเปรา และเวลานี้จวนจะถึงเวลาที่ท่านจะไปอยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงต้องขอลาไปก่อนเพราะว่าถ้าขืนหน่วงให้ช้าตามความสนุกของข้าพเจ้าทางนี้ ก็จะตัดความสนุกของท่านในทางนั้น ซึ่งเป็นการมิบังควร ฉะนั้นจึงต้องขอลาไปก่อน"

ว่าแล้วท่านก็ลุกออกไป และคณะราชทูตก็ตามไปส่งถึงเชิงบันได เป็นหมดการเยี่ยมเยือนของเสนาบดีฝรั่งเศสในคราวนั้น

บทที่ ๓๑

ราชทูตไทยไปดูละครโอเปรา

ก่อนที่จะกล่าวถึงการที่ราชทูตไปดูละคร ข้าพเจ้าจะขอโอกาสกล่าวถึงความเป็นไปในตอนเช้าวันที่ได้ไปนั้นบ้าง ว่านายดิลเจ้ากรมมหรสพได้ออกมาเยี่ยม ราชทูตไทยยังที่พัก เมื่อเจ้าคุณราชทูตได้ทราบว่าท่านอาจารย์ดิลคนนี้ เป็นผู้มีคุณวุฒิชำนิชำนาญในทางวิชาดนตรี และเป็นกวีในทางนิพนธ์แต่งบทเพลงบทละครโอเปราเป็นต้น ทั้งทราบว่าเป็นคนโปรดของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วย

เจ้าคุณราชทูตจึงได้ต้อนรับท่านอาจารย์อย่างแข็งแรง ทั้งได้เชิญให้อยู่รับประทานอาหารด้วยกัน.

(ผู้แปลหนังสือเรื่องราชทูตไทยนี้ เคยได้ยินผู้ใหญ่ซึ่งเป็นคนน่าเชื่อกล่าวกันหลายปากว่า บทสรรเสริญพระบารมี คือเพลงชาติไทยซึ่งร้องกันทุกวันนี้ เป็นเพลงที่ท่านอาจารย์ลีลีได้ผูกไว้เป็นเพลงตามแบบดนตรีฝรั่งโดยเอาบทเพลงไทยเก่าเป็นเค้ามูลแต่เสียดายจนป่านนี้ยังหาหลักฐานประกอบกับคำเล่าสืบ ๆ กันมานี้ยังไม่ได้)

ครั้นตกเวลาเย็น เมื่อสิ้นการสนทนากับท่านเสนาบดีเดอครัวซีแล้ว อัครราชทูตไทยและขุนนางไทยอื่น ๆ ที่มาด้วยกันก็พากันไปดูละครโอเปราที่ท่านอาจารย์ลีลีเจ้ากรมมหรสพ เป็นผู้จัดการพอรถราชทูตจอดหน้าโรงละครโอเปรา ท่านอาจารย์ลีลีก็ออกมาต้อนรับและเชิญให้เข้าไปข้างใน.

บทละครโอเปราที่แสดงในคืนวันนั้นเรียกว่า "อาซีซเอคาลาเต" เป็นเรื่องนางผีเสื้อชื่อคาลาเตอยู่ในห้องเกษียรสมุทรได้มาทำความรักใคร่กับบุตรของมนุษย์ ชื่ออาซีซซึ่งเป็นชายงามน่ารักที่สุด จนได้สัญญาจะแต่งงานการวิวาห์ด้วยกัน แต่ก็หาสำเร็จตามความประสงค์ไม่ เพราะอ้ายยักษ์ชื่อ ปอลิเฟม เป็นชาติผีทะเลมีตาดวงเดียวอยู่ตรงกลางหน้าผาก อ้ายยักษ์ปอลิเฟมนั้นอิจฉานาย

อาชีช ไม่ยอมให้เขาแต่งงานกับนางคาอาเดได้ ครั้นเกือบถึงเวลากระทำการวิวาหะ อ้ายยักษ์ปอติเฟมันไปบนยอดภูเขาสูง แอบเห็นอาชีชเดินไปอยู่ที่เชิงเขา ก็เอาก้อนศิลาอันมหึมาขว้างลงมาข้างล่างทับเจ้าอาชีชนั่นตาย.

โอเปราที่เล่นนั้น เป็นโอเปราสั้นๆ ไม่เปลี่ยนฉากเลย เจ้าพนักงานผู้กำกับราชทูตจึงอธิบายให้ท่านฟังว่า โอเปรานี้เป็นโอเปราอย่างสั้น เดิมตั้งใจจะให้เล่นกลางแปลง ฉะนั้นจึงไม่ใช้ฉากเหมือนละครโอเปราธรรมดาๆ มักจะยาวกว่าโอเปรานี้ และมักจะมีภาษีกว่าโอเปรานี้ด้วย เพราะมีเครื่องพร้อม ท่านอัครราชทูตจึงแสดงความเห็นในครานั้นโดยตอบว่า— "เมื่อบทโอเปราสั้นๆ ไม่มีเครื่องประกอบ ยังน่าฟังและน่าดูถึงปานนี้แล้วไซร้ ถ้าเป็นบทที่พร้อมเพรียงไปด้วยเครื่องเคราเสร็จ จะน่าดูน่าฟังสักเพียงไหนเล่า? เพราะเท่าที่เห็นที่ฟังกันอยู่นี้ก็เป็นยอดเยี่ยมอยู่แล้ว."

ใจความในเรื่องที่เล่นนั้น ท่านราชทูตเข้าใจเองเป็นแน่ เพราะการสนทนาของท่านต่อไปภายหลัง ทำให้เห็นว่าท่านเข้าใจดีหาไม่ท่านคงพูดไม่สมกับเรื่อง ซึ่งในเวลาเย็นตอนเมื่อละครเลิกแล้ว นางสาวราชัวร์ตัวละครที่แต่งเป็นนางผู้เสือคาอาเดนั้น ได้มาคำนับราชทูตยังที่ตำหนักของท่าน และท่านอัครราชทูตได้ออกปากสรรเสริญนางสาวราชัวร์นั้นว่า "ดีแล้วที่จะได้พระมหาสมุทรออกมาหาถึงที่ดังนี้

ก็แล้วเป็นที่หวังเป็นอันมั่นคงว่าคณะราชทูตไทย จะได้กลับบ้านเมือง โดยสวัสดิภาพปราศจากคลื่นลมร้ายแรงเป็นแน่แล้ว เพราะที่ไหน เล่าพระสมุทรจะไม่อนุโลมตามใจพระบิดาอันน่ารัก ก็แล้ว ๆ"

บทที่ ๓๒

ราชทูตไปชมหอดูดาว

รุ่งขึ้นวันหลัง ราชทูตได้พากันไปชมหอดูดาว "ออบแซร์-วาตัวร์" ซึ่งตั้งอยู่บนเนินข้างทิศใต้แห่งกรุงปารีส ห่างจากละแวกบ้านและโรงทำงานใหญ่ ๆ ออกไป เพราะตามธรรมดาเป็นที่มีประชุมชนอยู่กันมาก และมีโรงงานตั้งอยู่มาก อากาศไม่ค่อยโปร่ง พอไปถึงท่านคาซีนีเจ้ากรมก็ออกมาต้อนรับราชทูตถึงนอกชาน ชานของหอดูดาวนั้นแลวด้วยศิลาทั้งนั้น ข้างล่างเป็นราวกับบ้านเรือนใหญ่ ๆ สำหรับเก็บเครื่องวัดแลดูดาวต่าง ๆ และข้างบนก็เป็นหอสูงสำหรับดูดาว.

หอดูดาวนั้นรูปทรงสัณฐานกลมสูง ๆ แล้วด้วยศิลาแผ่นใหญ่ ๆ ทั้งหลัง กำแพงหอนั้นหนาถึง ๓ เมตร สูง ๒๓ เมตร นับตั้งแต่ฉานศิลาหรือชานซึ่งกล่าวถึงนี้เป็นทาง ชานนั้นธรรมดาเห็นกว้า

จะเข้าใจว่าเป็นพื้นล่าง แต่ที่จริงไม่เป็นเช่นนั้น เป็นแต่เพียงชั้นกลางเท่านั้น ส่วนชั้นล่างนั้นแต่เดิมเมื่อยังไม่มีหอ ก็เป็นถ้ำลึกเข้าไปที่เขาเคยระเบิดศิลาไปใช้ในการก่อสร้าง และเคยเป็นห้องสำหรับทดลองเครื่องต่าง ๆ แต่ห้องเหล่านั้นคนข้างนอกรู้ไม่ได้ว่าเป็นห้อง น่าจะนึกเห็นว่าเป็นพื้นล่างของหอเท่านั้น ต่อเข้าไปข้างในจึงจะรู้.

หอที่ปรากฏบนยอดภูเขานั้นสร้างเป็นสองชั้น และชั้นบน ๆ นั้นไม่มีหลังคาเป็นพื้นที่เดินเหมือนชั้นล่างที่เรียกว่านอกชานชั้นนั้นมีเสาตั้งกลางใหญ่สูง ๒๑ เมตร ข้างในหอนั้นมีกระไดเวียนลงจากชั้นบนที่สุดถึงชั้นล่างที่สุด ข้างได้คำนึงว่าเมื่อกว่าเดิมเป็นถ้ำขุดศิลา กระไดนั้นเป็นของแปลกที่ไม่พึงพาดกับอะไร วนเวียนหมุนไปตลอดแต่ข้างในกลวงตลอดตั้งกระบอกไม่มีไม้ใหญ่ ๆ ซึ่งจะมีสะกรูไว้ข้างในคือข้างหนึ่งเป็นฝา และอีกข้างหนึ่งเป็นราวสำหรับยึดจับ และพ้นออกไปจากราวนั้นก็เป็นช่องว่างเวิ้งสูงละลิ่ว ถ้ามองดูจากข้างบนก็ใจหายด้วยเห็นเป็นช่องว่างลึกลงไปตั้ง ๔๗ เมตร ก็อเต็มเศษ.

ที่เขาสร้างกระไดให้สูงละลิ่วดังนี้ ไม่ใช่สร้างไว้เล่น ๆ เพื่อให้ดูแปลก ๆ เท่านั้น แท้จริงเขาสร้างให้มีประโยชน์ในการทดลองวิทยาต่าง ๆ อันเกี่ยวกับวิทยาศาสตร เช่นเขาอยากทราบว่าอาการตกของสิ่งใดสิ่งหนึ่งเร็วช้าเท่าใด เขาเอาสิ่งนั้นปล่อยทิ้งไว้ในช่องว่างระวางกระไดเวียนนั้นดู ทั้งทราบว่าอากาศข้างบนเบากว่าลม

อากาศข้างล่างเท่าใด เพราะความหนาวเหน็บถึงทั้งถังไปนั้น ข้างบนกับข้างล่างมีอาการไม่เหมือนกัน อนึ่งเขาใช้สำหรับทดลองดูว่าอากาศยิ่งสูงยิ่งหนาวเท่าไร แปลกเปลี่ยนจากร้อนและหนาวเร็วช้าอย่างไร ลูกตุ้มนาฬิกาถ้าสายยาวก็แกว่งช้า ถ้าสั้นก็แกว่งเร็วเป็นธรรมดา แต่ถ้าลูกตุ้มถูกลมอากาศก็อาจเปลี่ยนแปลงเร็วเป็นช้าหรือช้าเป็นเร็วได้แล้วแต่ลมอากาศมากระทบนั้น แต่ครั้นได้มาทดลองในช่องหว่างกระไดกองนี้ดูเลวกลับกลายเป็นแรงแกว่งได้แน่นัด เพราะลมอากาศไม่มีมาเป็นเครื่องอุปสรรคหรือช่วยเหลือประการใด เกี่ยวแต่เพราะเรื่องสายระยางดึงเพียงไรเท่านั้น อนึ่งยังใช้สำหรับวัดดูลมอากาศหนักเบาผิดกันอย่างไรตามวันและเวลา จึงอาจทายพายุได้ กลองช่องกระไดนี้ถ้าไม่รู้จักก็ว่าสร้างไว้ดูเล่นเปล่า ๆ ก็จริงก็เป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งเกี่ยวกับราชการ.

อย่าว่าแต่เรื่องว่างนั้นเลย ถึงแม้ของต่าง ๆ ที่อยู่ภายในได้ดีนั้น ดังที่ได้อธิบายมาแล้วนั้น ถ้าไม่รู้จักใช้รักษาให้เหมาะกันแล้ว ก็อาจเสียหายได้ เช่นเขาใช้รักษาผลไม้เมื่อหน้าหนาว แต่ทำความแนะนำให้ราษฎรรู้จักเก็บรักษาผลไม้ของตน มิให้น่าเสียเก็บไว้ได้นาน ๆ ทั้งเป็นเบื้องต้นแห่งวิชาทดลองสร้างยุ้งฉางให้ถูกต้องด้วย

หอดูดาวนี้สร้างไว้ถูกต้องตรงกับทิศทั้ง ๔ ด้านเหนือก็หันไปข้างเหนือ ด้านใต้ก็หันไปข้างใต้ไม่มีผิดสักองศาเดียว ทั้งนี้เพื่อเป็น

ที่สะดวกในการตรวจตราท้องฟ้าอากาศ หน้าต่างเล่าก็ทำไว้ทั้งกว้างทั้งสูง เพียงเปิดออกก็เห็นท้องฟ้าได้สนัดแทบเท่ากับอยู่ข้างนอกทีเดียว

นอกจากที่เป็นหอสำหรับดูดาว จะว่าเป็นหอมิวเซียมหอพิพิธภัณฑ์ด้วยก็ไม่ผิด เพราะภายในนั้นไม่ว่าเครื่องแผนที่โบราณแต่ครั้งไหน ครูไหน เป็นต้องมีรวบรวมอยู่ในนั้นทั้งสิ้น สรรพเครื่องที่เกี่ยวกับการเดินเรือ กับภูมิศาสตร ดาราศาสตร ฯลฯ ย่อมมีอยู่ในนั้นหมด.

นายช่างผู้ที่ได้คิดแบบหอดูดาวนี้ชื่อแปรโรสต์ คือคนเดียวกันกับผู้ที่ได้คิดแบบพระที่นั่งวังสูพร์ เมื่อราชทูตเดินดูทางภายนอกหอเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานจึงเชิญเข้าไปดูข้างใน เพราะของน่าดูที่ยังไม่ได้เห็นยังมีอีกมาก ในชั้นต้นเขาพาไปดูห้อง ที่อยู่ฝ่ายด้านทิศตะวันออก ในห้อง "ตะวันออก" นี้ของที่แปลกสำหรับราชทูตคือ

กระจก สำหรับดูดแสงแดดรูปกลม ศูนย์กลางกว้างเกือบ ๒ เมตร (เกือบ ๑ วา) เวลาราชทูตไปถึง เจ้าพนักงานได้หันหน้ากระจกให้เหมาะกับแสงแดด แล้วเอาไม้กระดานทั้งแผ่นหนาหลายนิ้วฟุตมาตั้งไว้ข้างล่างกระจกให้ได้ศูนย์กัน พอได้ศูนย์กันแล้วก็เกิดเป็นไฟลุกขึ้นทันที ไหม้ไม้กระดานราวกับตกอยู่ในกองเพลิง พอไหม้ไม้กระดานแผ่นนั้นแล้ว เจ้าพนักงาก็นเปลี่ยนเอาตะกั่วทั้งก้อนมา

วางไว้แทน ในบัดเดี๋ยวนั้นก็อนตะกั่วก็ละลายเหลวคว้างไป ทั้งนี้เพราะอำนาจแห่งแสงอาทิตย์ซึ่งส่องเข้ามากลางกระจกนั่นเอง.

ถัดจากกระจกไปแล้วราชทูตได้ไปดูแผนที่ดาวในท้องฟ้า ซึ่งเจ้ากรมคาซีนได้ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ๆ อาศัยแผนที่นั้นไม่ว่าดาวดวงใดซึ่งปรากฏในท้องฟ้าอากาศแล้ว ก็เห็นแจ้งอยู่ในนั้นหมด รูปร่างสัณฐานและสถานที่ไม่คลาดเคลื่อนเลย ราชทูตเห็นก็รอบใจ จึงขอท่านคาซีนเจ้ากรมว่า "แผนที่อย่างนี้จริง ขอท่านได้โปรดคัดทำขึ้นอีกแผ่นหนึ่ง สำหรับพระเจ้ากรุงสยาม แต่ขอให้ถูกต้องกับดวงดาวซึ่งปรากฏในท้องฟ้าทางบูรพทิศเมืองไทย"

เมื่อราชทูตดูแผนที่นั่นแจ้ว ท่านคาซีนก็ให้พาไปดูกล้องยาวต่างๆ ที่พวกโหรใช้ในการดูดาว ท่านอัครราชทูตมาคิดใจเครื่องหนึ่งซึ่งกล้องยาวตั้ง ๘ เมตร (๔ วา) เพราะถึงว่ากล้องใหญ่ยาวพะรุงพะรังก็เพียงนี้ ก็เห็นดังของแสมแจ้งชัดกว่าที่จะดูด้วยตาเปล่าแต่ใกล้ๆ เลยอีก ไม่รู้กว่ากล้องเลย.

ท่านอัครราชทูตจึงเฉยเคือนท่านคาซีนว่า "ถ้าเมื่อกล้องยาวๆ ดังนี้ไม่เป็นที่ขัดขวางในการดูแล้ว ทำไมท่านจะไม่คิดทำให้ยาวใหญ่กว่านี้อีกเล่า? เช่นจะให้ยาวตั้งเส้นสองเส้นจะไม่ได้แลหรือ? จะได้แลเห็นของไกลได้ชัดขึ้นกว่านี้" แท้จริงเรื่องนี้ พวกโหรทั้งหลายก็ได้เคยคำนึกมาแล้วเหมือนกัน คือว่าอยากสร้างกล้อง

ให้ยาวที่สุดที่จะทำได้ เพื่อจะให้กระจกข้างปลายกระบอกนั้นใกล้เข้ากับสิ่งของที่ต้องการจะดู แต่ก็ทำไม่ค่อยสำเร็จได้ง่าย เพราะถ้าทำให้ลำกล้องยาวเกินไป ก็มักจะเขยื้อนไปมา ทำลายความสามารถของกล้องที่จะเห็นได้ถนัดชัดเจน เพราะกล้องไม่คงที่กระจกเขยื้อนเลยไม่เห็นถนัด ท่านคาซ์ซีนีจึงตอบเจ้าคุณราชทูตว่า "เครื่องอย่างที่เจ้าคุณว่านี้ ที่จริงเราก็ดำริจะสร้างขึ้นเหมือนกัน แต่ยังคิดวิธีไม่สำเร็จ เพราะเครื่องอย่างนั้นจะมีน้ำหนักมาก จะเป็นการยากมากในการหันไปหันมา ยกขึ้นหรือหย่อนลงให้ได้ศูนย์ซึ่งล้วนเป็นของจำเป็นสำหรับให้เห็นชัด แต่ถึงกระนั้นในระวางที่ยังคิดไม่ตกลงเราได้นึกแก้ไขไปทางอื่นเสียแล้ว คือในกรมโหรนี้มีโหราจารย์คนหนึ่งเป็นคนสามารถชื่อคาเมียรส์ พึ่งได้คิดประดิษฐกล้องอย่างแรงขึ้นชนิดหนึ่งมีกระจาใหญ่ แต่กล้องใหม่นี้ลำกล้องที่เป็นรูปกระบอกนั้นไม่มีมีก็แต่กระจกเท่านั้น ได้ทดลองแล้วใช้ได้ดีเหมือนกัน เรื่องกล้องใหม่ไม่มีกระบอกนี้ ท่านคาเมียรส์เองได้เคยอธิบายไว้ในหนังสือโหราศาสตรคราวหนึ่งแล้ว และในราว ๒-๓ ศก มานี้เองก็ได้อธิบายซ้ำไว้ในหนังสือพิมพ์รัฐบาลกลาย ๆ ที่เรียกว่า " แมร์กีร์ " อีกคราวหนึ่ง.

เมื่อพูดอย่างนี้แล้ว ท่านคาซ์ซีนีก็เอาแผ่นกระจกอย่างแรงมาตั้งไว้ตรงหน้าต่างแห่งหนึ่ง แล้วท่านเอาแผ่นกระจกเล็กประมาณ

เท่าแว่นตาอีกแผ่นหนึ่ง ถอยหลังออกไปตั้งไว้ห่างจากแผ่นใหญ่ราว ๙๐ ฟุต แล้วท่านจึงได้เชิญให้ราชทูตมองดูที่แผ่นกระจกเล็กนั้น พอตั้งได้ที่ ได้สายศูนย์กันพอดีแล้ว ราชทูตดูเห็นสิ่งที่อยู่ห่างออกไปไกลอะโขได้ถนัด ราวกับกล้องมีกระบอกเหมือนกัน

อาศัยกล้องส่องชนิดไม่มีกระบอกนี้แหละ ท่านอาจารย์คาซ์ซีนีได้ค้นพบดาวบริวารพระเสาร์ดวงเล็ก ๆ อีก ๒ ดวง ซึ่งตารกาจารย์แต่ก่อนยังไม่เคยพบเห็นเลย ดาวบริวารพระเสาร์นี้ท่านได้ตั้งชื่อเรียกว่าสิลเวราลาออดีเซรา.

พอดูกล้องนี้เสร็จแล้ว ท่านอาจารย์คาซ์ซีนีได้นำเจ้าคุณราชทูตเข้าไปดูเครื่องอีกเครื่องหนึ่งในห้องของท่าน เครื่องนั้นแล้วด้วยทองเหลือง รูปสัณฐานกลมเหมือนผลส้มโอใหญ่ ๆ สมมติว่าเป็นดวงโลกที่มนุษย์เราอาศัยอยู่นี้ รอบลูกกลมนั้นมีเส้นพาดขึ้นพาดลงและผ่านไปทางซ้ายขวา ทั้งนี้สำหรับกะเนื้อที่และคำนวณได้สะดวกว่าตำบลใด อยู่เหนือใต้เท่าไร ห่างไปทางทิศตะวันออก, ตะวันตกเท่าไรแน่ ข้างในลูกโลกทองเหลืองนั้น มีเครื่องจักรบังคับให้ลูกโลกนั้นหมุนไปเหมือนกับโลกหมุนไปนั่นเอง ไม่เร็วไม่ช้ากว่ากันคือพอหมุนรอบตัวก็เป็นเวลาวัน ๑ กับคืน ๑ พอดี และหมุนรอบดวงอาทิตย์สมมติอีกดวงหนึ่งก็สิ้นเวลาปีหนึ่งพอดี อนึ่งบนลูกโลกทองเหลืองนั้นมีกระจกแผ่นใหญ่อยู่แผ่นหนึ่ง สำหรับรับแสงอาทิตย์

แล้วฉายแสงนั้นให้มากระทบกระจกแผ่นเล็กอีกแผ่นหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปจากกันระยะทางประมาณ ๑๕๐ ฟุต เมื่อตั้งเครื่องกับกระจกทั้งสองนั้นได้เหมาะแล้ว ถ้าใครจะเข้าไปมองดูที่แผ่นกระจกเล็กก็จะเห็นวิถีโคจรของโลกได้ถนัดชัดเจน และจะรู้สึกว่าหมุนได้ส่วนกันอย่างไรกับดวงอาทิตย์และดาวอื่น ๆ ด้วย เช่นเมื่อพระอาทิตย์แรกอุทัยขึ้น เครื่องนั้นก็ตั้งตัวไปหน่อยแล้วก็ค่อย ๆ เลื่อนขึ้นไปพร้อมกับดวงอาทิตย์ได้ส่วนสูงต่ำกันพอดีอยู่ตลอดทั้งวัน ส่วนคนที่มองดูเล่าก็จำเป็นค่อย ๆ หันไปตามด้วย มิฉะนั้นจะแลไม่เห็นอะไร เพราะว่าถ้าจะดูให้ดีแล้วนั้นตาของคนที่ดูนั้นต้องคอยเพ่งดูให้ได้เส้นศูนย์กับกระจกแผ่นเล็ก และกระจกแผ่นเล็กนั้นก็ต้องให้ได้ส่วนศูนย์กับกระจกแผ่นใหญ่ และกระจกแผ่นใหญ่ก็ต้องให้ได้ส่วนศูนย์กับเครื่องโลกทองเหลือง ๆ ก็ต้องให้ได้ส่วนศูนย์กับดวงพระอาทิตย์อย่างตรงดิก หมดทุก ๆ เครื่องถ้าเป็นคนใหม่ยังไม่เคยดูเลยก็แลไม่ค่อยจะเห็นเพราะหันหาศูนย์ไม่ถูก แต่ถ้าเป็นคนเคยหน่อยก็ง่ายนิดเดียว.

นอกจากโลกทองเหลืองนี้ ราชทูตยังได้ถูกต้องใหญ่อีกถ้องหนึ่ง ซึ่งเขาใช้สำหรับพิสูจน์เวลา อาศัยถ้องนี้เขารู้วันเวลานาที, วินาทีได้อย่างแม่นยำ ดีกว่าภูมิพิกาอย่างดี ๆ เสียอีก เพราะธรรมภูมิพิกาอาจคลาดเคลื่อนไปบ้าง แต่ส่วนพระอาทิตย์ซึ่งเขาเอามาเป็นเกณฑ์ในการพิสูจน์นี้เที่ยงตรงอยู่เสมอ ไม่ผิดเวลา

เลย กล้องนี้ยังใช้เป็นประโยชน์ที่สำคัญมาก อีกอย่างหนึ่งคือใช้สำหรับคนเดินเรือในท้องทะเลหลวง เป็นเครื่องพิสูจน์ดูว่าแม่เหล็กซึ่งใคร ๆ ย่อมรู้ว่าชี้ไปข้างทิศอุดรเสมอนั้น มันเขวไปข้างซ้ายขวาของขั้วโลกเหนือเท่าไร เพราะที่จริงแม่เหล็กเป็นแต่ว่าชี้ไปทางเหนือเท่านั้น จะถือว่าเที่ยงตรงทีเดียวยังไม่ได้ตลอด.

ถัดจากดูกล้องทั้งสองนี้แล้ว ราชทูตได้ดูแว่นตาพิเศษสำหรับหาระดับน้ำ แว่นตาชนิดนี้พอจับใส่แล้วก็รู้ทันทีว่าของที่เราดูเห็นนั้นได้ระดับน้ำหรือไม่ ถ้าได้ระดับเที่ยงตรงแล้วก็เห็นของนั้นได้แจ่มแจ้ง ถ้าเห็นเอียงซ้ายขวาเท่าไร ก็เป็นอันแปลว่าสิ่งนั้นยังผิดระดับน้ำเท่านั้นเท่านั้น

ถัดจากดูแว่นตาทดลองระดับนี้แล้ว ราชทูตก็ได้ไปดูแผนที่ดวงพระจันทร์ ซึ่งเขาทำให้เหมือนจริง คือว่าในดวงพระจันทร์มีหลุมมีดอนมีเหวมีเขาที่ไหน ในแผนที่นั้นก็มีเหมือน ๆ กัน.

พอดูของต่าง ๆ เหล่านี้เสร็จแล้วท่านอาจารย์คาซ์ซีนีได้พาท่านราชทูตไปดูแผนที่กลม ที่ท่านได้จารึกไว้ตามพื้นห้องที่อยู่ข้างด้านตะวันตก เมื่อท่านอาจารย์คาซ์ซีนีจะทำแผนที่นี้ ท่านได้สอบสวนสถานที่อยู่ในอัมพรวิถีแห่งดวงดาวบริวาร ของดาวพฤหัสบดีก็อย่างหนึ่ง ทั้งได้เอาจันทรคราสที่เมืองฝรั่งเศส เมื่อศก ๑๖๘๓ และจันทรคราสที่เมืองละโว้ในกรุงสยาม เมื่อศก ๑๖๘๕ มาสอบสวน

ประกอบให้สมกันเสียก่อน เห็นเป็นที่ถูกต้องกับแผนที่เก่าซึ่งฝรั่งเศสเคยใช้ แต่ผิดกันกับแผนที่ของชาวฮอลันดา ถ้าจะเชื่อแผนที่ฮอลันดาแล้ว เมืองไทยซึ่งเป็นเมืองอยู่ห่างจากเมืองฝรั่งเศสอะโขก็ยังจะกลายเป็นห่างออกไปอีกตั้ง ๑๒๐๐ กิโลเมตร ซึ่งมิใช่หนทางเล็กน้อยเลย.

ทีนี้ข้าพเจ้าจะขออธิบายถึงแผนที่ ใหม่นี้ให้เห็นว่ามีพิเศษกว่าแผนที่ที่แขวนไว้ตามฝาผนังอย่างไร ในเบื้องต้นข้าพเจ้าได้บอกแล้วว่าแผนที่นี้กลมไม่เป็นสี่เหลี่ยมอย่างแผนที่ธรรมดา ข้อ ๒ แผนที่ธรรมดาเขาเขียนไว้บนผืนผ้าหรือแผ่นกระดาษ แต่แผนที่นี้จารึกไว้ในแผ่นศิลาตามพื้นห้องของหอโหราศาสตร อ๊อบแซร์วาตัวร์ ขนาดของแผนที่นี้ถ้าวัดตรงเส้นศูนย์กลางตั้งแต่ขอบขวาไปซ้าย หรือซ้ายไปหาขวาก็ดีก็ยาวถึง ๒๘ ฟุต อนึ่งแผนที่ธรรมดาสมมติตั้งทิศเหนือไว้ข้างบน ทิศใต้ไว้ล่าง ฯลฯ แต่แผนที่กลมนี้สมมติตั้งทิศอุดร คือขั้วข้างเหนือของโลกว่าอยู่ตรงศูนย์กลางของแผนที่ อนึ่งแผนที่ธรรมดากับแผนที่นี้ยังผิดกันอีก คือแผนที่กลมนี้ถ้าจะดูให้ถูกแล้วต้องสมมติว่าคนที่มองดูนั้นไม่ได้อยู่ในมนุษยโลก ไพล่ไปอยู่หลังดาวหลังเดือนกลางอากาศ จำเพาะตรงกับขั้วโลกเหนือโน้น แล้วหันตามาดูแผนที่โลกกลมดังนี้จึงจะเข้าใจได้ หาไม่จะหลงเป็นแน่ เพราะว่าแผนที่เมืองใดซึ่งเราเคยรู้เคยเห็นในแผนที่ธรรมดา ว่าเป็นรูปอย่างนี้

อย่างนั้น ขนาดเท่านี้ขนาดเท่านั้น ครั้นดูในแผนที่กลมนี้จะกลายดูเป็นอื่นไปหมด เมืองเล็กจะกลายเป็นเมืองใหญ่และเมืองใหญ่จะกลายเป็นเมืองเล็กฉันใด ก็เหมือนว่าถ้าเรามองดูภูเขาสองลูก ลูกหนึ่งอยู่ใกล้และอีกลูกหนึ่งอยู่ห่างออกไป ภูเขาลูกหน้าดูใหญ่ไป และลูกหลังดูเล็กไป แต่แท้จริงถ้าเราไปดูใกล้ลูกที่สองที่ดูเหมือนเล็กกลายเป็นใหญ่กว่าลูกต้นก็ได้ ดังนี้เป็นตัวอย่าง อนึ่งขอจงสังเกตด้วยว่า ธรรมดาของกลมเราดูรอบในพริบตาเดียวไม่ได้ เราดูได้จำเพาะแต่ซีกเดียวนี่ฉันใด ส่วนแผนที่กลมนี้ก็ฉันนั้น คือมีปรากฏอยู่เพียงประเทศบ้านเมือง และทะเลที่อยู่ในซีกเหนือของมนุษยโลก อีกครึ่งหนึ่งนั้นคือซีกข้างทิศใต้เรามองไม่เห็น.

บัดนี้ท่านผู้อ่านเข้าใจแล้วว่า แผนที่กลมของท่านอาจาย์คาซ์ซีนี้เป็นอย่างไร ข้าพเจ้าจะขอกลับกล่าวถึงราชทูตไทยให้รู้ว่าท่านเองได้รู้สึกอย่างไร เมื่อท่านได้มาแลเห็นแผนที่นั้นซึ่งเป็นแผนที่พึ่งคิดทำขึ้นใหม่ ๆ แต่ก่อนยังไม่มีใครเคยทำ.

ในชั้นแรก ควรต้องบอกให้ทราบอีกชั้นหนึ่งว่า อักษรภาษาฝรั่งที่เขียนไว้ในแผนที่นั้น เจ้าคุณท่านอ่านไม่ออก แต่ถึงกระนั้นก็ดี พอท่านได้แลเห็นแผนที่นั้นท่านก็รู้ เข้าใจเอาเองว่าเป็นแผนที่อะไร ตัวอย่างซึ่งจะชี้ให้เห็นว่าเป็นจริง คือณทันใดนั้นท่านชี้ไปตรงที่เมืองสยามอยู่แล้วว่า:— "นั่นแน่ะเมืองไทยโน่นแน่ะเมือง

อเมริกา... นี่แน่ะหนทางที่เราได้โดยสารมาเมืองฝรั่งเศส..." พลางท่านชี้กะไปว่า:— "เรือของเราแล่นไปทางนี้ แล้วเลี้ยวไปทางโน้น.." พอชี้แหลมอาฟริกาใต้แล้วท่านกลับชี้ไปทางเหนือตรงกับหมู่เกาะอาซอร์ ซึ่งอยู่ตรงเมืองปอร์ตุเกศข้าม แล้วท่านว่า:— นี่แน่ะที่ชาวเรือหลงเข้าใจว่าเป็นเมืองฝรั่งเศส ที่จริงยังเป็นเพียงเมืองปอร์ตุเกศเท่านั้น." เจ้าคุณชี้ไปพลาง คุยไปพลางเป็นที่น่าฟังหามีผิดมีหลงไม่ ดูราวกับท่านเคยท่องขึ้นใจมาก่อน.

เมื่อข้าพเจ้าได้กล่าวถึงวิธีทำแผนที่กลมนี้ ข้าพเจ้าได้อ้างว่าท่านอาจารย์คาซ์ซีนีได้ทำสำเร็จถูกต้องดี เพราะท่านได้สอบสวนดูจันทรุปราคาในเมืองฝรั่งเศส กับจันทรุปราคา ซึ่งได้ปรากฏในกรุงสยามในสมัยนั้น ที่ตรงนี้บางทีผู้ช่างคิดจะพากันนึกฉงนอยู่บ้างว่า:— "ท่านได้สอบสวนอย่างไรกัน? ท่านได้มาเมืองไทยหรือ? หรือคนไทยได้ส่งข่าวไปบอก?" ขอตอบว่า:— "หามิได้ ท่านคาซ์ซีนีไม่เคยเข้ามาเมืองไทย และคนไทยไม่ได้บอกให้ท่านรู้อะไรในเรื่องจันทรุปราคา ผู้ที่ได้สอบสวนดูจันทรุปราคาแทน แล้วนำสรรพกรณียกิจอันเนื่องด้วยการนั้นไปให้ท่านทราบ คือท่านบาดหลวงยซูวิตสององค์ คุณพ่อเดอฟงต์แน และคุณพ่อตาชาร์ตในปี ๑๖๘๕ ซึ่งเป็นปีที่ได้มีจันทรุปราคาปรากฏในเมืองไทยนั้น ขณะนั้นท่านบาดหลวงทั้งสองนี้อยู่สอนวิทยาศาสตร และศาสนศาสตรในเมืองไทย

เป็นหลายปีมาแล้ว ท่านบาดหลวงสองคนสมเด็จพระนารายณ์พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงโปรดมาก เพราะท่านเป็นปราชญ์และพระองค์ทรงโปรดปราชญ์เป็นอันมาก และในวันที่ได้เกิดจันทรุปราคานั้น ทั้งสมเด็จพระนารายณ์ทั้งบาดหลวงสองท่านนี้ได้เฝ้าดูอยู่หน้าพระที่นั่งในกรุงละโว้(ลพบุรี) ยิ่งกว่านั้นทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงชอบพระทัยบาดหลวงสองคนนี้มาก ถึงกับทรงอาราธนาขอบาดหลวงขึ้นจากเมืองฝรั่งเศสอีก ๑๒ รูป ก็เป็นโชคลาภอันดีแก่ศาสนาเป็นอันมาก และเป็นพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วยเป็นอันมาก เพราะเป็นโอกาสอันดีเมื่อกำลังสั่งสอนวิชาโหราศาสตร์ดังนี้ ก็จะได้เป็นช่องให้คุณความดีของศาสนาและของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย สมด้วยความปรารถนาอันร้อนรน ซึ่งเป็นธรรมดาต้องมีมีอยู่ในหัวใจ ของผู้มีความศรัทธาและจงรักภักดีต่อพระมูเบ็นเจ้า และพระเจ้าอยู่หัว เช่นบาดหลวงนี้เป็นต้น นานไปข้างหน้าเมืองไทยอาจกลายเป็นประเทศคริสตังในฝ่ายบูรพทิศอีกด้วยประเทศหนึ่งก็ได้.

ขอกลับกล่าวถึงเจ้าคุณราชทูตไทยต่อไปอีกว่า เมื่อท่านได้แลดูแผนที่ดาดังที่กล่าวมานั้นแล้ว ก็ได้ออกไปดูกรุงปารีส ที่นอกชาน เพราะที่นั้นเป็นที่สูงแลเห็นเมืองได้ถนัด ท่านราชทูตและขุนนางไทยที่ไปด้วยกับท่านได้รู้รอบเมือง ทั้งด้วยตาเปล่าและด้วย

อาศัยกล้องต่าง ๆ เป็นที่พอใจ เมื่อยืนดูครู่หนึ่ง เจ้าคุณราชทูตจึงถามท่านอาจารย์คาซึซันว่า:— "สำนักเคอแบรันซึ่งเคยเป็นที่พักมาก่อนตั้งอยู่แถวทางไหน? ขอท่านโปรดชี้หน่อย" ท่านอาจารย์คาซึซันก็ชี้ให้ตามประสงค์ เมื่อเจ้าคุณทราบว่าสำนักนั้นอยู่ตรงไหนแล้ว ท่านจึงได้ดันจนเห็นสำนักอีกหลายด้านโดยลำพังตนเอง เช่นได้พบเห็นสำนักแวงแซน วัดมงมารตร์ สำนักโซ และตำบลสำคัญ ๆ อีกหลายแห่งซึ่งได้เคยไปมาแล้ว ดูช่างจำแม่นยำทีเดียว.

พอดูกรุงปารีสแล้ว ราชทูตได้เข้าไปดูห้องบอกเวลาเที่ยง อธิบายคือว่าในห้องนั้นมีแผ่นทองเหลืองอยู่แผ่นหนึ่ง ที่เขาตั้งไว้ให้ถูกทิศเหนือทิศใต้ ตอนกลางวันเมื่อพระอาทิตย์ผ่านช่องจำเพาะตรงเหนือแผ่นทองเหลืองนั้นจึงรู้ว่าเป็นเวลาเที่ยง ถ้าเลยดังนี้ก็ให้ถูกต้องกับพระอาทิตย์ตลอดทั่วพระราชอาณาจักรสิ้นเชิง นอกจากแผ่นทองเหลืองสำหรับบอกเที่ยงนี้ ยังมีเครื่องวัดแดดอีกหลายอย่าง ซึ่งท่านราชทูตได้ดูด้วยแสดงความพอใจ และท่านได้บอกกับท่านอาจารย์คาซึซันเป็นหลายหนว่า "เมืองสยามน่าที่จะได้โหรสำคัญเช่นอย่างท่านนี้ไว้เป็นศรีพระนครบ้าง"

ครั้นแล้วก็ได้พากันไปดูเครื่องสำหรับค้นหาและพิสูจน์สุริยุปราคาและจันทรุปราคา อาศัยเครื่องนั้นจึงรู้ได้ว่า เมื่อไรจะมีสุริยคราสและเมื่อไรจะมีจันทรคราส จะเห็นได้ที่ประเทศไหนเมื่อง

ไหนและช้านานเท่าใด สุริยคราสและจันทรคราสนั้นจะเป็นสรรพคราส หรือเป็นแต่แหว่งไปบ้างก็รู้ได้หมด โดยแต่เพียงหมุนเครื่องนั้นให้เดินเป็นวัน ๆ . พอหมุนไปนั้นเดี๋ยวก็เห็นดวงโลก, ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เกิดปิดบังกันข้างละหนสองหน เดี๋ยวส่องสว่างเดี๋ยวก็มืดเป็นพัก ๆ เหมือนกับมีสุริย์มีจันทรฉะนี้ ถ้าคนหมุนเครื่องอ่านหนังสือออกก็รู้ได้ว่าเมื่อไรถึงจะมีสุริยคราสมีจันทรคราสด้วย เพราะมีเขียนบอกในตัวเครื่องเสร็จชั้นที่สุดแม้อ่านไม่ออก เพราะผิดภาษากันเพียงดูแผนที่ออก ก็เดาได้ว่าตรงไหนถึงจะเห็นสุริยคราส และตรงไหนจึงจะไม่เห็น.

นอกนั้นถ้าเราอยากรู้ว่าเดือนนั้น ๆ พระอาทิตย์จะส่องแสงตรงหรือเอียงประการใด เราก็หมุนเครื่องให้ถูกกับเดือนนั้น ๆ ที่เราอยากรู้ เครื่องก็บอกทันทีว่าจะส่องตรงเอียงประการใดหมด ท่านอาจารย์คูเปลต์ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานกำกับ ดูแลเครื่องแผนกนี้ยังได้เชิญท่านอัครราชทูตให้ลองหมุนเครื่องนั้นด้วยมือของตนเองและในบัดใจนั้นท่านอัครราชทูตก็หมุนไปหมุนมาจนได้จันทรุปราคา ซึ่งได้ปรากฏขึ้นมาแล้วในปีนั้นตรงกับวันที่ ๒๑ พฤษภาคม และในขณะนั้นเจ้าคุณราชทูตซึ่งที่จริงอ่านหนังสือฝรั่งไม่ออก ก็ยังรู้ได้ทันทีว่าเป็นจันทร-

คราส์หาใช่สุริยคราส์ไม่ ทั้งนี้ก็ด้วยอำนาจแห่งความพินิจพิเคราะห์อันเฉียบแหลมของท่านนั่นเอง

เครื่องอย่างที่กล่าวมานี้ ใช้ได้แต่เพียงสำหรับสุริยคราส์จันทรคราส์เท่านั้น หรือเท่ากับว่าเป็นเครื่องเกี่ยวกับดวงอาทิตย์จันทร และดวงมนุษย์โลก ๓ ดวงเท่านั้น แต่ถ้าสำหรับดวงดาวอื่นๆ แล้วใช้ไม่ได้ เช่นอยากทราบว่าวันนี้ดาวดวงนั้นๆ ตั้งอยู่ตรงไหน เป็นเหนือใต้ของโลกเราเท่าใด อยู่ใกล้ชิดหรือห่างไกลจากมนุษย์โลกเท่าใด เมื่อวานนี้และวันก่อนๆ นั้นตั้งอยู่ตรงไหน เหล่านี้เป็นต้นก็รู้ไม่ได้ด้วยอาศัยเครื่องสุริยุปราคานี้เลย ต้องอาศัยเครื่องอีกชนิดหนึ่งของท่านอาจารย์บรัลล์ค์.

เครื่องของท่านอาจารย์บรัลล์คนี้ ถ้าจะเทียบแล้วก็คล้ายกับเครื่องเมื่อกี้นี่เอง คือว่าถ้าหมุนให้มันเดินแล้วดวงดาวต่างๆ ทั้งใหญ่เล็กก็เดินวนเวียนสลับกันไป เร็วบ้างช้าบ้างเทียบให้ได้ส่วนเร็วช้ากัน เหมือนกับที่หมุนจริงในท้องฟ้าอากาศ บางดวงก็หมุนเป็นหนทางวงกลมที่เดียว บางดวงก็หมุนเป็นวงยาวรีบ้างก็เป็นวงเล็กบ้างก็เป็นวงใหญ่ บางดวงดูเหมือนอยู่กับที่นิ่งๆ ไม่วิ่งไม่หมุนอะไร แต่ที่จริงก็หมุนไปมาเหมือนกัน แต่ที่ก็ดังหมุนเข้ามาทางโลกเราบ้าง หนีห่างออกไปจากโลกบ้าง ด้วยหนทางของดาวชนิดนั้นตรงไปตรงมา เราจึงหลงเข้าใจว่านิ่งอยู่กับที่ แต่ที่เข้าใจดังนี้เป็นเพราะเรา

ดูตรง ๆ นั่นเอง ถ้าเราเอียงไปข้างใดข้างหนึ่ง ก็จะเห็นว่าเดินเหินงวนเวียนเหมือนกัน.

ดวงดาวที่เจ้าคุณราชทูตได้ดูนานกว่าดวงดาวอื่น ๆ นั่นคือ ดาวพระเสาร์และดาวพระพุธ ซึ่งเป็นดาวบริวารของพระอาทิตย์ เดินโคจรหมุนอยู่รอบดวงอาทิตย์เป็นนิตย์เสมอ แต่เดินเร็วช้าไม่เหมือนกัน ดาวพระเสาร์นั้นต้องโคจรอยู่ถึง ๓๐ ปีกว่าจึงจะบรรจบรอบดวงอาทิตย์ครั้งหนึ่ง ส่วนดาวพระพุธนั้นโคจรเพียง ๘๐ วันเท่านั้นก็บรรจบรอบ คือว่าปีหนึ่งของดาวพระเสาร์นานเท่ากับ ๓๐ ปีของเรา และปีหนึ่งของดาวพระพุธเร็วเพียง ๒ เดือนเศษ ๆ ของเราเท่านั้น.

เครื่องดูสุริยคราสและเครื่องดูดาว ๒ เครื่องนี้เป็นฝีมือของนายช่างนาฬิกาหลวงของกรุงเรานับว่าสามารถพอใช้ เพราะการที่จะคำนวณดูระยะทางและอาการหมุนของดวงดาวต่าง ๆ ทั้งการที่จะคิดประดิษฐ์เครื่องให้หมุนเร็วช้าได้ส่วนเท่ากันสม่ำเสมอ ไม่คลาดเคลื่อนนั้น เป็นการยากอยู่มิใช่เล่น.

นอกจากเครื่องเหล่านี้ ราชทูตไทยยังได้ดูเครื่องอื่นอีกซึ่งเกี่ยวกับดาวบ้าง ไม่เกี่ยวกันบ้างหลายอย่าง เช่นได้ดูเครื่องสำหรับดูดลมออกจากหลอดเพื่อทดลองแรงดันของอากาศ และได้ดูเครื่องทอหูกซึ่งนั่งด้ายไหมคราวละร้อยเส้น เหล่านี้เป็นต้น.

พอดูเสร็จสมประสงค์แล้ว ท่านราชทูตกำลังเดินจะออกไปจากห้องนั้น ก็พอดีท่านได้แลเห็นเครื่องชนิดหนึ่งรูปเหมือนแตรยาว แต่ไม่ใช่แตร ก็ถามผู้นำท่านไปนั้นว่า:— "แตรนี่แปลกไม่เหมือนแตรที่เคยเห็น. เขาใช้เป่าเพลงอะไรกัน?" ผู้นำท่านไปก็ตอบว่า "ที่เจ้าคุณดูเห็นเป็นแตรนั้นหาใช่แตรไม่ เป็นเครื่องสำหรับต่อเสียงพูดให้ได้ยินไกล เช่นตะโกนเรียกใครไม่ได้ยินก็เอาแตรนี้มาติดปากแล้วก็พูดไป คนที่เราต้องการเรียกนั้นถึงแม้เขาอยู่ไกลตั้งหลายเส้นก็ได้ยินชัด ราวกับอยู่ใกล้ๆกัน" ขณะนั้นท่านราชทูตอยากจะทดลองเครื่องสำหรับส่งเสียงนี้ดูว่าจะส่งเสียงไปได้ไกลจริงดังว่าหรือไม่ ก็ขอให้เอามาใช้พูดในที่ใกล้นี้ ขณะนั้นมีคนกำลังเดินอยู่บนถนนหน้าห้องราวสัก ๑ ระยะทาง ๕๐๐ เมตร, เจ้าพนักงานจึงหยิบเอาเครื่องนั้นมาใส่ปากแล้วหันหน้าออกไปทางที่มีนนั้นกำลังเดินอยู่แล้วร้องถามว่า "นี่แกจะไปไหนกัน? หยุดพักสักประเดี๋ยวเถอะ" พอราชทูตผู้นั้นก็หยุดแล้วเหลียวซ้ายแลขวาไปๆมาๆ เพื่อให้รู้ว่าใครเรียกตัว ก็ไม่เห็นใครอยู่ในที่แถวนั้นเลยสักคนเดียว แล้วเขาก็เดินเลยต่อไป.

เวลานี้ ท่านราชทูตเตรียมจะลาท่านอาจารย์คาซึนอยู่แล้ว ทั้งท่านก็กำลังเดินออกไปถึงทนอกชานอยู่แล้ว แต่มามีเรื่องเบดเตล็ดเกิดขึ้นเรื่องหนึ่งจึงยังไม่ได้ลาไป เรื่องนั้นพึงดูก็น่าขัน คือที่นอกชาน

นั้นยังมีกล้องอยู่อีกเครื่องหนึ่ง ยาวใหญ่ตั้ง ๕—๖ วาใช้สำหรับดูดวงอาทิตย์เป็นต้น ท่านอาจารย์คาซีนีอยากจะชี้ให้เจ้าคุณราชทูตเห็นจุดดำ ๆ หลายจุดที่ดวงอาทิตย์ ซึ่งพึ่งสังเกตเห็นกันขึ้นใหม่ ๆ จึงเชิญให้เจ้าคุณราชทูตดูบ้าง เจ้าคุณดูอยู่สักครู่ก็เห็นจุดเหล่านั้นได้ดี ๆ แต่แทนที่ท่านจะกล่าวถึงจุดเหล่านั้น ท่านไปชักคำเปรียบเทียบอะไรที่ไหนไม่ทราบขบขันน่าฟังว่า "อ้อ, เราพึ่งรู้เดี๋ยวนี้เองว่าทำไมผู้หญิงฝรั่งเศสเมื่อจะเดินไปไหนมาไหน มีเข้าประชุมสโมสรเป็นต้น ต่างคนจึงต้องพากันเอาผ้าโปร่ง มีจุดสีดำ ๆ ปิดบังหน้าเสีย, ชะรอยจะเอาอย่างพระอาทิตย์กระมัง เพราะเป็นความจริงวงหน้าของหล่อนก็กลมเกลี้ยงสดใส แม้นละม้ายคล้ายพระอาทิตย์อยู่แล้ว, ฉะนี้เมื่อหล่อนเห็นพระอาทิตย์ทรงเจิมพระพักตรด้วยจุดดำ หล่อนก็ต้องเอาผ้าโปร่งมีจุดดำมาปกปิดหน้าเสียบ้าง หาไม่ก็จะเกิดตาฟางตาลายกันทั้งเมือง" ว่าเล่น ๆ ล้อ ๆ ดังนี้แล้ว เจ้าคุณก็อำลาท่านอาจารย์คาซีนีว่า "บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่ได้กำหนดไว้ว่า จะไปดูพระอารามแดชาร์เตรอว์จึงต้องขอลาท่านไปก่อน" ท่านอาจารย์คาซีนีทราบดังนั้นก็ต้องจำเป็นยินย่อมอนุญาตให้ลา เพราะเกรงว่าถ้าหน่วงไว้ท่านราชทูตจะผิดนัด หาไม่ท่านคงได้พาไปดูหอแผนกอื่นต่อไป มีแผนกท่านอาจารย์เดอลาวีร์เป็นต้น เพราะแผนกนั้นเป็นแผนกที่สลักสำคัญเหมือนกัน และไม่ต้องสงสัยถ้าเจ้าคุณราชทูตได้

ไปดูคงติดใจ อยากจะดูโดยละเอียดเหมือนแผนกอื่นเป็นแน่ ท่านอาจารย์คาซีซีนีจึงอำนวยอวยชัย ให้พรแก่ท่านราชทูตขอบใจท่านที่ได้อุตส่าห์มาเยี่ยมดังนั้นก็นับว่าเป็นเกียรติยศอันใหญ่ส่วนท่านราชทูตก็ว่า "ถ้าว่างเมื่อใดและสบกับโอกาสอันเหมาะ ข้าพเจ้ายินดีจะกลับมาสนทนาเรื่องดาวกับท่านต่อไปอีก เพราะเป็นวิชาน่ารู้ คดีน่าฟังอย่างยิ่ง อาจชวนให้คะนึงถึงข้อคัมภีรภาพลึกซึ้ง. แต่เวลานี้หมดโอกาสแล้ว ข้าพเจ้าขอลาท่านไปก่อน"

บทที่ ๓๓

ราชทูตไปดูพระอาราม

ในเย็นวันนั้น ท่านราชทูตกับพรรคพวกของท่าน ได้ไปดูพระอาราม "แดชาร์เตอซ์" พอรถไปถึงลานที่หน้าโบสถ์แล้ว ท่านราชทูตกับขุนนางไทยและคนที่พาไป ได้พากันเดินดูสถานที่ภายในบริเวณของวัดนั้นทั่วไปก่อน แต่ที่วัดนี้หามีผู้ใดออกมารับคำนับราชทูตแต่อย่างใดอย่างหนึ่งดุจสถานที่อื่น ๆ ตามธรรมเนียมไม่ ท่านราชทูตนึกแปลกใจ, เจ้าพนักงานที่พาไปดูนั้นจึงอธิบายให้ท่านฟังว่า "เจ้าคุณอย่าแปลกใจเลย อย่าว่าแต่ท่านราชทูตเลย ถึงจะเป็นใครๆ

ทั้งหมดนักบวชขวัญไม่ออกมาต้อนรับเลย เพราะวินัยห้ามไม่ให้ท่านมาเกี่ยวข้องอะไรกับใคร ใครจะไปจะมาก็ไปมาได้ตามสำพัง ท่านไม่ธุระปะปังอะไรหมด ท่านได้แต่ถือศีลเจริญพรภาวนาอย่างเดียว" เมื่อทราบเช่นนี้ ท่านราชทูตจึงหายแปลกใจ.

ในชั้นแรกท่านสตอร์ฟเจ้าหน้างานฝ่ายราชทูต ก็ได้นำไปดูโบสถ์ แต่เวลานั้นเกือบจะค่ำอยู่แล้ว ข้างในโบสถ์นั้งมพระสงฆ์นั่งคอยประจำเบ็ดเบ็ดประเหลืออยู่องค์หนึ่ง เมื่อเดินเข้าไปข้างในแล้ว ท่านสตอร์ฟก็คุกเข่าลงให้วัดมหาสันท์ ซึ่งคงอยู่เหนือพระแท่นใหญ่องค์หนึ่ง และฉันนั้นท่านอัครราชทูตและขุนนางที่ตามไปก็ได้ย่อเข่าลงแสดงความเคารพบ้างเหมือนกัน และก็เมื่อเห็นท่านสตอร์ฟนมัสการแล้วจึงได้ลุกขึ้นพร้อมกัน.

ทีนั้นก็ได้พากันไปชมสิ่งของต่าง ๆ ในโบสถ์นั้น เช่น พระแท่น. ธรรมาสน์และอาสนะที่นั่งของพระสงฆ์ซึ่งเป็นของสกุฑขมอย่างอย่างว่าประณีตบรรจง หาสู้งดงามเหมือนในทั่วประเทศบ้านเมืองด้วยยาก แล้วก็ได้พากันไปกราบพระรูปนักบุญเทพดาอารักษ์ต่าง ๆ กับทั้งพระบทซึ่งมีเขียนอยู่ตามฝาผนังโบสถ์ ซึ่งล้วนแล้วด้วยฝีมือนายช่างเอกทั้งนั้น เช่นของอาจารย์เรแปล์เป็นต้น พอเดินต่อ ๆ ไปก็ได้มาถึงรูปทองสัมฤทธิ์ ซึ่งคงอยู่เหนืออนุสาวรีย์องค์หนึ่ง ท่านราชทูตจึงถามว่า "นี่เป็นรูปใคร?" ท่านสตอร์ฟตอบว่า "เป็นรูป

ของเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ซึ่งเดิมทีเป็นมรรคนายก และอุปถัมภกสำคัญของพระอารามนี้ และเดี๋ยวนี้ศพท่านก็ยังฝังอยู่ในนี้ด้วย"

เมื่อดูโบสถ์เสร็จแล้วก็ได้เข้าไปในห้อง "ซาคริสเตีย" ซึ่งเป็นห้องสำหรับเก็บรักษาบรรดาเครื่องพิธีมีพระภูษาต่าง ๆ ซึ่งพระสงฆ์ใช้กระทำสังฆกิจมีกิจศักดิ์สิทธิ์ถวายบูชามิซซาเป็นต้น และไปดูห้องไว้รูปภาพงาม ๆ ทั้งเก่าใหม่ด้วย ต่อนี้ไปก็ได้ออกไปดูพระระเบียงข้างนอกรอบโบสถ์ ในระวางเสาพระระเบียงนั้น มีรูปภาพเขียนแสดงพระประวัติของนักบุญบรูโน ซึ่งได้เป็นผู้เริ่มตั้งนิกายนักบวชนี้ขึ้น แต่ตามปรกติคนเดินไปมาไม่แลเห็นเพราะมีบานประตูเปิด แต่เพื่อจะให้ราชทูตเข้าใจในประวัติของท่านผู้ที่ได้เริ่มสร้างนิกายนี้ ก็ได้จัดให้เปิดหมด ท่านราชทูตเห็นแล้วรู้สึกว่างามดีมิใช่น้อย. เพราะรูปประวัตินั้นเป็นฝีมือท่านอาจารย์เลอซีเออร์ นับว่าเป็นชิ้นเอกที่มีชื่ออยู่ในกระบวนช่างเหมือนกัน.

เมื่อราชทูตดูเสร็จแล้ว ก็พอดีได้มาพบกับท่านอธิการรองและพระสงฆ์อื่น ๆ ในอารามนั้นอีกบางองค์ ต่างจึงได้แสดงความเคารพต่อกันและกันตามธรรมเนียม ประหนึ่งว่าท่านมิได้เป็นนักบวชถือวินัยเคร่งครัด และโดยเห็นแก่ท่านราชทูตซึ่งเป็นผู้มาแต่ไกล

ท่านอธิการร่องจึงได้เป็นธุระนำท่านไปดูอะไรต่ออะไร ที่เป็นของน่าดูอันมีอยู่ภายในพระอารามนั้นต่อไป มีที่ห้องกินข้าวเป็นต้น อันว่านักบวชชาร์เตรอซ์นี้ถึงว่าอยู่ร่วมอาวาสกันตั้งหลายสิบองค์ก็ดี, ก็มิได้รวมกันสำหรับกิจปฏิบัติต่าง ๆ เว้นแต่เมื่อจะทำสังฆกิจก็ลงโบสถ์พร้อมกัน หรือกระทำภัตตกิจก็ไปห้องกินข้าวด้วยกัน นอกนั้นต่างอยู่ตามกฎิเล็กน้อยของตน ๆ ขณะเวลาที่ราชทูตไปถึงคราวนั้นพอเป็นเวลารับประทานอาหารของพวกนักบวชเหล่านั้น และสำรับกับข้าวก็ตั้งอยู่บนโต๊ะเสร็จแล้วก็เป็นโอกาสอันดีที่จะให้ราชทูตดูเห็นกับตาว่านักบวชฝ่ายตะวันตกบริโภคอาหารกันอย่างไร

ข้อต้นที่ท่านราชทูตได้สังเกตนั้น คือบนโต๊ะกินข้าวซึ่งมีภาชนะเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ตามธรรมเนียมทุกห้องกินข้าว หาได้มีถ้วยแก้วสำหรับกินน้ำไม่ กลับเป็นมีหม้อดินขอบหนา ๆ แทน,ท่านอัครราชทูตจึงถามว่า "ทำไมบาดหลวงเหล่านี้ จึงใช้แต่หม้อดินใส่น้ำองุ่น ไม่ใช้ถ้วยแก้วใส่น้ำเล่า?" ก็ได้เรียนตอบท่านว่า "กินน้ำด้วยถ้วยแก้วไม่ได้, วินัยห้ามว่าเป็นของสวยเกินฐานะของนักธรรมๆ ควรต้องตัดกังวลในสิ่งของโลก ฉะนี้ท่านจึงใช้หม้อดินต่างถ้วยแก้ว"

พอดูห้องกินข้าวเสร็จแล้วก็ได้ออกไปข้างนอก พบเครื่องสำหรับสูบน้ำ ราชทูตจึงถามว่า "เครื่องนี้ใช้ทำอะไรกัน?" ก็ได้รับคำอธิบายว่า "เป็นเครื่องสำหรับสูบน้ำจากบ่อ แล้วส่งขึ้นไป

แจกทั่วทุกกุฏิพระสงฆ์ในพระอารามนี้, ฉะนั้นพระสงฆ์ไม่ต้องเป็นกังวลเรื่องตักน้ำหาบน้ำมาแต่ไกล" เจ้าคุณราชทูตก็ชอบใจมาก เพราะสูบน้ำนี้ในสมัยนั้นกันว่าเป็นของแปลกอยู่ ท่านราชทูตไม่เฉพาะแต่ชอบใจเท่านั้น ท่านยังอุตส่าห์เดินดูทางช่องเล็กช่องน้อยต่าง ๆ เพื่อจะให้รู้เห็นว่าวิธีท่อนั้นคิดต่อกันอย่างไร เป็นวิธีไหน.

เมื่อดูเครื่องสูบน้ำหมดก็พอเป็นเวลาค่ำมืดจะเที่ยวดูอะไรต่อไปไม่ได้ ท่านจึงหันหน้าไปทางประตูจะกลับ พอเดินออกพ้นระเบียงวัดท่านราชทูตเหลียวหลังมาดูจึงได้รู้ในเวลานั้นว่า ท่านอธิการรองกับพระสงฆ์อันดับที่ได้แจงอธิบายอะไรต่ออะไรในวัดนั้น หาได้ติดตามไปส่งถึงประตูวัดตามธรรมเนียมทุกบ้านที่เขาเคยส่งท่านแต่ก่อนไม่ เจ้าพนักงานเห็นท่านราชทูตฉงนใจจึงอธิบายว่า "ข้อที่คุณพ่อนิกายนไม่ตามมาส่งเจ้าคุณ ขอเจ้าคุณจงอย่ารู้สึกแปลกใจเลย เพราะเป็นธรรมเนียมของนักบวชนิกายนี้ ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับแขกเมืองใดซึ่งมาเยี่ยมวัดวาอารามของท่าน" เมื่อทราบความนี้แล้ว ท่านราชทูตก็ชอบใจมากว่า "นี่ยังเคร่งครัดแล้วท่านก็อุตส่าห์เดินกลับไปหาคุณพ่อเหล่านั้นถึงที่ ๆ ท่านยืนอยู่นั้น เพื่อจะแสดงความชอบใจและอำลาท่านด้วยดีเป็นที่พอยกพอใจด้วยกันทั้งสองฝ่ายมิใช่น้อย ส่วนคนทั้งหลายเมื่อเห็นท่านราชทูตกลับไปลาท่านเจ้า

อธิการนั้นเป็นที่แสดงความสัมมาคารวะต่อท่านผู้มีศีลกัลยาณวัตรเป็นอเนกประการ แท้จริงข้าพเจ้าได้ดังเกศมาหลายหนแล้ว ถ้าท่านราชทูตเห็นพระสงฆ์ยังเคร่งแล้วท่านยิ่งเคารพมากขึ้น.

บทที่ ๓๔
ราชทูตไทยไปดูห้างขายเพชร

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูพระอารามนั้น เจ้าคุณราชทูตกับพรรคพวกได้ไปดูห้างขายเพชร และเครื่องเงินทองของรูปพรรณของท่านอาจารย์ช่างทองเคยมงคารีช์ ซึ่งเป็นหัวหน้าช่างทองหลวงและที่มีชื่อเสียงปรากฏว่าเป็นผู้ทำเพชรเม็ดใหญ่ และแพงที่สุดในทวีปยุโรป เครื่องเพชรพลอยที่ประดับพระมาลาสามหาวงกฎ พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับเครื่องทรงอื่น ๆ ซึ่งทรงใช้ในงานใหญ่ ล้วนแต่ด้วยฝีมือของนายช่างคนนี้ทั้งนั้น.

ที่ห้างขายเพชรนั้น ท่านราชทูตได้มีโอกาสชมรัตนเครื่องเพชรพลอยอันมีค่าตั้งหลาย ๆ ล้านบาท อย่างที่เรียกกันว่าอนัคฆมณีแก้วหาค่ามิได้หรือราคาค่าควรเมืองฉะนั้น การดูเพชรนั้นท่านราชทูตเพ่งพิศดูไม่ผิดแบบกับที่ดูสิ่งอื่นก็ดู ๆ จริง ๆ ที่ห้างขายเพชรนั้น

รัตนะก็อย่างก็ชนิดท่านราชทูตดูจนทั่วและทุก ๆ เม็ดที่สำคัญท่านจับตรวจดูน้ำ, ดูแวว, ดูผิวเจียระไนถ้วนถี่ทุกอย่างแล้วถามถึงวิธีใช้และราคาและความนิยมของบุคคลพร้อมเสร็จ ที่จริงท่านนักเป็นผู้ชำนาญในทางดูเพชรพลอยเก่าทีเดียว เพราะท่านพูดถูกต้องว่าชนิดนั้นชนิดนี้เป็นราคาเท่านั้นเท่านี้ และชนิดนี้เขานิยมใช้ทำแหวน, ทำเครื่องประดับอย่าง ๆ เช่นต่างหูร้อยเป็นต้น ดูท่านพูดถูกต้องคล่องแคล่วราวกับพ่อค้าเพชรพลอยหรือช่างทองคนหนึ่งก็ว่าได้.

เมื่อได้ดูเครื่องเพชรพลอย เครื่องเงินทองของรูปพรรณเสร็จแล้ว, ท่านเสนาบดีก็ได้พาท่านราชทูตไปดูหอพิพิธภัณฑ์ของท่านซึ่งเต็มไปด้วยโบราณวัตถุชนิดเดียวคือแผ่นเสมาทระลึกและเหรียญเงินตรา, เหรียญทองตราต่าง ๆ ซึ่งรัฐบาลทั่วหล้าเคยทำใช้แลกเปลี่ยนของกัน แต่ครั้งโบราณถ่ายลงมาจนถึงรัชสมัยปัจจุบันนี้.

หอเก็บเสมานี้ดูสำหรับเก็บรักษาคง ๔๐ ตู้ด้วยกัน, มีแผ่นเงิน, แผ่นทอง, ทองแดง, กะไหล่, ตะกั่ว, ตะบุก แทบทุกรัชกาลและทุกประเทศที่มีชื่อเสียงในโลกในสมัยนี้ เช่นเมืองฝรั่งเศส, เมืองสเปญ, เมืองเยอรมันนี, เมืองอิตาลี, เมืองอังกฤษ, เมืองปอตุเกต, เมืองรัสเซีย, เมืองฮอลันดาและอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก.

ท่านเดอมงตาร์ซีส์นั้นเป็นคนน่าชมจริง คือว่าท่านไม่ใช่คนมัว แต่เล่นเก็บอัฐเก็บสตางค์ไว้เพื่ออวดเพื่อนฝูงว่ามีแปลก ๆ หลายร้อยหลายพันชนิดเท่านั้น ๆ แผ่น, (อย่างพวกเล่นบอนและกล้วยไม้เป็นต้น) ท่านสะสมไว้เพื่อเป็นประโยชน์ในทางสอบสวนโบราณคดี มีตำนานพงศาวดารเป็นต้น เหตุให้รู้ว่าท่านเดอมงตาร์ซีส์เป็นนักโบราณคดีรู้พงศาวดารในสากลโลกละเอียดสุขุมนั้น คือว่าเมื่อท่านราชทูตหยิบแผ่นเหรียญไหนถามว่า "นี้สร้างมาแต่ครั้งไร? เพื่ออะไร?" ท่านก็ตอบทันควันว่า "สร้างมาแต่ครั้งแผ่นดินพระราชาองค์นั้น ๆ เมืองนั้น ๆ เนื่องด้วยมงคลและเหตุเศร้าโศกนั้น ๆ" ดังนี้ทุกแผ่นไม่มีติดหรือฉงนเลย ดูราวกับท่านอ่านในพงศาวดารก็ว่าได้, ฉะนี้จึงได้รู้ว่าท่านเป็นนักโบราณคดีรู้ข้อความในพงศาวดารแห่งโลกดีจริงผู้หนึ่งหาผู้เสมอยาก.

ฝ่ายท่านราชทูตเล่า นอกจากพินิจดูด้วยตาและตั้งกระทู้ถามท่านยังได้แสดงความจงรักภักดี ซึ่งท่านมีไว้ต่อเจ้านายเหนือตนอย่างน่าชม และโดยไม่ต้องพูดสักคำเดียว เพราะเหตุนี้จึงเป็นการแปลก ถ้าเป็นแต่ยอสรรเสริญพระบารมีด้วยปากธรรมดา ก็ไม่แปลกอะไร แต่นี่ท่านนิ่งไม่พูดไม่จาสักคำเดียวและถึงกระนั้น การดุษณีภาพนี้เป็นที่สรรเสริญบารมีของเจ้านายตนดีกว่าคำพูดตั้งหลายเท่า เรื่องได้เกิดขึ้นดังนี้คือเมื่อท่านราชทูตกำลังดูแผ่นเหรียญเหล่านั้น เผอิญมี

อยู่แผ่นหนึ่งซึ่งท่านหยิบขึ้นมาพิจารณาด้านหน้ามีรูปอะไรต่ออะไรไม่แปลกอะไรนัก แต่ด้านหลังมีคำจารึกมากมายและยืดยาวกว่าแผ่นเหรียญอื่น ๆ เป็นอันมาก ท่านราชทูตจึงถามว่า "คำจารึกเหล่านั้นใจความอย่างไร ทำไมจึงยาวยืดดังนี้เล่า? ท่านเดอมงคาร์ซึ่งอธิบายว่า "เหรียญแผ่นนี้เป็นเหรียญที่พวกขบถได้หล่อขึ้นเมื่อศก ๑๒๗๒ เมื่อสงครามได้เกิดขึ้นในระวางประเทศยุโรป รูปข้างหน้าเป็นรูปเปรียบเทียบ ๆ หาย ๆ ต่อพระมหากษัตริย์ต่าง ๆ และคำจารึกที่ด้านหลังก็ล้วนแต่เยาะเย้ยว่ารัฐบาลของพระมหากษัตริย์เหล่านั้นทั้งสิ้น"

เมื่อท่านราชทูตได้ฟังคำอธิบายนั้น ท่านก็โยนทิ้งเหรียญแผ่นนั้นลงทันทีโดยอาการแค้นใจและเกลียดชังอย่างที่สุด และอาการอันนี้ของราชทูตก็เป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อเจ้านายและความเกลียดชังต่อคนพวกที่ได้ปรากฏขึ้นในท่ามกลางที่ประชุมอย่างเปิดเผยดีกว่าใช้วาจาสามารถและดีเยี่ยมเป็นอันมาก.

ในบรรดาเหรียญและเสมาที่ระลึก ซึ่งให้ท่านราชทูตดูนั้นมีอยู่หลายแผ่น ซึ่งเป็นเหรียญที่ได้สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และมีหลายแผ่นที่มีพระบรมฉายาลักษณ์ปรากฏอยู่ในนั้นด้วย แผ่นที่มีพระบรมรูปนั้นดังเกศกูท่านราชทูตพิเคราะห์แล้วพิเคราะห์เล่าเป็นการนาน ไม่ค่อยจะวางลงได้ ดูเหมือนมีเล่ห์อะไรอันหนึ่งคิดใจท่านราชทูตให้รอบคอบยิ่งกว่าแผ่นอื่น ๆ.

ต่อเมื่อท่านราชทูต ได้ตรวจดูแผ่นเหรียญ เหล่านั้นเสร็จหมดแล้ว ท่านก็ได้กล่าวชมเชยความคิดและธรรมเนียม ของผู้ที่สร้างเหรียญชนิดนั้นว่า "เป็นธรรมเนียมอันดีอย่างยิ่ง เพราะเป็นเหมือนหนึ่งประกาศคุณความดีของคนในสมัยหนึ่ง ให้คนในสมัยหลังได้รู้ถึงด้วย หาไม่เมื่อคนสมัยปัตยุบันล่วงลับไปแล้ว ชื่อเสียงและเกียรติคุณความดีมักหายศูนย์ไปเร็ว หามีพยานปรากฏให้คนชั้นหลังทราบทั่วถึงกันไม่เพราะความทรงจำของมนุษย์ย่อมไม่ยืดยาวเป็นธรรมดา ถึงกระนั้นก็ดี ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กฤษฎาภินิหารและพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์มากเหลือล้น ถึงแม้จะไม่สร้างเหรียญที่ระลึกขึ้น ไว้เกียรติศักดิ์เกียรติคุณของพระองค์ก็คงแผ่เผยฟุ้งซ่านไปเองจนชั่วกัลปาวสาน เพราะพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ย่อมทรงฝังในจิตใจของพลเมืองฝรั่งเศสทั่วทุกคนในพระราชอาณาจักรของพระองค์ ฉะนี้จึงเข้าใจว่าแม้นไม่มีเสมาที่ระลึกก็คงไม่มีวันศูนย์เป็นแน่ แต่เมื่อยิ่งมีเสมาเตือนให้ระลึกถึงด้วยก็ยิ่งดี เพราะเป็นเหมือนหนึ่งส่งเสริมคุณความดีของพระองค์ให้ยิ่งแผ่ซ่านออกไกลสิ้นกาลนาน ซึ่งไม่เป็นการเกินสมควรหามิได้ เพราะพระบารมีของพระองค์น่าสรรเสริญหาที่สุดมิได้."

เมื่อดูแผ่นเหรียญเสร็จแล้ว ท่านราชทูตได้แสดงความขอบใจต่อท่านเดอมงตาร์ซีส์ในการที่ท่านได้โปรดอธิบาย ฐานที่เกิดและ

พงศาวดารของเหรียญเหล่านั้นโดยละเอียดตลอด จนเข้าใจดีแล้วต่างก็ได้พากันไปดูรูปต่าง ๆ ซึ่งแขวนอยู่ในบ้าน ของท่านเดอมงตาร์ซีส์ พร้อมทั้งคำอธิบายถึงรูปภาพที่แขวนไว้รอบห้องนั้นด้วย เมื่อท่านราชทูตได้เห็นรูปพร้อมทั้งคำอธิบายฉะนี้แล้วจึงได้รู้เข้าใจถึงการที่ไปพบประเทศอเมริกา เพราะในจำนวนรูปเหล่านั้นมีรูปท่านคริสโตบาลโกลำโบนายเรือเอกสเปญอยู่รูปหนึ่ง ซึ่งได้ไปพบปะเมืองอเมริกาเป็นคราวแรกเมื่อคริสตศก ๑๔๙๒.

นอกจากรูปเหล่านั้นซึ่งท่านราชทูตชมแล้วชมเล่า ถึงกับซักถามชื่อของนายช่างผู้ที่เขียนหมดทุกรูป ท่านยังได้ดูอีกสิ่งหนึ่งในห้องของท่านเดอมงตาร์ซีส์ซึ่งควรจะต้องกล่าวถึงบ้าง คือนาฬิกาเรือนหนึ่งซึ่งไขคราวเดียวแล้วก็เดินไปได้ตลอดถึง ๓ เดือนไม่หยุด พอดูนาฬิกานี้แล้วก็นับว่าราชทูตได้ดูหมดในของน่าดู ซึ่งมีอยู่ที่ห้างขายเพชรนั้น ท่านราชทูตจึงได้ขอบใจ และอำลาท่านเดอมงตาร์ซีส์กับภรรยาอีกคำรบหนึ่งแล้วก็ได้ออกไปขึ้นรถซึ่งรอคอยอยู่หน้าห้าง.

บทที่ ๓๕

ราชทูตไปพักอาศัยที่พระคำหนักเดอคลาญ

วันที่ท่านราชทูตได้เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งแวร์ซายส์นั้น ท่านยังหาได้ทันไปเที่ยวชมพระราชวังตลอดไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีรับสั่งให้เจ้าพนักงานกระทรวงวังจัดการให้ราชทูตไปพักที่พระคำหนักเดอคลาญ ซึ่งอยู่ไม่ห่างจากวังแวร์ซายส์เท่าไร เพื่อจะเปิดโอกาสให้ท่านราชทูตได้ไปเที่ยวชมตามชอบใจ.

ฉะนั้นเมื่อรุ่งขึ้นจากวันที่ท่านได้ไปดูห้างซายเหงวนั้น คณะราชทูตไทยก็ได้ย้ายไปพักอาศัยอยู่ที่คำหนักเดอคลาญ ตามกระแสพระบรมราชโองการ พระคำหนักเดอคลาญนี้จำลองแบบวังโบราณที่เมืองครีก (Grèce) มาสร้างไม่มีแบบอื่นมาเจือปนเลย และจะเรียกว่าวังครีกก็ไม่ผิด แต่อาศัยเหตุที่วังนี้ตั้งอยู่ริมบ้านชุนนางโบราณชื่อ "บารงเดอคลาญ" (หรือหลวงเดอคลาญ ถ้าจะเทียบกับตำแหน่งชุนนางเมืองไทย) จึงได้ตั้งชื่อเรียกว่า "พระคำหนักเดอคลาญ."

พระคำหนักนี้หันหน้าไปทางทิศเดียวกันกับพระที่นั่งวังเดอแวร์ซายส์ ทางด้านหน้าของพระคำหนักนี้มีรูปยื่นออกมาในที่สุด

ทั้งสองข้างและมุขนั้นทำหักเข้ามาทางหน้าตำหนักอีกหน่อย ท้องสนามหน้าลานพระตำหนักวัดตามยาวได้ ๖๐ เมตร, วัดตามกว้างตั้งแต่หน้ามุขไปถึงรั้วนอกหน้าประตูใหญ่ได้ ๖๔ เมตร หน้ามุขกลางนั้นทรวดทรงกลมเป็นวงพระจันทร์ครึ่งซีก ยื่นออกมาข้างหน้าดูเหมาะเจาะเข้าทีมาก ค่าที่ทำให้ดูเห็นพระตำหนักซึ่งเข้าไป ที่ด้านหน้านั้นมีบันไดขึ้นลงปูด้วยศิลาอ่อน ๕ บันได ทำเป็นรูปสี่เหลี่ยมเตี้ย ๆ ประมาณ ๕ ฟุตเท่านั้น.

ชั้นล่างของพระตำหนักนี้งามกว่าชั้นอื่นหมด มีที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินอยู่เหนือมุขหน้าที่ยื่นออกไปหน้าลาน และเหนือมุขหลังซึ่งยื่นออกไปในสวนกับทั้งสองข้างแห่งมุขนั้น และมีท้องพระโรงใหญ่อยู่ตรงกลาง ในท้องพระโรงใหญ่นั้นมีเสาศิลาสำหรับพื้นเพดานโดยรอบ และเพดานนั้นพอพ้นเสาออกมาทางกลางห้องก็ต่ำลงมากว่ารอบ ๆ หน่อย ลวดลายเครื่องประดับทำล้วนแต่ทรวดทรงตรง ๆ, ไม่มีวงไปมาอย่างลวดลายธรรมดา เป็นวิธีประดับอย่างพื้น ๆ อย่างที่เรียกว่าแบบ "อัตติก" ของชาวเมืองครีกโบราณ.

ห้องอื่น ๆ ซึ่งตั้งอยู่ข้างซ้ายมือเมื่อขึ้นมาจากบันไดใหญ่หน้าพระลานก็แต่งตามแบบ "อัตติก" นี้ทั้งหมด, แต่ห้องด้านขวามือนั้นก็แต่งเป็นแบบครีกโบราณเหมือนกัน แต่เรียกชื่อว่าแบบ "คอรินเทียน" คือผิดกันกับแบบ "อัตติก" ที่เพิ่มลวดลายกระหนก

วนเวียนเข้าบ้าง เพิ่มภาพต่าง ๆ เช่นสัตว์และใบไม้และรูปเปรียบเข้าบ้าง ส่วนแบบ "อัตติก" นั้นเป็นแต่เส้นตรง ๆ เท่านั้น เครื่องประดับอื่นไม่มีเลย ห้องที่สร้างตามแบบคอรินเทียนนี้เป็นห้องเล็กห้องน้อยหลายห้อง เป็นห้องสรงและห้องขนิดคาเลอรีแต่ไม่มีฝากั้น พื้นเพดานของห้องคาเลอรีนี้ยังไม่แล้วเสร็จดี ถ้าแล้วเมื่อใดคงงามเป็นที่จับตาจับใจมาก เพราะที่บนเพดานนั้นรับสั่งให้เขียนเป็นราชประวัติของพระเจ้าเอเน่ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าจับใจมาก (พระราชประวัติของพระเจ้าเอเน่นั้นปรากฏดังนี้คือ เมื่อพระเจ้าเอเน่ได้ทรงครอบครองพระนครตรัวแทนพระราชบิดาซึ่งทรงพระชราชิณแล้ว พระเจ้าอุลิสก็กรีธาทัพมาตีเมืองตรัว พระเจ้าเอเน่เห็นเหลือกำลังที่จะต้านทานก็ต้องทิ้งบ้านทิ้งเมืองเสด็จหนีไป และทรงแบกพระราชบิดาซึ่งทรงพระชราภาพขึ้นเหนือพระปฤษฎางค์พาหนีไปด้วย เป็นการแสดงกตัญญูตาคุณต่อพระราชบิดา อย่างสิ้นสุดกำลังซึ่งพระองค์สามารถจะทำได้ ฉะนี้ถ้าเขียนเรื่องภาพนี้สำเร็จลงเมื่อไรจึงเข้าใจว่าคงงามเป็นแน่.)

ที่มุมเพดานข้างล่างนั้น ปั้นเป็นรูปหมู่กำลังก้มหน้าลงทำท่าแบกเพดานไว้มิให้ตกลงข้างล่าง และใต้ลงมาอีกหน่อยปั้นเป็นรูปเทพธิดาบ้าง ยักขินีบ้าง ถือกระเช้าดอกไม้และพวงมาลัย ทั้งช่วยกันยกโค้งศิลาทั้ง ๘ โค้งซึ่งไปบรรจบกันตรงกลางพื้นเพดาน

ที่เหนือบัวเศวตซึ่งเป็นที่เกิดแห่งโกลังทั้ง ๔ โกลัง ที่เป็นแม่อย่าง
ที่โครงของเทวดานั้น ก็เป็นรูปเทพยุคลเทพีดาและพระ ๆ เจ้า ๆ
ตามลัทธิพวกศรีกโบราณกำลังแผลงฤทธิแสดงเดชกันทั้งนั้น เช่นมีรูป
พระนางธรณีผู้บำรุงโลกให้อุดมสม รูปเทพยุคลผู้ประจำธาตุไฟ
ธาตุลม ดินและน้ำเป็นต้น รูปเทพยดาผู้ประจำจักรราศีและดาว
นพเคราะห์ทั้งสิ้นมีอาจารย์ฤๅษีโดยลำดับเรียงกันไว้ ให้ฝน
ฟ้าอากาศดีร้ายตามพระทัย ก็มีรูปพระภูมิเจ้าที่และเทพยดาประจำ
ทิศสำหรับกันผีร้าย ป้องกันบ้านเมืองมิให้เป็นอันตราย เหล่านี้เป็นต้น

ถ้าจะออกจากกรุงเทพมหานครโดยทางรถไฟหัวลำโพงเรือ ก็ถึง
นครปฐม สวนอุทยาน โอรังเอยร์ คือสวนส้มซึ่งทำเป็นโรงใหญ่ปลูก
ต้นไม้ไว้ข้างใน ต้นส้มในเมืองฝรั่งเศสไม่อาจนอกลางแจ้งได้
เหมือนในเมืองไทย ต้องปลูกไว้ในโรงและปฏิบัติอย่างดีบำรุงจึงจะ
เผล็ดดอกออกผลได้บ้าง หรือถึงโบสถ์หรือโรงสวด ขอกล่าวถึง
สวนส้มและโรงสวดนี้ ยกหน่อยเพราะเห็นเป็นของแปลก ก็ตาม
ธรรมดาโบสถ์มักมีฐานยาวมากกว่ากว้าง ทั้งทรวดทรงมักเป็นดัง
รูปกางเขน แต่โบสถ์นี้ไม่เป็นเช่นนั้น ทรวดทรงกลมเหมือนจอม-
ปลวก ที่เป็นอย่างนี้เพราะจะเลียนแบบศรีกทั้งนั้น ด้วยศาสนาศรีก
ของศรีกทรวดทรงกลม โบสถ์นี้จึงทำทรวดทรงกลมด้วยมีให้เสีย
แบบแผนวานิยมแห่งเจ้าของเดิม ลวดลายข้างในเป็นไปตามแบบ

กอรินเทียนทั้งนั้น ขนาดของโบสถ์นั้นวัดตามศูนย์กลางจากข้างหนึ่งไปหาข้างหนึ่งได้ ๓๐ เมตรพอดี เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงประทับอยู่ในพระตำหนักนั้น ถ้าทรงหมายพระทัยจะไปฟังมิสซาไม่ต้องเสด็จออกจากพระตำหนักก็เข้าโบสถ์ได้ เพียงเสด็จตามระเบียงพระตำหนักก็ถึงโบสถ์ละดวกดี ส่วนสวนสัมนั้น มีแปลกตรงที่ได้กล่าวแล้วคือเป็นสวนสร้างไว้ในโรง หาใช่สร้างโรงไว้ในสวนเหมือนเมืองไทยไม่ ที่ทำเช่นนี้เพราะเมืองฝรั่งเศสเป็นเมืองที่มีอากาศค่อนข้างหนาว ต้นไม้ผักหญ้าบางอย่างซึ่งงอกได้ในเมืองร้อน ถ้าจะปลูกตามสวนในเมืองฝรั่งเศสก็งอกงาม (อย่างเดียวกับต้นไม้ที่ชอบงอกงามในเมืองหนาวมาปลูกในเมืองไทยก็ไม่งอกงามเหมือนกัน) ก็ในจำพวกต้นไม้ในเมืองร้อนซึ่งปลูกในที่กลางแจ้งในประเทศฝรั่งเศส คือเหนือเส้นที่แถวพระนครปารีสนั้น ต้นส้มก็เป็นต้นไม้จำพวกหนึ่งซึ่งไม่ชอบหนาวปลูกในที่นั้น ฉะนั้นพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงได้ทรงดำริปลูกสวนอุทยานไว้ในที่กำบังลมนั้นเพื่อจะบำรุงอากาศในนั้นให้ร้อนหนาวจำเพาะพอเหมาะแก่ความต้องการของต้นส้มนั้นเอง เพื่อให้งอกงามเผล็ดผลออกมาได้

ส่วนสัมนั้นหลังคาและฝาผนังบังด้วยแผ่นกระจกทั้งนั้น แต่ถึงเวลาระบายลมเข้าออก แผ่นกระจกเหล่านั้นก็เปิดได้ตามชอบใจ ถ้าอากาศหนาวก็ปิดเสีย ถ้าอากาศร้อนอบเกินไปก็เปิดออกดังนี้ อากาศ

ภายในจึงเป็นปรกติอยู่เสมอ ถ้าฤดูหนาวทีเดียวเพียงปิดแผ่นกระจกเท่านั้นก็ยังอุ่นไม่พอจึงต้องคิดทำให้อบอุ่นไปด้วยวิธีสุมไฟข้างใน ดังนี้ต้นไม้จึงไม่ตาย.

สวนส้มที่ตำหนักเดอคลาญีนี้จัดอย่างประณีต ถนนรนแคมสำหรับเดินเหินไปมาภายในโรงสวนนั้น ล้วนแต่ปูด้วยศิลาอ่อนขาวบริสุทธิ์ทั้งนั้น และถ้าจะวัดตามยาวก็ได้ ๔๘ เมตร วัดตามกว้างได้ ๘ เมตรเศษ ท่านราชทูตเที่ยวดูจนทั่วเป็นที่พอใจอย่างยิ่ง.

บทที่ ๓๖
ราชทูตไปดูลำคลองที่แวร์ซายส์

เย็นวันต้นที่ราชทูตไปพักที่ตำหนักเดอคลาญีนั้น ท่านสตอร์ฟซึ่งเป็นเจ้าพนักงานประจำอยู่กับราชทูตเสมอ ได้เข้าไปหาท่านราชทูตแล้วพูดว่า "ขอเรียนเจ้าคุณได้ทราบด้วยว่า พรุ่งนี้ข้าพเจ้าจะเข้าไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถ้าเจ้าคุณมีความประสงค์อยากให้ข้าพเจ้าทูลสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้ทรงทราบบ้างแล้ว ขอเชิญเจ้าคุณบอกแก่ข้าพเจ้าเถิด จะได้นำขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ" เจ้าคุณราชทูตตอบว่า "หามิได้ เราจะมิบังอาจถึงกับให้ท่านนำความอันใดขึ้นกราบบังคมทูลให้ลำบากพระทัยเลย เราอยู่เป็นสุขในสำนักนี้ ก็เพราะพระองค์ได้ทรงจัดให้มาอยู่พระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ

อยู่แล้ว ถ้าเมื่อใดพระองค์มีพระราชประสงค์จะทรงทราบความเป็นไปของเรา พระองค์คงทรงใช้ถามถึงเราๆ จึงจะกราบทูลให้ทรงทราบเมื่อนั้น แต่ที่จะให้เรารบกวนพระองค์ก่อนดังนี้หาเป็นที่ชอบไม่ แต่ข้อที่ท่านให้โอกาสแก่เราเช่นนี้เราชอบใจท่านเป็นอันมาก."

ตั้งแต่วันนั้นมาท่านดอร์ฟ ก็มิได้ถามถึงความประสงค์กับราชทูตอีกต่อไป แต่ทุกวันต้องไปหาเรื่อ กับท่านอัครมหาเสนาบดีเดอเซเญอเลย์ว่า "วันนี้ควรจะหาท่านราชทูตไทยไปดูอะไรบ้าง?" เพราะเกรงว่าแต่ลำพังท่านราชทูต จะไม่กล้าออกปากขอดูอะไรเลย และหากว่าจะเว้นเสียบ้างจะไม่พาไปดูทุกวันท่านราชทูต ก็จะไม่ทันได้ดูได้ชมของที่น่าดูน่าชมอีกหลายอย่าง จะต้องกลับไปเมืองไทยเสียก่อน.

วันนั้นนั้น ท่านเสนาบดีมีคำสั่งให้ท่าราชทูตไปดูเรือกัญญาและลำคลองต่างๆ ในบริเวณวังแวร์ซายส์ว่า "มงเซียร์ดอร์ฟท่านควรพาราชทูตไปดูยังที่ท่าราชวรดิตถ์ศิลาลายก่อนเถิด แล้วที่นั่นจะได้พบกับมงเซียร์เดอแฟฟร์ชาวพนักงานอุทยานหลวง มงเซียเดอแฟฟร์ก็จะได้รับภาระนำทางต่อไป เพราะมีรับสั่งว่ามงเซียเดอแฟฟร์นี้เป็นคนชำนาญทางพระราชนิเวศน์วังแวร์ซายส์มากกว่าใครๆ ควรมอบธุระให้อธิบายความเป็นไปในนั้นได้ดีกว่าใครๆ หมด" เหตุที่พระองค์ทรงเพิ่มเจ้าพนักงานพิเศษขึ้นนี้ ก็โดยพระราชประสงค์ว่า

เมื่อราชทูตานุทูตกลับไปเมืองไทยแล้ว จะได้ทำรายงานความเป็นไปของเมืองฝรั่งเศสถวายกราบบังคมทูลโดยละเอียดตามความเป็นจริง ดีกว่าทิ้งให้เลือกไปดูเอาเองตามอำเภอใจโดยไม่มีผู้แนะนำ แล้วทำรายงานถวายกราบทูลสมเด็จพระนารายณ์ โดยคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงตามความเข้าใจของตนเอง.

วันนี้ก่อนที่จะลงเรือไปเที่ยวชมสวนและลำคลอง ท่านราชทูตได้แวะเข้าไปสู่สระ "อาปอล์โล" ซึ่งอยู่ตามทางที่จะไป ชมสระเสร็จแล้วก็ได้พากันไปสู่พระตำหนักน้ำ ซึ่งเป็นที่เรือมาคอยรับ

พอดีขณะนั้นขบวนเรือ "กงดอลา" คือเรือกัญญาหลวงกำลังเทียบท่าพร้อมด้วยเจ้าพนักงาน และพวกมีพายทนายเลือก ซึ่งล้วนแต่งตัวเต็มยศเช่นในวันพระราชพิธีใหญ่ ๆ ฉะนั้น เรือทุกลำก็ล้วนชักธงปลิวไสวสบัดความกระแสลมอยู่ไปมา พอราชทูตมาถึงท่าบรรดาเครื่องมหรสพฆ้องกลองมะโหรีและดนตรีต่าง ๆ ซึ่งมีประจำอยู่ในลำเรืออย่างเดียวกับแรกพระที่นั่งกับบรรเลงเพลงต้อนรับราชทูตสยาม พอได้เวลาราชทูตก็ลงเรือ พนักงานดนตรีก็บรรเลงเพลงอย่างวิเวกหยอกเย้นแล้วก็เคลื่อนกระบวนไป

เมื่อขบวนเรือแล่นไปได้สักครู่ ก็มาเทียบอยู่ตรงหน้าสวนมีสวนและสวนเฉียงสัตว์ป่าต่าง ๆ มีสัตว์ต่างประเทศเป็นต้น ท่านราชทูตไทยก็พากันขึ้นบก เดินไปตามถนนใหญ่ที่มีต้นไม้ใหญ่ใบร่ม

ชิดเรียงรายไปทั้งสองข้างถนน แล้วก็เข้าไปในสวน เสียงดังว่า "เมนาเญอร์" ซึ่งทำให้ท่านราชทูตดูแปลกใจไม่น้อยในสวนนั้น คือสัตว์บางอย่างซึ่งท่านทราบว่าจำเพาะมีอยู่แต่ในประเทศสยาม ก็ยังกลับมามีอยู่ในสวน "เมนาเญอร์" นั้นด้วย

พอดูสัตว์ตามสมควรแก่กาลแล้ว ต่างก็ได้พากันไปดูพระที่นั่งโรงนาชื่อศรีอานง ซึ่งตั้งอยู่ตอนท้ายบริเวณแว่นแคว้นชายสวน พระที่นั่งโรงนานี้เป็นที่ดึงดูดใจของคณะราชทูตเป็นอันมาก ดูแล้วดูเล่าจนแทบประหนึ่งว่าจะไม่อยากออกไปจากพระที่นั่งโรงนานั้น.

ครั้นราชทูตออกจากพระที่นั่งโรงนาแล้วนั้น ก็ถึงเวลากลับเสียแล้ว แต่ขากลับนี้ท่านได้กลับโดยกระบวนเรือเหมือนเมื่อขามาไม่กลับโดยขบวนรถหลวง ซึ่งเจ้าพนักงานได้จัดไว้คอยรับที่ปลายทางส่วนหลวงนั้น ในที่นี้หวังว่าท่านผู้อ่านอยากจะใคร่ทราบว่าราชทูตได้แลเห็นของมากน้อยสักเท่าไร ข้าพเจ้าจะกล่าวเพียงแต่ว่า เมื่อท่านราชทูตกลับมายังที่พักแล้วท่านได้เขียนรายงานซึ่งท่านได้เห็นสำหรับนำไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามนั้น ท่านลงมือลงแต่หัวค่ำคมเกือบย่ำรุ่งจึงได้ลุกจากที่นั่งเขียนนั้น ว่าท่านแลว่าท่านผู้อ่านคงอาจเดาเอาเองได้ ว่าราชทูตได้ไปเห็นของแปลกตามาในวันนั้นมากน้อยสักเท่าไร จึงต้องนั่งเขียนรายงานอยู่ช้านานถึงเพียงนั้น.

บทที่ ๓๗

ราชทูตไปเที่ยวดูสวน

รุ่งขึ้นเวลาเช้าจากวันที่ได้ไปเที่ยวตามลำคลองนั้น มงเซียร์-เดอแฟร์เจ้าพนักงานรักษาพระอุทยานก็ได้มารับราชทูต แล้วพาท่านไปดูสวนส้ม "โอรังเชอร์" ซึ่งเป็นสวนอยู่ในโรงกระจกคล้ายสวนส้มที่พระตำหนักเดอคลาญนั้น โรงสวนส้มนายช่างเอก ชื่อมังซาร์ดเป็นผู้สร้างพึงจะสำเร็จลงไม่สู้นานนัก แต่กิตติศัพท์เลื่องปรากฏรู้กันทั่วทุกประเทศว่า เป็นสถานที่แบดกประหลาดใหญ่โตมโหฬารพิเศษกว่าโรงสวนชนิดเดียวกันมาก.

เมื่อราชทูตเที่ยวดูโรงสวนส้มโอรังเชอร์นั้นแล้ว เจ้าพนักงานได้พาไปดูสวนไม้มีผลชนิดอื่นและสวนผัก "เลอปอตาเยร์" ซึ่งอยู่ติดกันกับโรงสวนส้มแต่ต่างชนิดกัน สังเกตด้วยความแปลกใจในสวนนี้ คือการจัดบรรดาไม้มีผลและต้นผักไว้เป็นชนิด ๆ เป็นพวก ๆ ไม่ปะปนกันเลยล้วนเป็นหมวดหมู่น่าดู ที่ตรงนี้ไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าท่านราชทูตได้พิเคราะห์ดูพันธุ์ผลไม้ด้วยความเจาะจงอย่างไร จะขอบอกเพียงว่าสิ่งที่น่าดูอื่น ๆ ท่านเคยพิเคราะห์ด้วยความตั้งใจอย่างไร สิ่งในสวนนี้ท่านก็ได้พิเคราะห์ด้วยความตั้งใจอย่างนั้น

วันที่ท่านราชทูตไปเที่ยวชมสวนนี้ เผอิญท่านเดอลาแคงคีนี ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่เฝ้าพิทักษ์รักษาสวนนั้นมาป่วยลง ออกมาต้อนรับราชทูตไม่ได้ บุตรชายของท่านจึงได้ออกมาทำปฏิสันถาร ต้อนรับแทนบิดา และได้เอาผลไม้ต่าง ๆ มีลูกองุ่น "มีสกาต์" เป็นต้นให้ท่านราชทูตและพวกขุนนางไทยลองชิมดู ท่านราชทูตและขุนนางไทยก็ได้ชวนกันชิมดูทุกคน แล้วต่างก็พากันออกปากชมผลองุ่นมีสกาต์ว่ามีโอชารสอร่อยและหอมน่ากินเป็นเสียงเดียวกันไปหมด.

ในวันนั้นนอกจากที่ได้ไปดูสวน คณะราชทูตก็ยังได้ไปดูสถานที่สำหรับเล่นลูกบอลไม้ชนิดหนึ่ง ซึ่งทอยด้วยมือคล้ายเด็กเล่นโมราฉะนั้น สถานที่นั้นมีต้นไม้ปลูกรายเป็นแถวไปสองข้างดูราวกับเป็นซุ้ม ภายใต้มีเงาร่มสนิทเล่นได้สบายไม่ร้อน ใกล้สถานที่เล่นลูกบอลไม้นั้นมีสระใหญ่อยู่สระหนึ่งยังไม่แล้วจึงยังไม่มีชื่อตั้งว่าเป็นสระอะไร แต่ชาวสวนด้วยกันตั้งชื่อเรียกกันเองว่าสระสวิส เพราะใช้พลอาสาชาวสวิสเป็นคนขุด

พอดูสระสวิสเสร็จแล้ว ก็ได้พากันขึ้นไปดูบนยอดเขาดินย่อม ๆ และไม่สู้สูงนัก ซึ่งตั้งอยู่ตรงกลางสวน ถึงแม้ว่าภูเขาดินนั้นจะเตี้ยก็จริง แต่เมื่อได้พากันขึ้นไปถึงยอดเขาแล้วก็แลเห็นบริเวณพระราชวังแวร์ซายส์ได้ถนัด ท่านอัครราชทูตจึงเอ่ยขึ้นว่า "แล้วกันซิเรา เดิมก็เข้าใจว่าได้เห็นพระที่นั่งวังแวร์ซายส์เกือบ ๆ ทั่วแล้ว

พึ่งจะรู้สึกเดี๋ยวนี้เองว่า สถานที่ซึ่งเราเที่ยวชมมามากต่อมากแล้วนั้น ยังน้อยกว่าที่เรายังไม่ได้ไปเที่ยวชมอีกมากต่อมากไม่รู้กี่เท่า ช่างใหญ่โตมโหฬารจริง."

ตำบลภูเขาดินนี้ มีนกไก่ฟ้าผสมมาก ถ้าวันใดไม่สำราญพระทัยก็เสด็จประพาสมาเที่ยวทรงยิงเล่น พอให้เป็นที่สำราญพระทัย เมื่อเล่าเหตุการณ์นี้ให้ท่านราชทูตฟัง ยังมีบุรุษผู้หนึ่งแสร้งถามขึ้นมาโดยหมายจะให้ราชทูตจนแต้มว่า "นี่แน่ะเจ้าคุณ ต่างว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานไก่ฟ้าตัว ๑ ที่พระองค์ทรงยิงด้วยพระหัตถ์ เจ้าคุณจะเอาไปทำอะไร? จะกินหรือไม่กิน?" ที่แสร้งถามดังนี้ก็เพราะธรรมดาไก่ป่าที่ตายไปแล้ว ถ้าไม่กินก็ต้องทิ้งเพราะบัดเดี๋ยวเน่า แต่จะทิ้งอย่างไรได้ด้วยเป็นของพระราชทาน จะเป็นทางหมิ่นประมาทพระบรมเดชานุภาพไป ถ้าจะไม่ทิ้งก็ต้องกิน แต่จะกินอย่างไรได้ด้วยเป็นของสำหรับพระองค์ทรงเสวย จะเป็นการละโมบเกินฐานะของตนผู้เป็นราษฎรไป รวมความก็ถามเพื่อจะให้ราชทูตจนแก่ปัญหา เพราะเห็นเป็นสองเงื่อนอยู่ แต่ที่ไหนได้เล่าพอถามจบประโยคลง ท่านราชทูตก็ตอบทันทีว่า "อย่าว่าแต่จะกินเนื้อเลยท่าน ถึงกระดูกก็จะไม่ทิ้ง เพราะขึ้นชื่อว่าของพระราชทานแล้วไม่ยอมให้เสียเลยสักชิ้นเดียว" ที่ตรงนี้เล่นเอาคนถามเองจนแก่ถ้อยคำไปเอง ไม่รู้จะต่อประโยคราชทูตได้อย่างไร ได้แต่ตอบ

สรรเสริญราชทูตว่า "เจ้าคุณช่างมีไหวพริบเฉลียวฉลาดและความจงรักภักดีสัมมาคารวะต่ออำนาจราชศักดิ์ดีจริง ๆ"

บทที่ ๓๘

ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วังแวร์ซายส์เป็นครั้งที่ ๓

รุ่งขึ้นในวันคำรบ ๓ ราชทูตได้ไปชมสวนอุทยานวังแวร์ซายส์อีก ชั้นแรกท่านเข้าไปดูสวนเล็กก่อน สวนนี้ที่จริงก็ใหญ่โตรโหฐานมากทีเดียว ไม่น่าจะเรียกว่าสวนเล็กเลย แต่เพราะมันไม่ใหญ่โตเท่ากับสวนใหญ่ในบริเวณวังแวร์ซายส์นั้น จึงเรียกกันว่าสวนเล็ก.

ในสวนเล็กนี้มีแปลกเป็นพิเศษ ที่มีรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ตั้งอยู่ทุกมุมสวน รูปเหล่านี้จำลองตามแบบอิตาลีบ้าง ตามแบบครีกบ้าง สุดแต่ว่าท่านเสนาบดีเดอลูวัวส์ได้ยินว่าที่ไหนมีรูปฝีมือดีของอาจารย์โบราณ ท่านก็สั่งให้ช่างไปจำลองแบบมาทำไว้ประดับวังแวร์ซายส์ ตกว่าเฉพาะแต่ในวังแวร์ซายส์แห่งเดียวเท่านั้นมีรูปโบราณและสมัยปัจจุบันทั่วไปในโลกพิภพประดับทุกชนิด อนึ่งนอกจากรูปหล่อซึ่งมีมากมายดังนี้ ก็ยังซ้ำมีรูปอื่นซึ่งทำด้วยศิลาอ่อนสลับกันไปกับรูปหล่อเหล่านั้นอีกอเน็กอนันต์.

นอกจากรูปเหล่านั้นซึ่งเป็นของน่าชมแล้ว ราชทูตยังได้แปลกใจในเรื่องน้ำอีกไม่น้อย คือสวนแวร์ซายส์ตั้งอยู่ที่ดอนซึ่งน่าจะหาน้ำยากตามธรรมดา แต่อาศัยพระบารมีกลับเป็นตรงกันข้ามที่ดอนได้กลายเป็นที่บริบูรณ์ไปด้วยน้ำ อย่างเดียวกับที่ลุ่มเหมือนกัน ธรรมดาที่ลุ่มนั้นย่อมมีน้ำพุขึ้นมาจากที่ดินอย่างไรที่สวนแวร์ซายส์นั้นก็มีน้ำพุออกจากที่ดินอย่างนั้น บัดเดี๋ยวน้ำไหลออกจากแง่ศิลา บัดเดี๋ยวพุออกจากพุ่มไม้ จนน้ำไหลย้อยไปตามกิ่งบ้าง ตามใบบ้าง บัดเดี๋ยวก็ไหลออกมาจากปากของรูปที่ตั้งไว้ในสวนนั้น ก็มีต่าง ๆ นา ๆ ล้วนแต่ดูเหมือนกับเป็นมาเองตามธรรมดา ที่แท้ก็เป็นขึ้นมาโดยฝีมือนายช่างประดิษฐ์ขึ้นทั้งนั้น คือเขาทำท่อน้ำต่าง ๆ ล้วนแต่ให้เป็นรูปเหมือนต้นไม้บ้าง ทั้งสีสรรวรรณก็ทำให้เหมือนกับเป็นของจริง เมื่อคนที่ไม่เคยเห็นได้มาเห็นเข้าจึงไม่รู้ว่าเป็นของประกอบกัน เข้าใจไปเสียว่าเป็นอยู่อย่างนั้นเองตามธรรมดาของโลก.

ในบรรดาน้ำที่พุออกมาจากที่ต่าง ๆ นี้ มีรูปอีกแผนกหนึ่งซึ่งน่าจะกล่าวถึงบ้างสักนิดหน่อย เพราะเป็นเรื่องที่ใคร ๆ ได้ยินได้ทราบอยู่ทั่วกัน คือว่าในระวางพุ่มไม้ต่าง ๆ ที่น้ำไหลนั้น มีรูปหมู่เป็นสัตว์บ้าง มนุษย์บ้าง นรสิงห์บ้าง เทพยดาบ้าง ตั้งอยู่เป็นหมวดหมู่ถันตามเค้านิทานของท่านอาจารย์อิซป อันว่าบรรดาสัตว์

ที่เปรียบกับความเป็นไปของมนุษย์ ซึ่งเป็นท้องนิทานของท่านอาจารย์อิซปนั้น ล้วนมีรูปปรากฏกำลังทำท่าสมกับท้องเรื่องในนิทานนั้น ๆ และตามฐานของรูปที่สำคัญในหมู่หนึ่ง ๆ ก็มีอักษรจารึกบอกกิริยาอาการและความเป็นไปตามท้องนิทานไว้อีกด้วย สำหรับผู้ที่ยังไม่สู้เข้าใจความอุปมาอุปมัยจะได้เข้าใจเนื้อความดี.

เมื่อท่านราชทูตได้เห็นของแปลกประหลาดเหล่านั้นโดยที่ท่านกรงว่าจะลืม ท่านให้เสมียนซึ่งติดตามมาด้วยจดเรื่องราวที่ได้เห็นมาเป็นลำดับเสมอ.

เย็นวันนั้นตอนเมื่อกลับจากเที่ยวดูสวน เจ้าพนักงานถามราชทูตว่า "อย่างไรเจ้าคุณราชทูต? พระราชอุทยานกับของที่มีอยู่ในนั้นเป็นที่ถูกใจเจ้าคุณหรือไม่? มีอะไรบ้างที่เจ้าคุณเห็นเป็นของน่าดูยิ่งกว่าสิ่งอื่น ในสิ่งที่ดูมาแล้วในวันนี้?" ท่านราชทูตก็ไม่ตอบเป็นแต่ก้มลงกำทรายขึ้นมากำหนึ่ง แล้วชี้ให้เจ้าพนักงานผู้ถามนั้นดูว่า "นี่แน่ะท่าน สิ่งที่น่าดูน่าชมในพระราชอุทยานแวร์ซายส์นี้มีอยู่มากต่อมากราวกับเม็ดทรายที่เรากำลังกำอยู่ในมือเดี๋ยวนี้ และการที่เราจะตอบท่านว่าอะไรเป็นสิ่งที่น่าดูน่าชมมากกว่าสิ่งอื่นนั้นเป็นการยากที่จะบอกได้ เพราะว่าแต่ละสิ่งละอย่าง ก็ราวกับเม็ดทรายเม็ดหนึ่ง ๆ เมื่อกำรวมกันไว้ให้แน่นมาก ๆ เข้า แต่พอคว่ำมือลงก็

พอดีไหลรั่วออกจากระวางนิ้ว จนแทบหมดเกือบไม่เหลือฉันใดก็ฉันนั้น ฉะนี้จึงว่าเป็นการยากที่จะบอกได้ว่าสิ่งนี้งามกว่าสิ่งนั้น เพราะความจริงเราเห็นว่าประเสริฐสิ้นด้วยกันทุกสิ่งทุกอย่างทั้งนั้น."

บทที่ ๓๙
ราชทูตไปชมพระราชอุทยานที่วัง
แวร์ซายส์เป็นครั้งที่ ๔.

ในวันที่ ๔ ซึ่งเป็นวันสุดท้ายที่ราชทูตจะอยู่ดูวังแวร์ซายส์นั้น เจ้าพนักงานได้พาท่านไปดูสวนที่ประชุมมุขมนตรีสภาก่อน สวนมุขมนตรีสภานี้เป็นที่งดงามยิ่งนัก แต่ไม่อาจจะบรรยายให้ผู้อ่านรู้ได้ง่าย นอกจากจะเอารูปภาพมาคลี่ให้ดูซึ่งเป็นการเหลือวิสัยที่จะกระทำได้.

ครั้นชมสวนมุขมนตรีสภาแล้วก็ได้พาราชทูตไปดูสระที่เรียกว่าสระอังซลัด ซึ่งล้อมไปด้วยเครือเขาเถาวัลย์ดูตระการตา แต่ก็ไม่แปลกเท่ากับสะพานสำหรับข้ามคลองซึ่งอยู่ในบริเวณสระนั้น เพราะสะพานเหล่านั้นล้วนทำเป็นสะพานหัน สะพานหกกันทั้งนั้น แต่แทนที่จะหันไปซ้ายย้ายมาขวาหรือหกขึ้นไปแหงนค้างอยู่ข้างบน กลับหกหงายแล้วพับราบเสมอกับพื้นดินราวกับไม่มีสะพานดูน่าพิศวงจริงๆ.

อนึ่งหมู่รูปที่ประดับสระนั้นล้วนทำเป็นรูปเด็ก ๆ ยืน ๆ นั่ง ๆ ทำท่าต่าง ๆ กัน และล้วนทาเป็นสีทองทั้งนั้น.

และที่กลางสระนั้น มีรูปอสุรยักษ์ตนหนึ่งเรียกว่ายักษ์อังซลัด ซึ่งเป็นยักษ์มีชื่อปรากฏมาแต่ครั้งโบราณ มีเรื่องราวกล่าวกันว่า วันหนึ่งมันพยายามจะขึ้นไปสวรรค์ให้จงได้ มันขนเอาศิลาก้อนใหญ่ ๆ ทับถมกันตั้งแต่โลกของมันจนถึงสวรรค์ แต่ลงปลายกลับได้ผลตรงกันข้าม คือเมื่อเกือบ ๆ จะแล้วเสร็จนั้นหมู่ก้อนศิลาเหล่านั้นได้พังทลายลงมา ทับยักษ์อังซลัดเองแทบปางตาย.

รูปยักษ์ อังซลัด ที่นายช่าง ได้ประดิษฐ์ขึ้นไว้นี้มีอาการกำลังนอนอ้าปากพ่นน้ำออกมาเป็นสายใหญ่ ๆ แลเห็นแต่ปลายแขนปลายเท้าและศีร์ษะของมันเท่านั้น ส่วนร่างกายนั้นมีก้อนหินทับให้ปี้แบนอยู่เกือบตาย ดูน่าเวทนาและแปลกพิลึก ขนาดหัวยักษ์นั้นใหญ่กว่าหัวคนธรรมดาตั้ง ๔—๕ เท่าจึงดูเห็นสนัดทีเดียว

เมื่อดูสระยักษ์อังซลัดแล้วราชทูตได้ไปดูของแปลกอีกหลายอย่าง แต่จะขอเล่าแต่เรื่องละครน้ำพุ ที่เรียกว่าละครน้ำพุนั้นเป็นเพราะ รูปต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในนั้น แลดูเป็นเหมือน ตัวละครกำลังรำทำท่าต่าง ๆ เหมือนพวกละคร และรูปตัวละครนั้นทุก ๆ รูปล้วนแต่

เล่นน้ำทั้งนั้น ตัวนี้พ่นมาทางปากบ้าง ตัวนั้นเทจากเครื่องใดเครื่องหนึ่งบ้างต่าง ๆ นา ๆ ดูราวกับละครน้ำแท้ ๆ.

ถัดจากละครน้ำ ราชทูตได้ไปดูหนองประดิษฐซึ่งดูไม่ผิดกับหนองและบึงธรรมดาเลย แต่ที่จริงหนองและบึงธรรมดาจะมีอยู่ในที่ดอนเช่นนี้ไม่ได้อยู่เอง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จากหนองนี้ก็ได้ดูสวนสามพุเพราะมีน้ำพุในที่นั้น ๓ แห่ง แล้วก็ได้ชมสระ ชมสวน ชมโคก และเดินชมตำหนักอื่น ๆ อะไรต่ออะไรอีกเหลือที่จะพรรณนาได้ ต้องได้แลเห็นด้วยตนเองจึงจะเข้าใจโดยถ้วนถี่ได้ ว่างดงามใหญ่โตมโหฬารและเป็นอเนกอนันต์สักเท่าใด.

ตอนนี้ ราชทูต ได้แสดงความขอบใจ ต่อเจ้าพนักงานผู้นำทางไปและต่อเจ้าพนักงานผู้ดูแลสวนอุทยานนั้นว่า เป็นบุญแท้ ๆ ที่ท่านได้พาเรามาดูสวนอุทยานนี้ เพราะน่าดูจริง อนึ่งก็เป็นบุญอันใหญ่หลวงที่จะได้เป็น เจ้าพนักงาน ดูแล พิทักษ์รักษา สถานที่ อันงดงาม ถึงเพียงนี้แท้จริง นอกจากผู้ที่เป็น ข้าราชการของ พระบาทสมเด็จ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้วไม่มีใคร ที่อื่นแล้ว ในโลกซึ่งจะอาจได้ดำรง ตำแหน่ง เป็นคนดูแลรักษาของประณีตงดงามเช่นวัตถุเหล่านี้ขอขอบใจเป็นอันมากที่ท่านได้เอื้อเฟื้อพาเราไปและชี้แจง อธิบายทุกสิ่งซึ่งเกี่ยวกับวัตถุและสถานที่ที่เราได้มาแลเห็น ขอท่านจงเจริญ ๆ เทอญ.

บทที่ ๔๐

ราชทูตไปดูหอน้ำประปาที่มาร์ลี

รุ่งขึ้นวันหน้า ราชทูตได้ไปดูหอน้ำประปาที่เมืองมาร์ลีซึ่งเป็นที่สำหรับทำการสูบน้ำจากแม่น้ำแซนส่งขึ้นไปตามท่อต่างๆ จนถึงพระที่นั่งวังแวร์ซายส์ หอน้ำประปานี้สำหรับสมัยนี้ก็นับว่าเป็นงานอัศจรรย์ใหญ่ซึ่งหาคู่มิได้ในทั่วโลกพิภพ ทั้งเป็นของงามน่าดูเป็นสิ่งอันประเสริฐ ซึ่งได้เกิดจากสติปัญญาของมนุษย์

หอน้ำประปานี้ข้อต้น ถ้าใครไม่รู้แล้วก็ไม่น่าเชื่อว่าเป็นหอน้ำประปาเลย น่าที่จะเข้าใจไปว่าเป็นพระราชสถานคล้ายกันกับวังแวร์ซายส์อีกแห่งหนึ่งนั้นเอง มีพระตำหนัก มีพระที่นั่ง มีสวนเลี้ยงสัตว์ มีสวนผัก สระน้ำเหมือนกับที่แวร์ซายส์เหมือนกัน แต่ละแห่งๆ มิใช่แกล้งว่า ดูพอสมกับที่จะใช้ต่างพระที่นั่งที่ประทับของพระมหากษัตริย์ก็ว่าได้ คงมีพระเจ้าแผ่นดินหลายประเทศซึ่งมีที่ประทับสู้หอน้ำประปาและบริเวณนี้ไม่ได้.

สิ่งประหลาดสำหรับราชทูตในห้องประปานี้ คือท่านได้แลเห็นสรรพเครื่องราชบรรณาการทั้งหลาย ซึ่งท่านได้นำมาถวายแด่เมืองไทย เจ้าพนักงานเก็บรักษาไว้ในที่นี้แทบทุกอย่าง.

สิ่งที่ราชทูตได้ชมด้วยความพอใจนั้นคือรูปภาพของอาจารย์เดอแวร์เมอแลงซึ่งมีอยู่ในนั้นเป็นอันมาก ท่านชอบจนถึงกับอ่อกปากว่า ถ้าท่านได้รูปภาพชนิดดังนี้สำหรับนำไปอวดที่เมืองไทยท่านจะชอบมิใช่น้อย.

นอกนั้นท่านยังได้แสดงความแปลกใจอีกข้อหนึ่ง ที่ตรงว่าสำนักนี้แม้จะมิใช่ที่เสด็จมาทรงประทับเนือง ๆ ก็ดี ก็ยังประดับประดาให้วิจิตรงดงามและมีเครื่องราชูปโภค เครื่องใช้ไม้สอยเหมือนในพระราชสำนักพร้อมทุกอย่าง ถ้าแม้ว่าเมื่อใดพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จมาประทับแรมพร้อมด้วยราชบริพารมากมายสักเท่าใด ๆ อย่าว่าแต่จะต้องวุ่นวายจัดหาที่ประทับและเครื่องเสวยสำหรับพระเจ้าแผ่นดินแต่พระองค์เดียวเลย ที่พักที่กินที่นอนสำหรับหมู่อำมาตย์ราชบริพารก็มีอยู่บริบูรณ์ เหมือนในพระราชสำนักที่ทรงประทับอยู่ทุกวัน.

เมื่อได้เวลาแล้ว ท่านราชทูตได้รับเชิญจากท่านมัรกีส์เดอมง, เชอเวรย ผู้สำเร็จราชการต่างพระเนตรพระกรรณที่จังหวัดพระที่นั่งแซงต์แยร์แมงอังแลย์ พระที่นั่งแซงต์แยร์แมงนี้ เริ่มสร้างตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าฟรังซัวส์ที่ ๑ เป็นวังที่สวยสมกับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์สิ้นทุกอย่างอยู่แล้ว แต่กระนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระ

ราชทานเงินรายพิเศษ สำหรับจะสร้างเพิ่มเติม และแก้ไขให้สวยสมยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก.

ข้อที่น่าสังเกตคือพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นี้ มิจำเพาะแต่พอพระทัยสร้างวังและอะไรต่ออะไร ซึ่งนับว่าเป็นของคู่แผ่นดินและบุญบารมีของพระองค์เท่านั้น พระองค์ยังทรงสถาปนาปฏิสังขรณ์สถานที่โบราณต่าง ๆ ให้ถาวรมั่นคงและงดงามยิ่งกว่าเดิมอยู่ทุกสถาน มิได้ทิ้งปล่อยปละละเลยไว้ให้ชำรุดทรุดโทรม โดยทรงถือทิฐิมานะว่ามิใช่ของพระองค์ทรงสร้างเองหามิได้ พระองค์ทรงพระอุตสาหะบำรุงรักษาเหมือนกับว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของสร้างมาเอง ของเดิมมีอยู่อย่างไรก็ให้คงอยู่ไม่รื้อไม่ถอนไม่ทอนไม่ตัด มีแต่จะทรงจัดเพิ่มเติมทวีคูณอย่างกับเจ้าของเดิมยังอยู่ ๆ เสมอ เช่นที่วังแซงต์แยร์แมงนี้พระองค์ทรงดำรัสให้เพิ่มเติมมุขขึ้นอีก ๕ มุข ทำให้พระราชสถานนั้นดูงามสมทรวดทรงเข้าอีก ที่วังแซงต์แยร์แมงนี้ราชทูตได้ดูหลังคาพระราชวังด้วยความแปลกใจ เพราะหลังคานั้นมุงด้วยแผ่นศิลาสิ้นทั้งหลัง ราชทูตยังไม่เคยเห็นที่ไหนจึงเห็นเป็นของแปลก.

เมื่อดูวังเสร็จแล้ว ก็ได้กลับไปดูเครื่องสูบน้ำเดอมาร์ลีซึ่งสูบน้ำ เข้าหอ ประปา สำหรับ จำหน่าย ไปยัง สวนอุทยาน วังแวร์ซายส์ เครื่องนี้ก็เป็นเครื่องแปลกน่าอัศจรรย์ดังที่ได้ว่าแล้ว แต่สำหรับการ

ก่อทำนบกั้นน้ำจากแม่น้ำเท่านั้นได้ยินว่าต้องตัดต้นไม้สิ้นทั้งป่าจึงได้ซุงเสาเพียงพอแก่ความต้องการ.

วิธีสูบน้ำเป็นดังนี้ คืออาศัยเหตุที่หาเครื่องแรงให้พอสำหรับสูบน้ำจากแม่น้ำส่งขึ้นไปถึงเมืองแวร์ซายส์ไม่ได้โดยเป็นหนทางสูงไกลจากแม่น้ำมาก ก็ใช้วิธีสูบเป็นระยะ ๆ กันไป ขั้นแรกก็สูบจากแม่น้ำขึ้นไปตามไหล่เนินพอหมดแรงสูบลงที่ไหน ก็มีสระรับน้ำที่นั้นระยะหนึ่ง แล้วก็มีสูบใหม่ที่ตรงนั้นรับช่วงสูบน้ำจากสระนี้ส่งขึ้นไปอีกทอดหนึ่ง ก็มีสระอีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่สูงกว่าต่อไป และก็รับช่วงสูบต่อ ๆ กันไปอีกเป็นทอด ๆ ดังนี้จนกว่าจะถึงถังใหญ่ซึ่งตั้งอยู่บนหอน้ำประปา แล้วจากนั้นต่อไปก็มีท่อน้ำสำหรับจำหน่ายน้ำไปตามต้องการ ในทั่วพระราชสถานวังแวร์ซายส์ ๆ ซึ่งเป็นที่ดอนเลยกลายเป็นที่ ๆ บริบูรณ์ไปด้วยน้ำราวกับตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำก็ว่าได้ ทั้งนี้ก็เพราะบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ที่ได้ทรงกะการนี้และได้ทรงอุปถัมภ์จนเป็นผลสำเร็จ.

แท้จริงเท่าที่ได้ทรงจัดการในเรื่องน้ำประปาสำหรับเมืองแวร์ซายส์เท่านี้ ก็เป็นกรณียกิจอันปรีชาสามารถใหญ่หลวงในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยู่แล้ว ถึงแม้ว่าพระองค์จะได้กระทำเพียงกิจนี้ประการเดียวก็ยังพอนับได้ว่า ในรัชกาลของพระองค์มิได้เป็นไปโดยปราศจากประโยชน์ต่อแผ่นดิน เพราะหอ

ประปานี้ ย่อมเป็นไป เพื่อสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล แก่ชาติเป็นมหัศจรรย์อยู่แล้ว แต่อาศัยเหตุที่พระองค์ได้ทรงกระทำพระราชกิจจานุกิจน้อยใหญ่เป็นอเนกประการ กิจแห่งหอน้ำประปานี้จึงเลยไม่สู้มีใครเชิดชูและเชยชมเท่ากับที่ควรชมเท่าไรนัก แต่แท้จริงก็เป็นของน่าชมอย่างอัศจรรย์ใจจริงมิน้อยเลย

ส่วนท่านอัครราชทูต ซึ่งข้าพเจ้าเคยได้กล่าวมาแล้วแต่กาลก่อนว่าท่านประกอบด้วยความเฉลียวฉลาดและวิจารณญาณอย่างหาผู้เสมอยาก ก็ได้พิเคราะห์ดูเครื่องสูบน้ำประปาเดอมาร์ลีนี้ด้วยความกำหนดจดจำอย่างละเอียดสุขุมยิ่ง ที่จริงการดูเครื่องใหญ่โตดังนี้โดยละเอียดก็มิใช่ของง่ายเลย เพราะเครื่องที่โยงถึงกันและกันตั้งอยู่เป็นแผนก ๆ ห่างกันตั้งหลายสิบเส้น จะเที่ยวเดินตรวจดูก็จะต้องกินเวลาตั้งหลาย ๆ วันจึงจะเห็นทั่วถึงตลอดได้เพราะเหตุฉะนี้เจ้าพนักงานจึงได้จัดม้าไว้คอยท่า และได้พากันขี่ม้าเที่ยวดูเครื่องสูบน้ำนั้นตลอดตามเนินที่อยู่ในระวางแม่น้ำแซนและหอน้ำประปานั้น.

เมื่อท่านราชทูตไทยได้ตรวจดูเครื่องสูบน้ำเสร็จแล้ว ท่านได้พูดสรรเสริญขึ้นว่า "เครื่องอย่างนี้ดูเป็นของเทวดาทำมากกว่าของคนทำ ช่างน่าชมสติปัญญาความสามารถของผู้คิดขึ้นมาจริง แต่ถึงนายช่างผู้ต้นคิดนั้นจะมีปัญญาความสามารถสักเท่าใดก็ดี ก็ต้องอาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินหาไม่

เครื่องวิเศษนั้นคงไม่มีวันสำเร็จลงได้เป็นแน่ เครื่องนี้เราเข้าใจว่าสำเร็จได้เพราะกิตติศัพท์ธรรเศริญบารมีของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งขจรไปในนานาประเทศ จนเป็นเหตุรักน้ำให้นายช่างผู้วิเศษต่างเชคชัณฑ์มาพากันมีความจงรักเข้ามาสวามิภักดิ์ถวายฝีมือ ให้พระองค์ทรงใช้สอย และพระองค์ผู้ทรงญาณอันมหาประเสริฐก็ทรงปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้มีความชอบตามควรแก่คุณานุรูป และความจงรักภักดีทั่วกันหมด พระเกียรติยศเกียรติคุณยิ่งแผ่ไพศาลไปทั่วทิศานุทิศทราบไปถึงไหน ต่างก็คิดชื่นชมยินดี พากันมาช่วยทำนุบำรุงแผ่นดินของพระองค์ให้บริบูรณ์ด้วยศิลปศาสตร์ต่างๆ ฉะนี้ เราจึงได้กล่าวว่าเครื่องอัศจรรย์นี้สำเร็จลงได้เป็นต้นก็เพราะอาศัยพระบารมีของพระองค์เป็นต้นเดิม หาใช่เพราะฝีมือและความสามารถของนายช่างผู้ต้นคิดอย่างเดียวไม่ ถึงแม้ว่าถึงแก่ต้นคิด ไม่มีผู้ทรงไว้ซึ่งกำลังช่วยอุปการะ ก็คงจะคิดเสียเปล่านั่นเอง"

วันเดียวกันนั้น ท่านราชทูตยังได้ไปดูสวนเพาะปลูกซึ่งอยู่ในที่บริเวณที่เหล่านั้น ในสวนนั้นมีกำลังสำหรับปลูกต้นไม้ถึงสองแสนแปดหมื่นต้น, ล้วนแต่เป็นต้นไม้ดอกทั้งนั้น.

บทที่ ๔๑

ราชทูตไปเฝ้าในห้องเสวย

รุ่งขึ้นวันหลัง เจ้าพนักงานได้พาราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในเวลาที่พระองค์กำลังเสวยพระกระยาหาร เมื่อคณะราชทูตเข้าไปถึงหน้าพระที่นั่ง ถวายบังคมตามธรรมเนียมเมืองไทยเสร็จแล้ว ต่างก็หมอบนิ่งพนมมือเหนือหน้าผากเฝ้าเฉยอยู่ในที่นั้น พระองค์จึงทรงรับสั่งให้ราชทูตเงยหน้าขึ้นชมพระองค์ ราชทูตจึงได้เงยหน้าขึ้นชมพระบารมีตลอดเวลาที่ทรงเสวยนั้น แต่การชมนั้น ท่านกระทำด้วยแสดงความเคารพนับถือ เป็นอย่างยิ่งตลอดเวลามิได้ขาด.

พระอากัปกิริยา ของพระองค์ เป็นที่ถูกใจ ของท่านราชทูตจนถึงกับนายระคน อันนับเข้าในคณะทูตซึ่งอยู่ในที่เฝ้าเวลานั้น ได้ออกอุทานวาจา กล่าวกับท่าน บาดหลวงเดอลิออน ซึ่งเป็นล่ามประจำอยู่นั้นว่า:— "คุณพ่อขอรับน่าเสียดายที่ผมพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถ้าหาไม่ผมรู้สึกกล้าในใจขึ้นมา ถึงกับอยากกราบบังคมทูลโดยเฉพาะตัวด้วยมั่นใจว่า พระองค์ คงพระ ราชทาน อภัยโทษ มิได้ทรง ถือพระองค์

เพราะผมเชื่อแน่ว่าถึงว่าผมจะมีความทะนงในใจมากเท่าไร พระองค์ทรงไว้ซึ่งความเมตตากรุณาในพระทัยที่จะยกอภัยโทษนั้นมากยิ่งกว่านั้นดุจหยาดน้ำเปรียบกับมหาสมุทรฉะนั้น."

ขณะเมื่อกำลังเสวยพระกระยาหารนั้น พนักงานชาวประโคมก็บรรเลงเพลงดนตรีออกเซ็งแซ่จนพูดไม่ค่อยจะได้ยินเสียงกัน จึงมีรับสั่งให้เจ้าพนักงานอธิบายให้คณะทูตไทยทราบว่าในเวลากำลังเสวยนี้ ใช่โอกาสที่จะพูดกับราชทูต ขอให้ราชทูตรอคอยจนกว่าจะเสร็จการเสวย แล้วจึงจะทรงยินดีเชิญราชทูตให้ไปนั่งเจรจาด้วยกัน.

ครั้นเสร็จการเสด็จลุกจากโต๊ะเสวยแล้วก็ทรงรับสั่งเชื้อเชิญราชทูตให้เข้ามาเฝ้าเฉพาะพระพักตรทีเดียว ท่านอัครราชทูตจึงนำเอาอักษรสาส์นของเจ้าพระยาวิชาเยนทรขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพลางทูลว่า:—

"พระราชอาชญามีพ้นเกล้า ฯ ควรมิควรแล้วแต่ทรงพระมหากรุณาโปรด อักษรสาส์นกับทั้งเครื่องบรรณาการอันเล็กน้อยนี้ เป็นของท่านเสนาบดีกรุงสยามซึ่งมีความจงรักภักดี มีบัญชาฝากมาให้ข้าพระพุทธิเจ้านำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ข้าพระพุทธิเจ้ามีความหวังใจว่า พระองค์คงทรง พระกรุณา รับอักษรสาส์นกับทุคคตบรรณาการของท่านเสนาบดีกรุงสยาม เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ท่านเสนาบดีและคณะราชทูตกรุงสยามสิ้นกาลนาน ขอเดชะ"

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้ทรงฟังคำกราบบังคมทูลของราชทูตจบลงแล้ว ก็ทรงพอพระทัยทั้งในเชิงโวหารทั้งในกิริยาท่าทางของราชทูตเป็นอันมาก รับสั่งตอบกับราชทูตว่ามีความยินดีเป็นอันมากทั้งในสิ่งที่เสนาบดีกรุงสยามส่งมาถวาย ทั้งในวิธีถวายของราชทูตสยามด้วย รับสั่งเท่านี้แล้วก็เสด็จขึ้น.

ครั้นออกจากที่เฝ้าแล้ว ราชทูตต่างก็พากันพิศวงในพระมหากรุณาของพระองค์ สรรเสริญพระบารมีกับผูกไปด้วยกันว่า- "พวกเราก็นับว่ามีบุญมากอยู่จึงเข้าไปเฝ้าเฉพาะพระพักตร์โดยใกล้ชิดพระองค์ได้ หาไม่พระบรมเดชานุภาพของพระองค์ซึ่งเปรียบประหนึ่งว่ารัศมีพระอาทิตย์จะเผาผลาญพวกเราให้เป็นภัสมาดีในขณะนั้นเอง" แล้วเจ้าพนักงานพร้อมกับท่านอาจารย์เดอแบรงก็ได้พาราชทูตไปชมรูปภาพต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในห้องอันนั้น

แม้ว่าอัครราชทูตจะเห็นรูปในที่นั้นมีอยู่มากมายก็จริง ท่านก็ไม่ค่อยจะผูกใจดูเท่าใด ท่านมัวไปชมแต่พระบรมรูปของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งมีอยู่ในนั้นหลายรูป พอเดินมาถึงหน่อยก็ถึงรูปภาพรูปหนึ่ง ซึ่งแสดงความกล้าหาญของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในเวลาเมื่อพระองค์เสด็จไปตีเมืองกังด์ในประเทศเบลเยียม ท่านอาจารย์เดอแบรงได้อธิบายว่า การที่พระองค์ทรงตีเมืองกังด์อันเป็นเมืองมั่นคงแข็งแรง มีทั้งป้อมคูประตูหอรบพร้อมเสร็จสิ้น ก็เพราะพระราโช

บายอันสุขุมของพระองค์ คือพระองค์ทรงจัดให้กองทหารทั้งหลายซึ่งจะยกไปตีเมืองคังด์นี้ ยกจู่ไปมิให้ข้าศึกศัตรูรู้ตัวว่าตนมีความประสงค์ที่จะมาตีจำเพาะเมืองนั้น และทรงจัดให้ต่างกองต่างไปตั้งแอบแฝงคอยท่าอยู่ในที่ต่างๆ ทุกทิศทุกด้านของเมืองนั้น และทรงห้ามมิให้ใครเข้าใกล้หรือทำท่าทางรีบร้อนที่จะตีเมืองคังด์นั้นด้วยเป็นอันขาด.

ส่วนพระองค์ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นจอมพลเล่า ก็หาได้เสด็จประทับในท่ามกลางทหารกองใดกองหนึ่งซึ่งจะรุกเข้าไปตีเมืองคังด์นั้นไม่ ตรงกันข้าม พระองค์ทรงเสด็จเที่ยวประพาสไปในหนทางอื่นริมเขตแดนเมืองเยอรมนี กระทำดังว่าทรงเที่ยวสำราญพระหฤทัย ทั้งนี้เพื่อมิให้ข้าศึกศัตรูทันรู้ตัวคิดตระเตรียมป้องกันบ้านเมืองไว้ และซ้ำพระองค์แสร้งให้ประกาศข่าวเลื่องลือทั่วไป ว่าบัดนี้พระองค์ทรงเที่ยวประพาสป่าเพื่อยิงเนื้อตามริมเขตแดนเมืองเยอรมนี.

ครั้นทรงเห็นว่าได้โอกาสแล้ว พระองค์ก็รับสั่งให้กองทหารทั้งหลายซึ่งจัดให้ซุ่มรอคอยอยู่ในที่ต่าง ๆ นั้นรีบกรูกันบุกรุกเข้าไปในเมืองคังด์นั้นให้พร้อมกันทุก ๆ กอง ส่วนพระองค์ก็เสด็จทรงรถรีบมาทั้งกลางคืน และกลางวัน พอมาทันกองทัพก็เลยเข้าเมือง เพราะฝ่ายข้าง ชาวเมือง คังด์ ไม่ทันรู้ตัว จึงมิได้ จัดแจง ป้องกัน บ้านเมืองไว้ พระองค์จึงได้บ้านเมืองตามพระราชประสงค์

เมื่อทราบดังนั้น ราชทูตจึงเอามือชี้ไปตรงพระบรมรูปแล้วพูดขึ้นว่า "รูปพระองค์นี้ดูสง่าราวกับรูปเทวดาพระองค์ ๑ ก็ว่าได้ แต่ก็ควรอยู่แล้วเพราะว่าพระองค์ทรงดำเนินกลศึกในการตีเมืองคังค์นี้อย่างลึกซึ้ง มีอาการ ประดุจหนึ่ง เทวดาเสด็จลงมา ตีเมืองเองทีเดียว" แล้วก็ หันมาพูด กับท่าน อาจารย์ เลอแบรง ซึ่ง เป็น ผู้ที่ ได้เขียน รูปนั้นว่า:- "เจ้านายของท่านสมควรเป็นบรมมหาราชาธิราชเจ้าแห่งบรรดากษัตริย์ทั้งหลายในสมัยนี้ฉันใด ส่วนท่านก็สมควรได้รับเกียรติยศเป็นมหาเชษฐกาจารย์ของพวกนายช่างที่มีฝีมือเอกอุทั้งหลายในสมัยนี้ฉันนั้น."

พอดูรูปภาพในห้องนี้เสร็จแล้วราชทูตได้ไปชมตามท้องพระโรงและห้องอื่น ๆ อีกต่อไปเป็นลำดับ แต่ละห้อง ๆ นั้นล้วนมีชื่อพิเศษเรียกตามรูปที่มีอยู่ในห้องนั้น ๆ ทั้งสิ้น และโดยมากรูปเหล่านั้นเป็นรูปแสดงโบราณคดีเป็นปาง ๆ เป็นตอน ๆ และตอนไหนปางไหนอยู่ในห้องไหน ก็เรียกชื่อห้องนั้นตามรูปในปางนั้น เช่นมีห้องปางพระอาทิตย์ ห้องพระจันทร์ ห้องพระอังคาร ห้องพระพุธเป็นต้น.

แต่ละห้อง ๆ นั้น ถ้าจะนับว่ามีรูปที่น่าดูเท่าใด ราคาเท่าใดก็ต้องประมาณว่าแห่งละตั้งล้าน ๆ ฟรังค์ขึ้นไปทั้งนั้น หรือแห่งละค่าควรเมืองก็ว่าได้ เพราะบางรูปหาไม่ได้ในโลกนอกจากที่ห้องนั้น

จะอธิบายโดยละเอียดจำเพาะสิ่งจำเพาะห้องเป็นการเหลือกำลัง ขอ
สรุปเพียงว่า ราชทูตเที่ยวตลอดทุกห้องที่เจ้าหน้างานเห็นควรจะพา
ไป และในที่ต่าง ๆ เหล่านั้นท่านราชทูตซักไซ้ไต่ถามจนรู้พงศาวดาร
การเป็นมาแห่งรูปเหล่านั้นว่าเปรียบด้วยสิ่งใดบ้าง เป็นฝีมือใครทำ
บ้าง เป็นคนชาติอะไรบ้าง ฯ ฯ ฯ

เครื่องประดับพระบัญชร ประดับเศวไฉย ประดับโต๊ะตู้และ
อะไรต่ออะไรท่านดู, ท่านจับ, ท่านยกลองหนักทุกสิ่ง พระที่นั่งองค์นั้น
พระที่นั่งองค์นี้ ทรวดทรงสัณฐานเป็นอย่างไร มีรูปราชสีห์ นรสิงห์
เทพยดาหรือหมู่เด็ก ๆ ตั้งที่ตรงไหนโดยอาการอย่างใด ท่านราชทูต
ถามจนรู้สิ้นทุกเรื่อง.

มาครั้งหนึ่ง ราชทูตไปเห็นรูปภาพฝีมือฝรั่งช่างเอกรวม
อิตาเลี่ยนชื่อราฟาเอนรูป ๑ เป็นรูปเทวดามีกามเอลชนะมาร และอีก
รูป ๑ เป็นรูปพระเยซูกับแม่พระและนักบุญโยแซฟรวมอยู่เป็นหมู่ก็พอ
ใจในสองรูปนี้เป็นอันมาก เจ้าหน้างานเห็นท่านติดใจสองรูปนี้
มากจะนึกถามท่านว่าจะ- เจ้าคุณชอบอันไหนในสองรูปนี้? รูปแม่พระ
หรือรูปเทวดา?" ราชทูตตอบว่าจะ- "เราชอบด้วยกันทั้งสอง และ
เป็นการยากที่จะบอกได้ว่าอันไหนเป็นที่ชอบใจกว่ากัน เพราะว่ารูป
ทั้งสองนี้เป็นฝีมือฝรั่งช่างเดียวกันทั้งคู่ ก็ต้องงามวิเศษด้วยกันทั้งคู่
เหมือนกัน แต่เอาเถอะเมื่อท่านอยากทราบความเห็นของเราในเรื่อง

พเราก็ต้องตอบว่า รูปหมู่งามกว่ารูปเดี่ยว เพราะแม่นหมู่รูปเดี่ยวก็จำเป็นต้องงามครั้งเดียว แต่รูปหมู่นั้นยังมีรูปมากอยู่ในหมู่นั้นก็ต้องยิ่งงาม เพราะแต่ละรูป ๆ นั้นก็ต้องงามรูปละครั้ง ๆ ทุก ๆ รูป ฉะนั้นเราจึงว่ารูปแม่พระมีภาษีกว่ารูปเทวดา"

ดูไปดุมาดังนี้เป็นนาน จนราชทูตบอกกับคนนำไปว่า" พอแล้ว ๆ ถึงแม้จะดูต่อไปก็บังคงไม่แล้ว" แล้วก็พากันไปชมบันไดใหญ่ริ่งใคร ๆ ได้แลเห็นแล้วเป็นต้องชมว่าไม่มีบันไดแก้วบันไดทองที่ไหนจะงามสู้บันไดนี้ได้

บทที่ ๔๒

ราชทูตไปเฝ้าพระชายาแห่งสมเด็จพระยุพราชเจ้า

วันนี้ ก่อนที่จะไปเฝ้าพระชายาของสมเด็จพระยุพราชเจ้าได้ไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวก่อน แต่การไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวครานี้ ข้าพเจ้าไม่ตั้งใจจะกล่าวอะไร นอกจากที่จะว่าเฝ้าอยู่นมนานกว่าคราวก่อน และทั้งฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินก็ดี ทั้งฝ่ายราชทูตไทยก็ดี ดูต่างพอพระทัยและพอใจซึ่งกันและกันยิ่งกว่าคราวเดิมอีก.

วันนี้ข้าพเจ้าตั้งใจจะเล่าสู่กันฟัง ถึงการที่ราชทูตไทยได้ไป เฝ้าพระชายาแห่งสมเด็จพระยุพราชเจ้าซึ่งงดมาแต่คราวก่อน เพราะ ในเวลานั้นพระนางพึ่งประสูติพระโอรสใหม่ๆ จึงไม่เป็นโอกาส

การเฝ้าพระยุวราชินี หรือพระชายาของพระยุพราชนั้นได้ ดำเนินเป็นแบบเดียวกันกับคราวที่เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือ ว่าราชทูตได้กระทำเคารพที่แก่พระนางยุวราชินี อย่างเดียวกับที่เคย กระทำสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทุกประการไม่มีผิด และแต่งความ เคารพเท่าๆ กัน.

ถึงการสนทนาปราศรัยกันในระวาง สมเด็จพระนางยุวราชินี และราชทูตโยนก็ได้ดำเนินไปในทางปรารภถึงพระราชจริยาของสมเด็จ พระนารายณ์แห่งกรุงสยาม เป็นต้นว่าพระราชจริยานั้นได้ทรงทราบ ด้วยความโสมนัสยินดีอย่างยิ่ง ว่าพระนางยุวราชินีฝรั่งเศสนั้นพระ ราชโอรสอยู่หลายพระองค์เป็นที่หวังต่อความสุข แห่งประเทศฝรั่ง เศสและประเทศสยามในอนาคตเป็นอันมาก ด้วยเหตุว่าเมื่อบรรดา พระราชกุมารของพระนางเจ้านั้น ได้เจริญวัยและชิมทราบจาก พระชนม์ว่ากามสุขในครรภ์ในระวางชาติต่อชาติ เป็นของประเสริฐเลิศ ล้นเท่าใด สำหรับอาณาประชาราษฎร์ทั่วไปไม่ต้องสงสัยว่าพระราช กุมารเหล่านั้น จะไม่ทรงพระอุตสาหะในการที่จะทรงทะนุบำรุง มิตรภาพในระวางกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส ให้ยิ่งสนิทสนมขึ้นทุกที

เพราะเมื่อ พระองค์ท่าน ได้ทรง เสาวนาการ แต่พระ โอษฐ์ พระแม่เจ้าอยู่หัว ว่าการเป็นมิตรไมตรีเป็นบุญลาภอันมากประเสริฐอยู่เนือง ๆ ดังนี้ พระองค์คงทรงเอาเยี่ยงอย่างคำสั่งสอนแห่งพระมารดาเป็นแน่.

ว่าดังนี้แล้ว ท่านราชทูตก็ทูลถวายเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ นา ๆ ซึ่งพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระนารายณ์เจ้าได้ทรงจัดส่งมาถวายพลางทูลว่า:- "สิ่งเหล่านี้เป็นแต่เพียงตัวอย่างแห่งสิ่งของที่มีอยู่ในเมืองไทยเท่านั้น ถ้าพระแม่เจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นพระราชโอรสองค์ใดทรงชอบพระทัยในสิ่งใด ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ทราบเกล้า ฯ จะได้จัดหามาถวายใหม่ มากน้อยตามแต่จะทรงปรารถนา"

ส่วนพระนางเจ้ายุวราชินี ได้ยินบรรดาทูตไทยทูลว่าดังนั้นก็ทรงรับสั่งขอบใจพระราชธิดาแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม และว่าพระนางมีความยินดีเป็นอันมาก ที่จะอบรมนิสัยของพระโอรสทุกพระองค์ให้ต่างทรงนับถือการเป็นมิตรไมตรีกับกรุงสยาม ตามพระราชประสงค์ของพระราชธิดาแห่งกรุงสยามนั้น แต่ในเวลานี้ยังทำไม่เต็มมือ เพราะว่าพระโอรสของพระองค์ยังเยาว์วัยมาก มีอยู่แต่พระองค์เดียวเท่านั้นซึ่งพอรู้เดียงสาบ้าง ฉะนี้จึงยังไม่เป็นโอกาส แต่เมื่อทรงเจริญวัยพอสมควร แล้วพระองค์ยินดีที่จะเพียรพยายามใบสำเร็จตามคำทูตของราชทูตทุกประการ" ว่าเท่านี้ราชทูตก็กราห้ถวายบังคมลาออกจากที่เฝ้า.

บทที่ ๔๓

ว่าด้วยเพชรพลอยของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์

ที่ ๑๔

เมื่อราชทูตสยามเข้ามาถึงเมืองฝรั่งเศสในชั้นแรกทุกคนพากันเชื่อว่า อะไร ๆ ทั้งงามที่สุดเป็นต้องมีอยู่ทุกรุงปารีสทั้งนั้น ฉะนั้นราชทูตได้มีน้ำใจเสียก่อนเข้ามาถึงว่า ถึงแม้นจะพบเห็นอะไรที่งามอัศจรรย์ก็จะถือว่าเป็นของงามธรรมดา ครั้นมาแลเห็นด้วยตาจริง ๆ เข้าสิ, ต่างพากันตาลายไปตามกัน, เห็นเป็นอัศจรรย์ยิ่งเสียกว่าที่ได้นึกได้ฝันอีก เช่นเมื่อท่านเสนาบดีเตอเรเญอเล ได้เอาเครื่องถวายของพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งฉวีนแล้วไปด้วยแก้วเพชรพลอยอันหาค่ามิได้ออกมาให้ชมนั้น, ถึงได้เตรียมตามาแต่ก่อนที่จะได้ชมที่เม็ดโต ๆ น้ำบริสุทธิ์ใสสะอาด, ครั้นมาแลเห็นเข้าก็ตกตะลึงแปลกตายิ่งกว่าที่ได้นึกไปอีก.

ราชทูตที่ ๓ จึงกล่าวว่า— "ในทวีปบูรพทิศที่ได้เที่ยวดูมาแล้ว เช่นที่เมืองจีน, เมืองอินเดีย และญี่ปุ่นเป็นต้น, จะหาเพชรเม็ดใหญ่ ๆ ที่มีแววงามเท่ากับของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่

๑๔ นี้เป็นไม่มีแล้วทั้งมากไม่มากมายเท่านั้นด้วย ได้ยินแต่เขาล้อว่า พระเจ้ามงโลกมีเมตตาโดเและงามยิ่งแต่ก็ยังไม่ได้เห็น จึงจะมาเปรียบกับเพชรเหล่านี้ไม่ได้, แต่เข้าใจว่ามีแต่จะแพ้เปรียบเสียโดยมาก ส่วนใบมุกนี้ในเมืองอินเดียเคยเห็นทั้งงามกว่านี้อีก แต่ส่วนเพชรพลอยรัตนต่าง ๆ ไม่มีที่ไหนจะดีเหมือนที่นี่เลย แต่ก็ไม่น่าจะอัศจรรย์ใจเลย ด้วยว่าเมื่อโดเมเพชยศาเธอพระมหาราชาซึ่งทรงพระอภินิหารเสมอเท่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ นี้ให้เธอจึงมาสมภพในโลกแล้ว, เครื่องแก้วทองนพรัตนราชวาลทุกอย่างก็ย่อมทรงบันดาลให้บังเกิดมาเป็นที่พระบารมีของพระองค์ด้วย"

ฉลองพระองค์ที่พระองค์ทรงสวมเมื่อราชทูตไปเฝ้านั้น ราชทูตได้ชมดูในคราวนี้, ท่านจึงได้แลเห็นว่าฉลองพระองค์นั้นหาค่ามิได้. ด้วยว่านอกจากทองและเพรรนิลจินดา ซึ่งมีโดยธรรมดาท่านได้นับเพรรเม็ดใหญ่โตซึ่งประดับฉลองพระองค์นั้นอยู่ถึง ๗๐ เม็ด ถึงจะคิดราคาฉลองพระองค์ ๆ นั้นสักสิบล้าน ๆ ก็ได้ เพราะเป็นสิ่งประมาณราคามิถูก.

นี่ว่าแต่เพรรพลอยจำเพาะของพระราชาองค์เดียว. ถ้าท่านราชทูตได้เห็นของบรรดาเจ้านายมีพระยุพราชนั้นเป็นต้น จะพิศวงสักเท่าไร, ด้วยเขาล้อกันว่าไม่มีผู้ใดในโลกที่จะร่ำรวยด้วยเครื่องเพรรพลอยเท่ากับสมเด็จพระยุพราช และข้าในเร็ว ๆ นี้พระองค์ยังได้

ทรงรับเพราะถือว่าเป็นมรดกของพระมารดาซึ่งเป็นพระชนม์ลงไว้อีกเป็นอันมาก เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยกพระราชทานให้สมเด็จพระยุพราชทั้งสิ้น เว้นไว้แต่เครื่องใช้มุกพระองค์ทรงเก็บไว้เป็นส่วนของพระองค์เอง แต่อย่างไรก็ดี เท่าที่ได้นำออกมาให้ราชทูตชมครานี้นับว่าพอที่จะทำให้ท่านราชทูตได้รู้จักพิศวงมิใช่น้อยอยู่แล้ว.

บทที่ ๔๔

ราชทูตไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัขของพระเจ้าแผ่นดิน.

ในเวลาที่ราชทูตยังอยู่ที่แวร์ซายส์นั้น วันหนึ่งเจ้าหน้างานได้พาไปดูสถานที่เลี้ยงสุนัข ซึ่งใช้ในการไล่เนื้อ เมื่อพระองค์ทรงเสด็จไปเที่ยวประพาสป่า. ขั้นแรกที่ราชทูตเข้าไปถึงก็ไม่เชื่อว่าเป็นที่สำหรับเลี้ยงสุนัขเลย, ไพล่ไปเข้าใจว่าเป็นตำหนักอีกหลังหนึ่งต่างหาก เพราะสร้างอย่างประณีตบรรจงอย่างกับวังเจ้านายก็ว่าได้ เป็นตึกใหญ่หลายชั้นหลายหลังและมีสวนและสนามเล่นสวน และสนามหลวงล้อมอยู่โดยรอบ, คือว่าเมื่อดูภายนอกก็ไม่มีใครอาจบอกได้ว่าเป็นพระราชวังหรือเป็นอะไร แต่เข้าใจว่าเป็นวังเสียมาก.

ในวันที่ราชทูตไปดูสุนัขหลวงนั้น เจ้าพนักงานแผนกนั้นก็ได้พาท่านไปดูจนทั่ว แต่น่าเสียดายท่านมิได้มีโอกาสแลเห็นจำนวนสุนัขนั้นเต็มบริบูรณ์ตามที่มีอยู่จริงโดยปรกติธรรมดา เพราะเจ้าพนักงานได้พาตามเสด็จเจ้านายบางพระองค์เข้าไปเที่ยวป่าเสียเป็นอันมาก. แต่กระนั้นเพียงที่เหลืออยู่ก็ยังพอที่จะให้ราชทูตเข้าใจได้ดีๆ ว่าการเป็นอย่างไร. ครั้นเที่ยวดูจนรอบแล้วเจ้าพนักงานได้เชิญท่านราชทูตนั่งเก้าอี้ที่สนามในที่ควรแห่งหนึ่ง แล้วท่านจึงได้ปล่อยสุนัขตั้งสองหรือสามร้อยที่ยังเหลืออยู่นั้นออกจากห้องที่ขัง แล้วเอาเนื้อสัตว์สด ๆ มาเลี้ยงสุนัขเหล่านั้นต่อหน้าราชทูต.

เมื่อดูเสร็จแล้วท่านราชทูตกล่าวว่า:— "แท้จริง แต่ลำพังความคิดของคน ๆ เดียวก็เหลือกำลังที่จะนึกฝันว่าภายในบริเวณแวร์ซายส์นี้มีเข้าของแปลกประหลาดสักกี่อย่าง"

พอดูศาลาเลี้ยงสุนัขแล้วก็ได้พาไปดูศาลาเลี้ยงม้าหลวงต่อไป เพราะเป็นที่ ๆ น่าดูเหมือนกัน. แต่ที่ตรงนี้ราชทูตก็เสียโอกาสอีกเหมือนกัน คือราชทูตไม่ได้ดูพันธุ์ม้าทุกม้าทุกชนิดที่เลี้ยงอยู่ในนั้น เพราะในเวลานั้นมีเจ้านายหลายพระองค์ได้เอาไปใช้ไล่เนื้อเสีย. แต่ที่เหลือก็ยังพอที่จะให้ท่านราชทูตเข้าใจดีบดีในการเลี้ยงม้าผสมม้าว่าดำเนินการเป็นอย่างไร.

ชนิดม้าที่ท่านราชทูตพอใจมากเป็นต้นคือม้าตำเชื้อสเปญ กับม้าเชื้อบรังเดอบูรค์ ซึ่งเจ้าประเทศบรังเดอบูรค์ถวายล้วนเป็นม้าสีเทา ๆ เหมือนกันหมดทุกตัว. นอกนั้นราชทูตยังได้ชมอีกหลายชนิดเป็นพันธุ์ม้าฝรั่งเศสบ้าง, พันธุ์ม้าอังกฤษบ้าง.

ในโอกาสที่ราชทูตไทยได้ไปดูกรมอัศวราชนี้ เจ้าพนักงานได้แต่งม้าเหล่านั้นเหมือนกับคนที่เคยแต่งในเวลาที่มีงานหลวง คือม้าที่แต่งเครื่องขาวเครื่องแดงเฉพาะที่หัวเท่านั้น, ส่วนม้าเทียมแต่งเครื่องขาวเครื่องแดงทั้งหัวทั้งหางด้วย พอดูม้าเสร็จแล้วก็ได้ไปดูเครื่องอานม้าเบาะเมาะและเครื่องเครามาต่าง ๆ พร้อมทั้งอาวุธซึ่งเป็นเครื่องมือของคนขี่ขับ อันล้วนแล้วไปด้วยเงินด้วยทองทั้งนั้น.

ในกรมอัศวราชนี้ ราชทูตได้แสดงความพอใจใน ๓ สิ่ง ซึ่งเป็นข้อใหญ่ คือ ๑ ท่านได้ชมระเบียบว่าสะอาดสะอ้านเรียบร้อยดีเป็นอย่างยิ่ง, ๒. ได้ชมว่าเป็นที่สง่าผ่าเผยและใหญ่โตมโหฬารยิ่ง, ๓. ได้ชมว่าพระองค์มีรถมีม้ามากมายเหลือที่จะพรรณนาได้.

ครั้นแล้วเจ้าพนักงานได้พาไปดูม้าพระที่นั่งต้น ซึ่งเป็นราชพาหนะจำเพาะพระองค์. ในโรงม้าต้นมีตู้เก็บเครื่องทรงล้วนทำด้วยไม้งาฝีมืออย่างเอกมีเงินมีทอง, มีผ้ากำมะหยี่และอะไร ๆ ประดับอย่างงดงามยิ่ง. ในตู้เหล่านั้นมีสรรพเครื่องอลงกตทั้งหลายซึ่งพระองค์ทรงประดับในเวลาที่ทรงม้าต้น, เช่น ฉลองพระบาท, พระแสง

ปืนโก๊,พระแสงขรรค์ ฯลฯ ทั้งเครื่องทรงของเจ้านายฝ่ายในเมื่อเสด็จประพาสป่าในการไล่เนื้อด้วย เป็นต้น.

ดูกรมอัศวราชเสร็จแล้ว ราชทูตก็กลับเข้ากรุงปารีสมหานคร แต่ในระหว่างทางเมื่อได้ผ่านหน้าวังในกรมดึกเดอชาร์ตร์, ท่านราชทูตได้แสดงความประสงค์ที่จะเข้าไปดูอีกวาระหนึ่ง, แต่ในเวลานั้นเสด็จในกรมไม่อยู่ มีแต่คนเฝ้า ๆ จึงได้ต้อนรับราชทูตเป็นอย่างดี, ได้เปิดน้ำประปาซึ่งมีอยู่ในวังนั้นเหมือนกับในวันมีงาน, และราชทูตก็ได้ดูด้วยความพอใจเป็นอันมาก. ถึงได้เคยเห็นมาแล้วคราวหนึ่งเมื่อคราวไปเฝ้านั้นท่านก็ยังได้แสดงว่าคราวนี้ท่านพอใจยิ่งกว่าคราวแรกอีก และหากว่าวันยังมิได้ค่ำลงน่าที่ราชทูตจะอยู่ดูอีกเป็นนาน, แต่อาศัยเหตุที่ค่ำลงแล้วดูได้หน่อยเดียวก็พากันกลับเข้ากรุงปารีส.

บทที่ ๔๕

ราชทูตไปรับประทานอาหารที่ พระอารามมงต์หลุยส์

รุ่งขึ้นวันหลัง พวกราชทูตได้ไปที่พระอารามของคณะนักบวชเยซวิตที่มงต์หลุยส์ คือที่ภูเขาของพระเจ้าหลุยส์ พอเดินเที่ยวดูอะไรต่ออะไรในบริเวณของพระอารามนั้นแล้ว, ท่านบาดหลวงเดอ-

ดาแชส ซึ่งเป็นหัวหน้าของคณะและเป็นพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วย ก็ได้เชื้อเชิญท่านราชทูตให้รับประทานอาหารที่วัดนั้น, ราชทูตก็อนุโลมตาม,

การเสียงที่พระอารามของคุณพ่อเยซูอิตนั้น จัดอย่างประณีตสมด้วยเกียรติยศแห่งราชทูตของพระมหาราชาแท้ ๆ ตลอดเวลาที่นั่งรับประทานอาหารนั้น ได้มีนักเรียนนักบวชและนักร้องพักคนครึ่งอื่น ๆ ทำเพลงร้องและเพลงแคร, เพลงขอานตลอดเวลา, นับว่าเป็นการรื่นเริง ยิ่งนาน ๆ จะมีในวันสักครั้ง-

ในบรรดาพระสงฆ์สามเณร ซึ่งมีส่วนสำคัญในประชุมการเสียงวันนั้น ท่านบาทหลวงเลอชาแซงพระอาจารย์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับท่านสังฆราชเมืองโบแวส์นั้นเป็นประธานอยู่ในที่นั้นด้วย. ราชทูตได้แสดงความพอใจในพวกบาทหลวงเยซูอิตเหล่านี้ว่าชำนาญในการปฏิสันถารต้อนรับแขกผู้ไปมาหาสู่ให้อยู่สบายใจดีเป็นอย่างยิ่ง. นอกนั้น ราชทูตยังได้แสดงว่าทำเลที่ตั้งแห่งพระอารามนั้นเป็นทำเลเหมาะดี, โดยที่สูงกว่าพื้นที่รอบนอกทุก ๆ ด้าน, ไม่ว่าข้างทิศใดก็แลเห็นบริเวณพระอารามได้โกล ๆ โดยสะดวก,แท้จริงนอกจากเวลาที่นั่งรับประทานอาหารนั้นราชทูตได้แต่แลดูรอบ ๆ อยู่เสมอและชอบใจคือไม่ว่าที่ไหนซึ่งท่านเคยเห็นไปมาแล้วก่อนนั้น ท่านเห็นเข้าที่ไรมาจากทิศใด, ท่านก็จำได้โดยแม่นยำไม่มีผิดเลย ซึ่งเป็นพยานให้

เห็นว่าราชทูตช่างจำแม่นจริงมิใช่เล่น เพราะที่ ๆ ท่านใดไปเที่ยวมาก่อนนี้แล้วมิใช่น้อยแห่งเมื่อไร, มีหลายสิบแห่งทีเดียว, แต่กระนั้นท่านยังทรงจำดีจนอาจเล่าให้ฟังได้ว่า มีสิ่งนี้สิ่งนั้น เป็นดังนี้ดังนั้น.

ครั้นคุยไปคุยมาและเที่ยวดูเข้าของอันมีอยู่ในวิหารนั้นแล้ว ก็เป็นเวลาบ่าย ๕ นาฬิกาแล้วราชทูตจึงได้อำลาพวกคุณพ่อบาดหลวงเหล่านั้นว่า :— "ที่คุณพ่อจัดรับรองคราวนี้ทำใหญ่โตเหลือขนาดนัก" แต่คุณพ่อเดอพลาแชสตอบทันทีว่า :— "เท่าที่ทำสำหรับราชทูตคราวนี้ ถึงแม้จะมากมายสักพันลักแสนก็ยังไม่เทียมถึงซึ่งพระเจ้ากรุงสยามกระทำสำหรับบรรดาคุณพ่อบาดหลวงทั้งหลาย ซึ่งอยู่ประจำในเมืองไทย ฉะนี้เจ้าคุณอย่าว่าเราทำการใหญ่โตเกินขนาดอะไรเลย ว่าตามจริงก็ไม่เพียงพอเสียอีกซ้ำ" พูดไปพูดมาทั้งสองฝ่ายก็เกิดความรักใคร่นับถือซึ่งกันและกันอย่างสนิทสนมทีเดียว.

บทที่ ๔๖

ราชทูตไปดูวัดแซงต์เมเดอริก.

ตอนเมื่อกลับจากสำนักเยซวิตนั้น ราชทูตได้แวะเข้าไปที่โบสถ์แซงต์เมเดอริก ซึ่งเป็นวัดมีชื่อว่ามีหีบเพลงอยู่ในนั้นทั้งใหญ่

ทั้งเสนาะอย่างที่หายากในทั่วประเทศ ทั้งประจวบกับคราวที่ผู้เป็นครูเอกในทางดนตรีกำลังบรรเลงอยู่ที่นั่นด้วย.

เมื่อย่างเข้าไปในโบสถ์ พอได้ยินเสียงทับเหลงนั้นไม่ต้องบอกใคร ๆ ได้แลเห็นท่านราชทูตก็รู้อยู่ว่าถูกใจของท่านเป็นแน่ อยากจะใคร่อยู่ฟังอีกนาน แต่เกิดราคาญเรื่องราษฎรมีมากมายกำลังประชุมทำกิจวัตรอยู่ในเวลานั้นด้วย แต่เมื่อรู้ว่าราชทูตสยามมาถึงต่างก็กรูเกรียวกันมามองจนอย่างเหลือทน ราชทูตจำเป็นต้องถอยออกมานอกวัด เพราะเสียงเกรียวกราวโกลาหลนั้นเป็นอุปสรรคห้ามมิให้ฟังเพลงอีกต่อไป เพราะถ้าฟังเพลงย่อมต้องการความวิเวกเงียบสงัดเป็นธรรมดา จึงจะเกิดความสรัทธาหรือเพลินใจ.

ครั้นกลับเข้าบ้านแล้วนั้น เจ้าพนักงานได้เตรียมอาหารเย็นสำหรับเลี้ยงราชทูตตามธรรมเนียม, แต่อาศัยที่ราชทูตได้รับประทานอาหารกลางวันพึ่งเสร็จมาไม่นาน ต่างก็นั่งอิ่มหน้าอยู่ด้วยกันทั้งนั้น. ต่างท่านจึงได้แต่แสดงความประสงค์ที่จะไม่รับประทานอาหารในเย็นวันนั้นอีก. แต่ต่อมาราชทูตได้ทราบว่าได้มีผู้ใหญ่หลายท่านได้ขออนุญาตจากเจ้าพนักงานเพื่อมาดูราชทูตในเวลารับประทานอาหารอย่างที่เคยเป็นธรรมเนียมสำหรับผู้ใหญ่ชั้นสูง และทั้งเจ้าพนักงานได้เชื้อเชิญให้ท่านผู้ใหญ่เหล่านั้นรออยู่รับประทานอาหารกับท่านราชทูตเพื่อเป็นเกียรติยศด้วยกันทั้งสองฝ่าย, ท่านอัครราชทูตจึงว่า:— ถึงแม้

เรายังอิ่มก็อยู่จริง เราก็ยินดีจะนั่งรับประทานอาหารด้วยกันกับแขกผู้ใหญ่ซึ่งมาหามิให้ท่านเหล่านั้นมาเก้อเสียใจเพราะเราฝ่ายเดียว" ว่าแล้วท่านราชทูตและขุนนางไทยทั้งปวง ก็เข้ามานั่งโต๊ะตามธรรมเนียมเลยเป็นโอกาสให้ท่านผู้ใหญ่ เป็นอันมากที่มาในงานเย็นวันนั้น ไม่ต้องเก้อกลับไป แต่ที่ท่านราชทูตทำดังนี้ ก็เพราะท่านผู้ใหญ่เป็นผู้เอื้อเฟื้อต่อขนบธรรมเนียมของแขกผู้มาหายิ่งกว่าธรรมเนียม หรือความสะดวกสบายฝ่ายตน เพราะสังเกตดูตลอดเวลาที่ท่านอยู่ที่โต๊ะท่านเป็นแต่นั่งคุยพอเป็นกิริยามิได้รับประทานอาหารอะไรเลย

บทที่ ๔๗

ราชทูตไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการ

เมื่อราชทูตได้ไปเฝ้าบรรดาเจ้านายชายหญิงเสร็จแล้ว ท่านก็ได้เริ่มไปเยี่ยมขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่อีกหลายนาย และส่วนขุนนางข้าราชการเป็นอันมากเหล่านั้น ต่างก็ได้ผลัดเปลี่ยนเวียนมาเยี่ยมเยียนตอบตามธรรมเนียม.

ในบรรดาท่านที่ราชทูตได้ออกไปเยี่ยมเป็นทางราชการ ที่ควรระบุชื่อนั้น คือมาตามลาแปรงซซ์ เดอคาริญัง และมาตามเดอซิลลี

ซึ่งเป็นสตรีมีชื่อเสียงในเชิงจรรยาวิชาความรู้ อันเป็นลักษณะของนารีครบบริบูรณ์ หาสตรีอื่นเสมอได้ยากในสมัยนั้น

ส่วนผู้ที่มาเยี่ยมเยียนตอบนั้นเล่า มีมากต่อมากจนนับไม่ถ้วน จนภายหลังเจ้าพนักงานประจำอยู่กับราชทูตต้องกำชับสั่งคน เฝ้าประตูที่พักอาศัยอยู่นั้นว่า "อย่าให้ใครเข้ามาต่อไป ถ้าขืนมีคนมามากต่อมากอย่างนี้ ท่านราชทูตไม่มีเวลาพักผ่อนเลย, ชั้นที่สุดจะกินข้าวแต่ลำพังก็ไม่ได้ ต้องมีผู้มารบกวนอยู่เสมอ! อย่าเลย! แต่นี้ไปห้ามอย่าให้ใครเข้ามา"

ครั้นออกคำสั่งดังนี้ไม่นานก็มีภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่หลายคนมาเยี่ยมราชทูตขณะเมื่อกำลังรับประทานอาหารเย็น คนเฝ้าประตูจะไม่ให้เข้า แต่เผอิญท่านอัครราชทูตทราบก็ถามว่า "ใครมาหรือ?" ก็ได้รับคำตอบว่า "เป็นภรรยาข้าราชการ" ท่านอัครราชทูตจึงซักว่า:— "ก็ข้าราชการตำแหน่งไหนบ้างเล่า" ก็ได้รับคำตอบว่า:— "เป็นภรรยานายจอมพลคน ๑, ภรรยาขุนนางชื่อเลอมาร์กีส์ เดอ เครกี คน ๑ และอีกคน ๑ เป็นภรรยาข้าราชการหัวเมือง ชื่อ เดอ ลาวาร์แดง" แต่พอท่านราชทูตได้ยินชื่อ เดอลาวาร์แดงนี้จำได้ว่าเมื่อคราวท่านเดินทางผ่านมณฑลเบรอต้าญ จะเข้ามากรุงปารีสนั้น ท่านและคณะทูตเคยได้รับความเอื้อเฟื้อทุกอย่าง จากท่านเดอลาวาร์แดงข้าหลวงผู้สำเร็จราชการในมณฑลนั้น ท่านเดาว่าคงเป็นภรรยา

ข้าราชการผู้นั้นกระมัง ท่านจึงตอบว่า:— "ถ้าเป็นมาตามเดอลาวาร์แดงแล้วไม่มีห้าม ไม่ว่าเวลาไหนเวลาใดหมด อยากเข้ามาหาเมื่อไรก็เชิญท่านมาเถิด เพราะว่าถึงเราจะปรนนิบัติท่านดีสักเท่าไรคงไม่เท่ากับที่สามีของนางได้ต้อนรับเราเมื่อได้ผ่านมณฑลเบรอต้าญนั้นมา ส่วนท่านที่เป็นภรรยาของท่านจอมพลนั้นเล่า สามีของนางอยากจะเข้าป้อมค่ายของศัตรูเมื่อไรก็เข้าได้เมื่อนั้น ไม่มีใครจะต้านทานได้สักคน ก็เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ควรภรรยาจะเข้าไหนเข้าได้ตามชอบใจเหมือนกัน จึงจะคู่วาสนากัน" พอว่าเท่านี้แล้วสตรีเหล่านั้นก็ได้รับอนุญาต เข้ามาสนทนาปราศรัยชมเชยราชทูตได้ตามความปรารถนา คืนวันนั้นราชทูตรับประทานอาหารค่อยสบายหน่อย เพราะนอกจากไม่มีผู้คนมามองดูมากนักแล้วยังมีภรรยาข้าราชการหลายนาย นั่งวิสาสะอยู่ด้วย ล้วนแต่เป็นขวัญตาเครื่องบำรุงใจชวนกินเพลิดเพลินจนตลอดเวลา หาเป็นเครื่องรำคาญไม่.

ในบรรดาผู้ที่ออกมาเยี่ยมเยียนนั้นยังมีอีกสองท่าน ซึ่งควรจะระบุชื่อไว้ในที่นี้ คือ เลอดึกเดอกาเฟอย๊าด ขุนนางผู้ใหญ่ในราชสำนัก และมงเซียร์โอแบร์ต์ ขุนนางผู้เบิกทูตในวันที่ได้ไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระนามย่อว่า "มงเซียร์" ส่วนท่านดึกเดอลาเฟอย๊าดนั้น ท่านมาแสดงความพอใจต่อราชทูตในการที่ท่านราชทูตได้ต้อนรับบุตรชายและภรรยาของท่านเป็นอย่างดี เมื่อเข้ามา

เยี่ยมราชทูตแต่ลำพังสองคนเมื่อก่อน และท่านว่าที่ท่านเองมิได้มาพร้อมกันในวันนั้น เป็นเพราะมีหน้าที่ราชการต้องตามเสด็จอยู่เสมอจึงมาไม่ได้ เช่นคราวนี้ท่านรีบมาหาโดยเร็วด่วนไม่มีเวลาอยู่ได้นาน เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับพระบรมวงศานุวงศ์จะแปรสถานออกจากกรุงปารีสไปประทับแรมณพระตำหนักฟงแตนโบล และท่านก็ต้องติดตามไปด้วย ท่านจึงมาขอบใจและลาท่านราชทูตก่อนหน้าที่จะไปฟงแตนโบลนั้น.

ฝ่ายมงเซียร์โอแบร์ต์นั้นเล่า ท่านมาก็โดยที่ท่านได้รับเชิญให้มาหาแต่ครั้งราชทูตไปเฝ้าสมเด็จพระอนุชาธิราช และตลอดเวลาที่ได้สนทนาอยู่กับท่านราชทูต ก็ล้วนแต่ปรารภถึงองค์สมเด็จพระอนุชา ซึ่งในเวลานั้นกำลังทรงพระประชวรอยู่ ท่านราชทูตจึงเรียนมงเซียร์โอแบร์ต์ว่า "เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งซึ่งเจ้านายชั้นสูงสุดเช่นพระอนุชาธิราชนี้มาทรงพระประชวร ไม่ทรงสำราญพระสรีรกาย ทำไฉนจึงจะให้พระโรคหายเด็ดขาดเสียได้โดยเร็ว" แล้วท่านก็พูดต่อไปว่า "เมื่อเราจะมาจากเมืองไทยนั้นเราได้เลือกสรรเอาหยูกยาของเมืองเรามาบ้างเล็กน้อย ถ้าพระองค์จะทรงพอพระทัยปรารถนาจะทดลองเสวยดูบ้างบางทีจะเป็นผลดี หากพระองค์ทรงรับเราจะถือเป็นบุญของเราแท้ ๆ คือเราได้เอารังนกนางแอ่นซึ่งเป็นของชูกำลังอย่างวิเศษ และซึ่งเข้าใจว่าเป็นของหายากในเมืองฝรั่งเศสนี้ ถ้าแม้น

พระองค์จะใคร่ทดลองเราก็ยินดีถวายทุกเมื่อ และที่เราบังอาจถึงกับกล้าขอถวายโอสถเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นนี้ไม่ใช่ใจเหลิงหลง ถือเสียว่าเป็นของอันต่ำต้อยควรกับพระบารมีของพระองค์หามิได้ แท้จริงเรารู้สึกว่าเป็นของมีมูลควรที่จะถวาย แต่อาศัยที่เรารู้สึกว่าความดำรัญอันเป็นเหตุให้เวรินพระชนมายุของพระองค์เป็นสิ่งอันประเสริฐยิ่ง ซึ่งควรเราทั้งหลายจะช่วยกันบำรุงให้ภิยโยภาพยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งใดทั้งหมด เราจึงกล้าขอทูลถวายพระโอสถนี้ให้พระองค์ทรงทดลองเสวย”

บทที่ ๔๘

ราชทูตดูการทดลองวิทยาศาสตร์ต่างๆ

ข้าพเจ้าเคยได้บอกหลายหนมาแล้วว่า ราชทูตเป็นคนมีนิสัยอยากรู้อยากเห็นของแปลกทุกสิ่ง ซึ่งมีอยู่ในเมืองฝรั่งเศส ครั้นมาวันหนึ่งราชทูตได้ยินว่ามงเซียร์ฮูแบงช่างกลของหลวงเป็นคนมีชื่อเสียงในทางวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงความประสงค์อยากจะรู้จักกับท่านมงเซียร์ฮูแบงบ้าง, มงเซียร์ฮูแบงทราบความประสงค์อันนี้ก็ยินดีจะแสดงการทดลองและชี้แจงอธิบายวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ให้ราชทูตเข้าใจ.

ครั้นมาถึงวันกำหนดมงเซียร์ฮูแบงให้นำเครื่องต่างๆ ที่จะต้องใช้ในการอธิบายวิทยาความรู้ของท่านไปยังสถานที่อยู่ของราชทูตทีเดียว เพื่อมิให้ท่านราชทูตลำบากในการไปหาเลย วิชาความรู้เบื้องต้นที่ท่านอธิบายให้ท่านราชทูตดูนั้น คือแสดงให้เห็นน้ำหนักของอากาศ ท่านได้เอาปลายหลอดงอๆ ที่เขาเรียก "ซีฟง" จุ่มลงไปในน้ำ เมื่อจุ่มปลายข้างหนึ่งลงไปในน้ำและสูบลมออกจากหลอดแล้ว น้ำหนักของอากาศภายนอกหลอดก็ดันน้ำให้เข้าไปในหลอด สูงกว่าระดับน้ำที่จุ่มลงข้างล่างหลายฟุต นี่เป็นข้อพิสูจน์ให้รู้เห็นง่ายว่าลมอากาศมีน้ำหนักจริง หาไม่ที่ไหนน้ำจะขึ้นไปสู่หลอดนั้นได้เล่า ?"

ถัดจากการทดลองวิธีหลอด "ซีฟง" นี้แล้ว มงเซียร์ฮูแบงได้เอาหลอดแก้วอีกสองหลอด, หลอดหนึ่งท่านสูบลมออกหมด แต่อีกหลอดหนึ่งนั้นท่านไม่สูบออกเลย แล้วท่านเอาใยสำลีสอดเข้าไปในหลอดทั้งสองนั้น ณ ทันใดนั้นสำลีในหลอดที่สูบลมออกแล้วก็ตกลงมายังก้นหลอดรวดเร็วราวกับเป็นก้อนหินหรือก้อนเหล็กที่หนักๆ แต่ส่วนใยสำลีในหลอดที่ยังมีลมอากาศปรกติอยู่ก็ค่อยๆ ตกลงไปค่อยๆ ลดลงไปอย่างช้าๆ เพราะลมในหลอดนั้นเหนี่ยวรั้งใยสำลีมิให้ตกลงมายังก้นได้โดยเร็ว.

ต่อมาท่านฮูแบงได้เอาน้ำใส่ลงในหลอดแก้วปลายตัน ซึ่งสูบลมออกแล้ว พอท่านคว่ำหลอดนั้นลงน้ำที่อยู่ในหลอดก็ตกลงมากระ

ทบปลายหลอดแตกกระจายไปหมดในทันที เพราะสู้น้ำหนักของน้ำที่ตกลงมาแรง ๆ ไม่ได้ ถ้าหากว่าได้มีลมเป็นปรกติอยู่ในหลอดนั้น ลมนั่นคงเหนี่ยวรั้งให้น้ำนั่นตกลงมาแต่ช้า ๆ ปลายหลอดคงไม่แตกกระจายเป็นแน่.

แต่นั้นไปท่านอู่แบงได้ทดลองฟองแก้วให้ราชทูตดู ก็อแสดงให้เห็นฟองแก้วบวม ๆ นั้น ซึ่งตามธรรมดาแต่เพียงบีบด้วยนิ้วก็ละเอียดเป็นผงทันทีไม่มีชิ้นเหลือเลย จะจับก็ได้ไม่ต้องกลัวจะบาดมือ เพราะเป็นผงละเอียดเสียแล้ว แต่ถ้ามีน้ำอัดเต็มอยู่ในฟองแล้วก็กลับแข็งเท่ากับเหล็กก้อนหนึ่งถึงจะทุบด้วยฆ้อนแรง ๆ ก็ไม่แตก เพราะแรงน้ำข้างในฟองรับอยู่แน่น ท่านราชทูตได้แสดงความพอใจในวิธีทดลองนี้เป็นอย่างยิ่ง ถึงกับขอทุบเอง, บีเองก็แตกและไม่แตกดุจเดียวกันกับเมื่อมงเซียร์อู่แบงทำเอง, บีเองเหมือนกัน.

ครั้นแล้วมงเซียร์อู่แบง ก็ทำการทดลองด้วยปรอทให้ท่านราชทูตดูต่อไป .ก็ยิ่งทำความเข้าใจของท่านราชทูตในเรื่องลมอากาศมีน้ำหนักและมีแรงดันนั้นให้ยิ่งกระจ่างชัดขึ้นเป็นอันมาก.

ในวันที่มงเซียร์อู่แบงมาทำการทดลองให้ท่านราชทูตดูนั้นเมอิญมาตามแปร์โรด์ ภรรยาของนายช่างหลอมแก้วที่โรงหลอมแก้วและเครื่องลายครามต่าง ๆ ที่เมืองออร์เลอังส์ได้มาพร้อมกันกับมงเซียร์อู่แบงที่ตำหนักนั้นด้วย และท่านอัครราชทูตเมื่อได้แลเห็นนางคนนั้น

ท่านก็จำได้ทันที เพราะตอนเมื่อท่านได้ผ่านเมืองออร์เลอังส์ก่อนและเจ้าเมืองออร์เลอังส์ได้พาท่านไปชมโรงลายคราม และโรงหลอมเครื่องแก้วซึ่งสามีของนางแปร์โรต์นั้นเป็นเจ้าของ ณ ทันใดนั้นท่านอัครราชทูตจึงได้ทักทายนางแปร์โรต์ว่า "อ๋อดีแล้ว ท่านพานางลายครามมาด้วย ดีจริง" ขณะนั้นพวกในที่ประชุมต่างก็แปลกใจไม่น้อย ในคำทักทายของอัครราชทูต เพราะต่างคนต่างยังไม่รู้ว่าท่านราชทูตเคยไปดูโรงลายครามออร์เลอังส์ของนางแปร์โรต์มาแล้ว ท่านอัครราชทูตเห็นความตื่นอัศจรรย์ของท่วนเหล่านั้นท่านจึงตัดสงสัยว่า "ท่านอย่าพึงตกตะลึงถึงที่เราเรียกชื่อนางคนนี้ว่านางลายคราม แท้จริงเราเรียกท่านดังนี้ เพราะเรารู้อยู่ดีบดีว่าท่านมาแต่โรงลายครามเมืองออร์เลอังส์ เรายังจำได้" เมื่อหายตะลึงในการที่ราชทูตทักคนแม่นดังนี้แล้ว ต่างก็ได้สนทนาปราศรัยถึงเรื่องเครื่องแก้วเครื่องลายครามต่อไป.

ส่วนท่านอุปทูต ซึ่งข้าพเจ้าเคยบอกแล้วหลายหนเหมือนกันว่าเป็นคนพูดตรงไปตรงมา ในระหว่างเวลาสนทนานั้นท่านก็เปรียบเทียบความเป็นไปในเมืองฝรั่งเศสกับเมืองจีน ซึ่งท่านเคยไปมาแต่ก่อนว่า "ฝ่ายข้างพวกจีนนั้นเมื่อรับรองทูตานุทูตแห่งต่างประเทศท่านก็รับรองเป็นอย่างดีสมเกียรติยศแห่งราชทูตของประเทศใหญ่ทุกประการ แต่

ถึงกระนั้นเขายังเป็นรองพวกฝรั่งเศสมาก ส่วนวิธีเลี้ยงนั้นข้างฝ่ายจีนจัดอาหารมากอย่างกว่าพวกฝรั่งเศสจริง แต่การแต่งบ้านแต่งเรือนที่พักของราชทูตด้วยเครื่องแก้วเครื่องลายครามและอื่น ๆ ซึ่งเขาเป็นผู้มีชื่อในทางนั้นมาแต่ไหนแต่ไรก็ดี เขายังสู้ชาวฝรั่งเศสไม่ได้ เหตุที่เป็นดังนี้ไม่มีปัญหาอะไรคงเป็นเพราะฝีมือช่างของชาวเมืองจีน สู้ฝีมือของชาวเมืองฝรั่งเศสไม่ได้นั่นเอง ด้วยว่าถ้าเขามีของดีมากน้อยเพียงไร เขาคงต้องการอวดให้คนต่างประเทศดูเป็นแน่"

บทที่ ๔๙

ราชทูตเริ่มเดินทางไปเที่ยวดูมณฑลฟรังดร์ข้างฝ่ายเหนือ

รุ่งขึ้นวันหลังเจ้าพนักงานฝ่ายกรมวังชื่อมงเซียร์เดอลาญี ได้เข้ามาหาราชทูตกล่าวว่า "บัดนี้ทรงพระปรารภถึงเจ้าคุณซึ่งเป็นคนมาแต่เมืองร้อน เกรงว่าจะกลัวหนาวกว่าคนในพื้นบ้านเมืองหนาวเป็นธรรมดา และเวลานี้ก็เกือบถึงเวลาที่ท่านจะออกไปเที่ยวหัวเมืองฝ่ายข้างเหนือ ซึ่งเป็นประเทศหนาวกว่ามณฑลอื่น ๆ ในเมืองฝรั่งเศส พระองค์ทรงพระปริวิตกว่า ถ้าจะไม่พระราชทานเสื้อสำหรับป้องกัน

หนาวไว้ก่อน จะเป็นการเสิน่เล่ออันมิบังควรกับพระปรีชาญาณ เพราะเหตุฉะนี้พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งใช้ให้ข้าพเจ้านำเอาเสื้อกันหนาว ๖ ตัว กับหมวกอีก ๖ ใบมาพระราชทานท่านอัครราชทูต, อุปทูต, ตรีทูตคนละสองตัวกับหมวกคนละสองใบ เสื้อเหล่านั้นเป็นเสื้อล้วนพื้นไหมแกมทองก็มี และไหมแกมเงินก็มี ทั้งเป็นเสื้อยศและเสื้อหนาวรวมอยู่ในตัว อธิบาย คือเป็นเสื้อยศ เพราะพื้นสิ่งที่ใช้เป็นของดีล้วนแล้วด้วยไหมกับเงินและทอง แต่ก็เป็นเสื้อหนาวด้วย เพราะนอกจากนั้นยังมีขนสัตว์ แฮร์มิน คือหนังอีเหนชนิดหนึ่งอีกด้วย สำหรับจะกันหนาวได้.

พอราชทูตได้รับเสื้อกับหมวกพระราชทานนั้นแล้วท่านถามทันทีว่า:— "เดี๋ยวนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประทับอยู่ที่ใด?" ก็ได้รับคำตอบว่า "ทรงประทับอยู่ที่พระราชสำนักฟงแตนโบล" ท่านราชทูตถามต่อไปว่า "พระราชสำนักนั้นตั้งอยู่ตรงทิศใด ?" พอเจ้าพนักงานบอก ทันใดนั้นท่านอัครราชทูต อุปทูต ตรีทูต ต่างก็หันหน้าไปทางนั้น แล้วหมอบลงไปถวายบังคมสามครั้ง ดูประดุจหนึ่งว่าพระองค์ทรงสถิตอยู่จำเพาะหน้าของท่าน แล้วท่านก็หันมาแสดงความขอบใจต่อเจ้าพนักงานผู้นำเสื้อและหมวกมาพระราชทานนั้นด้วย และเมื่อเจ้าพนักงานจะลากลับไป ท่านราชทูตยังเชื้อเชิญให้อยู่รับประทานอาหารด้วยกัน และวันนั้นนายช่างวาดเขียนชื่อเลอบรึง ซึ่ง

ได้กล่าวถึงมาก่อน ในตอนว่าด้วยพระราชวังแวร์ซายส์นั่นก็ได้อยู่รับประทานอาหารกับด้วยท่านราชทูตเหมือนกัน.

พอถึงวันจันทร์ที่ ๑๕ เดือนตุลาคม คณะราชทูตสยามได้เริ่มเดินทางออกไปเที่ยวตามหัวเมือง ตอนกลางวันวันนั้น ท่านได้พักรับประทานอาหารที่แชงด์เดอนส์ ซึ่งเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งเพราะเป็นที่ฝังศพพระมหากษัตริย์ฝรั่งเศสตั้งแต่ดึกดำบรรพ์หลายร้อยปีมา.

เมื่อกล่าวว่าแชงด์เดอนส์ ก็เนื่องจากท่านสังฆราชองค์แรกซึ่งได้มาสอนพระศาสนาคริสตังแก่ชาวเมืองฝรั่งเศส ที่ละแวกเมืองปารีส ทุกวันนี้ศพของท่านก็ยังฝังอยู่ในพระอารามแชงด์เดอนส์นั่นเอง เว้นแต่แขนของท่านข้างหนึ่งซึ่งสันโตปาปาเออเคลังที่ ๓ ได้ทรงนำไปที่กรุงโรม.

ถึงว่าราชทูตได้พักที่แชงด์เดอนส์เพียงตอนกลางวันเท่านั้น ก็ยังได้อุตส่าห์ ไปดูสิ่งของที่ฝังพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสองค์ก่อน ๆ และของที่ผมอยู่ประณีตบรรจง ซึ่งมีอยู่ชุกชุมในโบสถ์วัดแชงด์เดอนส์นั่น. ของประณีตต่าง ๆ เก็บรักษาไว้เป็นที่ระลึกแห่งสมัยโบราณนั้นท่านราชทูตก็ได้ดูด้วย เป็นต้นว่าเครื่องแก้วเพชรพลอยต่าง ๆ ซึ่งพระราชาองค์ก่อน ๆ และสัปบุรุษใจศรัทธาได้ถวายวัดนั่น แต่ท่านได้ดูด้วยความเจาะจงเป็นต้นก็คือ อนุสาวรีย์ที่ฝังพระศพของพระราชา.

ในบรรดาอนุสาวรีย์ที่ท่านได้แสดงความพอใจอยากดูมากกว่าอนุสาวรีย์อื่น ๆ นั่นคืออนุสาวรีย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฟรังซัวส์ที่ ๑ ซึ่งแวดล้อมไปด้วยรูปนักรบในสมัยของพระองค์กำลังออกสนามทำสงครามกับราชศัตรูของพระองค์

นอกนั้นท่านยังได้สังเกตอนุสาวรีย์ ซึ่งทรงรับสั่งให้สร้างอุทิศแก่จอมพล เดอคูแรน ซึ่งได้มีความชอบทำคุณแก่ประเทศฝรั่งเศสอย่างสลักสำคัญ และซึ่งพึ่งสำเร็จลงใหม่ ๆ. เมื่อราชทูตได้เห็นความงามวิจิตรบรรจง และที่ตั้งอนุสาวรีย์ของท่านจอมพลเดอคูแรนนั้น ท่านได้กล่าวว่า:— "พระองค์ไม่จำเพาะแต่ทรงชุบเลี้ยง และโปรดประทานยศบรรดาศักดิ์แก่ผู้ที่ยังอยู่ สำหรับใช้จำเพาะพระพักตร์ของพระองค์เท่านั้น ถึงผู้ที่ล่วงลับแล้วทำคุณอะไรแก่พระองค์ไม่ได้แล้ว พระองค์ก็ยังทรงอุปถัมภ์บำรุงให้ชื่อเสียงคงอยู่เป็นที่เคารพนับถือของชาวชนเป็นอันมากอีกสืบกาลนาน ฉะนี้ไม่เป็นที่อัศจรรย์เลยที่บรรดาอาณาประชาชนทั่วไปได้พากันยินดี ถวายชีวิตอุทิศแก่ชาติบ้านเมืองและพระมหากษัตริย์ เพราะต่างรู้สึกเต็มเปี่ยมอยู่ในทรวงอกว่า เป็นหรือตายพระองค์คงไม่ทรงลืม คงทรงระลึกถึงคุณความดีของตน ๆ อยู่เสมอ ฉะนี้พระองค์จึงเป็นพระราชาซึ่งทรงชัยชำนะอยู่เสมอมิได้ขาด"

เมื่อพูดดังนี้แล้วก็หมดเวลา ท่านราชทูตอำลาพระสังฆเนติกคิน ซึ่งเป็นคณะทรับหน้าที่เฝ้ารักษาพระอารามนั้น แล้วก็พา

เดินตรอบวัด ดูแล้วดูอีกว่าใหญ่โตงามสักปานใด แล้วท่านก็ขึ้นรถ
ตั้งต้นเดินทางใหม่ต่อไป และเย็นวันนั้นได้ไปพักแรมค้นอยู่ที่เมือง
เล็ก ๆ แห่งหนึ่ง เรียกว่าโบมง.

บทที่ ๕๐

ระยะทางจากเมืองแซงต์เดอนีส์
ถึงเมืองอาเมียงส์.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ ราชทูตได้ไปรับประทานอาหารกลางวันที่ตำบล
แห่งหนึ่งเรียกว่า ก็เลย์ แล้วตอนเย็นก็ไปนอนที่ชนบทย่อม ๆ อีก
แห่งหนึ่งเรียกว่า โบน ทั้งสองแห่งนี้ชาวเมืองพากันมาต้อนรับราชทูต
เป็นขบวนเรียบร้อยราวกับขบวนทหารก็ว่าได้ ราชทูตได้ค้างแรมที่
นครหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นมงเซียร์เดอเมนาร์ดผู้พิพากษาได้มาคำนับราชทูต
ด้วยใจไม่น้อยเลย เพราะท่านเดอเมนาร์ดคนนี้เป็นญาติอันสนิทของท่าน
เสนาบดี เดอเซเญอเล ซึ่งเป็นธุระมากกว่าเสนาบดีกระทรวงอื่นใน
การที่จะสมานมิตรไมตรี ในระหว่างสยามและกรุงฝรั่งเศสให้มั่นคง
สำเร็จ

ในวันเดียวกันคือวันที่ ๑๖ กุฎาคมนั้น ราชทูตได้ไปค้างคืนอยู่ที่เมืองเบรอเลย์ ซึ่งเป็นเมืองย่อม ๆ ในมณฑลอร์มังดี, เมืองนี้แต่เดิมมาเป็นของอังกฤษ แล้วภายหลังอังกฤษขายให้แก่สมเด็จพระเจ้าฟิลิปโอคัสต์ ก็เลยตกเป็นของฝรั่งเศสแต่นั้นมา.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๗ ราชทูตไปพักอยู่ที่ "ชาโต" ของมงเซียร์เดแซร์โต ซึ่งเป็นลูกเขยของพระนมแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ บ้าน "ชาโต" นั้นราชทูตพอใจมาก ว่าเป็นชาโตอย่างงดงามน่าอยู่จริง ๆ แต่อาศัยเหตุที่ท่านจะพักอยู่นานไม่ได้ต้องรีบเดินทางไป ท่านจึงได้ออกแต่ในวันนั้นเอง สำหรับไปยังเมืองฮาเมียงส์ ซึ่งเป็นเมืองใหญ่อยู่รายทางที่จะขึ้นไปข้างเหนือ. ในเย็นวันนั้นราชทูตได้ถึงเมืองฮาเมียงส์ และเวลาท่านไปถึงนั้นบรรดากรมการขุนนางข้าราชการและพลเมืองที่สำคัญ ๆ ต่างได้ออกมาต้อนรับเป็นรบวนล้นใส่เสื้อแดงถือดาบเป็นทหารทั้งนั้น พอเหยียบประตูเมืองก็ได้ยินเสียงปืนใหญ่ ๒๐ นัดตามพระราชกำหนดของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อทำความเคารพต่อคณะราชทูตสยามนั้น.

แต่ประตูเมืองถึงที่พักรองราชทูต พวกที่ออกมาต้อนรับนั้นได้เดินทางเป็นกระบวนแห่แล้วต่างก็กลับ เป็นเสร็จการต้อนรับสำหรับวันนั้น แต่รุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ กระบวนแห่ได้มารับราชทูตยังที่พักแล้วได้แห่ท่านไปดูโบสถ์ใหญ่. บรรดาพระสงฆ์ทั้งหลายได้ออกมาต้อนรับ

ราชทูตถึงที่ประตูโบสถ์แล้วได้พาเข้าไปข้างในถึงพระแท่นใหญ่ พอดูอะไรต่ออะไรตามสมควรแก่เวลาแล้ว ราชทูตก็ได้ไปเยี่ยมเยือนท่านสังฆราช ครั้นเยี่ยมท่านสังฆราชเสร็จแล้ว ท่านราชทูตยังติดใจอยากจะดูวัดนั้นอีก เพราะเป็นวัดที่สวยงดงามที่สุดวัดหนึ่งในโลก ท่านก็ขอโอกาสกลับไปชมเป็นพิเศษอีกต่อหนึ่ง แต่เดิมได้ตกลงกันว่าออกจากเมืองอาเมียงส์นั้น จะนำท่านราชทูตตรงไปยังเมืองอาราส ซึ่งเป็นที่ว่าการมณฑลอาร์ตัวส์ แต่ทำไม่ได้ตามตกลงนั้น เพราะฤดูนั้นเป็นฤดูหนาวฝนตกเรื่อย ถนนหนทางเลยกลับกลายเป็นโคลนเลน เป็นที่หลุมที่ดอนเปรอะเปื้อนจนใช้ไม่ได้ ตกลงเปลี่ยนความคิดเดิมแทนที่จะตรงไปเมืองอาราส ก็เป็นแต่เพียงไปพักอยู่ที่เมืองดูรดังที่เป็นเมืองเล็ก ๆ อยู่ในระหว่าง ๒ เมืองใหญ่. แต่ถึงเป็นเมืองย่อมๆ ดังนั้นชาวเมืองดูรดังก็ไม่ยอมแพ้ชาวเมืองใหญ่ ๆ ในการต้อนรับทูต พอคณะราชทูตมาถึง กองทหารสมัครคือพลเมืองดูรดังนั้นเองได้ออกมารับราชทูตเป็นขบวนแห่เหมือนที่อื่น และได้ยิงปืนใหญ่ปืนเล็กเสียงสนั่นเป็นการเอิกเกริกเหมือนหนึ่งเมืองมีทหารประจำรักษาอยู่โดยธรรมดา. แท้จริงแม้ชาวเมืองจะไม่ทำการรับรองให้ใหญ่โตถึงเพียงนี้ก็คงไม่มีใครถือเป็นแน่. แต่เมื่อเขามีแก่ใจกระทำให้ถึงขนาดดังนี้ก็ควรได้รับความชมเชยเป็นพิเศษด้วย เพราะเมื่อผู้น้อยทำหน้าที่ของผู้ใหญ่ได้ดีเท่าผู้ใหญ่แล้ว ก็น่าชมเชยผู้น้อยนั้นยิ่งกว่าผู้ใหญ่เสียอีก

เรือนได้เกิดขึ้นอีกตามชนบทเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกแห่งหนึ่งเรียกว่าซาแบร์ ที่ชนบทนั้นสุดที่พักคนเดินทางก็ไม่มี มีแต่เพียงโรงม้าสำหรับเปลี่ยนม้าที่ลากรถเมล์เท่านั้น ถึงกระนั้นชาวชนบทนั้นยังได้ช่วยกันจัดการเลี้ยงโต๊ะราชทูตอย่างสง่าผ่าเผย และเลี้ยงกันในโรงม้านั้นด้วยซ้ำ แต่ก็ไม่มีใครอาจรู้ได้ว่าเป็นโรงม้าหรือโรงรับแขกเพราะชาวชนบทได้ตกแต่งประดับประดาจนเปลี่ยนรูปโรงม้าหมด ให้น่ากว่าเป็นสโมสรพิเศษของขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่ ไม่มีเค้าเป็นโรงม้าเหลืออยู่เลย.

บทที่ ๕๑

ราชทูตดำเนินไปถึงเมืองอาราส

พออกจากที่ค่ำนั้นแล้ว ราชทูตก็มุ่งดำเนินทางตรงไปยังเมืองอาราส ซึ่งเป็นว่าการมณฑลอาร์ตัวส์ อันตั้งอยู่บนแม่น้ำสการ์ป และเป็นเมืองหน้าศึก มีป้อมคูประตูหอรบครบตามธรรมเนียมพิชัยสงคราม. พอราชทูตเกือบจะถึงเมืองมีทหารม้า ๑๒ กอง ออกมาต้อนรับถึงนอกเมือง. ตามทางเข้าเมืองมีพลทหารราบยืนเรียงรายอยู่ตลอดทาง และเมื่อราชทูตเดินผ่านหน้าแถวไป ต่างก็คำนับด้วยเอาปลายหอกลง, ส่วนราชทูตก็รับคำนับข้างนั้นข้างนี้ไม่มีเวลาว่างเลย เพราะข้างต่างมีทหารตั้งวันทิยาวุธก็ต้องจำเป็นรับคำนับ, ข้างบนตามช่องหน้าต่างก็มีแหม่มเป็นต้น โบกผ้าเช็ดหน้าเป็นที่แสดง

การต้อนรับ ก็ต้องจำเป็นรับคำนับทางนี้ด้วย, เลยต้องแหงนๆ ก้มๆ รับคำนับเขาเรื่อยตลอดหนทางมา.

พอรถราชทูตย่างเข้าไปสู่ธรณีประตูเมือง บรรดาพระสงฆ์ตามวัดวาอารามทั้งหลายในเมืองอาราสนั้น ต่างก็ให้ศิษย์ของตน ๆ ขึ้นตีระฆังเล็กใหญ่เสียงออกแซ่สนั่นเอิกเกริกโกลาหล และในโอกาสนั้นระฆังใบใหญ่มหึมา ซึ่งชาวบ้านตั้งฉายาเรียกกันว่า "ลาชัวเยอส์" (แปลว่า "แม่บันเทิง" ค่าที่ตีได้แต่จำเพาะต่อเมื่อมีการมหาศุภมงคลซึ่งเป็นที่ยินดีทั่วหน้ากัน) ก็ได้มีผู้ตีให้อุโฆษณาการด้วยกระแสเสียงอันน่าบันเทิงของตน พร้อมกับสรรพสำเนียงเก่งก่างหง่างเหง่งแห่งระฆังเล็กใหญ่ทั้งหลายอื่น ๆ ที่มีอยู่ทุกพระอารามในเมืองอาราสนั้น.

เมื่อทหารม้าซึ่งออกไปต้อนรับราชทูตนอกเมือง ได้นำทางราชทูตมาถึงประตูเมืองแล้ว ทหารกองต่าง ๆ ในเมืองก็ยืนแหวกทางให้กระบวนรถราชทูตผ่านไปตรงกลาง ดังนี้ ตั้งแต่ประตูเมืองจนถึงประตูที่พักของท่านราชทูต และที่ประตูนั้นท่านเลอกงต์เดอวิลเนิฟก็กระทำคำนับปราศรัย เชื้อเชิญราชทูตให้ลงจากรถ แล้วนำขึ้นไปถึงห้องที่พักข้างในพร้อมกันกับท่านสตอร์ฟ เจ้าพนักงานกรมประจำแขกเมือง แล้วก็ได้ลงมือสนทนาปราศรัยกันในระหว่างเวลาที่คอยพวกกรมการนคราภิบาลมณฑลอาร์ตัวส์จะเข้ามาถึง สิ่งที่ราชทูตแสดงความกังวลอยากรู้ทันทีนั้น คือเมืองอาราสจะเป็นเมืองใหญ่โตสักเพียงไหน?มีครอบครัวพลเมืองสักเท่าไร?มีรูปสัฐณานเป็นอย่างไร?

ขณะที่ท่านราชทูตกับท่านเหล่านั้น ยังกำลังสนทนากันด้วยเรื่องเมืองอาราสอยู่นั้น ท่านเจ้าอธิการพระอารามของคณะเยซวิตในเมืองนั้นได้มาแสดงความเคารพและความขอบพระเดชพระคุณในการที่พระเจ้ากรุงสยามทรงชุบเลี้ยงท่านบาดหลวงเยซวิตคณะของตน ด้วยพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้น ท่านอัครราชทูตตอบว่า:— "เทาที่พระองค์ทรงเลี้ยงนั้นยังน้อยนัก, พระองค์มีพระราชประสงค์จะทรงชุบเลี้ยงให้มากยิ่งกว่านี้อีกสองเท่าสามเท่า, ขอคุณพ่อได้เป็นภาระช่วยชี้แจงอธิบายตามราชประสงค์อันนี้กับหัวหน้าของคณะเยซวิตทั้งหลาย เพื่อท่านจะมิได้มีความรังเกียจ และจะได้จัดการเผดียงสงฆ์ใจศรัทธาอื่น ๆ ส่งไปยังเมืองไทยเป็นลำดับต่อ ๆ กันไปเทอญ"

เมื่อปรารภกันถึงเรื่องบาดหลวงอยู่ก็พอดีวรรมการเมืองมาถึง ราชทูตก็ลุกขึ้นจากเก้าอี้ที่นั่ง แล้วก็แสดงความเคารพตามขนบธรรมเนียมบ้านเมืองไทยเขา แล้วท่านปาลิซงแด็งกูรต์สมาชิกแห่งมณฑลสภาและสมาชิกผู้แทนคณะไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของมณฑลอาร์ตัวส์ ที่ประชุมรัฐสภาใหญ่ในกรุงหลวงก็ได้กล่าวสุนทรพจน์ขึ้นว่า:—

ท่านราชทูตทั้งหลาย อันว่าเมืองอาราสนี้ พลเมืองมีชื่อว่าเป็นคนสัตย์ซื่อถือความจงรักภักดีต่อเจ้านายเหนือตน มีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นอย่างเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ ไม่มีเงาแห่งความตำหนิติเตียนเลยแต่ไหนแต่ไรมา. ทรงรับสั่งให้ทำประการใด ก็เป็นอันกระทำ

ประการนั้นจนสุดกำลัง. ก็บัดนี้เล่าทรงรับสั่งให้ข้าพเจ้าทั้งหลายชาวชนพลเมืองอาราสกระทำการต้อนรับ และบำรุงเลี้ยงดูท่านราชทูตสยามอย่างเต็มที่ ข้าพเจ้าทั้งหลายจะไม่ยินดีกระทำปฏิสันถารต้อนรับท่านเจ้าคุณด้วยเต็มความสามารถอย่างไรได้ แต่ข้าพเจ้ามาเกรงว่าแม้จะต้อนรับให้สุดความสามารถของข้าพเจ้าทั้งหลาย ก็ยังหาได้เพียงพอกับเกียรติยศและบุญบารมีของเจ้าคุณราชทูตทั้งหลายไม่ และสำมหาอะไรกับบุญบารมีของพระมหากษัตราธิราชทั้งสองพระนครซึ่งเป็นต้นเหตุให้เจ้าคุณและข้าพเจ้าได้มีโอกาสอันประเสริฐที่จะพบปะซึ่งกันและกันในกาลบัดนี้เล่า ถึงจะพากเพียรจนสุดกำลังก็คงรับรองไม่สมพระเกียรติยศของพระมหากษัตราธิราชทั้งสองพระนครเป็นแน่ แต่กระนั้นก็ดีข้าพเจ้าทั้งหลายยินดีแสดงความเคารพนับถือต่อท่านเจ้าคุณจนสุดความสามารถ จะบกพร่องประการใดก็แล้วแต่เจ้าคุณจะมีความเมตตากรุณาแก่ข้าพเจ้าทั้งหลายข้างหนึ่ง และแล้วแต่ทั้งสองพระมหากษัตริย์จะทรงพระเมตตาอีกข้างหนึ่ง.

อันว่าพระบารมีของพระมหากษัตริย์ ฝ่ายประเทศฝรั่งเศสนี้ปรากฏอยู่ชัดดุจเดียวกับพระคุณานุคุณของพระอาทิตย์ ซึ่งพระองค์ทรงเลือกเป็นศุภนิมิตร เครื่องหมายแห่งพระเดชานุภาพของพระองค์กล่าว คือ ทรงแผ่พระคุณแก่คนทั่วไปไม่เลือกหน้า ให้ต่างอุ่นอกอุ่นใจเกิดผลประโยชน์อันสมควรแก่ชีวิตแห่งตน, ทรงแผ่พระรัศมีให้รุ่งโรจน์ชัชวาลทั่วขอบจักรวาฬ, ทรงแผดแสงกล้าให้อริราชศัตรู

หมู่ไพรีทั้งหลายสยดสยองพระเดชานุภาพทั่วทุกหมู่เหล่า สมควรอย่างยิ่งที่พระองค์ได้ทรงเลือกหาดวงทินกรเป็นศุภนิมิต เครื่องหมายสำหรับพระองค์.

ฝ่ายข้างพระเจ้าแผ่นดินสยามเล่า พระองค์ก็กอร์ปด้วยพระญาณวิถีอันสุขุมคัมภีรภาพเป็นมหัศจรรย์ดุจเดียวกัน ด้วยว่าถึงแม้นพระองค์ทรงสถิตอยู่ในประเทศห่างไกลจนสุดโลกข้างบุรพทิศนั้นก็ดี พระองค์ยังทรงสอดส่องเล็งแลเห็น ในพระอภินิหารของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ถึงกับทรงส่งบรรดาเจ้าคุณทั้งหลายให้มาเชยชมพระบารมีต่างพระเนตรพระกรรณ ส่วนเจ้าคุณทั้งหลายเล่าในทุกวันนี้ ถ้าจะเปรียบก็คล้ายกับสมเด็จพระราชินีแห่งประเทศสะบาในสมัยโบราณ ซึ่งเมื่อได้ทรงสดับข่าวเล่าลือพระเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้าสะโลมนมหาราชเจ้าแล้ว ก็ได้เสด็จมาเยี่ยมเยือนสมเด็จพระเจ้าสะโลมนมหาราชจนถึงที่พระนครหลวงด้วยพระองค์เอง เพื่อจะใคร่ทรงทราบว่าคำเล่าลือนั้นจะมีมูลแห่งความจริงสักเท่าใด ครั้นได้มาแลเห็นด้วยพระองค์เองเข้าฉะนี้แล้ว ก็กลับทรงประหลาดพระทัยโดยที่คำเล่าลือนั้น ยังบกพร่องกว่าพระเกียรติคุณที่เป็นจริงเสียอีก พระองค์ราชินีได้แต่ทรงเปล่งพระอุทานวาจาว่า:- "เดิมเมื่อได้ยินใครต่อใครสรรเสริญพระบารมีคุณของสมเด็จพระเจ้าสะโลมนมหาราช ว่าพระองค์ทรงพระเกียรติคุณประเสริฐเหลือล้น ข้าพเจ้า

ยังเคลือบแคลงสงสัยอยู่แต่ครั้นมาได้ยินกับหูรู้กับตาเข้าเองดี กลับรู้สึกว่าคำเล่าลือกันมาแต่เดิมนั้นยังไม่พอเพียง กับพระเกียรติคุณที่เป็นจริงเสียอีก ที่จริงพระเกียรติคุณของพระเจ้าสะโตมนมหาราชมากเหลือล้นพ้นที่จะสรรเสริญให้สิ้นสุดได้"

สมัยเดียวนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่๑๔ก็ควรนับว่าเป็นพระเจ้าสะโตมนมาสมภพอีกคราวหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงมีความหวังใจเป็นอันมั่นคงว่าเมื่อเจ้าคุณได้ชมเชยบุญบารมี ของพระองค์ซึ่งมีปรากฏประจักษ์อยู่เฉพาะหน้าเจ้าคุณในประเทศฝรั่งเศสนี้ เช่นที่พระราชวังต่างๆของพระองค์ ที่กระทรวงทหารบกทหารเรือของพระองค์ ที่ประเทศราชต่างๆ ซึ่งพระองค์ได้รวบรวมกับประเทศของพระองค์,ที่เมืองหน้าด่านต่างๆ ซึ่งพระองค์ได้ทรงสถาปนาให้เป็นเมืองมั่นคงถาวรไม่กลัวเกรงอริราชไพรี, ที่พระกิริยาอาการของพระองค์อยู่ทุกเมื่อแล้ว บรรดาท่านเจ้าคุณทูตานุทูตทั้งหลายทั้งปวงคงรู้สึกในใจประดุจหนึ่งพระนางเจ้าราชินีเมืองสะบาว่าคำเล่าลือสรรเสริญพระบารมีของพระองค์ยังหาบริบูรณ์ไม่ ดูยังบกพร่องกว่าความเป็นจริงแท้อีกมากมายนัก ถึงคำเล่าลือจะสรรเสริญพระองค์เท่าใด เกียรติคุณของพระองค์ที่ควรจะสรรเสริญให้ยิ่งกว่านั้นยังมีอีกเป็นอันมาก ถ้าใครมิได้เห็นด้วยนัยน์ตาตนเองแล้ว ก็เป็นเหลือวิสัยที่จะเชื่อถือว่าเป็นจริงได้แค่ครั้นได้มาแลเห็นเหมือนเจ้าคุณทั้งหลายแล้วไซร้ จึงเป็นอันเชื่อ

แน่อยู่ทุกคำและยังกลับซ้ำรู้สึกว่าคำเยินยอยศเกียรติ ของพระองค์ซึ่งลือไปในนานาประเทศยังหย่อนจากความเป็นจริงอีกมาก เป็นโชคอันประเสริฐของเจ้าคุณราชทูตที่ได้มีโอกาสมาชมเชยพระบารมีด้วยนัยน์ตาเช่นนี้ และข้าพเจ้าทั้งหลายขอรวมน้ำใจยินดีของข้าพเจ้ากับความยินดีของเจ้าคุณด้วย."

เมื่อท่านปาลิซงแต็งกูรต์ ได้กล่าวคำต้อนรับฉะนี้แล้ว เจ้าคุณอัครราชทูตได้ตอบแทนคณะราชทูตทั้งหลายว่า:- "โอกาสนี้ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้สึกขอบใจท่านเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งท่านชวนให้ข้าพเจ้าทั้งหลายชาวสยามนี้ชมเชยพระราชกฤษฎาภินิหาร บุญบารมีของสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ข้าพเจ้าขอแถลงให้ท่านทราบว่า แท้จริงพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ทรงรู้สึกและทรงชมเชยมานมนานแล้ว พระองค์มีพระราชประสงค์มานานแล้วว่า จะกระทำดุจเดียวกับพระนางเจ้าราชินีเมืองสะบา ได้กระทำต่อองค์สมเด็จพระราชาสะโลมน หากว่ากระทำให้สำเร็จสมตามพระราชประสงค์ไม่ได้ด้วยอุปสัคหลายประการ แต่เมื่อพระองค์เสด็จมาไม่ได้ด้วยพระองค์เองแล้ว พระองค์จึงทรงเลือกตั้งข้าราชการชั้นสูง มาแทนพระองค์เมื่อปีกลาย แต่ก็หาได้ถึงเมืองฝรั่งเศสไม่ เข้าใจว่าเป็นอันตรายเสียกลางทางในทะเลแถบอาฟริกาใต้ แต่กระนั้นพระองค์ก็ยังไม่สิ้นความมุ่งหมายในพระราชหฤทัย ยังซ้ำทรงเลือกตั้งข้าพเจ้าทั้งหลายบรรดา

คนไทยซึ่งอยู่ในที่นี้ ให้เข้ามาชมเชยพระบารมีแทนคณะทูตานุทูตชุดก่อนนั้นแต่หาใช่ส่งมาจำเพาะเพื่อจะทำไมตรี การค้าขายในระวางกันและกันไม่ พระราชประสงค์ซึ่งเป็นส่วนสำคัญก็เพื่อจะให้มาฟังเกียรติศักดิ์เกียรติคุณของพระองค์ว่ามากน้อยถึงเพียงไหน เพื่อจะได้นำไปกราบทูลให้พระองค์ทรงทราบ เป็นรายละเอียดทุกอย่างทุกประการ พระองค์ทรงพระประสงค์อยู่อย่างเดียว คือทรงปรารถนายากกระทำความมิตรไมตรีภาพในระวางพระองค์ และองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินประเทศฝรั่งเศสได้สนิทสนมฉันเท่านั้น"

คำตอบของเจ้าคุณอัครราชทูตนี้ เป็นพยานให้คนในที่ประชุมนั้นรู้เห็นว่า ถึงท่านเป็นคนไทยมาแต่เมืองไกล ภาษาฝรั่งเศสท่านฟังออกพอรู้พอเข้าใจเป็นแน่, ถ้าหาไม่ที่ไหนท่านจะเปรียบการมาเยี่ยมเยือนของพระนางราชินีแห่งเมืองสะบากับการมาเมืองฝรั่งเศสของท่านได้สนิทสนมดี ให้เป็นที่เข้าใจว่าท่านหาได้มาเพื่อการค้าขายอย่างธรรมดาราษฎรในเมืองอื่นไม่ ท่านมาเหมือนพระนางเจ้าราชินีเมืองสะบานั้น สำหรับจะได้รู้จะได้เห็นของน่ารู้น่าเห็นเท่านั้น

พอกรมการออกจากที่ประชุม เมื่อเสร็จกิจธุระคำนับรับรองท่านราชทูตแล้ว ท่านกงต์เดอวิลเนิฟซึ่งเหลืออยู่คนเดียวเป็นคนสุดท้ายได้มาอำลาท่านราชทูตตามธรรมเนียม และก่อนที่ท่านจะออกไปท่าน

ได้กล่าวกับเจ้าคุณราชทูตว่า.- " ธรรมเนียมเมืองทมิฬทหารอยู่ประจำ
ย่อมมีอาณัติสัญญากันอย่างอื่นๆ สำหรับเมื่อพบปะกันที่ไหนจะได้
ไม่ต่อสู้กันเหมือนว่าเป็นทหารชาติเดียวกันหาใช่ศัตรูไม่ เพราะถ้า
เป็นศัตรูแล้วก็ไม่รู้คำอาณัติสัญญา ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ศัตรูปลอม
เข้ามาในเมืองได้โดยไม่มีเหตุผล และเพื่อจะมิให้คำอาณัตินั้นจด
ไปจนรู้ถึงคนอื่นซึ่งเป็นข้าศึกได้ จึงมีธรรมเนียมต้องเปลี่ยนคำ
อาณัตินั้นทุกๆ วันมิได้ขาด. วันนี้เจ้าคุณราชทูตก็เข้ามาอยู่ในเมือง
อาราดซึ่งเป็นเมืองทหารสำคัญ คำอาณัติก็ต้องเลือกหาทุกวัน เพราะ
เหตุฉะนี้ขอเชิญเจ้าคุณ จงโปรดเลือกคิดคำอาณัติสัญญาไว้สักคำ
หนึ่งเถิด เพื่อเป็นศุภมงคลโชคดีแก่หมู่ทหารของพระบาทสมเด็จ
พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เรืองอำนาจ เจ้าคุณจะออกให้ทหารเมืองอาราดนี้
คงเป็นคำศักดิ์สิทธิ์ของท่านอยู่นั่นแน่ เพราะอาศัยพระบารมีของพระ
เจ้าแผ่นดินทั้งสองพระนครเป็นร่มโพธิทองกันกางอยู่.

ขณะนั้นเจ้าคุณราชทูต คำนึงรำพึงถึงเหตุอันเหมาะ
สำหรับคิดคำอาณัติทหารนั้น ก็มาระลึกถึงความมั่นคงของเมือง
อาราดซึ่งเป็นเมืองแข็งแรงอย่างยิ่ง เจ้าคุณราชทูตก็เลยให้คำอาณัติ
สำหรับคืนนั้นว่า.- "Qui m'attaque se perd" (กีมะต๊าคเซอแปร์ด)
แปลว่าใครมาสู้ต้องแพ้ไปเอง. พออำลากันเสร็จสรรพแล้ว ท่าน
ก็เดินทางกลับไป.

ส่วนท่านราชทูตนั้น รุ่งขึ้นวันหน้าท่านก็ไม่ได้ออกไปเที่ยวที่ไหนเลย, ท่านอยู่แต่ที่พักทั้งวัน คอยรับรองท่านผู้ใหญ่ซึ่งออกมาเยี่ยมเยือนเป็นต้นว่าท่านกงต์เดอวิลเล็ฟ ซึ่งเป็นข้าหลวงพิเศษของพระเจ้าแผ่นดินในมณฑลอาร์ตัวส์, นายบิสเตล์ผู้บังคับการทหารในเมืองอาราส์, กับบรรดานายทหารและข้าราชการผู้เรืองและขุนนางเป็นอันมาก

เย็นวันนั้น เจ้าหน้าที่ได้เชิญท่านราชทูตไปฟังดนตรีอันดีพิเศษซึ่งได้เคยแสดงต่อหน้าพระที่นั่งที่เมืองโซซ์เมื่อพระองค์ได้เสด็จมาในงานของเจ้าคุณเซเญอเล เสนาบดีผู้ใหญ่, เจ้าคุณราชทูตก็ยินดีรับคำเชื้อเชิญ และถึงเวลาท่านกับขุนนางไทยอื่นๆ ก็ได้พากันไปฟังดูเป็นที่พอใจในลำเนียงเสียงดนตรีคืนวันนั้นอย่างยิ่ง, ราษฎรอยู่อย่างเดียวทั้งคืนไปดูฟังกันมากมาย เพราะต่างไม่จำเพาะแต่อยากฟังดนตรี อยากชมราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามด้วย. พอหมดการแสดงดนตรีท่านราชทูตก็กลับไปยังที่พัก.

ในขณะนั้นนายทหารเดอบิสเซล์ ซึ่งเป็นผู้บังคับการทหารในเมืองนั้น ก็นำแผนที่เมืองอาราส์มาให้ท่านราชทูต ให้สมความปรารถนาที่ท่านได้แสดง เมื่อแรกเข้ามาถึงในเมืองเมื่อคืนวันก่อน. ท่านราชทูตรับแผนที่ดูพลางแล้วถามพลาง อย่างคนที่รู้อยู่แล้ว ในข้อรักษาเมืองตามตำราพิชัยสงคราม. ก่อนที่ท่านผู้บังคับการ

ทหารจะลากลับไป ท่านก็ขอคำอาณัติสัญญาสำหรับทหารในคืนวันหน้าอีก, เจ้าคุณราชทูตระลึกถึงความกล้าหาญของพลเมืองอาราส์เคยแสดงมาหลายครั้งหลายหนในคราวที่ขับขันที่สุด ท่านเลยเอาความกล้าหาญนั้นเป็นเกณฑ์แห่งคำอาณัติว่า.- "Actions éclatanies" (อักเสียงเอกลาตังค์) แปลว่า "กิจแกล้วกล้า" พอได้คำอาณัติสมประสงค์แล้วท่านผู้บังคับการจะลุกออกไป แต่เจ้าคุณราชทูตทักถามก่อนไปว่า.- "นี่แน่ะท่านผู้บังคับการ ท่านเป็นฝรั่งเศสแน่หรือ" ท่านผู้บังคับการตอบว่า.- "ข้าพเจ้าเป็นฝรั่งเศสแน่จริงครับ ทำไมเจ้าคุณยังสงสัยอยู่หรือ? ถ้ามีฉะนั้นที่ไหนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงมอบหน้าที่รักษาเมืองหน้าศึกอย่างเมืองอาราส์นี่เล่า" ท่านราชทูตพูดต่อไปว่า.- "ที่ข้าพเจ้าถามเช่นนี้ไม่ใช่เพราะเรื่องอื่น เป็นเพราะหน้าตาหนวดเครางามของท่านแทนที่จะมีลักษณะรูป และสันเหมือนชาวฝรั่งเศสอื่น ๆ ที่เคยเห็น กลับไปมีลักษณะเหมือนคนไทยในเมืองสยามแทบทุกอย่าง จึงได้ถามดู" เมื่อได้ทราบความดังนั้นท่านผู้บังคับการตอบว่า.- "ที่เจ้าคุณพูดมานั้นเป็นที่ถูกใจข้าพเจ้ามาก และหากข้าพเจ้ามิได้เกิดมามีสัญชาติเป็นฝรั่งเศสแล้ว ข้าพเจ้าใคร่ได้เกิดมีสัญชาติเป็นคนไทยเหมือนเจ้าคุณด้วย เพราะรู้สึกว่าจะเป็นเกียรติยศมิใช่น้อย." พอพูดดังนี้แล้วต่างก็ลากลับไป.

บทที่ ๕๒

ท่านราชทูตดำเนินทางตามมณฑล ฝ่ายเหนือต่อไป.

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ เดือนกุลาคม ราชทูตสยามออกจากเมืองอาราสขึ้นรถม้าเวลาบ่าย ๔ นาฬิกา มีผู้คนมาส่งเหมือนขาเข้าเมือง มีทหารรักษาหน้าที่ตามทางที่จะออกไปเหมือนกัน ตามถนัดว่าอารามก็ดี ระฆัง, ตามป้อมก็ยิงปืนสดุดส่งเหมือนกับที่เคยทำเมื่อรับไม่มีผิด. ตอนกลางวันนั้นท่านราชทูตไปกินข้าวที่ชนบทย่อม ๆ แห่งหนึ่งตรงทางจากเมืองอาราสไปเมืองเบทันเรียกว่า แอส. ตอนเย็นวันนั้นถึงเมืองเบทัน ซึ่งเป็นเมืองหน้าศึกมีป้อมคูประตูหอรบพร้อมสรรพเหมือนเมืองหน้าศึก และเป็นเมืองอยู่ในมณฑลอาร์ตัวส์อย่างเดียวกับเมืองอาราสเหมือนกัน. มีแม่น้ำเล็ก ๆ ผ่านกลางเมืองเรียกว่าแม่น้ำเบยล์. เมืองเบทันนี้เดิมทหารฝรั่งเศสได้จากสเปญเมื่อ ค. ศ. ๑๖๔๕ และเมื่อพระเจ้าแผ่นดินสเปญกับพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสได้ทำหนังสือสัญญาสันติภาพในระวาง ๒ ประเทศ ซึ่งเรียกว่าสัญญาแดบีเรเนส์เมื่อ ค. ศ. ๑๖๕๗ พระเจ้าแผ่นดินสเปญยอมยกให้เป็นสิทธิขาดของเมืองฝรั่งเศสต่อไป.

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๒ ราชทูตออกไปยังเมืองแอร์ในมณฑลอาร์ตัวส์อีก แต่เป็นเมืองใกล้เขตแดนมณฑลฟลังดร์. เมืองเล็กนี้เป็นเมืองสำคัญมากในเชิงพิชัยสงคราม ทั้งสำคัญเพราะถนนหนทางกว้างขวางเรียบร้อยมาก ทั้งวัดวาอารามโบราณแน่นหนาและสวยมากด้วยผิดกว่าธรรมดาเมืองเล็ก ๆ น้อย ๆ ทั้งปวง.

ก่อนที่จะถึงเมืองแอร์นี้ กองทหารก็ได้ออกมาต้อนรับราชทูตเหมือนที่อื่น และเมื่อผู้บังคับการทหารนั้นได้แลเห็นรถราชทูตก็ได้ลงจากหลังม้าเพื่อคำนับราชทูต. พอสนทนากันหน่อยหนึ่งกระบวนก็ออกเดินเข้าในเมืองต่อไป. มีทหารกระทำวันทิยาวุธทั้งสองข้างทาง. พลเมืองคำนับและโห่ร้อง กรรมการเมืองก็ออกมาต้อนรับและพาไปยังที่พักเหมือนเช่นเมืองที่ท่านเคยผ่านไป.

พอสนทนายังที่พักเสร็จหมดแล้ว ท่านผู้บังคับการขอคำอาณัติสัญญาจากท่านราชทูตตามเคยทุกเมืองที่มีทหาร ท่านราชทูตก็เลือกเฟ้นคำอาณัติที่เหมาะกับภูมิประเทศนั้นว่า.- Bien Attaque Meux Beienbu (เบียงอะตะเก้. มิอีซ์ดูฟังดือ) แปลว่า "เขาเก่งรุก, เราเก่งไล่" ที่ท่านราชทูตเลือกคำนี้ก็เพื่อเป็นเกียรติยศกับท่านผู้บังคับการเองซึ่งมารับหน้าที่รักษาเมืองนี้ เมื่อพวกราชศัตรูแวดล้อมเกือบได้แล้ว แต่พอได้มาอยู่บังคับการไม่นานพวกศัตรูที่ได้เปรียบอยู่แต่ก่อนกลับพ่ายแพ้ต้องทิ้งเมืองหนีเอาตัวรอดในไม่สู้ทันนาน.

รุ่งขึ้นวันหน้าท่านราชทูตกับท่านผู้บังคับการทหาร ได้พากันไปดูป้อม ชื่อป้อมแซงต์ฟรังซัวส์ ซึ่งเป็นป้อมสำคัญและเข้าทีน่าดูด้วย เมื่อราชทูตเข้าไปที่ป้อมพวกทหารปืนใหญ่ยิงปืนกันเสียงสนั่น ส่วนพลทหารก็ยืนเป็นแถวรับ ป้อมนั้นมีแปลกกว่าป้อมอื่น คือรอบข้างเป็นคู ถ้าถึงคราวขับขันแล้วคูนั้นกลับเป็นแม่น้ำลำคลองก็ได้ทันที เพราะมีประตูน้ำไหลเข้าในคูนั้นได้ทุกทาง. ท่านราชทูตเห็นป้อมคูชนิดนี้ก็ชอบใจว่า.- "เหมาะสำหรับประเทศไทยนัก ประเทศไทยนั้นหาตำบลน้ำท่วมคูเมืองได้ง่าย แต่จะระบายน้ำให้คูแห้งตามชอบใจนั้นยาก นี้บัดเดี๋ยวแห้งเป็นลนน บัดนี้น้ำไหลเป็นแม่น้ำ ดีจริง"

เมื่อดูป้อมต่าง ๆ รอบเมืองแล้ว ท่านผู้บังคับการได้พาไปดูเมืองเอง แต่ไม่ว่าไปที่ไหนตำบลไหนในเมืองนั้นล้วนแต่พบคนงานกำลังสร้างอะไรต่ออะไรเสมอ. ท่านราชทูตเลยพูดขึ้นว่า.- "เราเที่ยวดูเมืองต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ทรงตีได้ไม่ว่าที่ไหนดูมีแต่คนทำงานสร้างป้อมคูประตูหอรบทั้งนั้น ชวนให้นึกว่าพระองค์ได้แดนดินมากน้อยเท่าไร ก็จะทรงเปลี่ยนแปลงให้เป็นป้อมเสียหมด ทรัพย์สมบัติและวิริยะความเพียรของพระองค์ ดูช่างไม่มีที่สิ้นสุดลงที่ตรงไหนเสียจริง ๆ"

เย็นวันนั้นท่านผู้บังคับการถามคำอาณัติตามธรรมเนียม และราชทูตยังกำลังฝันเรื่องป้อมมีคูรอบอยู่ ก็เอาเกียรติคุณของป้อม

ขนิดนนมาคงเป็นคำอาณดีว่า.- "Mavaleur est comme aux Indes" (มา วาเลอร์ แอส์ต์ กอมม์ โอซ์แซงด์) เข้าใจเป็นหมายความว่า "ใช้ได้ทั่งฝรั่งทั่งไทย"

ราชทูตอยู่ที่เมืองแอรันนานถึงวันที่ ๒๔. ท่านได้ดูอะไรบ้าง, ท่านได้ชอบใจอย่างไร, พลเมืองได้เป็นที่พอใจอย่างไร, ทหารรับรองราชทูตอย่างไร, ข้าพเจ้าของดไม่กล่าวเลย. ให้ท่านผู้อ่านเดาเอง เพราะก่อน ๆ เคยเป็นมาอย่างไรในเมืองอื่น การก็ได้ดำเนินเป็นแบบน่าชมอย่างเดียวกันไม่มีผิด. พอท่านผู้อ่านรู้ว่าราชทูตไปเที่ยวดูเท่านี้ ก็อาจเข้าใจว่าท่านไปดูอะไรมาอยู่แล้ว, เพราะสิ่งใดที่น่าดูมีอยู่ในเมืองนั้นเท่าไร (ท่านผู้อ่านซึ่งเป็นฝรั่งเศสก็ย่อมรู้ดีอยู่แล้ว) ท่านก็ได้ไปดูหมดให้สมกับความประสงค์ของท่านที่อยากดูอยากเห็น.

วันที่ ๒๔ ท่านราชทูตไปนอนพักอยู่ที่ เมืองแซงต์โอแมร์ ในมณฑลอาร์ตัวส์. เมืองแซงต์โอแมร์นี้ข้างหนึ่งเป็นเนิน เป็นเครื่องป้องกันอยู่ในตัว แต่อีกข้างหนึ่งเป็นบึงมีน้ำลองอยู่เสมอ. เดิมท่านสังฆราชแห่งเมืองเทรูอานะเป็นคนคิดสร้างขึ้นเป็นเมือง เมื่อคริสต์ศักราช ๖๖๐, แล้วต่อมาเมื่อคริสต์ศักราช ๗๗๐ ท่านเจ้าอธิการฟุก ผู้ครองพระอารามเดอแซงต์แบร์แตง ก็ได้เริ่มการสร้างกำแพงล้อมแต่ทำไม่สำเร็จ; ต่อมาเมื่อคริสต์ศักราช ๘๐๒ ท่านกงต์เดอฟลังดร์ ซึ่งมีนาม

ว่าโบดวงที่ ๒ และมีฉายาว่า "ท่านกงต์ศีร์ษะล้าน" ก็สร้างกำแพงเมืองสำเร็จรอบหมดทั้งเมือง. ครั้นนานต่อมาเมื่อคริสตศก ๑๖๗๗ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔, สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าของพระองค์ได้ชัยชนะแก่อริราชศัตรูที่เมืองกาแซล์; เมืองแซงต์โอแมร์ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของแว่นแคว้นนั้น ก็เลยตกเป็นสิทธิแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อีกด้วย

การรับรองที่เมืองนั้นก็เป็นที่พอใจของท่านราชทูตเหมือนกับที่เมืองอื่นเหมือนกัน และคำอาณัติที่ท่านเลือกให้สำหรับคืนที่ท่านอยู่ที่นั้น คือคำนี้ "Al" action ou contrait le sang" (อาลักซียง-อง กอแนต์เลอซัง) แปลว่า "สำเนียงบอกภาษากิริยาบอกสกุล" แต่ถ้าจะพ้นเข้าหาความตามศัพท์ฝรั่งแล้วแปลว่า "กิจการบอกสาย-โลหิต" คือกิจการกล้าทำสำเร็จได้แต่ผู้ที่มีสายโลหิตอันแกล้วกล้ามาแต่เดิม ทั้งนี้เพื่อยกย่องสรรเสริญพระเกียรติยศและพระเกียรติ-คุณของสมเด็จพระอนุชาธิราช คราวที่พระองค์ทรงชนะศัตรูที่เมืองกาแซล์ซึ่งเป็นต้นเหตุ ให้เมืองแซงต์โอแมร์นี้ตกมาอยู่ในอำนาจประเทศฝรั่งเศส. เมื่อท่านราชทูตให้คำอาณัตินั้นท่านยังซ้ำกล่าวชมเชยสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นอเนกประการ ว่า "คำอาณัติสั้น ๆ เพียงเท่านี้ไม่เพียงพอที่จะจุคุณความดีของพระองค์ เพราะพระองค์มิจำเพาะแต่ทรงพระคุณแกล้วกล้าอย่างเดียว พระองค์ทรงพระเมตตา

คุณ, ทรงพระอากัปกิริยาคุณอันละมุนละม่อมน่าจงรักภักดียิ่ง และเป็นดังนี้ด้วยสรรพคุณสมบัติซึ่ง พระองค์มีอยู่ บริบูรณ์ ใน ดวง พระหฤทัยของพระองค์ ข้าพเจ้ายังจำได้แม่นเพราะได้เห็นปรากฏ แก่ตาข้าพเจ้าคราวที่ข้าพเจ้าได้เข้าไปเฝ้าพระองค์นั้น

เย็นวันนั้นเมื่อราชทูตนั่งรับประทานอาหารได้มีนางผู้ดีมาคอยดูท่านราชทูตกินข้าวยิ่งกว่าทุกที. กำลังกินข้าว ก็มีมะโหรีดนตรีพร้อม ครั้นกินข้าวเสร็จแล้วก็ได้มีการเต้นรำ เป็นเกียรติยศต่อท่านราชทูตนั้น

รุ่งขึ้นวันหน้าท่านสังฆราชสองพระองค์ คือพระสังฆราชเมืองแซงต์โอแมร์นั้นเอง และท่านสังฆราชเมืองอิปร์ส์ก็ได้มาเยี่ยมเยียนราชทูต ๆ ดีใจเหลือที่จะกล่าวที่ท่านผู้น่าเคารพยิ่งอย่างท่านสังฆราชสองพระองค์นี้ยังอุตส่าห์ออกมาเยี่ยมท่านถึงที่พัก. นอกจากท่านสังฆราชนี้ ไม่ว่าผู้ใหญ่มีหลักฐานอยู่ในเมืองแซงต์โอแมร์มีอยู่เท่าไร ก็ควรนับได้ว่าได้ออกมาเยี่ยมท่านราชทูตยังที่พักนั้นแทบทุกคนไม่มีเว้น

ครั้นรับเยี่ยมเสร็จแล้วเจ้าพนักงานผู้ประจำรับใช้ราชทูตก็ได้ชวนท่านราชทูตออกไปดูวัดคาเตดราล ของท่านสังฆราชผู้มาเยี่ยมเยียนนั้น. ท่านราชทูตจึงถามว่า.- "เป็นวัดสวยไหม?" "ไม่สู้สวยกี่มากน้อย" ท่านเจ้าพนักงานตอบ "เพราะเป็นวัดสร้างครั้งโบราณกาลนานมาแล้ว"

"ท่านสังฆราชที่ออกมาเยี่ยมเรานี้ จะอยู่ที่วัดด้วยหรือไม่?" ท่านราชทูตซัก.

"เห็นที่จะอยู่เป็นแน่ ถ้าท่านรู้ว่าเจ้าคุณไป ท่านคงไปด้วย"

"อ๋อ ถ้าอย่างนี้ก็ดีแล้ว ถึงแม้จะโบราณคร่ำคร่าสักเท่าใด ถ้าท่านอยู่ด้วยละก็เป็นแห่งที่ควรไปดู"

ที่จริงราชทูตทั้งหลายก็ไป และไม่จำเพาะแต่องค์พระสังฆราชออกมาอยู่ต้อนรับเท่านั้น พระสงฆ์อันดับซึ่งประจำอยู่โบสถ์นั้นก็ออกมาต้อนรับอยู่ด้วยกันพร้อม ไม่มีขาดสักองค์เดียว.

ครั้นออกจากวัดท่านสังฆราชแล้ว ท่านราชทูตได้ไปดูพระอารามใหญ่อีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าพระอารามเดอแซงต์แบร์แตง. เมื่อท่านราชทูตเห็นพระอารามนั้นท่านก็แสดงความพิศวงว่า:- "แหม, วัดนี้ใหญ่จริง" ที่ท่านราชทูตแสดงความพิศวงนี้ มิใช่การแปลกอะไรมิได้ เพราะเป็นความจริง วัดวาอารามที่จะมีขนาดใหญ่กว้างเท่าพระอารามนี้ไม่ว่าที่ไหนเมืองไหนก็ย่อมเป็นของหายากนัก. นอกจากวัดนี้ท่านราชทูตได้ออกไปดูเข้าของในเมืองตามเคย ครั้นพอท่านกลับถึงที่พักก็มีผู้หลักผู้ใหญ่ทุกตำแหน่งที่มีอยู่ใน เมืองนั้นได้พากันออกมาเยี่ยมท่าน. การเลี้ยงดูราชทูตก็เป็นไปตามระเบียบธรรมดา คือมีนางผู้ดีมานั่งดูด้วยเป็นอันมาก. วันต่อไปคณะบาดหลวงเยซวิตในเมืองนั้นก็ได้เชิญท่านไป รับเลี้ยงที่พระอาราม เหมือนที่เคย ทำในเมืองอื่น.

เย็นวันนั้นเมื่อท่านผู้บังคับการทหารมาขอคำอาณัติ ซึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมเนียมแล้วไม่ว่าพักที่ไหน ท่านราชทูตเป็นต้องคิดออกให้เสมอ, ท่านราชทูตออกคำอาณัติว่า- "Magnifique en tout." (มาญีพีก อังตูต์) แปลว่างามอัศจรรย์หมด เหตุซึ่งบันดาลให้คำนี้มาถูกเลือกเป็นคำอาณัติได้ก็เพราะราชทูตรู้สึกว่า การรับรองของท่านรูต์เซต์ ผู้บังคับการอยู่ในเมืองนั้น ไม่ว่าทำอะไรอันเกี่ยวกับการรับรองราชทูตมีเลี้ยงอาหารเป็นต้น ก็จัดการอย่างงามอัศจรรย์ใจทุกอย่างทุกประการ. เพราะฉะนั้นบรรดาคนที่ได้เห็นการรับรองท่านเมื่อได้รับคำอาณัติสัญญาของท่านราชทูตจึงไม่ต้องคิดนานนักพอได้ยินก็รู้สึกได้ทันทีว่าเป็นเพราะเหตุใด ท่านราชทูตจึงได้สรรเอาคำนี้มาตั้งเป็นคำอาณัติ.

พอดูเมืองเสร็จแล้ว รุ่งขึ้นคณะราชทูตก็ลาออกจากเมืองนั้นดำเนินทางต่อไปอีก. คอนออกจากเมืองนี้พวกทหารแห่แหนส่งเหมือนกับคอนรับเมื่อขาเข้าเหมือนกัน.

บทที่ ๕๓

ราชทูตเยี่ยมเมืองกาแลส์.

วันที่ราชทูตออกจากเมืองแรงส์โอแมร์นั้น ท่านได้ไปพักแรมกลางวันที่เมืองย่อม ๆ รอเรือคุ้มครองอยู่ตามทางไปเมืองท่าสำคัญเมืองหนึ่ง ซึ่งท่านราชทูตมุ่งจะไปต่อ เรียกว่าเมืองกาแลส์. เมืองนี้เป็นเมืองท่าอันสำคัญสำหรับจะเชื่อมเขตแดนเมืองอังกฤษ ให้ติดต่อกับประเทศฝรั่งเศสทางทะเลฝ่ายเหนือ เมืองกาแลส์เป็นเมืองที่งดงาม, ถนนหนทางเรียบร้อยมาก, มีผู้คนแน่นหนา, ทั้งตึกรามที่งาม ๆ ก็มีมาก.

เมืองกาแลส์นี้ แต่ไหนแต่ไรมาเป็นเมืองท่าอันแข็งแรงของประเทศฝรั่งเศส ฝรั่งเศสหวงแหนมาก แต่ถึงกระนั้น เมื่อปีคริสต์ศักราช ๑๓๔๗ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงพระนามว่า พระเจ้าเอ็ดวรดที่ ๓ ก็ได้ให้กองทัพมาล้อมเมืองกาแลส์นานไว้ถึงปี เมืองกาแลส์ก็ยังไม่ยอมแพ้แก่อังกฤษ แต่นานไปเสบียงอาหารขัดสนถึงผู้คนตายถึงทุกวันก็อดอาหารไม่มีอะไรจะกิน เจ้าเมืองเห็นจะสู้ต่อไปอีกไม่ได้ก็ออกมาเฝ้าพระเจ้าเอ็ดวรด ยอมอ่อนน้อมให้อังกฤษเข้าเมืองได้. แต่อาศัยเหตุที่อังกฤษต้องล้อมเมืองอยู่ช้านาน เสียเงินทรัพย์และผู้คนเป็นอันมาก พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษก็ยังไม่หายพระพิโรธ ถึงรับสั่ง

ว่าจะเผาเมืองให้พินาศและจะจับพลเมืองทั้งสิ้นมาฆ่าเสีย เจ้าเมืองทูลวิงวอนแล้ววิงวอนเล่าว่าจะยกเมืองให้ ขอแต่พลเมืองอย่าให้เป็นอันตราย ถ้าพระองค์ไม่ทรงพอพระทัยเลี้ยงเป็นพลเมืองของพระองค์ เพราะเขาเป็นฝรั่งเศสชาติศัตรู เจ้าเมืองยังรับว่าจะอพยพครอบครัวไปในเขตแดนฝรั่งเศสเสียให้หมด ไม่ให้มีเหลือเป็นที่บาดพระเนตรสักคนเดียว พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษก็ยังไม่ทรงยินยอม กลับทรงพระพิโรธหนักขึ้น ว่าจะไม่ให้ออกไปได้สักคนเดียวเป็นอันขาด ครั้นเฝ้าวิงวอนนานเข้า พระเจ้าแผ่นดินทรงผ่อนโทษชาวเมืองกาแลส์ว่า แม้จะไม่ฆ่าหมดทั้งเมืองก็จะต้องฆ่าคฤหบดีผู้ใหญ่เสีย ๖ คน เจ้าเมืองก็ต้องยอม.

พอเจ้าเมืองนำข่าวร้ายนั้น มาแจ้งให้ชาวเมืองกาแลส์ทราบ แทนที่ชาวเมืองจะร่ำร้องให้เสียดายชีวิต ต่างคนต่างสมัครตาย แทนเพื่อนบ้านเมืองเดียวกัน นับแต่ท่านเออสตาช เดอแซงต์เปียรซึ่งเป็นผู้ใหญ่ที่สุดลงมา จนเจ้าเมืองไม่ทราบว่าจะให้ใครไป ต้องจับฉลากกัน เพราะต่างไม่ยอมที่จะให้ผู้อื่นไปตายแทนตน รุ่งขึ้นท่านเออสตาชเดอแซงต์เปียรกับเพื่อนผู้ใหญ่ที่สูงอายุ อีก ๕ นายก็ใส่เสื้อยาวคลุมตัวแต่คอลงไปถึงเท้า, ที่รอบคอมีเชือกผูกเป็นบ่วงอยู่แล้วก็พร้อมกันออกไปเฝ้าพระเจ้าเอ็ดวร์ด ทูลถวายกุญแจเมืองและชีวิตของตนเพื่ออุทิศให้ชาวบ้านผู้เป็นเพื่อนด้วยกัน

พอพระเจ้าเอ็ดวร์ดทรงเห็นกิริยาอาการของท่านผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ทั้ง ๖ นายนั้นก็ยิ่งทรงกริ้วขึ้นมาทันที ทรงโบกพระหัตถ์ เรียกเพชฌฆาตให้ลงมือฆ่าต่อหน้าที่นั่งในบัดเดี๋ยว ขุนนางข้าราชการฝ่ายอังกฤษเห็นดังนั้นต่างสงสารน้ำตาไหล ทูลวิงวอนขอให้ทรงผ่อนโทษท่านผู้ใหญ่ ๖ นายนั้นบ้าง อย่าให้ถึงแก่ชีวิต พระองค์ก็ไม่ทรงยินยอม ทรงกระทืบพระบาทว่า:- "เร็ว ๆ เข้าฆ่าให้มันตายเสียเดี๋ยวนี้" ข้าราชการและราชบริพารก็ไม่กล้าทูลคัดค้านอีกตกลงเขาจะฆ่าให้ตาย, แต่เผอิญก่อนที่เพชฌฆาตจะลงดาบนั้นพระมเหสีของพระเจ้าเอ็ดวร์ดเสด็จเข้ามาถึง ก็คุกเข่าลงแทบพระบาทของพระเจ้าเอ็ดวร์ดทรงพระกรรแสง ขอมิให้ฆ่าพลเมืองดี ๆ ซึ่งรักชาติบ้างเมืองของตนถึงเพียงนี้, ในขณะนี้พระเจ้าเอ็ดวร์ดมีพระอาการตะลึงไปเป็นครู่, พระมเหสีเห็นได้ทีวงทีก็ยิ่งทูลขอโทษด้วยความร้อนรนยิ่งขึ้น, ไม่ช้าพระเจ้าเอ็ดวร์ด ก็ทรงพระกรุณาโปรดยอมตามคำวิงวอนของพระนางนั้น แต่ตรัสกับพระมเหสีโดยไม่พอพระทัยว่า:- "เมื่อจะเอาเขาไปก็เอาไปเถอะ, อย่าร่ำไร, แต่ความจริงถ้าเจ้าไม่อยู่ในเวลานี้ก็จะดีมาก" ตรัสเท่านี้ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ปล่อยคฤหบดีผู้ใหญ่ ๖ นายนั้นให้กลับไปบ้านตามชอบใจ แต่ก็มีผลร้ายเท่ากันสำหรับประเทศฝรั่งเศส คือพระองค์เสด็จเข้าไปในเมืองกาแลส์ในขณะนั้น แล้วแต่นั้นมาถึงคริสตศักราช ๑๕๕๗ คือในราว ๒๐๐ ปี

เศษ เมืองกาแลส์นี้ก็ได้ตกอยู่ในอำนาจอังกฤษตลอดมา จนเกิดมีนักรบฝรั่งเศสผู้ ๑ เป็นผู้เชี่ยวชาญในการพิชัยสงคราม เรียกว่า เดอ-ดิกเดอคิส์ ก็ได้กระทำยุทธสงครามกับอังกฤษจนชนะได้เมืองกาแลส์คืน, นับว่าเป็นบุญอันประเสริฐยิ่งสำหรับประเทศฝรั่งเศส ด้วยเมืองกาแลส์นี้เป็นเมืองท่าอยู่ตรงปากช่องทะเลระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส ถ้าประเทศใดได้ไว้ในอำนาจก็เป็นเหมือนได้กุญแจทะเลนั้นไว้ก็ว่าได้ ระวางเวลาที่ฝรั่งเศสเสียเมืองกาแลส์แก่อังกฤษนั้น ประเทศฝรั่งเศสเป็นเหมือนหนึ่งว่ามีเสียนหนามยอกอยู่ที่อกข้างจะทำอะไรไม่ถนัด และมีหน้าต่างเป็นทางเปิดโอกาสให้อังกฤษรุกเข้ามาเมืองฝรั่งเศสได้ทุกเวลาด้วย

เมื่อท้านราชทูตดำเนินทางมาถึงประตูเมืองกาแลส์นั้น ท่านผู้บังคับการทหารก็ออกมาต้อนรับอยู่ทันที แลวกได้นำท่านมายังที่พักตลอดหนทางทหารยืนรายทาง และตามโรงทหารและป้อมทั้งหลายก็ยิงปืนใหญ่ตามธรรมเนียม เมื่อถึงที่พักก็ครบบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองกาแลส์ก็ออกมาคำนับท่านราชทูต และนำสิ่งของต่าง ๆ มาเป็นของกำนัลไว้ในนามของเมืองกาแลส์ พอคำนับรับรองกระทำความคุ้นเคยซึ่งกันและกันแล้ว ท่านผู้บังคับการทหารขอคำอาณัติอีกตามที่เคยเป็นมาในเมืองอื่น ท่านอัครราชทูตทราบว่าท่านผู้บังคับการคนนี้ไม่หลงกลอุบายของข้าศึกได้ง่าย ๆ เพราะปรากฏว่าตั้งแต่

ท่านมาอยู่รับหน้าที่รักษาเมืองกาแลส์นี้ ข้าศึกได้มาล่อลวงเป็นอเนกานุประการแต่ก็ไม่สำเร็จสักที, ท่านผู้บังคับการรู้เท่าถึงการณ์ทุกที เพราะท่านมีไหวพริบดีในทำนองกลอุบายของข้าศึกที่มา และท่านมิจำเพาะแต่รู้เท่าถึงการณ์เท่านั้น ท่านยังกลับเอากลซ้อนกลอีกก็มิใช่น้อยหน เพราะฉะนั้นท่านอัครราชทูตจึงเลยเอาการเฉลียวฉลาดของท่านนี้ตั้งเป็นอาณัติกติกาว่า:- Ou la valeur Resiate la ruse succombe (อู ลา วาเลอร์ เรสิสต์, ลา รีสสึกกงป์) แปลใกล้เคียงกับความเดิมก็ว่าไหวพริบดีตีกลแตก.

บทที่ ๕๔

ราชทูตถึงเมืองดึงแกร์ก.

ถัดจากเมืองกาแลส์แล้ว. ราชทูตไทยได้ไปดูเมืองดึงแกร์กซึ่งเป็นเมืองท่าเรือสำคัญเหมือนกัน. เมื่อเที่ยวดูเมืองเสร็จแล้วท่านอัครราชทูตออกปากสรรเสริญท่านเมครง ซึ่งเป็นผู้บังคับการในเมืองนั้นว่า ป้อมประตูหอรบและโรงทหารซึ่งท่านมีหน้าที่ดูแลรักษานี้ข้าพเจ้าขอออกปากสรรเสริญว่าสะอาดที่สุด แม้สวนอุทยานหรือ

สนามหน้าพระลาน หน้าวังเจ้านายใหญ่โตกระบวนความสะอาดแล้ว
ก็แพ้สนามทหารของท่านนั้นแทบทุกแห่ง ที่ไหนจะหาสนามและศึก
โรงร้านที่สะอาดเหมือนโรงทหารของท่านนักหายาก

ทำสรรเสริญของท่านราชทูตนั้น ถ้าจะคิดดูให้ชัดหน่อยก็หา
ใช่เป็นสรรเสริญเพราะความสะอาดในบ้านและโรงทหารเท่านั้น
แท้จริงก็เป็นสรรเสริญถึงองค์แห่งความสามารถของท่านเมครองอัน
ชั้นหนึ่งด้วย เพราะว่าธรรมดาผู้รับหน้าที่รักษาความสะอาดในที่
อันกว้างขวางซึ่งมีผู้อาศัยมากมาย เหมือนที่โรงทหารเมืองดังแกรกน
แล้วให้บังคับบัญชาให้เป็นไปจนสำเร็จโดยเรียบร้อยได้นั้นเป็นพยานให้
ทราบอยู่ในตัวว่าท่านผู้บังคับการเป็นคนสามารถ พูดอะไรก็เป็นดังนั้น
ที่เขียวแปลว่าเป็นผู้มีวาจาศักดิ์สิทธิ์ประจำอยู่ในตัว มิฉะนั้นเมื่อผู้
บังคับไม่อยู่ที่ไหนพนักงานเหล่านั้นจะทำการตามหน้าที่เล่า คงเป็นไป
ไม่ได้อยู่เอง เพราะเหตุนี้เองที่อาจให้คนในบังคับของตนรักษาวินัย,
รักษาระเบียบโดยเคร่งครัดเช่นการรักษาความสะอาดเป็นต้น ต้อง
เป็นผู้มีคุณวุฒิสามารถเช่นท่านเมครองนี้ จึงจะเป็นผู้ปกครองบังคับ
บัญชาผู้อื่นได้

เมื่อท่านผู้บังคับการแล้ว ท่านราชทูตทั้งหลายก็ได้ออก
ไปเที่ยวดูเมืองพร้อมกับท่านเดอแวร์เยร์ ซึ่งเป็นผู้ดูแลการก่อสร้าง
ต่างๆ ในเมืองนั้น และท่านผู้มีคุณวุฒิสำหรับอธิบายของท่

ผู้อื่นไม่รู้ให้รู้เข้าใจง่ายอย่างหาผู้เสมอยากนัก เช่นท่านราชทูตสยาม
นี้ยังไม่รู้ชำนาญในภาษาฝรั่งเศสนัก ส่วนท่านเคอแวร์เยร์เล่า แม้
แต่คำไทยคำเดียวก็ไม่รู้จัก แต่ถึงกระนั้นอัธยาศัยอุปนิสัยพิเศษของท่าน
สำหรับอธิบายของยากให้เป็นง่าย ท่านได้อธิบายเรื่องก่อสร้างให้ท่าน
ราชทูตฟัง อย่างกระจ่างแจ่มแจ้งสนิทสนม ราวกับเป็นชาติเดียวภาษา
เดียวกันก็ว่าได้ ท่านราชทูตชอบใจนายช่างคนนี้จนติดใจทิ้งกันไม่ได้
ไปไหนไปด้วยกันเสมอ และท่านราชทูตว่าอยากจะเอาตัวไปถวายพระ
บาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามให้จงได้ เพราะนายช่างวิเศษนี้คนใน
เมืองสยามกำลังต้องการนัก อย่างไรก็ดีตลอดเวลาที่ราชทูตอยู่ที่
เมืองดังแกร์กนี้ นายช่างคนนี้ประจำอยู่กับท่านเสมอ และขนทุกสิ่ง
เมื่อถึงเวลาจะออกจากเมืองไปเมืองอื่นต่อไป ราชทูตยังชวนท่าน
นายช่างนั้น ให้ติดกระบวนมาส่งถึงเมืองแบร์คด้วยนายช่างก็ไป แล้ว
ตอนเมื่อจะกระทำการอำลานั้น ท่านราชทูตกล่าวว่า "ข้าพเจ้าขอบใจ
ท่านเป็นอันมาก เหลือที่ข้าพเจ้าสามารถจะหาคำมาแสดงให้เห็นจริง
เพราะท่านอธิบายด้วยแต่พูดง่าย, เข้าใจได้ทุกอย่างพิเศษกว่าคน
ทั้งหลายที่เคยเห็นมาหนักต่อหนักแล้วในชาติของข้าพเจ้า แม้ที่สุด
ท่านจะไม่พูดเพียงแต่ทำท่าทางมือไม้ให้ดูเท่านั้น ก็ยังรู้เรื่องกันง่าย
กว่าผู้อื่นซึ่งอธิบายด้วยปากจนหมดพุงเสียอีก"

เมื่อท่านราชทูตได้รู้ของในเมืองทั้งอยู่บนบก ท่านปาดูเลต์ ซึ่งเป็นพนักงานบังคับการฝ่ายทะเลสำหรับเมืองตังแกรักนั้น ก็ได้มาเชิญท่านราชทูตให้ไปดูเรือแพทั้งอุปะกรณ์ ซึ่งอยู่ในบัญชาของท่าน ท่านปาดูเลต์กล่าวกับท่านราชทูตว่า:- "เชิญเจ้าคุณราชทูตมาเถิด เห็นทีเจ้าคุณคงชอบ บัดนี้พวกเจ้าได้เตรียมการไว้คอยรับเจ้าคุณเสร็จแล้ว ประกูนาและอุปกเตรียมครบบริบูรณ์อยู่แล้ว เพียงแต่จะขนสรรพอุปกรณ์เดี๋ยวก็สำเร็จ เชิญเจ้าคุณมาเถิด มัดเดี๋ยวเดียวเจ้าคุณจะได้เห็นสง่าหน้าตาน่าเห็นเป็นอันมาก และโดยไม่เปลืองแรงคิดเพราะเห็นกับตา ทั้งไม่เปลืองเวลาดูเพราะอาจให้แล้วงานก็ควรดูรู้เห็นในพริบตาเดียวก็ว่าได้เชิญมาเถิด"

เจ้าคุณอัครราชทูตจึงซักถามท่านว่า "อุแพประกูท่าเหล่านี้เป็นของสร้างแต่โบราณ หรือพึ่งมาทำในสมัยสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นี้?"

"ของโบราณก็มีอยู่บ้างเหมือนกัน แต่โดยมากเป็นของประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ ๑๔ นี้เป็นพื้น"

"ดี ถ้าอย่างนั้นแล้วก็จำเป็นจะต้องไป ที่ใดมีสิ่งของสร้างขึ้นมาโดยรับสั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินยังจุบันนี้แล้วไม่มีปัญหาเป็นต้องไปดูทั้งนั้น เพราะรู้ล่วงหน้าว่าเป็นของประเสริฐน่าชมเชย อย่า

ว่าแต่จะต้องเสียเวลาอยู่เพียงครู่เดียวเลย ถ้าเป็นของน่าดูคู่บารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าแล้ว ถึงจะต้องอยู่ดูแลตั้งคืนตั้งวันก็ยินดีไปดูทั้งคืนทั้งวันไม่นึกเสียดายเวลาสักนิดเดียว"

พอท่านปาตูเลต์เห็นน้ำใจของท่านราชทูตเป็นดังนี้ แล้วท่านก็พูดว่า:— "ถ้าเจ้าคุณไม่รังเกียจ จะไปเดี๋ยวนี้ก็ได้เพราะรถเครื่องพาหนะสำหรับรับท่านราชทูต อุปทูต ตรีทูต ข้าพเจ้าได้เตรียมสำรองไว้พร้อมสรรพแล้ว กำลังคอยท่าท่านอยู่หน้าบ้านนี้เอง เจ้าคุณว่าอย่างไร?"

"ไปเดี๋ยวนี้ก็ไปท่าน ดีเหมือนกันว่า" แล้วต่างก็ชวนกันไปขึ้นรถขับไปยังท่าเมืองดึงแกร์ก. พอรถจอดที่ริมประตูน้ำ ท่านปาตูเลต์ให้เปิดประตูน้ำทันที ในไม่ทันไรอู่ก็เต็มไปด้วยน้ำเป็นที่น่าพิศวง, ท่านราชทูตจึงกล่าวว่า:— "ตราบใดที่ท่านรักษาประตูน้ำเหล่านี้ดี, ตราบนั้นข้าพเจ้ารับรองได้ว่าอู่เมืองดึงแกร์กจะไม่มีวันเสื่อมลงเป็นแน่ มีแต่จะเจริญขึ้นส่วนเดียว"

พอดูประตูน้ำเสร็จแล้ว ท่านปาตูเลต์ก็พาราชทูตานุทูตไปยังอู่พิเศษ ซึ่งพึ่งสร้างขึ้นใหม่สำหรับจอดเรือหลวง อู่นี้ก็นับว่าเป็นชิ้นหนึ่งในบรรดาของประเสริฐที่เกิดกับสำหรับพระบารมี พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พอดูอู่เสร็จก็ไปดูอู่ต่อเรือกำปั่นใหญ่ด้วย ล้วนเป็นที่ถูกใจราชทูตทั้งนั้น

บทที่ ๕๕

ราชทูตไปดูอุ่เมืองตูร์เนย์.

ครั้งทางจากเมืองดังแกร์กไปเมืองตูร์เนย์ ราชทูตได้พักกลางทางที่เมืองแบร์ก. เรื่องรับรองและไปดูวัตถุวาตุบ้อม ขอยกไม่กล่าวเลยเพราะเป็นไปตามเคย ครั้นถึงวันที่ ๘ ราชทูตมาถึงเมืองตูร์เนย์ (ซึ่งในเวลานี้เป็นของประเทศฝรั่งเศส แต่ทุกวันนี้เป็นของเมืองเบลเยียมเสียแล้ว.) เมืองตูร์เนย์นี้เป็นเมืองแข็งแรงในทางศึกมีชาโคหรือบ้อมโบราณอย่างใหญ่แน่นหนาว่าคนชาติอังกฤษได้มาสร้างไว้แต่ครั้งโบราณ

การเข้าเมืองของราชทูต ได้เป็นไปด้วยเต็มเกียรติยศแก่ราชทูตเมืองใหญ่จะได้รับ กล่าวคือช้างในเมืองได้ยืนใหญ่สุดถึง ๒๐ นัดและทหารก็ยืนรายทางสองข้างถนนแต่ประตูเมืองถึงที่พักของราชทูต.

พอกระบวนแห่ราชทูตมายังที่พักแล้ว ท่านกงต์เดอโมเดอเวรย์ ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองในจังหวัดตูร์เนย์นั้น ก็ได้พาข้าราชการมาคำนับท่านราชทูต และท่านเดอสัรมง ได้ออกมาข้างหน้าคำนับราชทูตแล้วกล่าวคำต้อนรับแทนข้าราชการผู้อื่นว่า.— "ท่านอัครราชทูตมานานแล้วข้าพเจ้าเคยได้ยินว่าพระเจ้าแผ่นดินเมืองสยามเป็นพระ

มหากษัตริย์ซึ่งมีพระอภินิหารอัศจรรย์ยิ่งนัก ว่าพระองค์ทรงปกครองพลเมืองของพระองค์ด้วยคุณธรรมอันมหาประเสริฐ วันนี้ข้าพเจ้าเห็นสมจริงดังคำที่เขาเล่าลือแล้ว โดยที่เห็นพระองค์ไม่ย่อท้อต่อความลำบาก ทรงพระอุตสาหะส่งเจ้าคุณมาให้สอดส่องกิจการในเมืองต่างประเทศ มีประเทศฝรั่งเศสนี้เป็นต้น เพื่อเจ้าคุณจะได้นำเอาแสงสว่างคือระเบียบแห่งการปกครองพลเมืองให้เป็นสุขของเมืองนี้ ไปกราบทูลให้พระองค์ทรงแลเห็นทางเจริญยิ่ง และเอาเยี่ยงอย่างอันงามจากความสังเกตเห็นของเจ้าคุณ ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้สึกปีติยิ่งในการที่เจ้าคุณได้เดินทางทะเลไกลจากบรพทิศถึงเมืองนี้ โดยปราศจากภัยอันตราย และข้าพเจ้าขอร่วมใจยินดีกับพระเจ้ากรุงสยามที่เห็นผลแห่งความเพียรพยายามของพระองค์อุบัติมีผลสำเร็จ สมตามพระราชประสงค์ทุกประการอยู่แล้ว

ข้าพเจ้าทั้งหลายขอโมทนาคุณพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดบันดาล ให้พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงปรารถนาที่จะผูกสัมพันธมิตรไมตรีกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งทรงประกอบด้วยเดชานุภาพ และทรงประกอบไปด้วยพระเมตตาธิคุณและปรีชาญาณอันประเสริฐยิ่งอย่างมหัศจรรย์สำหรับ ทำให้บรรดาพลเมืองในพระราชอาณาจักรของพระองค์ก็ดี นอกพระราชอาณาจักรก็ดี มีความผาสุกกันทั่วไปในเหล่าประเทศยุโรปในยุคสมัยของพระองค์นี้ .

สักขีพยานแห่งพระเมตตาคุณของพระองค์อันหนึ่ง คือความพยายามของพระองค์ในการที่จะทรงชักชวนพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามให้เลื่อมใสในศาสนาของพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ยิ่งในสากลโลก ให้พระเจ้ากรุงสยามเสวยผาสุกในพระทัยดุจเดียวกับชาวชนพลเมืองคริสตังทั้งหลายผู้มีความจงรักภักดีเลื่อมใสในองค์พระผู้เป็นเจ้านั้น."

พอกล่าวดังนี้แล้ว ท่านเดอสิร์มง นำของกำนัลให้ราชทูตในนามของเมืองตูร์เนย์ คือขวดเหล้าองุ่นเก่าต่าง ๆ ๑๐ ขวดแล้ว ท่านก็คำนับและถอยออกมาให้ห่าง ในที่อันควรแห่งหนึ่งพร้อมด้วยข้าราชการอื่น ๆ

ท่านอัครราชทูตจึงกล่าวตอบไปว่า.— "ท่านทั้งหลาย พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงพระราชประสงค์จะกระทำมิตรไมตรีกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส จึงได้ให้ข้าพเจ้าราชทูตานุทูตมาเจริญทางพระราชไมตรีให้สนิทสนม ก็เป็นพระเดชพระคุณอันล้นพ้น ฝ่ายข้างหนึ่ง แต่ว่าการต้อนรับของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสก็เต็มไปด้วยพระเมตตากรุณาเหลือล้นเหมือนกัน การที่จะเตรียมทางทำมิตรไมตรี จึงเป็นการสะดวกสบายแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย ไม่ต้องหนักอกหนักใจอะไร กลับเป็นเกียรติยศและขวัญหูขวัญตาอย่างพิเศษพิสดารอีกส่วนหนึ่งด้วย เช่นที่เมืองตูร์เนย์นี้

เป็นต้น การต้อนรับของท่านก็เป็นที่เชื่อมไมตรีจิตในระวางกันและกันอย่างสนิทเสน่หา, ข้าพเจ้าจึงขอแสดงความขอบพระคุณของท่านทั้งหลายในโอกาสนี้ด้วยเทอญ."

พอราชทูตพูดแสดงความขอบใจเสร็จแล้ว บรรดาข้าราชการทั้งหลายก็ลากลับบ้าน, แต่ก่อนที่จะกลับท่านกงต์เดอโมเลเวรียร์ขอท่านอัครราชทูตคิดคำอาณัติศุภฤกษ์ให้ทหารสำหรับคืนนั้น, ท่านอัครราชทูตดูไปดูมาตรงหน้าท่านกงต์สักครู่หนึ่ง แล้วก็ให้อาณัติเป็นเชิงปริศนาว่า :— Aussi belle que brave (โอซี แบล์ เกอ ปร๊าฟ) หมายความถึงตัวท่านกงต์เองว่า ดวงหน้าก็งามและใจก็แกล้วกล้า แต่ถ้าจะรัดความไทยให้เข้าหาความฝรั่งตามวิธีผูกประโยค ก็ควรว่า "งามเท่ากล้า"

เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ท่านสังฆราชเมืองตูร์เนย์กับท่านเดอแมครีนี ผู้บังคับการในป้อมค่ายก็ได้ไปหาท่านราชทูตยังที่พักแล้วพอเวลาย่ำค่ำที่ศาลากลางได้จัดการจุดดอกไม้ไฟ เพื่อเป็นการรื่นเริงในการที่ท่านราชทูตมาถึง เครื่องร้านที่ตั้งดอกไม้นั้นสูงราว ๔—๕ เมตร กินเนื้อที่ ๘ เมตร์สี่เหลี่ยมจตุรัส ที่ตรงกลางมีรูปช้างอยู่ ๒ รูป ตั้งอยู่บนฐานสูง, และในระหว่างช้างนั้นมีรูปดวงอาทิตย์ส่องรัศมีไปทั่วทุกทิศ นอกนั้นตามรอบตัวช้างก็ดี ตามบริเวณรอบดวงอาทิตย์ก็ดียังประดับด้วยคำอวยพรชัยแก่พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระนคร. คำอำ

นวยพรพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสติดอยู่ในบริเวณดวงอาทิตย์ ซึ่งเป็นเครื่องหมายพระองค์. และคำอำนวยพรถวายแด่พระเจ้ากรุงสยามก็ติดอยู่กับรูปช้าง ซึ่งเป็นเครื่องหมายของชาติสยาม.

ตอนเมื่อจะเรียนคำอำนวยพรชัย ได้เกิดเป็นปัญหาขลุกขลักอยู่สักหน่อย ข้าพเจ้าจะขอเล่าให้ท่านทราบบ้าง. คือตามธรรมดาเมื่องฝรั่งเวลาจะให้ถวายชัยมงคล จะเรียนคำอำนวยพรถวายมงคล, มักไม่จำเพาะแต่ร้องไชโย หรือเรียน "ขอให้ทรงพระเจริญ" เฉย ๆ เหมือนในเมืองไทย มักเพิ่มร้องออกพระนามเช่นมักร้องว่า.... "วีฟ เลอ รูอา หลุยส์ เลอครังด์" คือ แปลว่า "ขอให้พระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าทรงพระเจริญ" ดังนี้เป็นต้น. เมื่อเจ้าพนักงานจัดดอกไม้ไฟเรียนคำอำนวยพรชัย สำหรับสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ก็ไม่มีปัญหาเรียนกันง่าย, แต่ครั้นมาถึงคำอำนวยพรสำหรับสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจึงได้เกิดเรื่องขึ้น, เจ้าพนักงานไม่รู้ในขนบธรรมเนียมเมืองไทยก็ถามท่านราชทูตว่า :... "จะเรียนพระนามพระเจ้ากรุงสยามอย่างไรดีเจ้าคุณ ?" ท่านราชทูตตอบว่า:... "เรียนพระนามไม่ได้. พระนามของพระองค์ชาวไทยเราไม่เรียก. ต่อเมื่อสิ้นพระชนม์ลงจึงจะเรียก ถ้าเมื่อพระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่ไม่มีใครเรียก. หรือจะว่าไม่มีใครรู้จักพระนามก็ว่าได้. ที่เมืองไทยไม่มีขนบธรรมเนียมระบุพระนามของพระเจ้าแผ่นดิน" พอทราบขนบธรรมเนียมกันเจ้าพนักงานก็เรียนคำอำนวยพร

ชัยอย่างกลาง ๆ ว่า "อุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" ก็หมดปัญหาเรื่องพระนามพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น แต่ทำให้ชาวฝรั่งเศสแปลกใจมิใช่น้อย ที่ชาวเมืองไทยไม่รู้จักพระนามของพระเจ้าแผ่นดินแห่งตน.

ขอกลับกล่าวถึงเรื่องจุดดอกไม้ไฟอีกหน่อยหนึ่งว่า พอถึงเวลาเจ้าพนักงานก็เอาธูปจุดดอกไม้ไฟให้ราชทูตดูก็เป็นที่พอใจของท่านทุกอย่าง แต่สิ่งที่พอใจมากก็ช้างกับดวงอาทิตย์นะ คือธรรมดาดอกไม้ไฟจุดแล้วก็ดูกเป็นแสงเพลิงสีต่าง ๆ แล้วก็ดับ ส่วนตัวช้างสองตัวกับดวงอาทิตย์ที่อยู่ตรงกลางไฟนั้นดูกต้องแสงรุ่งโรจน์ชัชวาลอยู่เสมอ ไม่มีดับเหมือนดอกไม้อื่นที่จุดแล้ว ที่เป็นดังนี้เพราะเจ้าพนักงานใช้ขันกับน้ำมันดินชนิดหนึ่งจึงทนไฟอยู่ได้นานไม่ไหม้ เขาตะให้จำเพาะมาดับเอาเมื่อเวลาที่เล่นงานมหรสพเสร็จแล้ว ดอกไม้อื่นบัดเดี๋ยวดูก บัดเดี๋ยวดับ แต่ช้างกับดวงอาทิตย์นั้นแผ่รัศมีอยู่ตรงกลางเสมอ.

ครั้นเล่นดอกไม้ไฟแล้วท่านราชทูตไปสังเกตเครื่องสูบน้ำ ๔ สูบซึ่งมีอยู่ในที่นั้นก็ซักถามเจ้าพนักงานว่า;... "นี่เป็นเครื่องอะไรกัน?" เจ้าพนักงานตอบว่า:... "เครื่องนี้เป็นเครื่องสำหรับสูบน้ำเตรียมไว้ดวงหน้า เพื่อหากว่าจะเกิดอัคคีภัยขึ้นเมื่อใดจะได้พ่นน้ำดับไฟนั้นเสียทันท่วงที ไม่ต้องเกิดอันตราย" ท่านราชทูตยังไม่คุ้นเคยกับเครื่องสูบน้ำ

ชนิดนั้น จึงขอให้เจ้าพนักงานได้โปรดเปิดสูบทดลองให้ดู เจ้าพนักงานก็ยินดีสูบให้ดู แต่เพราะเหตุที่มีคนมาดูออกหนาแน่นล้นหลามถนนรนแคมจะสูบเฉย ๆ ไม่ให้ถูกใครไม่ได้อยู่เอง ก็เลยเกิดเป็นการสนุกพิเศษอีกชั้นหนึ่ง ต่อเมื่อแลเห็นบรรดาคนที่มาดูต่างถูกสายน้ำสูบฉีดเข้าหูเข้าตา ต่างวิ่งตัวเปียกเอาตัวรอดคนละข้างสองข้างเป็นอลหม่าน พอสูบน้ำให้ดูแล้วท่านตรีทูตก็ลุกจากที่นั่งอยู่เพื่อไปดูเครื่องสูบใกล้ ๆ ให้รู้ว่าเป็นเครื่องชนิดไรแน่ แล้วพอได้เวลาหมดเรื่องไฟเรื่องน้ำต่างก็ลากลับบ้าน.

เย็นวันนั้น ในราว ๗ นาฬิกา ท่านอัศรราชทูตได้ให้ไปเชิญบุตรชายของท่านกงต์เดอโมเลเวรียร์มานั่งกินข้าวด้วยกัน และท่านก็มา พอท่านมาถึงท่านราชทูตก็เชิญนั่งโต๊ะทันที เย็นวันนั้นมีนางผู้ดีหลายนางด้วยกันมาดูท่านราชทูต เวลาท่านกำลังรับประทานอาหารอยู่การก็ดำเนินไปตามปรกติ.

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ ท่านกงต์เดอโนเลเวรีย์ ให้รถ ๓ คันมารับคณะราชทูตไปดูเมืองตุร์เนย์ตามป้อมต่าง ๆ ท่านก็ไปดูแต่ไม่ทั่วถึง ดูบ้างไม่ดูบ้าง เพราะท่านมีแผนที่อยู่แล้วพอดูหน่อยเดียวก็อาจเดาเอาเองได้ อาศัยแผนที่นั้นเป็นหลักพิจารณาก็รู้ง่ายว่า ตอนอื่นเป็นอย่างไร วันนั้นท่านนั่งรถเที่ยวดูเมืองตลอดทั้งวัน หยุดเมื่อเวลากลางวันสำหรับกินอาหารเท่านั้น

เย็นวันนั้นภรรยาของเจ้าเมืองก็ได้จัดละครให้ท่านราชทูตดู เรื่องที่เล่นเป็นเรื่องตลก และธรรมดาเรื่องตลก ต้องแต่งเป็นพื้น ๆ ตามท้องเรื่องที่เป็นจริง แต่คราวนี้เพื่อจะอวดราชทูตถึงเล่นเรื่องตลกก็ให้แต่งอย่างคนชาวโรมันครั้งโบราณ ทำท่าทางไว้ภูมิฐานจึงกลับเป็นของตลกคะนองผิดกว่าที่คาดไว้เสียอีก เป็นอันสมประสงค์ ๒ อย่าง คือได้อวดเสื้อแพง ๆ งาม ๆ ครั้งโบราณให้ท่านราชทูตดู และทั้งได้เล่นละครเรื่องตลกแปลกกว่าทุกที.

เวลาเลิกละครท่านผู้บังคับการทหาร ได้ขอคำอาณัติราชทูตอีกท่านคิดให้ดังนี้:... "Je mappuie dv Baton én comsattant de Lepce" เยอ มัปปีย ดี บาตัง อังกงบะต้าง เดอ เลเบ" หมายความว่า "ซ้ายถือไม้ ขวาถือดาบ" ทั้งนี้เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ท่านกงต์เดอโมเลเวรียร์ซึ่งเป็นคนแก่ ไปไหนต้องถือไม้เท้าเสมอ แต่ถึงแก่ดังนั้น หัวใจราวกับคนหนุ่มทำศึกสงครามอย่างแข็งแรง คำอาณัตินี้ใครได้ยินเข้าอดไม่ได้ต้องชมทั้งนั้นว่าคมคายดีเหลือเกิน.

กลางคืนวันนั้น ท่านผู้ว่าราชการเมือง ๆ ตูร์เนย์ ยังได้พาราชทูตไปดูการยิงปืนใหญ่ ทั้งลูกระเบิด และอะไรต่อมิอะไร ซึ่งเกี่ยวกับยุทธวิธีอีกหลายอย่างเป็นที่ชอบใจไม่ว่าที่ไหน. ข้อที่เป็นที่ชอบของราชทูตนั้น คือเจ้าพนักงานไม่ปิดบังอะไร อยากดูอะไรก็ชี้อธิบายให้ดูให้ฟังจนเป็นที่พอใจเข้าใจทุกที.

พอดูยิงบินแล้วก็กลับมากินข้าวที่บ้าน เวลากินข้าวก็ได้ฟังเครื่องดังดีดต่าง ๆ อีก.

รุ่งขึ้นเวลาเช้า ๘ นาฬิกา ราชทูตให้ไปเชิญท่านกงต์มานั่งกินข้าวด้วยกันท่านก็มา แล้วต่างก็พากันไปดูวัดใหญ่ที่มีอยู่ในเมืองนั้น ที่วัดนั้นเผอิญไปได้พบท่านสังฆราชอยู่ด้วย เดิมนึกจะไปหาท่านที่สำนักกฐิ แต่เมื่อพบกันในวัดแล้วก็เป็นอันว่างดไม่ต้องไปหา เวลาไปวัดนั้น ท่านราชทูตงดงามแสดงอาการผิดกว่าคราวไปดูวัดอื่น คือไปวัดอื่นท่านไปเพื่อดูให้รู้เห็นว่าภายในจะเป็นไปอย่างไร แต่ที่วัดเมืองตูรเนย์ ซึ่งเป็นวัดน่าดูยิ่งกว่าหลายวัดที่ท่านเคยไปดูมาแล้วนั้น ท่านไม่ค่อยจะผูกตาดูเหมือนทีอื่น ดูท่านสำรวมจิตเด่งยมกายอย่างกับถูกพระทรงตดใจให้เกิดเลื่อมใสศรัทธาหรืออย่างไร ท่านจึงได้พูดกับท่านสังฆราชเมืองตูรเนย์นั้นว่า— "ขอเจ้าคุณได้ช่วยอวดภาวนาอุทิศให้พวกข้าพเจ้าจงมาก ๆ ด้วยเถิดครับ ข้าพเจ้ายังรู้จักมักคุ้นและไม่เห็นแจ้ง ในข้อการณ์ข้างหน้าอีกมากมายควรเจ้าคุณจะเอาเป็นธุระวิงวอน ขอแต่พระเจ้าเที่ยงแท้ ให้ข้าพเจ้าหายมืดมนกลับเห็นสว่างแจ้งเถิดเจ้าคุณ" ส่วนท่านสังฆราชก็ตอบว่า... "เจ้าคุณอย่าเดือดร้อนในเรื่องนี้เลย อย่าว่าแต่เราเท่านี้นี่ที่อวดอุทิศให้ท่านที่ไม่เห็นความจริงให้ได้แลเห็น ถึงแม้สัปบุรุษทั้งหลายในทั่วจังหวัดพระคาสนาก็ย่อมต้องอวดอุทิศให้สำเร็จไป ดังนั้นอยู่ทุกวันนี้ได้ขาด

ขอแต่ให้เจ้าคุณ ทำใจให้เลื่อมใสตามความเห็นที่มีอยู่แล้วก็พอแล้ว ถ้าเจ้าคุณอุตส่าห์เสมอที่จะปฏิบัติตามความเห็นที่มีอยู่แล้วนั้น อย่าวิตกไปเลย สักวันใดวันหนึ่งพระเจ้าเที่ยงแท้คงพระมหากรุณาโปรดดลใจ ให้เจ้าคุณแลเห็นแจ้งกระจ่างในทุกข้อ ซึ่งเวลานี้เจ้าคุณยังมีความสงสัยสนเท่ห์อยู่" ว่าแล้วก็พาไปดูพระแท่นและบริเวณแห่งพระแท่นนั้น ซึ่งเป็นพระแท่นขึ้นชื่อลือนามว่างามยิ่ง แล้วต่างอำลากันไป.

ในวันเดียวกันนั้น คือวันที่ ๘ พฤศจิกายน ท่านราชทูตก็ออกจากเมืองตูร์เนย์ ไปยังเมืองกงเด ซึ่งเป็นเมืองหน้าศึกฝ่ายข้างทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นเมืองอยู่ในมณฑลแฮโนต์ ทั้งสองฟากแห่งลำแม่น้ำแอ็สโกต์ ได้ตกเป็นของฝรั่งเศส เมื่อคริสตศักราช ๑๖๗๖ ราชทูตได้พักอยู่ในเมืองนั้นวันเดียว.

บทที่ ๕๖

ราชทูตถึงเมืองวาลังเซียนส์

รุ่งขึ้นวันที่ ๙ พฤศจิกายน ราชทูตไปถึงเมืองวาลังเซียนส์ ซึ่งเป็นเมืองมีคนอยู่มาก นับครัวเรือนได้ถึงสี่พันห้าร้อยยี่สิบสามครัว (๔๕๒๓) มีพลเมืองถึงสองหมื่นหนึ่งพันร้อยแปดคน (๒๑๑๐๘) แต่

พลทหารซึ่งมีอยู่เป็นอันมากก็มิได้นับเข้าในจำนวนนี้ด้วย. โบสถ์มีอยู่ถึง ๓๔ หลัง, พระอารามมีอยู่ ๒๓ พระอาราม เป็นเมืองโบราณที่มีชื่อมานาน ได้ตกมาอยู่ในปกครองของประเทศฝรั่งเศสในมงคลสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ โดยพระองค์ตีได้จากราชศัตรู. เมืองวาลังเซียนส์นี้มีสำนักหลวงอยู่ถึงสองสำนัก ๆ หนึ่งตั้งอยู่ในป้อมเดี๋ยวนี้ และอีกสำนักหนึ่งซึ่งเคยเป็นที่ประชุมของรัฐมนตรีสภาแห่งพระเจ้าชาร์ลมหาราชเป็นครั้งแรก เดี๋ยวนี้เปลี่ยนเป็นพระอารามแดส์คอร์เดอเลียรส์ เสียแล้ว.

เมื่อท่านเจ้าเมืองได้เชิญให้ราชทูตเข้าไปพักอยู่ในที่ซึ่งเตรียมไว้สำรองเรียบร้อยแล้ว ท่านจึงได้นำข้าราชการและคฤหบดีผู้สำคัญในเมืองนั้นมาคำนับท่านราชทูต และในโอกาสนั้นท่านชาโตช์ข้าราชการชั้นสูงตำแหน่งที่ปรึกษาสำหรับเมืองนั้น ก็ได้ยืนขึ้นกล่าวคำต้อนรับราชทูตเป็นใจความดังนี้ว่า,

"ท่านอัครราชทูต :

ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสมาพบปะราชทูตานุทูตแห่งพระมหากษัตริย์ผู้ทรงอำนาจราชศักดิ์ อันสูงสุดในบุรพประเทศ การที่พระเจ้าแผ่นดินของท่านได้ทรงมุ่งหมายพระทัยส่งท่านมากระทำมิตรไมตรีกับพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสพระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าทั้งหลายนี้ เป็นราชกรณียกิจอันมหาประเสริฐ เพราะว่า

พระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าทั้งหลายบรรดาชาววาลังเซียนส์นี้ มิจำเพาะแต่ทรงพระเดชานุภาพ อาจทรงปราบอริราชศัตรูทั้งปวงให้อ่อนน้อมต่อพระองค์อย่างเดียวเท่านั้น แม้พระเมตตาธิคุณและราชธรรมจริยาฮันประเสริฐ พระองค์ก็ได้ทรงบำเพ็ญให้เป็นไปในหมู่กษัตริย์ขัตยาธิบดีทั้งหลายที่เป็นสัมพันธไมตรีกับพระองค์ทั่วไป เพราะเหตุฉะนี้การที่พระเจ้าแผ่นดินของท่าน ได้ส่งท่านเข้ามาทำไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดินของข้าพเจ้าคราวนี้ มีแต่จะนำศุภอิฐวิบุลผลเป็นอเนกประการไปสู่ประเทศสยามของท่านเป็นมั่นคง ฉะนี้ข้าพเจ้าจึงรู้สึกปีติยินดีเป็นอันยิ่ง.

แต่บัดนี้ ถ้าท่านราชทูตทั้งหลายจะใคร่ให้ข้าพเจ้าทั้งหลายในที่นี้รู้สึกปีติยินดีให้ทวีมากขึ้นอีก ข้าพเจ้าขออัญเชิญท่านได้โปรดรับเครื่องกำนัลบ้างเล็กน้อย ซึ่งข้าพเจ้ายินดีนำมามอบให้ท่านคือเหล้าองุ่นเกียรติยศซึ่งเป็นธรรมเนียมบ้านเมือง ย่อมต้องนำกับผู้มีเกียรติคุณในโอกาสที่มาเหยียบเมืองวาลังเซียนส์นี้อย่างหนึ่ง เพื่อเป็นทางเชื่อมความคุ้นเคยและมิตรไมตรี ในระหว่างข้าพเจ้าและผู้มาเยี่ยมเยือนนั้นให้ยิ่งแน่นแฟ้นขึ้น อีกประการหนึ่ง อนึ่งข้าพเจ้ายินดีมอบตัวอย่างแพรตัวอย่างผ้าที่ทอขึ้นในเมืองวาลังเซียนส์นี้ให้แก่ท่าน เพื่อเป็นการเชื่อมพณิชการให้ติดต่อกันในระหว่างประเทศสยาม และประเทศ

ฝรั่งเศส ดังที่ได้เคยทำมาแล้วสำหรับนานาประเทศที่อยู่ห่างไกลกับประเทศฝรั่งเศส ตลอดทางทวีปเอเชีย, ทวีปอาฟริกาและอเมริกา-นานาประเทศเหล่านั้น แต่พอได้เห็นตัวอย่างหัตถกรรมแห่งเมืองวาดังเซียนส์ต่างก็แสดงความพึงพอใจ อยากได้ต่อไปเสมอ ข้าพเจ้าหวังว่า วันใดที่ประเทศสยามได้แลเห็นตัวอย่างซึ่งข้าพเจ้ามอบให้ท่านราชทูตครานี้แล้ว การเชื่อมพาณิชการในระวางสองประเทศคงจะดำเนินไปตามรอยนานาประเทศนั้น และต่อไปทั้งสองประเทศก็จะแสดงอาการความอยากได้กระทำการติดต่อกันในเชิงค้าขายเข้ารูปกัน เหมือนกับนานาประเทศฉะนั้น, เพราะเหตุนี้ขอท่านราชทูตจงยินดีรับวัตถุกำนัลของเมืองวาดังเซียนส์นี้ด้วยเทอญ."

เมื่อสิ้นคำกล่าวนับของท่านชาโดซ์แล้ว ท่านก็นำเอาผ้าแพรที่เป็นชนิดเอกอย่างละผืนมาส่งให้ท่านราชทูต ขั้นแรกท่านราชทูตจะไม่รับ เพราะท่านไม่เคยรับสินค้าชนิดใดเลย แต่เมื่อได้พิเคราะห์ดูรู้ว่าเป็นแต่ตัวอย่างสินค้า หาใช่ของกำนัลส่วนตัวของท่านไม่ ท่านจึงได้รับพลางกล่าวว่า:... "รับก็ได้ จะได้นำขึ้นทูลเกล้าถวายให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเห็นเป็นตัวอย่าง" แล้วท่านก็รับเอาไป.

ครั้นถึงเวลาจะเลิกประชุมค้อนรับกันนั้น ท่านเดอมาคาออกได้มาขอคำอาณัติตามเคย, ท่านราชทูตออกคำอาณัติให้ว่า :...

"Miracles de nos jours" (มิราก์ เดอ โนต์ ยุรส์) ซึ่งแปลว่า "ปัจจุบันปาฏิหาริย์" คือหมายว่าตัวอย่างหัตถกรรม เช่นทอผ้า ทอไหม ของเมืองวาลังเซียนส์นั้น เป็นของทำโดยประณีตบรรจงไม่มีใครอาจทำได้ให้เหมือนเป็นที่น่าอัศจรรย์ ซึ่งคนสมัยยุคก่อนไม่อาจทำขึ้นได้ แต่สมัยนี้ทำได้ เลยควรเรียกว่า "ปัจจุบันปาฏิหาริย์นั่นเอง,

รุ่งขึ้นวันหน้า ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานผู้ประจำราชทูตป่วยเป็นไข้. ท่านราชทูตได้ออกไปเยี่ยมหลายหน และแสดงความเสียใจที่ท่านสตอร์ฟมาป่วยถึงดังนี้ ท่านสตอร์ฟขอบใจท่านราชทูต และทูลว่า:- "ที่เจ้าคุณออกมาเยี่ยมข้าพเจ้าโดยตนเองดังนี้ เป็นการไม่สมควร เพราะเจ้าคุณเป็นถึงราชทูต และข้าพเจ้าเป็นเพียงข้าราชการผู้น้อยตำแหน่งต่ำกว่าท่านมาก ไม่ควรที่ท่านจะมาเอง เพียงใช้คนมาถามข่าวก็พอแล้ว" เจ้าคุณราชทูตตอบว่า:— "อย่าว่าสูงว่าต่ำเลย ขอให้คิดว่าเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกันคนหนึ่งก็แล้วกัน ที่จริงเราก็รักท่านเหมือนพี่น้องจะใช้คนอื่นมาแทนดูไม่สมควร เราจึงมาด้วยตนเอง และใช่ว่าเราจะเป็นแต่เพียงมาเยี่ยมเท่านี้เมื่อไร ใจเรายังอยากให้ท่านหายวันหายพรุ่งเสียอีก"

ในวันเดียวกันท่านราชทูตทั้งหลายได้ออกไปดูบ้อม และในสนามข้างบ้อมนั้น ท่านราชทูตได้มีโอกาสดูนักเรียนนายร้อยทหาร-

กอง ซึ่งกำลังหัดเพลงอาวุธและท่านองยุทธวิธีต่าง ๆ กันอยู่ ท่านอัครราชทูตดูเพลินอยู่อักครู่แล้วเกือบจะขอลงไปลองทำท่าทางทหารอย่างท่านองยุทธวิธีเหมือนเขาบ้าง. เจ้าพนักงานผู้ไปด้วยเห็นท่านราชทูตชอบดังนนก็ถามว่า:— "เจ้าคุณชอบหรือ?" ท่านราชทูตก็ตอบว่า;— "เราชอบ ชอบจริง ชอบแทบล้มตัวทีเดียว ทุกวนนถ้าแม้นเรามิได้เป็นอัครราชทูตตำแหน่งผู้ใหญ่ เรายินดีแต่นที่จะยินดีที่จะลงไปทำเพลงอาวุธกับด้วยนักเรียนทหารเหล่าน ตัวเราเป็นเชื้อทหารแท้ วิชาใดเกี่ยวกับการทหารแล้วเป็นวิชาที่โปรดของเราทงนน ความปรารถนาอันใหญ่ยิ่งของเราคือถ้าหากว่าเวลานจะมีศึกสงครามเกิดขึ้นในเมืองฝรั่งเศสนี้ เรายินดีสละชีวิตถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔. เสียดายโอกาสนนไม่มา ขะรอยเราเป็นคนบุญวาสนาไม่ถึง จึงมิได้มีโอกาสอันประเสริฐดังที่ปรารถนาอยู่น"

เยนวนนนข้าราชการผู้ใหญ่มีท่านผู้ว่าราชการเมืองเป็นต้นได้มานั่งกินข้าวเป็นการส่งราชทูตออกจากเมืองวาลังเซียนนี้ การก็ได้เป็นไปโดยเรียบร้อยทุกประการ รุ่งขึ้นเวลาเช้าท่านเดอมาคาออกับขุนนางผู้ใหญ่ทั่วหน้ากันก็ได้มาส่งท่านราชทูตทั้งหลาย ท่านราชทูตได้ขอบใจท่านเจ้าเมืองและท่านผู้อื่นทั่วไปตามสมควร ว่าเมื่อถึงเมืองสยามคนจะไม่ลืมแสดงความชอบของเมืองวาลังเซียนนี้ให้ทรง

ทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามว่าเป็นผู้มีใจโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเป็นอย่างดี ทั้งฝีไม้ลายมือทางหัตถกรรมก็จัดเป็นเยี่ยมยอดน่าชมเชยทุกอย่าง ว่าแล้วก็ตรงไปขึ้นรถ พอย่างเท้าก้าวขึ้นไปบนรถนั้น ท่านราชทูตก็ได้เห็นรูปใหญ่ ๆ ใส่กรอบงามอยู่สองรูปภายในรถ คือรูปที่ได้ส่งมาจากเมืองปารีส เพราะเจ้าพนักงานก็ได้ทราบมานานแล้วว่า ท่านราชทูตทะเยอทะยานอยากได้เป็นที่สุด ค่าที่รูปนั้นเกี่ยวกับท่านราชทูตอยู่ด้วย เป็นรูปที่นายช่างเอกได้วาดตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพื่อไว้เป็นที่ระลึกถึงการกระทำมิตรไมตรี ในระหว่างกรุงสยามและกรุงฝรั่งเศส รูปนั้นเป็นรูปท่านราชทูตานุทูตทั้งไทยสำรับกับพระบรมรูป ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการขุนนางฝรั่งเศส เมื่อคราวรับราชทูตที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์นั้นเอง และเพื่อจะให้ท่านราชทูตรู้จำผู้คนในรูปนั้นได้ง่าย ที่ใต้รูปของคนหนึ่ง ๆ ในรูปนั้นก็ได้ทำเป็นเครื่องหมายให้รู้จัก เช่นถ้าเป็นฝ่ายฝรั่งเศสก็มีตัว A ตัว B และถ้าเป็นไทยก็มีเลข 1. 2. 3. ตามลำดับแล้วก็มีอธิบายชื่อเสียงตำแหน่งพร้อมเสร็จกำกับตัวอักษรและตัวเลขอยู่ด้วย. เมื่อราชทูตได้รูปงาม ๆ ดี ๆ เหล่านั้นสองรูปท่านก็แสดงความชื่นชมยินดีเป็นล้นพ้น เพราะมีจำเพาะเป็นขวัญตาสำหรับท่านเองอย่างเดียว เป็นขวัญตา ที่จะได้เป็น สักขีพยานแห่ง ความเป็นไป ของอาการส่งพระ

ราชสาส์นแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามต่อพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ให้ทรงทราบเห็นตระหนักอยู่กับพระเนตร ว่าได้ดำเนินเป็นไปอย่างไรด้วย เพราะรูปนั้นเหมือนกับความเป็นจริงทุกอย่างทุกประการ.

นี่เป็นลำดับรูปบุคคล ซึ่งปรากฏอยู่ในสองรูปนั้น :

a. สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔
b. สมเด็จพระยุพราช "เลอ โดแฟง"
c. สมเด็จพระเทพาธิราช "มงเซียร์"
d. ในกรม "ดึก เดอ ชาร์ตร์"
e. พระโอรสของในกรมดึกเดอชาร์ตร์
f. เจ้า "ดึก เดอ บูร์บง"
g. เจ้า "ดึก ดิอ แมน"
h. เจ้า กงด์ เดอ ศูลูส
i. อธิบดีกรมพระภูษามาลา
j. หมู่มหาดเล็กรับใช้
1. ท่านอัครราชทูต
2. ท่านอุปทูต
3. ท่านตรีทูต
4. นายพล เดอ ดา เฟอยาด
5. นายพล เดอดึกซังบูร์ก

6. ท่านเดอ บอเนย กรมรับแขกเมือง

7. ท่านสตอร์ฟ กรมรับแขกเมือง

8. ท่านบาดหลวง เดอลิยอน (ล่าม)

9. ท่านยิโรด์

10. ขุนนางไทย ๖ นาย

11. คนใช้ถือเครื่องยศของราชทูต.

แต่เดิมนั้นเจ้าพนักงานได้นึกจะทำรูปพิเศษ จำเพาะรูปของท่านราชทูตแผนกหนึ่งต่างหาก ไม่ให้เกี่ยวข้องกับรูปของผู้อื่นเลย แต่ครั้นเมื่อได้เห็นรูปหมู่ในที่เฝ้าที่วังแวร์ซายส์นี้ เห็นรูปท่านราชทูตได้ชัดเจนดี จะทำให้ชัดกว่านี้อีกเป็นเหลือฝีมือเป็นแน่ เพราะเหตุนี้การดำริที่จะทำรูปเดี่ยวนั้นเป็นอันต้องเลิกเสีย ทำแต่รูปหมู่อย่างเดียว เพราะถึงจะเพิ่มรูปจำเพาะราชทูตก็ไม่ให้ดีขึ้นอะไร.

บทที่ ๕๗

นางภิกษุนีเมืองเดอแนง

ขณะเมื่อเดินทางออกจากเมืองวาลังเซียนส์ จะไปเมืองดูแอย์นั้น ท่านเดอมาคาลอดี เจ้าเมืองวาลังเซียนส์ได้แนะนำท่าน

ราชทูตว่า ทางที่จะไปข้างหน้ามีพระอารามภิกษุนี้อยู่พระอารามหนึ่ง เป็นพระอารามแปลกด้วยเหตุหลายประการ. เมื่อผ่านไปทางนั้นควรแวะเข้าไปชมดูบ้าง เพราะเหตุฉะนี้จึงเมื่องเดอแนง ราชทูตจึงให้เข้าไปชมพระอารามนั้น.

พระอารามนั้นมีตำนานกล่าวว่า ท่านเจ้าเมืองผู้หนึ่งสมัยก่อน ชื่อ อาดัดแบร์ด คอสตระวัง กับคุณหญิงของท่านชื่อแรน เป็นภคินีของสมเด็จพระเจ้าเปแปง แห่งประเทศฝรั่งเศส ต่างมีศรัทธาแก่กล้าหาญพร้อมใจกันอุทิศเคหะสถานบ้านเรือนที่อยู่ของตน ให้เป็นพระอารามสำหรับบวชภิกษุนี้ และยังอุทิศเรือกสวนไร่นาถวายเป็นทรัพย์สงฆ์สำหรับบำรุงพระอารามนั้นอีก แต่ทุกวันนี้ทรัพย์สงฆ์เหล่านั้นได้ตกเป็นของหลวงเสียโดยมาก.

ท่านเจ้าเมืองนี้มีธิดาถึง ๑๐ คน ๆ ก็มีรูปร่างรังฟร้วยและธิดา ๑๐ คนเหล่านั้นก็ได้บวชเป็นภิกษุนีอยู่ในอารามนั้น หมดด้วยกันทั้ง ๑๐ คน และภายหลังปรากฏว่าได้สำเร็จพระอรหันต์เป็นนักบุญสิ้นทุกคนพร้อมทั้งบิดามารดาด้วย นับว่าเป็นวงศ์สกุลนักบุญแท้

ตามปรกติพระอารามนี้มีเสนาสนะพอเพียงแก่ภิกษุนี ๓๗ คน แต่คราวที่ท่านราชทูตสยามเข้าไปเยี่ยมดูนั้น มีแต่เพียง ๓๔ คนเท่านั้น ซึ่งถือเป็นธรรมเนียมสูงด้วยกันทุกคน เพราะมีวินัย

อยู่ว่าถ้าไม่ใช่เป็นลูกขุนนางมาแต่เดิมแล้ว จะเข้ามาขอบวชในพระอารามนั้นไม่ได้เป็นอันขาด

ตามธรรมเนียมนักบวชในพระคริสตศาสนา ในวันที่คนบวชต้องให้ปฏิญาณสัญญาว่าจะลองบวชดูเท่านั้น เท่านี้ปี เท่านี้พรรษาก่อน ครั้นเมื่อคนได้ร่ำเรียนและฝึกหัดถือพระวินัยตามนิกายที่คนเลือกบวชนั้นครบจำนวนปีที่สัญญาไว้แล้ว เมื่อไม่มีศรัทธา จะลาสึกก็ได้ แต่ถ้ามีศรัทธาจะบวชต่อไปก็ต้องทำสัญญาใหม่ ว่าคนจะบวชอยู่ในพระศาสนานิกายที่คนนิยมเห็นชอบนั้นจนตลอดชีวิต ไม่มีวันสึก หรือลาสึกขาบทอีกต่อไปเป็นอันขาด คือบวชอยู่จนตายนั่นเอง

แต่สำหรับอารามนางภิกษุนี้ ความเป็นไปในที่บวชไม่ได้ดำเนินตามแบบนี้เลย ที่ขอบวชสำหรับภิกษุนี้เหล่านี้ในวันนั้นเป็นแต่เพียงให้ทนายเชือขุนนางผู้หนึ่ง ให้ถวายรับรองแทนคนว่าคนเป็นเชือขุนนางจริง เพราะได้เห็นตราประจำตระกูลของนางนั้นเป็นสำคัญ พอทนายรับรองแล้วนางก็ขอบวชนั้น ก็คุกเข่าลงต่อหน้าที่ประชุมภิกษุนี้และอ้อนวอนว่า.- "เดชะ พระบารมีของพระผู้เป็นเจ้าของแม่พระและนักบุญทั้งหลาย (นางภิกษุนี้องค์แรกในพระอารามนั้น) เป็นที่พึ่งขอได้โปรดให้ข้าพเจ้ารับส่วนแบ่ง ในภักษาหารแห่งพระอารามนี้ด้วยเทอญ" ว่าเท่านี้แล้วนางหัวหน้าภิกษุนี้ก็เรียกขนมปังก้อนใหญ่ๆ มาสองก้อนแล้วยื่นให้นางภิกษุนี้ผู้ขอบวชใหม่นั้น เป็น

อันเข้าใจกันในที่ว่าขอบวชและให้บวชสำเร็จบริบูรณ์แล้ว ส่วนนางภิกษุนีใหม่นั้นพอได้รับขนมปังสองก้อน แล้วก็ตัดให้และแจกจ่ายไปให้คนขอทานทันที เป็นอันเสร็จพิธีบวชภิกษุนีในพระอารามนี้ เท่านี้ดูไม่สู้ยากเลย

ถึงเมื่อรับเข้าบวชแล้วเล่า การวินัยก็ไม่เคร่งครัดอะไรมิได้ มีอยู่แต่ว่าเมื่อบวชใหม่ตลอดสี่ปีต้น ต้องเรียนทางวินัยบัญญัติและวิปัสสนาธุระประจำวัด สวดภาวนาทุกเช้าเย็นเหมือนพระภิกษุสงฆ์ไม่มีผิด ออกจากบริเวณพระอารามไม่ได้เป็นอันขาด แต่ครั้นล่วงพ้น ๔ ปีต้นนี้แล้ว จะออกไปจากพระอารามบ้างก็ได้แต่ไม่เกินกว่าปีละ ๒ เดือน

การนุ่งห่มของนางภิกษุนีนี้ขาวล้วน เสื้อธรรมดาเป็นเสื้อยาวปกคลุมแต่ศีร์ษะลงมาถึงข้อเท้า แต่เวลาเมื่อจะเข้าใบสถ์ต้องสวมเสื้อชนิดสั้นและหลวมทับอีกชั้นหนึ่ง แล้วก็คลุมเสื้อใหญ่ๆปิดทับอีกชั้นที่ ๓ เสื้อสามชั้นเหล่านี้เป็นเครื่องขาวล้วนดังว่ามาแล้ว แต่ริม ๆ เย็บเป็นขลิบต่างสีกัน คือเสื้อที่ใช้ประจำนั้นขลิบด้วยสีน้ำเงิน ชั้นที่ ๒ ขลิบด้วยกำมะหยี่ดำชั้นที่ ๓ ขลิบด้วยขนสัตว์สีขาวเว้นแต่สำหรับนางอธิการินี เสื้อชั้นที่ ๓ นี้ขลิบด้วยสีขาวสีดำสลับกันเบื้องบนศีร์ษะนั้นนางภิกษุนีนี้ใช้ปกปิดด้วยผ้าขาวบาง ๆ สองชั้น แล้วมีหมวกทับเป็นหย่อมอยู่ตรงกลางกระหม่อมอีกชั้นหนึ่ง คล้ายกับสวมมงคลใน

งานพิธี ดูเหมาะเจาะดีสำหรับนางภิกษุนีไม่สวยไม่งามเหมือนหมวกแหม่ม ซึ่งประดับด้วยดอกไม้ต่าง ๆ

เมื่อราชทูตได้แลเห็นนางภิกษุนีเหล่านี้ในชั้นแรกชักงง ๆ ไปสักครู่หนึ่ง ค่าที่เห็นแปลกตาในการนุ่งห่ม ซึ่งตั้งแต่ท่านเข้ามาเมืองฝรั่งเศสยังไม่เคยเห็นที่ไหนมาก่อนเลย พอค่อย ๆ หายงงลงบ้างแล้วจึงได้พูดออกมาว่า.— "เสื้อขาว ๆ ดังนี้เข้าทีมากสมควรกว่าเสื้อสีอื่น ๆ ทั้งหมด ขึ้นชื่อว่าสตรีแล้วแต่งขาวเป็นการเหมาะ" การที่ท่านราชทูตออกความเห็นในเรื่องสีขาว ว่าเหมาะสำหรับการนุ่งห่มของสตรีนั้นบางทีจะเป็นเพราะท่านเคยเห็นนางชีไทย นุ่งขาวห่มขาวเป็นพื้นเสียกระมัง แต่อย่างไรก็ดีพอท่านแสดงความเห็นเรื่องนุ่งขาวห่มขาวนี้แล้วการเจรจาในระวางราชทูตและนางภิกษุนีเหล่านั้น จึงค่อยสนิทกันขึ้นไม่กระดากเหมือนตอนต้นเมื่อแรกพบ.

เมื่อคำนับกันเสร็จแล้ว ราชทูตก็ได้พากันไปดูพระอารามแล้วได้แวะเข้าไปดูกุฏิของนางภิกษุนีผู้มีอาวุโสสูง ในพระอารามนั้นแต่หาได้ไปที่กุฏิของนางอธิการินีไม่ เพราะตำแหน่งว่างมาตั้งแต่นางอธิการินีเก่าถึงแก่ความมรณภาพลง จนในเวลานั้นก็ยังหาได้ทันตั้งอธิการินีขึ้นใหม่ไม่ ในระวางเวลาที่ไม่มีอธิการินีนี้ การบังคับบัญชาในพระอารามนั้นสำเร็จไปโดยนางภิกษุนี ๔ นาง ซึ่งถูกเลือกตามอายุอาวุโสให้เป็นผู้รั้งหน้าที่อธิการินี เมื่อท่านราชทูตไปชมกุฏิของนาง

ภิกษุมีนอายุโสนแล้วก็ได้เคยคุยกันถึงเรื่องวินัยบัญญัติต่าง ๆ แล้ว นางภิกษุนเหล่านั้นได้อธิบายให้ฟังว่า เวลาใดตำแหน่งอธิการินว่างลงการเลือกตั้งอธิการินใหม่เป็นไปโดยวิธีดังนี้ คือให้บรรดานางภิกษุทั้งหลายต่างเลือกเอานางที่คนเห็นว่า ควรแก่ตำแหน่งอธิการินคนละสามนาง ครั้นแล้วจึงรวมคะแนนความเห็นเหล่านั้นดูแล้วก็เลือกเอานางภิกษุนที่ได้คะแนนสูงแต่เพียงสามนาง และนางภิกษุนที่ได้คะแนนสูงสามนางนี้ยังอยู่ในระวางพิจารณาของพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงเลือกตั้งขึ้นนางหนึ่งแต่ในสามนางนั้น ให้เป็นอธิการินต่อไป นางอธิการินนี้ แท้จริงก็ไม่ต้องมีคำมั่นสัญญาพิเศษกว่านางภิกษุอื่น ว่าจะบวชและปกครองพระอารามอยู่นานเท่าใดจึงเป็นกัมมวาจาก็ได้แล้วแต่ใจสมัคร แต่โดยมากนางภิกษุเหล่านี้มักบวชอยู่ในพระอารามนั้นเพียงชั่วคราวทั้งนั้น ต่อเมื่อใดนางใดมีโอกาสที่จะกระทำการวิวาหมงคลกับขุนนางผู้ใดก็ลาสิกขาบทในเวลานั้น และการลานั้นไม่ต้องมีพิธีรีตองอะไรเลย เมื่อแต่ลาเพื่อนภิกษุด้วยกันและชอบใจในการที่ได้ให้อาศัยอยู่ในร่มพระศาสนาเท่านั้น

เมื่อท่านราชทูตทราบวิธีบวชสิกขาทั้งทราบในพระวินัยของนางภิกษุนเหล่านั้นแล้ว ท่านกล่าวว่า "วินัยนี้ดูเหมือนถือไม่ยากเลยอะไร ๆ ดูเหมือนช่างง่ายดายด้วยกันทุกข้อ จะบวชเมื่อไรก็ได้จะสึกเมื่อไรก็ได้ ถ้าเป็นเมืองไทยละก็เข้าใจว่าคงบวชไม่นานเป็นแน่

เพราะรายผู้คนหมดทั้งบ้านทั้งเมือง ต่างก็มุ่งหมายแต่จะใคร่ขอเป็นคู่ครองหมดด้วยกันทั้งนั้น"

คุยกันไปคุยกันมา นางภิกษุณีเหล่านั้นเลยเชื้อเชิญราชทูตเข้าไปในห้องกินข้าว หวังจะเลี้ยงท่านตามธรรมเนียมแขกเมืองชั้นผู้ใหญ่ แต่ราชทูตไม่รับเชิญ เป็นแต่รับเลี้ยงน้ำชานิดหน่อยพอมีให้เสียไมตรีแล้วก็ลาออกจากพระอาราม ทั้งนี้เพราะเกือบถึงกลางวันอยู่แล้ว และเจ้าหน้าที่งานหลวงแผนกรับรองคู่และราชทูตก็ได้เตรียมอาหารสำหรับรับประทานกลางวันคอยท่าอยู่ที่เมืองเล็กๆ ชื่อเกรอง ซึ่งเป็นเมืองรายทางใกล้เข้าไปกับพระอารามนั้นอยู่แล้ว

บทที่ ๕๓

ราชทูตถึงเมืองดูแอย์.

เมื่อท่านราชทูตรับประทานอาหารกลางวันที่เมืองย่อมๆ ชื่อเกรองนั้นแล้ว ก็เริ่มออกเดินทางจะไปเมืองดูแอย์ ซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านแน่นหนาแข็งแรงต่อไป ตามความอันนิษฐานของนักโบราณคดีเข้าใจกันว่า เมืองดูแอย์นี้คือเมืองหลวงของชาวกาดูอักส์เก่า ซึ่งพระเจ้ายุลเซซาร์พระมหาจักรพรรดิโรมันกล่าวถึงในหนังสือพงศาว-

การที่พระองค์ทรงนิพนธ์ เมื่อพระองค์มีชัยชนะแก่โคลัวส์ คือชาวฝรั่งเศสโบราณ.

เมืองดูแอยน์นี้ยังมีชื่อระบุปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากลอวิสอีกครั้งหนึ่งว่า ในรัชสมัยของพระเจ้ากลอวิสนั้น มีนางผู้ใหญ่ของพระองค์คนหนึ่งชื่ออัลกานาดีเป็นผู้มีศรัทธาสร้างวัดแม่พระขึ้นตามชื่อเมืองดูแอย อยู่ในราวศตวรรษที่ ๕ แห่งคริสตศักราช ในเมืองนี้มีโบราณสถานสำคัญที่น่าดูน่าชมอยู่สามแห่ง คือโรงเรียนวัดสองโรงเรียน และโรงเรียนมหาวิทยาลัย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าฟิลิปที่ ๒ แห่งประเทศสเปญได้เป็นผู้ทรงสถาปนาขึ้นตามคำขอร้องของสันโตปาปาปีโอที่ ๔ เมื่อคริสตศักราช ๑๕๖๓ เมืองนี้ได้อยู่ในอำนาจความปกครองของประเทศสเปญมาเป็นกาลนานจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ครั้นได้เกิดสงครามในระวางประเทศฝรั่งเศส และประเทศสเปญขึ้นใหม่ ๆ เมื่อศก ๑๖๒๗ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงยกทัพเข้ายึดเอาเมืองดูแอยน์ได้ และครั้นทำหนังสือสัญญาพระราชไมตรีกันใหม่เมื่อศักราช ๑๖๕๙ ที่เมืองแอกส์ลาชาแปล์ พระเจ้าแผ่นดินสเปญเลยยกเมืองดูแอยน์ถวายแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นสิทธิขาด.

ก่อนที่รถไฟจะถึงเมืองดูแอยน์ หนทางประมาณ ๒ ลี้ (๘,๐๐๐ เมตรเท่ากับ ๒๐๐ เส้น) มีทหารม้าเมืองดูแอยออกมาต้อนรับอยู่

แล้วและตอนเข้าในเมืองก็ได้มีการแห่แหนอย่างเอิกเกริกเหมือนกับที่เคยทำสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่ออกมาเยี่ยมเมือง คือมีทหารราบยืนรายทางสองข้างถนน ตั้งแต่ประตูเมืองตรงถึงที่พักของราชทูตเป็นเกียรติยศ และมีชาวชนพลเมืองออกมาดูมารับด้วยเป็นอันมาก

พอถึงราชทูตลงจากรถชนไปยังบ้านที่พักท่านเดอปอมะเรย ผู้เป็นเจ้าเมืองก็นำพวกขุนนางข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนเข้ามาเยี่ยมเป็นลำดับ แล้วท่านเบค์เกต์ กรรมการพิเศษของเมืองดูแอย์ ได้กล่าวคำต้อนรับคำนับท่านราชทูตแทนชาวเมืองว่า.—

"เจ้าคุณราชทูต

การที่ข้าพเจ้าชาวเมืองดูแอย์พากันทำปฏิสันถาร ต้อนรับเจ้าคุณทั้งหลายโดยเกียรติยศอันสูงเช่นนี้ แม้จะเป็นไปตามกระแสพระบรมราโชงการก็ดี แต่ข้าพเจ้าขอกล่าวโดยน้ำใสใจจริงว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ทราบข่าวอยู่ก่อนที่กระแสพระบรมราโชงการจะมาถึงแล้ว ว่าคณะราชทูตจะเข้ามาเยี่ยมเมืองดูแอย์ และข้าพเจ้าก็ได้ตกลงพร้อมใจกันอยู่ก่อนแล้วว่า จะจัดการรับรองท่านทั้งหลายโดยเกียรติยศอย่างสูง ตามความสามารถที่จะทำได้ให้สมแก่ฐานานุรูปแห่งท่านทั้งหลาย ผู้เป็นราชทูตของพระมหากษัตริราชอันยิ่งใหญ่ เพราะฉะนั้นขอให้เจ้าคุณราชทูต พึงทราบตระหนักเถิดว่าการรับรองข้าพเจ้าทั้งหลายได้จัดทำไปแล้ว และจะทำต่อไปอีกนั้น

มิใช่ข้าพเจ้าทั้งหลายจะปฏิบัติเฉพาะตามกระแสพระบรมราชโองการอย่างเดียวหามิได้ ข้าพเจ้าต่างยังมีความปลาบปลื้มยินดีที่จะรับรองด้วยความยินดีของตนเองอีกส่วนหนึ่งต่างหากด้วย เพราะต่างมารู้สึกระลึกถึงความเมตตาของเจ้าคุณที่ได้อุตส่าห์ดำเนินทางมาเยี่ยมเมืองของข้าพเจ้าทั้งหลายด้วยความลำบาก ข้าพเจ้าทั้งหลายถือว่าเจ้าคุณได้นำสิริมงคลและเกียรติยศมาสู่เมืองข้าพเจ้า เพราะฉะนั้นต่างจึงมีความยินดีรับรองทั่วทุกตัวคน ถ้าเจ้าคุณยังพักแรมอยู่ในเมืองนี้ตราบใด ข้าพเจ้าทั้งหลายก็ยินดีจะรับใช้สอยอยู่ทุกเมื่อขอเจ้าคุณอย่าได้เกรงใจเลย

ในที่นี้ ข้าพเจ้ามีใคร่ขอถือโอกาสที่จะรำพันสรรเสริญคุณานุคุณและบุญบารมีของพระมหากษัตริย์สยามโดยพิสดาร ให้เป็นการเนิ่นช้าเพราะรู้สึกอยู่เต็มตัวแล้วว่าจะรำพันเท่าไรก็มิรู้สิ้นสุด ทั้งจะหาคำมาอุปมาอุปไมยก็เหลือที่จะหาให้ถ้วน แต่กระนั้นจะเว้นไม่กล่าวถึงต้นเหตุแห่งความยินดีปราโมทย์ของข้าพเจ้าในการรับเจ้าคุณเสียเลยทีเดียวก็ไม่เหมาะ ข้าพเจ้าจึงขอโอกาสกล่าวแต่เพียงปฐมเหตุเท่านั้น ปฐมเหตุนั้นคือที่เจ้าคุณตั้งใจมาครั้งนี้โดยจะมาผูกพระราชสัมพันธไมตรีให้เป็นสุวรรณปถพีแผ่นเดียวกัน ในระวางกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส และจะได้ปลูกความสมัครรักใคร่และนิยมนับถือกันและกันของพลเมืองแห่งประเทศทั้งสอง ให้สนิทสนมมั่นคง

ถาวรไปชั่วกาลนาน ปฐมเหตุที่เจ้าคุณมานี้แหละ ได้เป็นปฐมเหตุแห่งความยินดีปรีดาของข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นอย่างยิ่งด้วย

ก่อนเมื่อเจ้าคุณจะออกมาจากประเทศสยามนั้น เจ้าคุณได้ยินคำยกย่องสรรเสริญบุญบารมี ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของข้าพเจ้าเป็นอเนกประการมาแล้ว เป็นต้นได้ยินว่าพระองค์ทรงชนะทุกทิศ นับตั้งแต่แม่น้ำแรงในปราจีนทิศถึงภูเขาอัลป์ในทิศอาคเณย์ตลอดถึงเขาบีเรเน่ในทักษิณทิศ ก็ได้ยินยกย่องสรรเสริญพระองค์ว่าทรงบุญญฤทธิปราบปรามบรรดากษัตราธิราช ซึ่งยังไม่มีใครอาจปราบปรามให้ราบคาบลงได้ และทรงทำการสำเร็จในเวลาฤดูกาลอันเหมาะแก่การสงคราม หรือในเวลาที่มีฝนฟ้าอากาศมาขวางเป็นอุปสรรค ถึงกับควรทรงพระนามว่าพระเจ้าผู้ทรงชนะทั่วทั้งสิบทิศ.

อนึ่งใช่ว่าพระองค์จะมีชัยชนะเฉพาะแต่ศัตรูหมู่ปรปักษ์ภายนอกเท่านั้นหามิได้ แม้ข้าศึกภายในมีโลภศัตรูเป็นต้นซึ่งยากที่บุคคลจะชนะได้ พระองค์ก็ทรงประหารด้วยพระขรรค์คุณอันวิเศษกล่าวคือพระศรัทธาญาณของพระองค์จนพ่ายแพ้แก่พระองค์ เกิดเป็นมหาชัยมงคลพิเศษขึ้นอีกส่วนหนึ่ง เช่นพระองค์ทรงมีชัยชนะแก่ราชศัตรูคือใครเมืองนเมืองนั้น แล้วเพื่อทรงเห็นแก่สันติภาพและความสุขสบาย

ของชาวชนพลเมืองในเมืองนั้น ๆ พระองค์กลับทรงมอบคืนเมืองเหล่านั้นแก่เจ้าของเดิม มิให้อนาทรร้อนใจถึงไพร่พ้าข้าแผ่นดินของพระราชศัตรูเอง ชัยชนะอันนี้แหละเจ้าคุณ เป็นชัยชนะอันมหาประเสริฐ ซึ่งน้อยคนอาจกระทำลงไปได้ เพราะต่างโลภต่างอยากได้ยิ่งมากยิ่งดีเป็นธรรมดา อาศัยมหาชัยอันประเสริฐนี้ ชาวชนพลเมืองทั้งหลายจึงยกย่องถวายพระบรมนามาภิไธยพิเศษ เรียกพระองค์ว่ามหาราชา หรือมหาราช เพราะพระองค์ทรงไว้ซึ่งคุณานุภาพ ธรรมานุภาพอย่างมหัศจรรย์จริง.

ส่วนพระคุณความดีต่าง ๆ นอกจากที่เจ้าคุณเคยได้ยินเขาเล่าลือกันทั่วโลกนั้น ข้าพเจ้าจะมิพักกล่าวถึงเลย เพราะเจ้าคุณอาจทราบตระหนักด้วยตนเองโดยเอาหูเอาตาเป็นเครื่องพิสูจน์ กระทำดุจอาการของพระนางเจ้าราชินีเดอสบา ซึ่งเคยตรัสเมื่อพระนางได้ชมพระบารมีสมเด็จพระเจ้าสโลมนในยิดดกาอว่า.— "Verus est sermo quem audivi in terra mea?" แปลว่า คำเล่าลือที่ข้าได้ยินในเมืองข้า ๆ เห็นสมจริงทุกประการแล้ว

เจ้าคุณไม่เคยนึกชมพระบารมีพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ดุจพระนางเจ้าราชินีเดอสบาชมพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าสโลมนบ้างแดหรือเจ้าคุณไม่เคยนึกเห็นเป็นการควรอย่างยิ่งหรือที่พระราชาในโลกจะกระทำมิตรไมตรีกับพระมหากษัตริย์เช่นสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

นี้ข้าพเจ้าหวังว่าใจคงเคยได้นึกมาแล้ว แต่ยังไม่อาจพยากรณ์ยืนยันลงเป็นหนึ่งแน่ได้ จะอย่างไรก็ตาม บัดนี้ข้าพเจ้ามีความยินดีขอเชิญเจ้าคุณรับเหล้าองุ่นแห่งไมตรี ซึ่งชาวเมืองดูแอย์ได้จัดรับรอง ในบัดนี้เทอญ"

"เมื่อท่านอัครราชทูตได้ฟังคำต้อนรับนี้เสร็จแล้ว ท่านจึงตอบว่า.— "ท่านทั้งหลาย ใจความในสุดท้ายแห่งสุนทรพจน์ของท่านนี้เรายินดีขอรับรองว่าเป็นการสมจริง เพราะกิตติศัพท์ที่สรรเสริญพระบารมีสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ซึ่งเราเคยได้ยินมาแต่เมืองไทยนั้นเราได้มาเห็นประจักษ์แก่ตาอยู่แล้วว่าสมคำเล่าลือทุกประการ อนึ่งที่ว่าพระองค์ทรงชนะ ทุกทิศนั้นก็มี ราชอาณาเขต ขอบขัณฑเสมามณฑลต่าง ๆ ซึ่งเรากำลังผ่านไปเป็นลำดับอยู่ในเวลานี้เป็นสักขีพยานปรากฏอยู่ และคำเล่าลือที่ว่าพระองค์ทรงพระอภินิหารบารมีศรีสง่าก็มีพยานในพระราชสำนักวังแวร์ซายส์ ซึ่งเราได้ไปดูรู้เห็นมาแล้วเพราะเป็นความจริง ตั้งแต่เกิดมาเรายังมิเคยได้แลเห็นพระราชสถานใด ๆ จะงดงามตระการตาเท่ากับพระราชสำนักนั้นเลย อนึ่งที่ลือว่าไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ของพระองค์ล้วนแต่เจริญด้วยธรรมสมบัติ และคุณสมบัตินา ๆ นั้น เราก็เห็นประจักษ์แก่ตาดุจเดียวกัน โดยเพียงดูฟังท่านทั้งหลายผู้มาต้อนรับบรรดาเราคราวนี้ ฉะนี้เราจึงมีความพอใจและขอบใจท่านทั้งหลาย ทั้งเพราะวาจาที่ท่านพึ่ง กล่าวเชื้อเชิญเราใน

บัดนี้ ทั้งเพราะของกำนัลอันถูกใจที่ท่านนำมาคำนับให้เรารับด้วย" ครั้นเสร็จการต้อนรับกันเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองดูแอย์ก็ได้พาท่านราชทูตไปชมมหาวิทยาลัยในเมืองนั้น.

ที่มหาวิทยาลัยนั้น ได้มีคำอวยพรคำนับราชทูตและอธิบายความเป็นไปของวิทยาลัยนั้นด้วย แต่เพื่อจะให้สมเหมาะกับที่เป็นสถานศึกษาเล่าเรียนโบราณคดีชั้นสูง แทนที่จะได้ใช้ภาษาฝรั่งเศสตามที่เคยในที่อื่น ๆ คณบดีผู้แสดงคำภิปรายเชื้อเชิญนั้นได้ใช้ภาษาละตินซึ่งเป็นภาษาโบราณมีรัศมีศรีสง่าอยู่ในตัวกว่าภาษาสมัยปัจจุบันซึ่งเป็นธรรมดาต้องเป็นที่นิยมนับถือของปราชญ์ราชบัณฑิตน้อยกว่าภาษาละตินซึ่งเป็นภาษามีอายุอาวุโสสูง.

เย็นวันนั้น ท่านอัครราชทูตได้คิดคำอาณัติสัญญาสำหรับทหารในเมืองว่า — 'Tant qu' il triomphera, Je me rejouirai' (ตังต์กิล ตรียงเฟอรา เยอ เมอเรยูย์เร่ย์) ซึ่งแปลว่า: — "พระองค์จะทรงมหาชัยอยู่นานตราบใด ข้าพเจ้าก็มีความยินดีอยู่นานตราบนั้น" แท้จริงแม้ถึงท่านเดอปอมะเรย ซึ่งเป็นนักดนตรีและชำนาญในทางจินตกวีไคยนิพนธ์คำเฉลิมพระเกียรติถวายจนมีชื่อเสียงมาหลายครั้งแล้วได้เป็นผู้ออกอาณัติเอง ก็คงคิดไม่เหมาะกว่าคำนี้เลยทั้งนี้เป็นที่น่าสรรเสริญท่านราชทูตสยามนี้ไม่ใช่อย.

การรับประทานอาหารเย็นของราชทูตที่เมืองตูแอย์ได้ดำเนินไปตามธรรมเนียมที่เคยมาในเมืองอื่น คือท่านเจ้าเมืองได้จัดให้พวกมะโหรีมาบรรเลง และมีนางผู้ดีมานั่งดูและสนทนากัน แต่เพราะเหตุที่เมืองตูแอย์เป็นเมืองใหญ่ นางผู้ดีมาประชุมในเย็นวันนั้นออกจะมากจนล้นห้อง บรรดาพวกผู้ชายเข้าไม่ได้เลยสักคนเดียว.

รุ่งขึ้นเวลาเช้า ท่านเคอปอมะเรย ได้จัดรถของท่าน ๔ คัน มาคอยรับราชทูตจะพาไปดูโรงหล่อของกรมทหาร วันนั้นมงเซียร์เกล์แตร์ ผู้บังคับการแผนกหล่อหลอมต่าง ๆ ในโรงหล่อนั้นได้ตระเตรียมจะหลอมปืนใหญ่ขนาดกระสุนหนัก ๒๕ ชั่ง ๔ กระบอก และขนาดกระสุนหนัก ๑๖ ชั่ง ๒ กระบอกให้ท่านราชทูตดู.

แต่ขณะที่ราชทูตไปถึงนั้น นายแรทจะหล่อเป็นปืนนั้นยังหลอมไม่ทันจะได้ที่ ฉะนั้นในระวางเวลาคอยน้ำแร่ให้ได้ที่เหมาะสำหรับหล่อนั้น มงเซียร์เฟลอร์เรปืนใหญ่ได้พาท่านราชทูตไปดูแม่พิมพ์สำหรับหล่อปืนเหล่านั้นไปพลางก่อน และได้อธิบายเรื่องแม่พิมพ์แบบหล่อนั้นให้ราชทูตเข้าใจดี ดังในแม่พิมพ์ซึ่งท่านราชทูตได้ดูแล้วดูอีกด้วยความทะเยอทะยานอยากรู้อยากเข้าใจจริงคือแม่พิมพ์ที่ใช้สำหรับหล่อลูกปืนใหญ่ ท่านเฟลอร์ได้อธิบายให้ราชทูตฟังจนเข้าใจดีแล้ว ท่านก็ได้พาไปดูเครื่องมือต่าง ๆ มีเลื่อยเหล็กเป็นต้นซึ่งใช้เลื่อยลูกปืนแต่งปุ่ม ๆ ปม ๆ ที่ติดตามลำกระบอกปืนบ้างตามปืนบ้าง.

ดูพลางคุยพลางท่านราชทูตกล่าวว่า:— "ที่เมืองไทยก็มีปืนเขื่อง ๆ อยู่เหมือนกัน แต่ทำเกลี้ยง ๆ ไม่วิจิตรพิสดารเท่าที่เห็นอยู่ที่เมืองดูแอย์นี้ แต่ทว่าถ้าจะพูดไปถึงเนื้อแร่ธาตุที่ใช้ทำปืนแล้ว ก็ดูเหมือนว่าเนื้อแร่ที่ใช้ในเมืองไทย จะดีกว่าเนื้อแร่ที่ใช้ในเมืองดูแอย์นี้เสียอีก"

ต่อมาท่านราชทูตสังเกตเห็นตามลำกระบอกปืนใหญ่นั้น บางกระบอกเป็นรูปสัตว์สิงห์และเครื่องไม้ต่าง ๆ ท่านก็ถามว่า— "ก็รูปสัตว์สิงห์ต่าง ๆ เหล่านี้เขาทำอย่างไรกัน เห็นจะยากกระมัง" ท่านเฟลอรีตอบว่า:— "ทำไม่ยากอะไรนักดอกเจ้าคุณ เชิญเจ้าคุณมาทางนี้เถอะ จะได้เห็นว่าเขาทำอย่างไรกัน" แล้วก็พากันไปดูพวกช่างแผนกแกะกระบอกปืน พอท่านราชทูตแลเห็นวิธีเขาทำกันก็เข้าใจได้ทันทีว่าเป็นของทำไม่สู้ยาก นอกนั้นท่านยังได้รอดูการขัดเกลาลำกระบอกข้างในและการหล่อเล็กหล่อน้อยจนกว่าน้ำแร่สำหรับหล่อปืนใหญ่จะได้ที่ ต่อมาสักครู่หนึ่งพอน้ำแร่ได้ที่ดีแล้วเจ้าพนักงานก็ได้เชิญท่านไปดูการหล่อปืนใหญ่นั้นแต่ต้นจนสำเร็จ ก็เป็นที่พอใจอย่างยิ่งการไปดูครั้งนี้ท่านราชทูตถามแล้วถามอีก วัดแล้ววัดเล่า จนรู้ขนาดวิธีสร้างอาวุธยุทธภัณฑ์ อย่างที่ทำกันในเมืองดูแอย์สิ้นทุกอย่างทุกชนิดก็ว่าได้

ครั้นออกจากการดูหล่อปืนใหญ่แล้ว เจ้าพนักงานได้พาไปดูโรงเก็บสาตราวุธต่าง ๆ สำหรับค่ายเมืองดูแอย์ มีทั้งปืนใหญ่กระบอกยาวกระบอกสั้น ปืนยิงด้วยกระสุนเหล็กกระสุนศิลา พร้อมด้วยลูกกระสุนเสร็จนับตั้งสามร้อยกระบอก ท่านราชทูตจึงกล่าวชมเชยไปต่าง ๆ ว่า:— "เจ้าคุณเสนาบดีกระทรวงกลาโหมช่างมีปรีชาญาณและเพียรพยายามสำคัญจริงหนอท่าน หาไม่ที่ไหนเมืองดูแอย์นี้ยังจะพร้อมไปด้วยเครื่องสาตราวุธยุทธภัณฑ์มากมายล้นหลาม เหมือนกับที่มีอยู่เดี๋ยวนี้เล่า อย่าว่าแต่มีอาวุธและกระสุนดินปืนเพียงพอสำหรับป้องกันมิให้เมืองดูแอย์ตกอยู่ในเงื้อมมือศัตรูเลย ถึงจะส่งอาวุธยุทธภัณฑ์เหล่านี้ไปยังค่ายอื่นเมืองอื่นเพื่อป้องกันตัวบ้างเท่าไรๆ ก็ยังเหลือพอถมเถไปเสียอีก"

เมื่อเดินออกมา ท่านราชทูต ยังกล่าวชมเชยท่านเสนาบดีกลาโหมไปอีกต่าง ๆ ว่า.— "พณ ฯ ล ฯ ช่างสามารถจริงเจียวเพราะเมืองดูแอย์นี้เป็นแต่เพียงซีกเสี้ยวอันเล็ก ๆ น้อย ๆ ในหน้าที่ของท่าน ๆ ยังจัดการได้แข็งแรงถึงเพียงนี้ แท้จริงก็ไม่ประหลาดอะไร เพราะธรรมดาพระมหากษัตราธิราชเจ้า ผู้ทรงพระอภินิหารเป็นที่มหัศจรรย์เหมือนพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระองค์นี้แล้ว เป็นต้องประกอบไปด้วย ข้าบาทราชบริพาร อันสามารถสำหรับคู่พระบารมีอยู่เสมอ พระองค์ท่านทรงพระวิจารณญาณอันประเสริฐจริงจึงเลือก

เพื่อจำเพาะวีรบุรุษที่สามารถเช่นนี้มาทรงตั้งเป็นเจ้าพนักงานสำหรับดูแลการบ้านเมืองทั่วไปต่างพระเนตรพระกรรณของพระองค์ ที่จริงท่านราชทูตกล่าวยกย่องพระบารมีทรงหัวข้อน นับว่าเป็นความเฉลียวฉลาดของท่านเป็นพิเศษยิ่ง เพราะความจริงประเทศบ้านเมืองฝรั่งเศสรู้เรื่องถึงปานนี้ ก็ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงตั้งผู้สามารถในหน้าที่สำคัญต่างพระองค์นั่นเองมิใช่อื่นเลย.

พอออกจากโรงแสงธรรพาวุธแล้ว ได้ไปดูโรงเรียนทหารบันไดใหญ่และเจ้าพนักงานให้ยิงบันไดใหญ่นั้นให้ดู ท่านราชทูตเห็นแล้วก็สรรเสริญว่า — ยิงแม่นจริง ถูกศูนย์กลางวงแทบทุกที แต่การยิงแม่นยำนั้นเป็นแต่ส่วนหนึ่งแห่งความดีของทหารบันไดใหญ่เหล่านั้นเท่านั้น ยังหนำซ้ำยังอกกล้าสามารถแสดงตนของตนไว้ ไหนบัดเดี๋ยวบรรจุบัดเดี๋ยวเล็ง บัดเดี๋ยวยิง บัดเดี๋ยวบรรจุใหม่อีก บัดเดี๋ยวเช็ดแล้วในนัดวันนั้นเดียว น่ารมนาก” พอดูการยิงบันไดใหญ่แล้วก็ได้ดูการว่ายน้ำด้วยดูกระเบิด แล้วไปเที่ยวดูรอบค่ายเมืองตลอด.

ในตอนบ่ายวันนั้น ราชทูตได้ไปดูค่ายเดอแลสการ์บอกค่ายหนึ่งท่านคือ เรอแปร์ ผู้บังคับการอยู่ที่นั่นก็ได้ยินคำนับรับราชทูตและนายทหารยืนเรียงรายเป็นเกียรติยศอีกตามเคย แล้วท่านก็ได้เชิญบรรดาราชทูตให้เข้าไปในบ้านของท่าน เพื่อจะให้อบอุ่นบรรเทาความหนาวลงหน่อยเพราะวันนั้นอากาศค่อนข้างจะหนาวมากอยู่ด้วย ที่บ้าน

นั้นท่านราชทูตได้พบกับนางดือเรอแปร์และธิดากับแหม่มบารอนเดอแคงซี และนางผู้ดีอีกหลายคน ได้สนทนากันอยู่ริมเตาไฟสักครู่หนึ่งแล้ว ๆ แหม่มเดอเรอแปร์ได้เลี้ยงท่านราชทูตด้วยของว่างกลางวัน แต่ท่านดือเรอแปร์คัดค้านว่า:- "วันนี้หนาวนักเชิญเจ้าคุณรับประทานเหล้าองุ่นด้วยกันเสียก่อนเถิด แล้วจึงค่อยรับประทานของอื่นต่อไป" ใคร ๆ ก็เห็นพ้องด้วย ก็เลยพากันชิมขวดนี้ขวดนั้นเป็นหลายขวดหลายชนิดจึงได้ลงมือรับประทานอาหาร.

ในเวลาที่กำลังเลี้ยงกันอยู่นั้น ท่านราชทูตได้สังเกตเห็นธิดาของท่านดือเรอแปร์ประกอบด้วยลักษณะรูปร่างสวยงามนัก ท่านจึงเอ่ยขึ้นว่า:— "บุตรีของท่านคนนี้รูปร่างเข้าทีมาก ถ้าท่านและบุตรีของท่านเห็นด้วย ข้าพเจ้ายินดีจะรับเป็นลูกสใภ้ เพราะที่เมืองไทยนั้นข้าพเจ้ามีลูกชายอยู่คนหนึ่ง เข้าใจว่าสมเหมาะกับที่จะมาเป็นลูกเขยของท่าน ด้วยว่าต่อไปข้างหน้าข้าพเจ้าเชื่อว่าเขาคงมียศบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองไทยคน ๑ เหมือนกัน ท่านจะว่ากระไร" ท่านพ่อยังไม่ทันตอบ บุตรีชิงค้านขึ้นก่อนว่า;— "ดิฉันไม่เห็นด้วย จะเห็นด้วยไม่ได้ เดี๋ยวจะเป็นน้อยเป็นหลวงอะไรกันยุ่งเมียตั้งร้อยดังนี้ดิฉันไม่ยินดีเจ้าค่ะไม่ยอมรับเป็นอันขาด" ท่านราชทูตจึงตอบว่า;— "เธออย่าพึ่งปฏิเสธเด็ดขาดเลย ถ้าเธอได้ไปเมืองไทยให้ลูกเราเห็นหน้าแล้วเข้าใจว่า ลูกเราคงผูกสมัครรักใคร่แต่เธอคน

เดียวเป็นแน่ คงไม่กังวลกับการที่จะแสวงหาหญิงอื่นมาปรนนิบัติอีกต่อไป ขอเธออย่ามีความสงสัยเลย"

ขณะที่กำลังสนทาปราศรัยกันอยู่อย่างเพลิดเพลินเจริญใจยังมิทันที่จะสิ้นเรื่องราวลงก็พอคนใช้มาบอกว่า;— "คุณพ่อเยซวิตได้เตรียมการไว้คอยท่า สำหรับรับรองท่านราชทูตอยู่พร้อมเพรียงแล้ว" ก็เลยลา และ พากันไปเยี่ยม สำนัก ของท่าน บาดหลวง เยซวิตซึ่งอยู่ในเมืองดูแอย์นั้น พอย่างเข้าไปในสำนักนั้นก็เห็นเป็นห้องโถงใหญ่สำหรับเป็นที่ประชุมคนมาก ๆ มีคนดีดสีตีเป่าร้องรับขับเพลงต่าง ๆ อย่างที่ราชทูตยังไม่เคยเห็นที่ไหน ดูก็น่าจะเล่าสู่กันฟังบ้างพอเป็นใจความเลา ๆ โดยลังเขป

การต้อนรับที่สำนักบาดหลวงเยซวิตนี้ จัดเป็นละครเทวดากับมนุษย์สลับกัน ในองก์แรกมีเทพยดาผู้ประจำเมืองฝรั่งเศส (จะสมมติเป็นพระเสื้อเมืองพระหลักเมืองฝรั่งเศสก็ไม่ผิด) เสด็จออกมาจากหลังฉาก จูงพระหัตถ์พระสยามเทวราชพลางชวนว่า:- "เชิญน้องมาเถิด ! มา ! เราจะพากันทำมิตรไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ ขัตติยมหาราช เชิญน้องมาเถิด ! มา !"

ถัดมาองก์ที่ ๒ เมื่อพระสยามเทวราชกำลังเจรจากับพระฝรั่งเศสเทวราชอยู่นั้น มีเทพยดาอีก ๒ องค์ คือพระเทพเผยเดชกำจายและพระเทพบรรยายคุณกำจร ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้ประกาศพระเดชานุ

ภาพและเกียรติคุณของพระมหากษัตราธิราช ได้ออกมาร้องเพลง สรรเสริญ พระบารมีขมพระเกียรติ พระยศ พระคุณธรรมพระศรัทธาธรรมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ให้โลกเห็นว่าพระองค์ทรงธรรมาภรณ์และกอรปไปด้วยเดโชชัย สมเป็นมียมหาราชาธิราชโดยแท้

ในองก์ที่ ๓ เมื่อพรรคยามเทวราชได้ทราบคุณประวัติอันเป็นศุภมงคลจากเทพยดาทั้ง ๒ ซึ่งได้อุโมงฆาการในองก์ที่ ๒ ดังนี้แล้ว ก็บังเกิดความโสมนัสปีติยินดีเป็นที่สุดที่จะเห็นชาวไทย คนในอารักขาของตนได้มารับส่วนร่วมเย็นในฉายา แห่งพระเกียรติคุณของพระองค์ พร้อมด้วยมหาสัมพันธไมตรีของพระองค์อันมีอยู่ในโลกทั้ง ๔ ทิศ ก็ร้องเพลงสาธุการขึ้นดี ชวนชาวไทยให้มาสามัคคีไมตรีกับชาวฝรั่งเศส

ในองก์ที่ ๔ ซึ่งเป็นองก์สุดท้าย พระยามเทวราช พระฝรั่งเศสเทวราช กับบริวาร ก็เสด็จมาแต่ทิพยวิมาน สำหรับช่วยเหลือในพิธีการมงคลซึ่งบังเกิดในมนุษยโลกครั้งนี้ ต่างก็ถวายหัตถ์ชวนชาวไทยชาวฝรั่งเศสเข้ามาทำไมตรีไมตรี สมัครรักใคร่กันเป็นเหมือนพี่น้อง ฉลองเป็นงานใหญ่หลวงและหรรษาไปด้วยชาวชนพลเมืองทั้งสองพระนคร ซึ่งแสดงความยินดีเอิกเกริกครึกครื้น

ครั้นสิ้นละครเทวดาแล้ว คุณพ่อเนชิดนั้นได้เชิญราชทูตไปรับประทานอาหารอีก แต่อย่าทันใดได้รับประทานมาจากบ้านของท่านคือเรือแปรผู้บังคับการในค่ายโม้อูนาน จึงเป็นแต่เข้านั่งร่วมโต๊ะด้วยพอเป็นพิธีมากกว่าอื่น เพราะใคร ๆ ก็ยังไม่หิวเลย ท่านราชทูตจึงกล่าวคำขอบใจบรรดาคุณพ่อเหล่านั้นว่า “อาหารเครื่องบำรุงกำลังที่คุณพ่อจัดมาถวายแต่เรือข้าพเจ้าอยู่ แต่อาหารเครื่องบำรุงใจ กล่าวคือละครเทพสวรรค์นั้นมีโอชารสกว่าอาหารอื่น ๆ เสียอีก ยังรับประทานกันอยากไม่อิ่มเลย น่าชมเชยคุณพ่อเป็นอันมาก ในการที่คุณพ่อพยายามจัดสนุกสนานครั้งนี้ถูกใจข้าพเจ้าในทางที่ดีทางงามทั้งนั้น แท้จริงขอบคุณบาทหลวงแล้ว คุณพ่อเป็นเอกไม่มีที่สองสัยไม่มีใครจะเป็นแน่ดังนี้ เป็นการกุศลจริง”

เย็นวันนั้น เมื่อกลับบ้านแล้วราชทูตได้เขียนคติพจน์สำหรับทหารในค่ายวันนั้นว่า “Aux amis je fais du bruit aux ennemis la mort” (โอซามีเยอ เฟ่ ดูบรุย์ โอเซะนอมมอร์) แปลว่า ขันข้ามิตรแล้วข้าร้องสรรเสริญ, แต่ขันข้าศัตรู ข้าร้องจู่จนตาย หมายความว่า เมื่อดูแอยน์ถ้าใครมาเยี่ยมเป็นมิตรเหมือนเช่นราชทูตไทยนี้ต้องยิงปืนสลุตทันที แต่หากจะเป็นศัตรูเข้ามาแล้วต้องยิงจนมันวินาศสิ้นเชียว กล่าวทั้งนี้เพื่อเกียรติยศแก่เมืองดูแอย ซึ่งเป็นเมืองสำคัญในทางหัวเมืองใหญ่นั่นเอง

เย็นวันนั้นถึงราชทูตจะได้กินข้าวมาสามแห่งแล้วก็ดี แต่เมื่อท่านแลเห็นมีนางผู้ดีมาคอยจะทักทายปราศรัยในเวลาท่านกินข้าวตามธรรมดา ท่านก็ยังอุตส่าห์นั่งที่โต๊ะกินไปอีกหนหนึ่งเป็นครั้งที่ ๔ เพื่อมิให้เสียพิธีให้นางผู้ดีเหล่านั้นเก้อกลับบ้าน โดยไม่ได้พูดจาปราศรัยกับราชทูตสมดังกับที่ตั้งใจมา

บทที่ ๕๙

ราชทูตถึงเมืองกังแบรย์

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ เดือนพฤศจิกายน ราชทูตพากันเดินทางไปเมืองกังแบรย์ต่อไป การออกจากเมืองดูแอย์มีทหารเป็นกองเกียรติยศรายเรียงไปตามทางดุจเดียวกันเมื่อเข้าเมืองไม่มีผิด พอมาถึงเมืองกังแบรย์ ก็มีการยิงปืนและมีทหารเรียงรายไปตามทางคอยรับเป็นแบบเดียวกัน ผิดกันอยู่ก็แต่ที่มีผู้คนมาคอยดูแน่นกว่าที่เมืองดูแอย์เท่านั้น

เมืองกังแบรย์นี้ มีชื่อปรากฏมาแต่โบราณว่า เป็นเมืองใหญ่โตงามสง่าแข็งแรงในทวีปยุโรป ตั้งอยู่เหนือแม่น้ำแอสโกต์ มีป้อมอยู่สองป้อมแน่นหนายิ่งนัก และมีวัดน็อตร์ด้ามอยู่วัดหนึ่งเป็นวัดใหญ่และงามมากกว่าวัดอื่น ๆ พระสงฆ์ที่ทรงฐานันดรศักดิ์ ในวัดนั้นมีอยู่

กึง ๔๘ องค์และพระสงฆ์อันดับอีก ๙๕ องค์ เดิมวัดนี้เมื่อก่อนคริสต ศก ๑๐๙๕ ก็เป็นวัดขึ้นของท่านสังฆราชเมืองอาราส แล้วต่อมาก็มีสังฆราชปกครองคณะสงฆ์เป็นอิสระอยู่ต่างหาก ไม่ต้องขึ้นต่อท่านสังฆราชเมืองอาราสตลอดมาจนศก ๑๕๕๙ ครั้นถึงศาสนสมัยขององค์สันโตปาปาเปาโลที่ ๒ พระองค์ได้ทรงเพิ่มเกียรติยศแก่วัดเมืองกังแบรย์นี้อีกชั้นหนึ่งทรงตั้งตำแหน่งสังฆราชขึ้นเป็นมหาสังฆราช มีอำนาจว่ากล่าวสั่งสอนสังฆราชวัดอื่นอีกด้วย

เมืองกังแบรย์นี้ สมเด็จพระเจ้าโคลดิยงเป็นพระราชาองค์แรกที่ได้ตีเอามาเป็นราชอาณาจักร ของประเทศฝรั่งเศสในคริสตศักราช ๔๔๕ เมืองกังแบรย์จึงได้ตกเป็นของฝรั่งเศสตลอดมาจนถึงศก ๗๔๓ ซึ่งเป็นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าชาร์ล เลอ โชฟ (ขุนหลวงชาร์ลศีร์ษะล้าน) ขณะนั้นเมืองกังแบรย์ได้เป็นเมืองแก่งแย่งกันในระวาง ๓ เจ้าของ คือกษัตริย์ฝรั่งเศสฝ่ายหนึ่ง กษัตริย์สเปญฝ่ายหนึ่ง และท่านกงต์เดอ ฟลังดร์ ซึ่งเป็นเจ้าแคว้นฟลังดร์คือดินแดนซึ่งเป็นปริมณฑลแวดล้อมเมืองกังแบรย์นั้นเอง ข้างฝ่ายฝรั่งเศสเพื่อจะมิให้เสียไมตรีกับประเทศสเปญ ได้ยินยอมให้เมืองกังแบรย์เป็นเมืองเอกราชส่วนหนึ่งต่างหาก มิให้พระเจ้ากรุงสเปญเข้าไปมีอำนาจเกี่ยวข้องด้วย การแก่งแย่งก็เป็นอันสงบมา ส่วนพระเจ้ากรุงสเปญต่อมาอีกหลายพระองค์ ต่างก็ยังถือสัญญาเพื่อจะมิให้เสีย

ทางพระราชไมตรีเหมือนกัน ทรงยินยอมให้เมืองกังแบรย์เป็นอิสระ
กันกลางอยู่ในระวางแดนดินฝรั่งเศส และเมืองขนของสเปญเป็นลำดับ
มา. แต่ครั้นมาถึงรัชสมัยของพระมหาจักรพรรดิ ชาร์ลแกงต์หรือ
พระเจ้าชาร์ลมหาราชที่ ๕ แห่งสเปญ พระองค์ทรงอานุภาพมากกลับ
ไม่ทรงยินยอมให้เมืองกังแบรย์เป็นเมืองอิสระกลาง ๆ ตามความ
ตกลงเดิม พระองค์จะยกกองทัพเข้าเมืองกังแบรย์ได้ แต่เพื่อจะมิ
ให้ชาวเมืองตกใจ พระองค์มีทรงบอกเลิกแห่งพระราชประสงค์
กล่าวคือพระองค์ทรงประกาศว่า การที่พระองค์ยกมาครั้งนี้ ขออย่า
ให้ชาวเมืองเข้าใจผิด พระองค์มิได้มาเพื่อจะยึดเอาเมืองกังแบรย์ม
เป็นเมืองขนของประเทศสเปญสืบไปเลย พระองค์มา โดยหวัง
ความสวัสดีของชาวเมืองเองมิใช่อื่น และพระองค์อ้างว่า พระองค์
ได้ทราบในราโชบายของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ว่าทรงหมายพระทัยจะ
ตีเมืองกังแบรย์ ทำเป็นประเทศราชของประเทศฝรั่งเศสต่างหาก
และคราวนี้เพื่อจะรักษาอิสระของเมืองกังแบรย์ ให้มั่นคงถาวรต่อไป
ขอให้บรรดาชาวขนพดเมืองทั้งหลายจงช่วยชาวสเปญ ให้รักพร้อม
เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จะได้สร้างค่ายคูประตูหอรบให้แข็งแรงมั่นคง
ถึงข้างฝ่ายกรุงฝรั่งเศสจะปองร้ายหมายตีครั้งใด ชาวเมืองจะได้รักษา
บ้านเมืองมิให้เป็นอันตรายแก่ศัตรูโดยง่าย เมื่อชาวเมืองได้มั่นคงนี้
จะเป็นเพราะเกรงพระบารมีหรืออะไรไม่ทราบ กลับเห็นดีด้วยพระราช

กระแสของพระเจ้ากรุงสเปญ เลยพร้อมกันช่วยสร้างค่ายคูป้อมกำแพงแข็งแรงแน่นหนา แต่นั้นมา (คริสตศักราช ๑๕๔๓) เมืองกังแบรย์ก็เลยตกเป็นเมืองประเทศราชของสเปญ ทั้งที่ขึ้นชื่อลือนามว่าเป็นเมืองตีไม่แตก(กรุงศรีอยุธยาอีกกรุงหนึ่งนั้นเอง) ก็เนื่องมาจากที่สร้างกำแพงคราวนี้ แต่ถึงเป็นเมืองที่ลือว่าตีไม่แตกนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า ยังทรงตีแตกได้ในไม่กี่วันเลย เข้าเมืองกังแบรย์ได้ในวันที่ ๑๖ มีนาคม ๑๖๗๗

ป้อมใหญ่สำหรับป้องกันเมืองกังแบรย์ นั้นมีอยู่สองป้อม ๆ หนึ่งอยู่ในที่สูงเด่นกว่าเมืองอาศัยป้อมนี้ป้อมเดียวอาจป้องกันเมืองทั้งเมืองก็ได้ คูรอบป้อมนี้ขุดออกมาจากเนินศิลาล้วน ฝั่งคูจึงเป็นกำแพงหินแข็งแรงทนทานยิ่ง คูอื่น ๆ รอบเมืองขุดลึกและกว้างทั้งนั้น ซ้ำมีหอรบอยู่รายทางตลอด และตามด้านฝั่งแม่น้ำมีป้อมใหญ่อยู่อีกป้อมหนึ่ง ป้องกันเมืองจากทางที่ราบ เพราะด้านนั้นเป็นท้องทุ่งลุ่มมาก หากเปิดประตูคูเมื่อไรน้ำจะท่วมทุ่งฝ่ายข้างด้านนี้หมด เป็นที่ป้องกันเมืองอย่างดีอีกชั้นหนึ่ง

ถนนหนทางต่าง ๆ ในเมืองกังแบร์นั้นล้วนหันเข้าหาศูนย์กลางของเมืองทุกสาย และตรงหัวต่อที่ศูนย์กลางของเมืองนั้น เป็นที่ตั้งอยู่ของศาลากลางสำหรับว่าการมณฑลเป็นตึกสูงสง่างาม ข้างด้านหน้ามีหอนาฬิกาใหญ่ เป็นนาฬิกาอย่างประหลาดน่าดู ไม่ว่าแขก

เมืองไหนก็มาเมืองกัะแบร์ต้องพาไปดูนาฬิกากลางเมืองนั้นด้วย.

เมื่อราชทูตถึงที่พักแล้ว ไม่ช้าท่านกงต์เดอมงบรง ผู้ว่าราชการเมืองก็นำข้าราชการมีท่านแคล์ครีอ เซเลียร์ เป็นต้น มาเยี่ยมเยียนราชทูตตามธรรมเนียม แล้วท่านแคล์ครีอเซเลียร์ ซึ่งใส่หมวกถ้ามะหยี่ดำ สวมเสื้อยศยาวดำตามตำแหน่งก็ได้กล่าวรับรองราชทูตว่าดังนี้

"ท่านเจ้าคุณราชทูต กิจศุภมงคลซึ่งทำให้ข้าพเจ้าทั้งหลายมาประชุมกันเพื่อคำนับรับรองท่านวันนี้เป็นลักษณะพยานให้รู้เห็นเด่นชัดว่าถึงแม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าเป็นพระมหากษัตริย์ซึ่งบริบูรณ์ไปด้วยศฤงคารอย่างเหลือล้น ก็ยังไม่เทียมเท่ากับราชคุณธรรมอันประเสริฐ ซึ่งอบรมอยู่ในดวงหฤทัยของพระองค์ และเปล่งรัศมีส่วางไพโรจน์แผ่ซ่านไปทั่วทิศานุทิศ กระทั่งทิศบุรพาอันแสนไกลของท่านเจ้าคุณราชทูต พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามมหาราชเจ้าของเจ้าคุณ จึงได้ทรงพระปรารภในการที่จะผูกพระราชไมตรีกับพระองค์ พระองค์จึงได้ทรงเลือกตั้งเจ้าคุณทั้งหลายเป็นราชทูตานุทูตของพระองค์ส่งมายังกรุงฝรั่งเศสครานี้ แท้จริงพระเจ้ากรุงสยามของเจ้าคุณทรงปรารภในทางที่ถูก ด้วยเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสของเรานี้ เป็นที่นิยมยินดีของชาวชนพลเมืองทั้ง

หลายในแว่นแคว้นของพระองค์ ว่าพระองค์ทรงเจริญในทางสุจริต-ธรรมให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากทุกข์จนสุดพระกำลังของพระองค์ จนแซ่ซ้องไปทั่วขอบจักรวาฬ.

เจ้าคุณจงโปรดสังเกตว่า การผูกสัมพันธมิตรคราวนี้เป็นการสำคัญอย่างใหญ่หลวง ชนิดที่ไม่ค่อยมีปรากฏในพงศาวดาร เพราะเป็น พระราชไมตรีในระวางพระมหากษัตริราธิราชเจ้าแห่งบุรพทิศและพระมหากษัตริราธิราชเจ้าแห่งบัจฉิมทิศ ซึ่งพระองค์เป็นหลักโลกองค์เดียวฝ่ายละทิศ ถ้าพลัดพงศาวดารกลับถอยหลังเกือบสิบพันพรรษา จึงจะได้พบมงคลสมัยมิตรไมตรีอันวิเศษในระวางบุรพทิศและบัจฉิมทิศ กล่าวคือรัชสมัยของพระมหาจักรพรรดิปรังเศสองค์แรก คือสมเด็จพระเจ้าชาร์ลมหาราชเจ้าเมื่อพระองค์ทรงปราบพวกลมบาร์ด ซึ่งเบียดเบียนองค์สันโตปาปาอาดริยาโนที่ ๓ และองค์สันโตปาปาทรงถวายพระเกียรติยศให้พระองค์เป็นพระมหาจักรพรรดิ ในบรรดาคริสตชัตติยราชทั้งหลายนั้น ขณะนั้นเกียรติคุณของพระองค์ระบือโกลไปทั่วทิศานุทิศ จนกษัตริย์กรุงเปอร์เซีย กษัตริย์กรุงแฟล์ ต่างส่งราชทูตานุทูตมาเจริญพระราชไมตรีกับพระองค์ มีอยู่แต่คราวนั้นคราวเดียว และบันทึกจำเพาะมามีว่า ในมงคลสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าของเรานี้เอาอก ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงคุณธรรมอัน

ประเสริฐเสมือนหนึ่งพระมหาจักรพรรดิชาร์ลมหาราชพระองค์เดิมนั้นนั่นเอง ทั้งสองพระองค์ทรงมุ่งพระทัยถือเป็นเกณฑ์แห่งการปกครองอย่างเดียวให้ราษฎรพลเมืองอยู่เย็นเป็นสุข และเป็นด้วยเหตุนี้ที่พระองค์ทรงขับไล่พวกมิจฉาทิฐิ บรรดาถือลัทธิวิสัยของ มิจฉาจารย์-ลูแทร์และกัลวิน มิให้มันทำวุ่นวายในบ้านเมืองได้.

เป็นบุญของพลเมืองแห่งพระองค์ที่จำเพาะได้อุบัติขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ และบุญมหาลาภอันนี้หากพระเจ้ากรุงสยามจะจำลองอย่างพระองค์ในการปกครองราษฎรแล้วไซร้ ก็ได้บังเกิดมีขึ้นในดวงกมลแห่งชาวเมืองไทยด้วยเหมือนกัน ถ้าต่างคนต่างเลื่อมใสในทฤษฎีเห็นชอบของเจ้าคุณ ซึ่งเจ้าคุณจะได้นำไปเป็นสมบัติส่วนตัวจากเมืองนี้แล้ว อย่าว่าแต่จะอยู่เย็นเป็นสุขในใต้ร่มโพธิ์ทองอันประเสริฐของพระมหากษัตริย์ในโลกนี้เท่านั้นเลย ยังจะหวังต่อความบรมสุขในใต้ร่มโพธิ์ทองอันประเสริฐยิ่งของกษัตริย์ แห่งกษัตริย์ทั้งหลายในวิมานสวรรค์ กล่าวคือพระผู้เป็นเจ้าผู้ทรงครองดินฟ้าอากาศให้ดำรงในความร่มเย็นสุขสภาพอย่างหาเปรียบเทียบมิได้ด้วย.

อาศัยความหวังของเราต่อชาวเมืองไทยในสุดท้ายนี้ เราจึงขอกล่าวคำอำนวยพรของจินตกวีละตินโบราณว่า:— "Vivite Foelices. quibus est fortuna, peracia. Vobis parta qnies est. nu lium jam seqaor a andum ซึ่งแปลว่า:— "จงอยู่เป็นสุขสถาวรเถิด

การที่ท่านได้พากเพียรพยายามจนทำการสำเร็จ ตามความมุ่งหมายนั้น บัดนี้ก็ถึงเวลาพักด้วยสิริมงคลแล้ว ไม่จำเป็นที่จะต้องตรากตรำให้ลำบากแล้ว ขอจงอยู่เป็นสุขเถิด" และเราขอเพิ่มคำอธิบายของเรา ติดท้ายคำกลอนสองวรรคนี้ว่า:— "บรรดาชาวสยามทั้งหลายเอ๋ย ขอจงอยู่เป็นสุขเถิดในวาระที่ราชทูต อันแกล้วกล้าของท่าน จะได้กลับไปสั่งสอนให้ท่านทั้งหลายรู้จักทางดำเนินอันชอบ เพื่อจะประสบพบเห็นบรมสุขอันแท้จริงทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกหน้าด้วยเทอญ นี่แหละเจ้าคุณทั้งหลาย คำอำนวยพรของเราชาวเมืองกังแบรย์ในโอกาสที่ท่านมาเหยียบบ้านเมืองของเราคราวนี้"

เมื่อเสร็จคำเชื้อเชิญของท่านแดส์ครือเซเลียรส์แล้ว บรรดาท่านกรมการเมืองกังแบรย์ ได้นำเอาเหรียญทอง ที่ระลึกมา ให้ราชทูต เหรียญทองนี้หนัก ๒๗ ปีสดอล (ประมาณ ๗ บาท ๒ สลึงไทย) ด้านหน้ามีพระบรมฉายาลักษณ์แห่งสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และมีคำจารึกว่า;— Ladovico Victore et pacis Datore สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ผู้ทรงชัยและสันติภาพ) และด้านข้างหลังเป็นรูปเมืองกังแบรย์ มีคำจารึกว่า:— "DVLCIVS VIVIMVS" (เราอยู่เป็นสุข) คำจารึกด้านหลังนี้มีแปลกอยู่ที่อักษรเหล่านี้ (ยกเสียแต่ตัว S) ถ้าจะรวมคำนวณตามราคาตัวหนังสือที่สมมติใช้ต่างเลข (เช่นที่หน้าปัดนาฬิกาเป็นต้น ซึ่งเรียกว่าเลขโรมันนั้น) ก็ได้จำนวนเลข ๑๖๗๗

ซึ่งตรงพอดีกับปีคริสตศักราช ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงชัยชำนะต่อพระเจ้ากรุงสเปญ พระเจ้ากรุงสเปญต้องยอมยกเมืองกังแบรย์นี้ขึ้นเป็นสิทธิขาดแก่พระองค์ (ขออธิบายวิธีนับนั้นหน่อย คือตัว D = ๕๐๐, ตัว V = ๕, ตัว L = ๕๐, ตัว C = ๑๐๐ ตัว I = ๑ ตัว V = ๕, ตัว V = ๕, ตัว I = ๑, ตัว V = ๕ ตัว I = ๑ ตัว M = ๑๐๐๐. ตัว V = ๕ รวมได้จำนวนเลขดังนี้ ๕๐๐+๕+๕๐+๑๐๐+๑+๕+๕+๑+๕+๑+๑๐๐๐+๕=๑๖๗๗ ซึ่งตรงกับศักราชที่เมืองกังแบรย์ได้ตกเป็นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) เมื่อท่านแดส์ครือเซเลียรส์ได้ยื่นเหรียญทองแผ่นนี้ให้เจ้าคุณราชทูตแล้ว ท่านได้กล่าวว่า:— "เจ้าคุณโปรดรับเหรียญที่ระลึกนี้ด้วยเถิด เจ้าคุณรักษาไว้ตราบใดก็จะเป็นเครื่องเตือนสติตราบนั้น ว่าเมืองกังแบรย์ อยู่เย็นเป็นสุขในร่มโพธิ์ทองของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราช ดังคำจารึกซึ่งชาวเมืองได้เขียนไว้ในนี้เป็นสักขีพยานปรากฏอยู่ไม่รู้หาย ขอเจ้าคุณจงทราบตระหนักใจ และโปรดป่าวร้องให้ชาวชนพลเมืองสยามทราบด้วย เพราะเป็นสิ่งที่น่าป่าวร้องให้รู้ในทั่วทิศานุทิศ ให้คนทั้งโลกทราบด้วย"

ว่าเท่านี้แล้วท่านก็ยื่นเหรียญทองให้เจ้าคุณราชทูต แต่บนหน้าซองที่ใส่เหรียญทองนั้น ยังมีคำกลอนภาษาละตินเขียนอำนวยพรชัยอีกขั้นหนึ่งดังนี้:— Vicisti. Princeps. Urbi Pacemque dedisti.

dabis. Qui Rex et Pater es. dulcius esse ซึ่งแปลว่า "ขอพระองค์ผู้ทรงมหาชัยได้ทรงพระเจริญ ด้วยว่าพระองค์ได้ทรงนำสันติภาพมาสู่โลก และยังคงพระทัยจะทรงนำของพิเศษกว่านี้มาสู่ต่อไป ขอพระองค์ผู้ดำรงตำแหน่งเป็นพระชนกและพระบัติยุมหาราชของเราทรงพระเจริญเถอญ"

เมื่อเสร็จการให้เหรียญทองแล้ว กรมการยังได้เอาผ้าอย่างเนอละเอียดอ่อนสามผืน ซึ่งเรียกตามภาษาถลาดมาหลายร้อยปีแล้วว่า "ผ้าถังแบร์" มาให้เจ้าคุณราชทูตเพื่อนำเอาไปไว้ดูเป็นตัวอย่างเป็นเสร็จการเชื่อเชิญฝ่ายพลเมืองกังแบร์เท่านั้น เจ้าคุณอัครราชทูตจึงได้แสดงความขอบใจว่า....

"ท่านทั้งหลาย การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสทรงจัดการรับรองบรรดาราชทูตสยาม ด้วยเกียรติยศอันสูงใหญ่ดังนี้เป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้ พระดำหนักของพระองค์มีอยู่เท่าใด ของประเสริฐคู่พระบารมีมีอยู่มากน้อยเท่าใด เมืองประเทศราชที่พระองค์ทรงครอบครองอยู่ในทิศใด พระองค์ทรงมหากรุณาโปรดโอกาสให้เราได้ไปเยี่ยมได้ชมดูตามปรารถนาทุกสิ่งอย่าง เป็นพระเดชพระคุณอันเหลือล้น และไม่ว่าในที่ใดทั่วประเทศฝรั่งเศสชาวเมืองทั้งหลายพร้อมกันยินดีรับรองเรา และอำนวยอวยพรถวายแด่องค์พระเจ้ากรุงสยามบิยมหาราชของเรา ซึ่งเป็นของจำรัก

ผังอยู่ในดวงใจของเรามิรู้หาย ถ้าวันใดเราได้เหยียบประเทศสยาม มีโอกาสเฝ้าพระบารมีแห่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามแล้ว วันนั้นท่านทั้งหลายอย่ามีความวิตกเลย เราตั้งใจจะกราบทูลความชอบความงามของท่านทั้งหลายในทั่วเมืองฝรั่งเศสให้พระองค์ทรงทราบทุกอย่างทุกประการ ถ้าถึงเวรกราบทูลกล่าวถึงเมียงถังแบร์ของท่านนี้แล้ว เราจะถวายเหรียญทองอันประเสริฐที่ท่านให้เราเวลานี้ และไม่ต้องสงสัยว่าพระองค์จะไม่ทรงรอบพระทัยรักษาไว้เป็นพยานแห่งไมตรีจิตของท่านต่อไปจนชั่วกัลปาวสาน" แล้วท่านอัครราชทูตยังแสดงความพอใจส่วนตัวของท่านในเรื่องเหรียญทองที่ระลึกนี้เป็นหลายประการว่า:— "ถึงแม้เราได้รับเงินทองตั้งร้อยตั้งล้านก็ดี เราก็จะไม่อิ่มใจเท่ากับที่ได้รับเหรียญทองอันนี้เลย" แล้วท่านว่ากับท่านแคล์ครีอเซ-เลยร์ ผู้กล่าวสุนทรพจน์นั้นว่า:— "เรายังคิดใจคำเชื้อเชิญของท่านเมื่อกี้นี้ยังนัก ถ้าท่านมีความเมตตามอบร่างให้เราถือไปดูตามชอบใจเมื่อเราว่าง ๆ จะถือเป็นพระคุณยิ่ง"

ครั้นถึงเวลาเย็น ท่านเคอเฟ่เนอดงมหาดังฆราชแห่งเมืองกังแบร์ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงปรากฏในทางจินตกวีได้พนันขันหนังสือต่าง ๆ เป็นต้นว่า หนังสือเดเธมักสำหรับถวายท่านชาย ดัก เดอบูร์กอญ พระราชนัดดาทรงอ่าน เพราะท่านเป็นพระครูสำหรับถวายอักษรแก่องค์ชัดดยางกุรนกได้เข้ามาหาท่านราชทูตถึงสำนักที่พักของท่าน ท่าน

อัครราชทูตซึ่งเคยได้ยินถึงคุณวุฒิและคุณสมบัติต่าง ๆ ของท่านพระครูองค์นี้มาก่อนแล้ว ทั้งท่านราชทูตก็เป็นผู้ที่มีสัมมาคารวะต่อพระต่อเจ้าเป็นนิสัยติดตัวอยู่แล้ว ก็รู้สึกเป็นพระคุณพิเศษของท่านมหาสังฆราชในการที่ท่านมาเยี่ยมถึงที่พักดังนี้.

เมื่อพูดกันไปมาเสร็จแล้ว ท่านมหาสังฆราช เดอเฟเนอลง ได้สังเกตในจำพวกชาวสยามที่มาด้วยกับท่านราชทูตนั้น มีพระสงฆ์เมืองไทยองค์หนึ่งชื่ออันโตเนียวบินโต เป็นคนมีความสามารถหลายอย่างพูดได้คล่องแคล่วหลายภาษา เป็นต้นภาษาฝรั่งเศสและภาษาละติน ท่านมหาสังฆราชเดอเฟเนอลง ก็เชิญพระสงฆ์เมืองไทยองค์นั้นให้มานอนพักที่สำนักพระสังฆราช พร้อมด้วยกันกับท่านตลอดเวลาราชทูตอยู่ในเมืองกังแบรย์นั้น ท่านอันโตเนียวบินโตก็กินอยู่หลับนอนกับท่านมหาสังฆราชเดอเฟเนอลง ท่านมหาสังฆราชได้ถามเรื่องราวเมืองสยามต่าง ๆ นา ๆ ท่านอันโตก็อธิบายความเป็นไปของเมืองไทยจนท่านมหาสังฆราชรู้เรื่องได้อย่างดีเป็นที่พอใจอย่างยิ่ง และเมื่อจะอำลากันไปนั้นท่านมหาสังฆราชเดอเฟเนอลง ได้ให้เสมาทองต่าง ๆ และลูกประคำสายหนึ่งไว้เป็นที่ระลึกแห่งกันและกัน

เมื่อท่านกงต์เดอมงบรงจะลาราชทูตนั้น ท่านขอคำอาณัติสำหรับทหารในคืนหน้าต่อไป และท่านอัครราชทูต ก็คิดให้ว่า:- "Fidele a son choiz" (ฟีแดล อาซง ชูอาซ์) ซึ่งแปลว่า "สมพระ

ทัย" ทั้งนี้เพื่อหมายความว่า การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเลือกตั้งท่านเดอมงบรงเป็นเจ้าเมืองกังแบรย์ อันเป็นเมืองหน้าศึกอย่างสำคัญนั้น เป็นการเหมาะ "สมพระทัย" ทุกอย่าง ค่าที่ท่านกงต์นี้ปฏิบัติราชการล้วนแต่ตามพระราชประสงค์ด้วยความเคร่งครัดซื่อตรง ซึ่งเป็นการน่าสรรเสริญอย่างยิ่ง เพราะท่านยังมีอายุวัยไม่สู้มาก ถ้าตามปรกติข้าราชการผู้ใหญ่แล้วต้องมีอายุมากกว่านี้ เป็นอันมากจึงจะได้รับหน้าที่สำคัญเช่นนี้ได้

ครั้นถึงเวลาเช้าเจ้าเมืองให้รถมารับราชทูตไปกินเมือง พอราชทูตขึ้นรถไปถึงกำแพงเมือง ก็ได้เห็นเจ้าเมืองได้จัดม้าไว้คอยท่าอยู่แล้ว ราชทูตจึงลงจากรถแล้วขึ้นม้าไปกับคู่ประคู่หอรบครบทุกค่าย ถึงค่ายใดผู้บังคับการค่ายนั้นก็คอยแผ่นดินให้ท่านราชทูตดูเมื่อราชทูตเห็นกู่ลุกแล้วมีกำแพงสูงขึ้นมาก ก็กล่าวว่า "บ้องอย่างนี้ถ้าหากว่าพวกเจ้าได้มาอยู่รวมกับทหารฝรั่งเศสแล้ว อย่าว่าแต่ไม่กลัวใครเท่านั้นเลย เรายังไม่สิ้นรู้ใครกล้าจะเข้ามาคอกรเลยด้วยเหตุใดนั้นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังทรงศักดิ์เล่า" ขณะเมื่อท่านราชทูตกับมองอยู่นั้น ฝ่ายนักเรียนทหารต่างๆ ก็แสดงกิริยาอุทธให้ท่านดู ท่านมีความพอใจมาก ถึงกับออกอุทานชมพระบารมีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกเป็นหลายประการ เป็นต้นท่านกล่าวว่า.- "ตั้งแต่เด็กจนแก่เฒ่าวันนี้ข้าทหารแล้วมิเคยทรงชุบเลี้ยงเหมือนบัดเดี๋ยง

บุตร ๆ ไม่ต้องเป็นกังวลด้วยการหากินทุกเช้าค่ำตลอดชีวิตและไม่ว่าที่ไหนทั่วแผ่นดินล้วนแต่พบปะบุตรเลี้ยงที่รักของพระองค์ เสมอ ทำไมพระองค์จะไม่ทรงชนะราชศัตรูเล่า" ว่าเท่านี้แล้วท่านก็แสดงความประสงค์จะลาไป โดยอ้างว่า:-- "การดูทหารดังนี้ใช่ว่าจะไม่อยากดูอีกต่อไปเมื่อไร แต่ต้องขออำลาท่านก่อน เพราะเย็นวันนี้เราตั้งใจจะไปเยี่ยมท่านมหาสังฆราชเดอเฟเนอลง เพราะว่าท่านสังฆราชองค์นี้เป็นบุรุษอันประกอบด้วยคุณานุคุณอันล้ำเลิศ นาน ๆ ถึงจะได้มีโอกาสพบเห็นสักที แต่ทหารกับป้อมนี้เคยเห็นมามากต่อมากแล้วทั้งเข้าใจว่าคงมีโอกาสเห็นข้างหน้าต่อไปอีกเป็นแน่" ว่าเท่านี้ท่านก็อำลาเจ้าเมืองขึ้นรถไปหาท่านมหาสังฆราชนั้น

พอย่างเข้าไปในโบสถ์ก็เห็นพระสังฆราชเดอเฟเนอลงมาคอยรับท่านราชทูตอยู่พร้อมทั้งพระสงฆ์อันดับด้วยแล้ว ครั้นคำนับรับรองด้วยกันทั้งสองฝ่ายตามธรรมเนียมแล้ว ท่านสังฆราชเชิญท่านราชทูตเดินไปข้างหน้าเข้าไปดูในโบสถ์ต่อไป แต่ท่านราชทูตไม่ค่อยยอมไปข้างหน้าเกี่ยงว่า.- "เจ้าคุณสังฆราชเป็นผู้อยู่ในศีลธรรมประกอบด้วยจิตศรัทธาและญาณความรู้อันพิเศษ มิบังควรเลยที่จะเดินหลังเชิญพระคุณเจ้าได้โปรดเดินไปก่อน พวกผมยินดีจะเดินตามรอยอันน่าเคารพของพระคุณเจ้า" เจ้าคุณสังฆราชเดอเฟเนอลงจึงเดินไปหน้าพาไปดูอะไรต่ออะไรอันควรดูในโบสถ์ของท่าน มีพาไปชมและ

ฟังหีบเพลงออร์คันใหญ่อันมีอยู่ในวัดนั้นเป็นต้น

เย็นวันนั้นเมื่อราชทูตกลับยังที่พักแล้ว ท่านเจ้าเมืองให้ไปขออาณัติตามที่เคย วันนั้นอาณัติเป็นดังนี้.- "Il acdevera so ouv age" (อิลาแซเวอร่าชอนูวราช) ซึ่งหมายความว่ากิจการต่าง ๆ สำหรับป้องกันบ้านเมืองกังแบรย์ มิให้ตกไปในเงื้อมมือของศัตรูกล่าวคือค่ายคูประตูหอรบที่ท่านเดอมงบรงกำลังคิดสร้างอยู่นั้นคงสำเร็จ และคำนี้เป็นที่ชมเชยท่านเจ้าเมืองเท่าไร ข้าพเจ้าไม่จำเป็นจะต้องอธิบายในที่นี้ เพราะย่อมแจ้งอยู่ในตัวเสร็จแล้ว

บทที่ ๖๐

ราชทูตถึงเมืองเปรอน

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ราชทูตลาออกจากเมืองกังแบรย์เดินทางไปเมืองเปรอนต่อไป เมืองเปรอนนี้นับในจำพวกเมืองสำคัญของประเทศฝรั่งเศสเหมือนกัน เป็นดังกุญแจของประเทศก็ว่าได้ ผู้ที่จะตีนั้นต้องเป็นคนสามารถจริง เพราะเป็นเมืองที่ตียาก ค่าที่มีหนองบึงบางล้อมอยู่แทบทุกด้าน พวกสเปญได้ลองแล้วลองอีกที่จะเข้าเมืองเปรอนนี้ให้จงได้ก็ไม่สำเร็จสักที แท้จริงถึงเมืองใดจะมั่นคงแข็งแรง

และตั้งอยู่ในที่วิเศษอย่างไร ถ้าชาวเมืองเองไม่เป็นใจรบ เมืองนั้นก็เป็นอันต้องตกไปในเงื้อมมือของศัตรูสักวันหนึ่งเป็นแน่ แต่เมืองเปรอนนี้ทั้งมั่นคง และทั้งชาวเมืองด้วยกันก็ล้วนขึ้นชื่อลือนามมาแต่ไหนแต่ไรว่าเป็นชาตินักรบแท้ ฉะนี้จึงรักษาเมืองได้ไม่เป็นอันตราย.

ตอนเมื่อจะรับราชทูตเข้าเมืองนี้ หากไม่มีผู้บอกแล้วเข้าใจไม่ได้ว่าเป็นเมืองหน้าหน้าศึกหรือเมืองกลางประเทศ โดยธรรมดาเพราะเห็นว่าคึกคักไปด้วยทหาร น่าจะเป็นเมืองหน้าศึก แต่แท้จริงก็เปล่า มิใช่เมืองหน้าศึก มิใช่เมืองมีทหาร เป็นเมืองมีแต่พลเรือนล้วนทั้งนั้น แต่กระนั้นเหตุไฉนจึงมีทหารมาต้อนรับราชทูตอย่างเอกเกริกแน่นหนาเหมือนหน้าศึกไม่มีผิด ข้อนี้อธิบายว่าพลเมืองเองชอบเป็นทหารถึงกับสมัครหัดเอง ตัดเสื้อ ซื้ออาวุธเองเสร็จ วันที่ราชทูตมาจึงได้รับท่านอย่างทหารแท้ มียิงสลุตด้วยปืนใหญ่ มีกระทำวันทิยาวุธด้วยหอกด้วยดาบ ด้วยธงพร้อมเสร็จ กระบวนทหารรับนั้นมีอยู่ ๑๖ กอง ยืนเรียงรายไปตามทางและที่ประตูบ้านพักของราชทูตมีกองปืนสั้นอีก ๕๐ คนอยู่ใต้บังคับบัญชาของนายร้อยเอก นายร้อยโท และนายร้อยตรี คนสนิทของนายกองใหญ่ถือธงชัยประจำเมืองเปรอนซึ่งเรียกว่า ธงสุทธิธวัช หรือธงบริสุทธิเหมือนสาวพรหมจารีเพราะศัตรูยังไม่เคยแตะต้องเลย · เป็นธงพิเศษสำหรับเมืองนี้ ซึ่งศัตรูยังไม่เคยตีแตกสักคราวเดียว

ในการต้อนรับราชทูตที่หน้าเมืองนั้น บรรดากรมการก็ออกมาทั้งสิ้น มีท่านโอเบเป็นหัวหน้า และนอกนั้นยังมีขุนนางข้าราชการพร้อมด้วยท่านมาร์กส์เดอแกงกูร์ด ผู้ว่าราชการเมืองเป็นหัวหน้าอีกฝ่ายหนึ่ง · หัวหน้าทั้งสองนี้คือ หัวหน้าฝ่ายราชการและหัวหน้าฝ่ายราษฎร ต่างถือธุกประแจเมืองคนละพวง ท่านมาร์กส์ถือในนามของรัฐบาล และท่านโอเบถือในนามของเมืองซึ่งเป็นเกียรติยศพิเศษของเมืองนี้ที่ได้ถือประแจเมืองเอาเอง เพราะยังไม่เคยแพ้แก่ศัตรูหมู่ปัจจามิตร จึงทรงไว้พระทัยชาวเมืองได้ พอรถราชทูตมาถึงตะพานหันข้ามคูรอบเมืองที่หน้าประตูเมือง ก็ลงจากรถเพื่อกระทำพิธีมอบและรับประแจเมือง ท่านมาร์กส์ยื่นให้ท่านราชทูตถึงสามครั้งตามธรรมเนียมราชทูตจึงรับ ครั้นแล้วท่านโอเบหัวหน้าราษฎรยื่นให้อีกที แล้วจึงได้เข้าเมือง ขณะนั้นเสียงปืนใหญ่, เสียงระฆัง และเสียงผู้คนก็ประสานกัน เป็นที่แสดงความยินดีต้อนรับราชทูตเข้าเมืองเปรอน หน้าสำนักที่พักราชทูตก็ประดับด้วยธงทิว และตราแผ่นดินสยามสลับกับดอกไม้ใบไม้สด มีใบยโถซึ่งถือเป็นใบโชยพฤกษ์เป็นต้น

พอราชทูตมาถึงที่พักไม่นาน ท่านมาร์กส์เดอแกงกูร์ดพร้อมด้วยขุนนางฝ่ายรัฐบาลและขุนนางเมืองก็พากันมาเยี่ยมราชทูตและในโอกาสนั้นท่านโอเบหัวหน้าราษฎรเมืองเปรอนได้กล่าวสุนทรพจน์ว่า:-

"เจ้าคุณราชทูต

กรมการเมืองเปรอนขอโอกาส เพื่อยินในที่เฉพาะหน้าท่านสักหน่อย จะได้แสดงให้ท่านหยั่งรู้วาระน้ำใจว่า อยากต้อนรับท่านให้สมเกียรติยศอันสูงของท่าน และสมพระราชประสงค์แห่งพระเจ้าแผ่นดินของข้าพเจ้าด้วย ถึงเอาเถิดท่านราชทูต เหตุการณ์อันไม่น่าเป็น พระผู้เป็นเจ้าบนสวรรค์ยังอาจบันดาลให้เป็นไปได้ เมืองฝรั่งเศสกับเมืองไทยหรือก็ห่างอยู่ในที่อันแสนไกล มีภูเขาและมหาสมุทรกั้นมิให้ไปมาหาสู่กันได้ง่าย ถึงกระนั้นอาศัยพระบารมีแห่งพระผู้เป็นเจ้าซึ่งทรงถือพระหฤทัยแห่งกษัตริย์ทั้งหลายในถ้ำพระหัตถ์ก็ว่าได้ พระองค์ยังทรงบันดาลให้กษัตริย์ของสองประเทศนี้ได้ทำมิตรไมตรีกัน นับว่าเป็นหรือท่านจะถือว่าเป็นเหตุการณ์อันไม่น่าจะพึงเห็นแล้วยังได้มาเห็นอยู่นี่ฉะนี้ อีกประการหนึ่งเมืองเปรอนนี้เป็นเมืองลี้ลับอยู่กลางประเทศ ควรอยู่เมื่อไรที่จะได้เป็นพยานแลเห็นการเป็นไปอันมหัศจรรย์นี้ได้ แต่พระองค์ยังทรงดลใจให้ท่านมาเยี่ยมเมืองน้อยอันลี้ลับนี้ฉะนี้ นับเป็นของอัศจรรย์น่าพิศวงอันไม่น่าจะพึงเห็นก็จำเพาะยังมาได้แลเห็นอีกชั้นหนึ่ง นับว่าเป็นบุญแก่ข้าพเจ้าทั้งหลาย แท้จริงบรรพบุรุษของข้าพเจ้าทั้งหลายในเมืองเปรอนนี้ ได้สละสมไว้ซึ่งเกียรติยศ อันใหญ่ยิ่งมอบไว้เป็นมฤดกของชาวเมืองในชั้นหลัง ดูก็ไม่น่าจะหวังต่อเกียรติยศอันเสียอีกแล้ว แต่ครั้นมาช้า

ตลเกียรติยศที่ท่านนำเข้ามาสู่เมืองในคราวมหามงคลครั้งนี้อีก โดยไม่มีใครคาดได้ว่าจะพึงมีมาถึง ข้าพเจ้าทั้งหลายจะไม่พากันชื่นชมยินดีคำนับท่านราชทูตทั้งหลายกระไรได้ ขอจงเชื่อเถิดว่า บรรดาชาวเปรอนทุกคนมีวาระน้ำใจ ล้วนแต่ปีติยินดีดุจเดียวกับถ้อยคำที่ข้าพเจ้าอุตส่าห์บรรยายให้ท่านฟังฉะนี้แหละ ข้าพเจ้าทุกคนใคร่แสดงความเคารพนับถือในท่าน และใคร่ภาวนาขอให้ไมตรีซึ่งท่านมาผูกนี้ ได้มั่นคงถาวรมิรู้สิ้นมิรู้สุดเลย"

เมื่อสิ้นกระแสสุนทรพจน์ลงแล้ว ท่านผู้ที่เป็นล่ามของราชทูตจึงได้ขอร่างสุนทรพจน์นี้มาจากท่านปาฐก และท่านปาฐกส่งให้พลางว่า:- "ข้าพเจ้ารู้อยู่ก่อนแล้วว่า ท่านราชทูตคงจะใคร่ได้คำเชื้อเชิญของข้าพเจ้าไปอ่านดู เพราะได้ทราบว่าท่านเคยขอมาจากเมืองอื่นแล้วเมื่อรู้ฉะนี้จึงได้เตรียมไว้พร้อมเสร็จ และยินดีมอบให้ท่านในบัดนี้" เมื่อล่ามรับมาแล้วก็อ่านพลาง แปลพลางให้ราชทูตฟังจนรู้ความได้ดิบดี ท่านอัครราชทูตจึงกล่าวตอบว่า:- "เราขอบคุณท่านทั้งหลายเป็นอันมาก ที่ท่านมาแสดงความยินดีในการต้อนรับเราฉะนี้ ถึงแม้เราจะกลับไปเมืองไทยท่านอย่าพึงเข้าใจว่าจะลืม จะจดจำไว้จนชั่วอายุกาล ส่วนสัญญาพระราชไมตรีซึ่งพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระนครกระทำกันนี้ ก็คงจะมั่นคงถาวรอยู่ชั่วเดือนตะวัน ขอท่านทั้งหลายจงสวดภาวนาให้ฝรั่งเศสมีน้ำใจกลายเป็นไทยและไทยกลายเป็น

ฝรั่งเศสมิตรไมตรีจะไม่รู้วันสิ้นสุดลงเลย"

เมื่อกล่าวดังนี้แล้วพวกขุนนาง ฝ่ายตุลาการและพระสงฆ์สมณะก็ได้มาอวยพรชัยให้ราชทูตเป็นลำดับต่อไป ข้างฝ่ายพวกขุนศาลมีมงเซียร์วายังค์เป็นหัวหน้า และฝ่ายพระสงฆ์ก็มีท่านอาเบเดอแวส์เตียร์ เป็นหัวหน้า เพราะเป็นผู้มีอาวุโสกว่าพระสงฆ์อื่นในเมืองเปรอน ทั้งเป็นมหาเปรียญ เป็นที่ปรึกษาประจำของราชตระกูลเดอนาวาร์ด้วย คำอวยพรของท่านอาเบเดอแวส์เตียร์นั้นคำเนินเป็นใจความดังนี้

"เจริญพรยังท่านอัครราชทูต

ที่เมอมหาชนทั้งหลายกำลังพิศวง อยู่ในพระบารมีแห่งพระมหากษัตริย์ซึ่งเจ้าคุณรับตำแหน่งเป็นผู้แทนพระองค์ในเวลานี้ และเมื่อท่านกำลังจรรเจริญพระปรีชาญาณ ซึ่งพระองค์ทรงแสดงในราชกรณียกิจทั้งหลายของพระองค์ เป็นต้นความเพียรพยายามเพื่อจะประสานพระราชไมตรีกับพระบาทสมเด็จพระทรงชัยของเรา ส่วนอาตมภาพควรจะต้องสำแดงความเคารพนับถือต่อเจ้าคุณมากสักเท่าไรถึงจะสมกับอิสริยศของราชทูตแห่งพระมหากษัตราธิราชเจ้า ซึ่งทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เป็นที่รักใคร่นับถือของคริสตศาสนิกชนทั่วไป อาศัยที่พระองค์ทรงบ้องรักษาสัปบุรุษคริสตังทั้งหลายในแว่นแคว้นอันแสนไกลให้อยู่เป็นปรกติสุขเห็นปานดังนี้

ดูกรท่านราชทูตานุทูตทั้งหลาย ขอพระองค์บพิตรทรงสวรรค์ทรงอำนวยพระพรชัยยังท่านทั้งหลาย เพื่อความเพียรอุตส่าห์ของท่านทั้งหลาย จะได้ประสบซึ่งผลสำเร็จสมมโนรถปรารถนาทุกประการเทอญ ขอผลานิสงส์แห่งเมตตาจิตมุทิตาจิตซึ่งท่านทั้งหลายเผยแผ่แก่ข้ารับใช้ของพระผู้เป็นใหญ่ยิ่ง ได้บันดาลให้เป็นอมฤตผลาผลสำหรับท่านทั้งหลายในปรโลกเบื้องหน้าเทอญ ขอผลานิสงส์แห่งปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพและคุณานุคุณ ทั้งหลายอันเป็นอันมาก ซึ่งเป็นเหตุบันดาลให้สมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า ทรงผูกพระทัยรักใคร่นับถือท่านทั้งหลาย พร้อมด้วยพลเมืองทั้งหลายของพระองค์ จงบันดาลให้บรรดาท่านทั้งหลายได้ประสบ ซึ่งรัศมีแห่งความปรีชาญาณอันประเสริฐหาที่สุดมิได้ กล่าวคือพระผู้เป็นเจ้าซึ่งทรงสรรพคุณานุคุณทั้งปวง ในสถานวิมานสวรรค์ด้วยเทอญ นี่แหละท่านราชทูตทั้งหลาย เป็นใจความย่อแห่งความรู้สึกซึ่งได้บังเกิดขึ้นในห้วงถนอมของอาตมภาพทั้งหลาย บรรดาพระสงฆ์เมืองเปรอนซึ่งได้ออกมาหาท่านคราวนี้เจริญพร!”

ขณะเมื่อราชทูตกำลังฟังคำอำนวยพรต่าง ๆ และโต้ตอบด้วนเหมาะ ๆ กับคำอวยพรอยู่นั้น ฝ่ายทหารสมัครซึ่งมาคอยรับราชทูตนั้น กำลังเข้าแถวทำท่ารบอยู่หน้าสำนักที่พักของราชทูตพวก

นายทหารชั้นนายร้อยเอก เป็นแถวหน้า พวกนายร้อยตรีสลับกันอยู่หัวแถวปลายแถว และแถวหลังที่สุดมีพวกนายร้อยเอกอีกแถวหนึ่งเหมือนแถวหน้า การจัดแถวนี้เข้าทีมาก ค่าที่หมวกนายทหารนั้นล้วนติดขนนกสีขาวเป็นพวงพู่ เมื่อแลดูรอบแถวทหารทั้งหลายเหล่านั้น จึงเห็นขนนกปลิวสะบัดสะบิ้งล้วนเป็นสีขาว น่าดูมาก

พอถึงคราวจะรบอย่าไปเข้าใจว่ารบจริง เปล่าไม่มีทั้งนั้น แทนที่จะรบกันจริงกลับเป็นรบกับขวดเหล้าองุ่นต่างหาก คือเมื่อสนทนาปราศรัยให้พรซึ่งกันและกันเสร็จแล้ว ฝ่ายเจ้าพนักงานเลี้ยงของกรมการเมือง ๑๒ คน ก็นำเอาขวดองุ่นมาเป็นขบวนแห่ คนเลี้ยงมิใช่คนอื่นล้วนผู้ใหญ่ฝ่ายพลเรือนทั้งนั้น เช่นพวกศาลเป็นต้น แล้วถัดมาผู้บังคับการทหารสมัครที่ ๑ กับผู้ช่วยพร้อมด้วยธงสมาคมหัตถกรรม ๓๐ ธง ซึ่งมาแทนสมาคมของตน ๆ แล้ว ยังแซมคนตีกลองอีกเป็นอันมาก ตอนปลายขบวนแห่นั้นมีนายทหารอีกคนหนึ่งเป็นเสร็จขบวนแห่ขวด

เมื่อขบวนเดินมาถึงสำนักที่พักแล้ว ก็ขึ้นไปบนเรือนเป็นขบวนแบบเดียวกัน แล้วหัวหน้าฝ่ายศาลจึงได้อัญเชิญราชทูตให้รับประทานเหล้าองุ่นซึ่งเมืองจัดเลี้ยง ท่านราชทูตรับเลี้ยงตามเชิญพลางกล่าวว่า.— "ที่ท่านรับรองพวกเราชาวไทยด้วยเกียรติยศอันสูงใหญ่ฉะนี้เป็นที่ชอบใจยิ่ง แต่ก็ไม่เป็นที่แปลกประหลาดใจอะไรค่าที่ข่าว

เมืองเปรอนนี้ เคยเข้าหูมาหลายทางแล้วว่า พวกชาวเมืองนี้เป็นคนอัธยาศัยอย่างหาที่เปรียบยาก เราเห็นสมจริงแล้วทุกประการและการรับรองของท่านคราวนี้เราจะมิได้ลืมเลย เสียดายอยู่อย่างเดียวแต่ที่ท่านเป็นฝ่ายให้ข้างเดียว เรามิรู้ที่จะทดแทนคุณความดีของท่านอย่างไร แต่ขอให้ท่านจงเชื่อเถิดว่า ถ้าพวกเรามีหนทางใดช่วยเหลือท่านได้เมื่อไร เรายินดีอยากจะช่วยอยู่ทุกเมื่อ"

เมื่อเลี้ยงเหล้าองุ่นเสร็จแล้ว พวกที่นำเหล้ามาเลี้ยงนั้นก็จัดแจงออกเดินเป็นขบวนแห่ดุจเดียวกับเมื่อขาเข้านั้นเอง ฝ่ายราชทูตก็อยู่แต่ลำพังในสำนักของท่าน ขณะนั้นฝ่ายพวกทหารโบราณซึ่งใช้ปืนสั้นมีขอเกี่ยวอยู่ตอนปลายเป็นอาวุธ ก็ยิงระดมมาจากหอกลาง ทำให้ราชทูตอยากดูว่าเป็นอะไร ก็ออกไปดูทางหน้าลานเมือง และในขณะเดียวกันนั้น ฝ่ายพวกทหารสมัครซึ่งเข้าแถวทำท่าจะรบอยู่นั้นก็คำนับราชทูตด้วยชูปลายหอกขึ้นพร้อมกัน เล่นเอาราชทูตตกใจ เพราะท่านยังไม่ได้รู้เห็นว่าพวกทหารได้จัดการแสดงอยู่หน้าลานเช่นนั้น ส่วนทหารปืนขอนั้น เมื่อรู้ว่าราชทูตเยี่ยมประตูหน้าต่างออกมาก็ตั้งต้นยิงระดมไปอีกคราวหนึ่ง แล้วท่านราชทูตก็เข้าที่พัก

เย็นวันนั้นท่านมาร์กีส์ดอแกงกูร์ต ไปขอคำอาณัติตามธรรมเนียมท่านออกให้คำเดียวสั้นที่สุดว่า.— " La Pucelle " (ลาปิแซล)

คือพรหมจารีค่าที่เมืองเปรอนยังเป็นเมืองพรหมจารีอยู่ ราชศัตรูยังไม่เคยแตะต้องเลยสักที และท่านราชทูตอธิบายคำของท่านเองเป็นพิเศษว่า วันนี้เราเลือกให้แต่คำเดียวโดดก็จริง แต่ถึงเดียวถึงสั้นดังนี้ ก็จุคุณ ความดี เต็มเปี่ยม บริบูรณ์ สำหรับเป็นเกียรติ อันสูง ของเมืองเปรอนอยู่แล้ว คืนวันนั้นทั่วเมืองเปรอน ชาวเมืองได้ตามประทีปโคมไฟกันทุกบ้านตามคำแนะนำของท่านโอเบ หัวหน้ากรมการฝ่ายพลเรือน ส่วนทางวัดก็ได้ตีระฆังเป็นที่แสดงความรื่นเริงด้วยทุกวัด จากที่พักของราชทูตนั้นแลไม่เห็นประทีปต่าง ๆ ที่ชาวบ้านตกแต่งประดับประดาไว้ เพราะเหตุนี้ ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานรับแขกเมืองผู้อยู่ติดตามหลังราชทูตเสมอ ก็ได้ชวนราชทูตให้ออกไปชมดูคณะราชทูตทราบดังนั้นก็ลงจากที่พักไปดูถึงหน้าลานซึ่งทหารกำลังประลองยุทธกันให้ดู และเป็นเหตุให้ราชทูตสำแดงความพอใจอีกชั้นหนึ่งว่า.- "ท่านทั้งหลายรู้จักแสดงความจงรักภักดีของท่านต่อพระเจ้ากรุงสยามของเราช่างดีนัก.— น่าชมจริง"

ที่เมืองเปรอนนี้ราชทูตเป็นแต่ค้างคืนเดียวเท่านั้น เพราะเหตุนี้ตอนหัวค่ำ เมื่อท่านนั่งกินข้าวมีคนพากันมาดูมากเหลือล้น แต่ก็เข้าไม่ได้หมด เข้าได้แต่นางแหม่มชั้นสูงบางคนเท่านั้น คนอื่นต้องคอยดูข้างนอก ในเย็นวันนั้นราชทูตขอแปลนของเมืองเปรอนจากท่านมาร์กีส์ ดอแกงกูร์ต ๆ จึงให้นายตีซงอินชเนียร์หลวงไป

เอามาให้ เมื่อได้แจ้งราชทูตกับเจ้าเมืองได้พูดด้วยกันจนท่านราชทูตเข้าใจได้ดีว่า เมืองเปรอนมีรูปฉันฐานเป็นประการใด

รุ่งขึ้นเวลาเช้าท่านเจ้าเมืองให้ทหารสมัครมายืนเรียงรายและตามไปส่งราชทูตเป็นขบวนแบบเดียวกันกับตอนเข้าเมือง พอขบวนราชทูตออกไปถึงประตูเมืองแล้ว ต่างได้แสดงคำอำลากันเป็นอันเสร็จการผ่านไปเมืองเปรอน รถราชทูตก็ออกเดินต่อไป ฝ่ายในเมืองก็ยิงปืนใหญ่น้อยและตีระฆังกันเป็นการส่งราชทูตด้วยเกียรติยศ ตอนกลางวันวันนี้ ราชทูตไปพักและรับประทานอาหารกลางวันที่เมืองแฟล้น ออกจากเมืองแฟล้นแล้วก็เดินทางจะไปเมืองแซงค์กังแตงต่อไป.

บทที่ ๖๑

ราชทูตถึงเมืองแซงค์กังแตง

เมืองแซงค์กังแตงนี้ เป็นเมืองอยู่ฝ่ายฝั่งแห่งแม่น้ำซอมม์ เดิมรวมอยู่ในแว่นแคว้นแวร์มังดวาส์ ซึ่งเคยมีอิสระของตัวอยู่มาแต่ก่อน เวลานี้รวมอยู่ในมณฑลปีการ์ดี เป็นเมืองใหญ่มีการหัตถกรรมหลายอย่าง ชั้นแรกเมืองแซงค์กังแตงเป็นของท่านกงค์เดอแวร์มังดวาส์ ปกครองอยู่ตามลำพัง ต่อมาได้ตกเป็นของพระเจ้า

ฟิลิปโอคีสต์แห่งฝรั่งเศส แล้วถัดมาได้เป็นส่วนหนึ่งในแว่นแคว้นของประเทศบุร์คอญ จนภายหลังตกเป็นของสเปญตีได้ ดังนี้ถึงศก ๑๕๕๙ แต่ในปีนั้นได้มีสัญญาสงบศึกที่เมืองกาโตกังแบร์ซีส์สเปญยอมตกลงยกเมืองแซงต์กังแตงกลับ คืนเป็นของฝรั่งเศส จึงได้เป็นของฝรั่งเศสแต่นั้นมา.

การรับราชทูตเข้าเมืองแซงต์กังแตงนี้ เดินเป็นแบบเดียวกับที่เคยเป็นมาในเมืองอื่น คือเจ้าเมืองและกรมการอำเภอต่างขี่ม้าและขึ้นรถออกไปรับราชทูตถึงนอกเมืองประมาณทางสองลี้ พอพบกันกลางทาง พวกทหารที่ออกไปคอยรับจากในเมือง ก็ยิงปืนสลุตตามธรรมเนียมแล้วก็ทำคำนับวันทยาวุธพร้อมกันทุกหมวดหมู่แล้วก็จัดกันให้ออกเดินมาเข้าเมืองเป็นขบวน พวกทหารกองอัศวินมหามงกุฎก็ล้อมรถราชทูต มือถือดาบเรื่อยมาเป็นการเคารพ แล้วขบวนก็เคลื่อนออกเดิน มีทหารแห่หน้าหลังทั้งขุนนางข้าราชการและขุนนางพลเรือนอีก ๒๐๐ คนพวกกองหน้าคือกองตำรวจภูธรมาเรโชเซ่

เมื่อขบวนเคลื่อนมาถึงกำแพงเมือง บนเชิงเทินทั่วไป ก็ยิงปืนใหญ่คำนับราชทูตตามเคยแล้วขบวนก็เดินเข้าเมืองต่อไป ตั้งแต่ระยะนี้ไปตลอดทั้งสองข้างทาง มีพวกชาวเมืองยืนเรียงรายมองดูราชทูตเป็นทิวแถวแน่นมิได้ขาด ตั้งแต่ประตูเมืองจนถึงที่พักซึ่งได้จัดไว้คอยท่ารับราชทูต หน้าประตูที่พักนั้นมีตราประจำรัชกาลของพระเจ้า

แผ่นดินสยามเป็นเครื่องประดับเป็นที่จับตาราชทูตยิ่งนัก ค่าที่มีเครื่องสีเงินสีทองสลับกันงดงามมาก เมื่อถึงประตูที่พักแล้วฝ่ายกองทหารปืนขอแบบโบราณซึ่งอยู่บนหอกลางเมืองก็ยิงปืนขอของเขาพร้อมกัน และอาศัยที่หอกลางกับบ้านของราชทูตอยู่ตรงข้ามกันไม่ห่าง เจ้าคุณราชทูตมิจำเพาะแต่ได้ยินเสียงปืนขอเท่านั้นซ้ำยังได้เห็นทั้งปืนทั้งที่ผู้ยิงโดยถนัดด้วย.

เมื่อราชทูตพักอยู่ในบ้านนั้นไม่นานนัก พวกเจ้าเมืองและขุนนางทุกกรมทุกกอง ต่างก็มาแสดงคำเชื้อเชิญและชวนเลี้ยงเหล้าองุ่นเหมือนที่เคยเป็นมาในที่อื่น ผู้ที่แสดงสุนทรพจน์นั้นเป็นเจ้าพนักงานฝ่ายศาลชื่อมงเซียร์ โรอาร์ด ซึ่งท่านพึ่งได้เป็นผู้ใหญ่ฝ่ายพลเรือนขึ้น. ในปีนั้น ถัดมาพวกพระสงฆ์ก็มาคำนับต่อไป และท่านอาเบคอดีเนต์ผู้แทนท่านเดอโมปู ซึ่งพึ่งรับตำแหน่งเป็นสังฆราชเมืองกัสตร์ส์ก็ได้เป็นผู้แสดงคำเชื้อเชิญ และเป็นผู้ให้สิ่งของกำนัลจำเพาะของพระสงฆ์เอง ซึ่งควรสังเกตอยู่หน่อย เพราะมิใช่ธรรมเนียมที่สงฆ์จะให้อะไรแก่ฆราวาส ชอบแต่ฆราวาสถวายสิ่งของแก่สมณสงฆ์ต่างหาก.

ในที่นี้ไม่ทราบสุนทรพจน์ของกรมการเมืองแซงต์กังแตง และของคณะสงฆ์ว่าจะดำเนินไปประการใด แต่มีใจความของคำตอบแห่งท่านอัครราชทูตว่าดังนี้.— "สังฆมณฑลแห่งเมืองแซงต์กังแตงนี้ประกอบไปด้วยเกียรติยศอันสูงใหญ่ มีเหตุประจักษ์อยู่แก่ตาหลาย

ประการ ประการหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มหาราชเจ้าม
จำเพาะทรงรับตำแหน่ง เป็นผู้อุปถัมภ์คณะสงฆ์แซงต์กังแตงนั้นทรง
พระมหากรุณาโปรดเกล้าฯรับตำแหน่งกิตติมศักดิ์แห่งคณะนั้นด้วยก็เป็น
เกียรติยศหาที่สุดมิได้ ประการสอง คณะสงฆ์นั้นอยู่ในอำนาจที่เกียรัก
ษาพระธาตุของนักบุญแซงต์กังแตง ซึ่งเป็นของล้ำค่ามาก อันศรัทธา
และแกล้วกล้าอาจหาญในการบำรุงพระคริสตศาสนา ก็เป็นพระ
เกียรติยศอันใหญ่ยิ่งอีกส่วนหนึ่ง ประการสาม สมณะกิริยาจรรยาของ
คณะสงฆ์นั้น เพียงเท่าที่ได้เกิดได้ด้วยนั้นดีในขณะนี้สุภาพเรียบ
ร้อยน่าชมศรัทธาต้องปุรุษทั้งหลายผู้ประจบเห็น ก็เป็นเกียรติยศอัน
สูงใหญ่ซึ่งสมควรแก่ตำแหน่งคริสตบุตรในศาสนาของพระองค์ การที่
แลเห็นบรรดาสงฆ์ผู้ทรงศีลศรัทธาแกล้วกล้าฉะนี้ เป็นบุญวาสนาของ
ผู้เห็น เพราะอาจให้บังเกิดความศรัทธาความกิริยาสุภาพของท่าน
เป็นพยานแห่งความดีของพระศาสนา ซึ่งได้อบรมนิสัยให้ละเอียดสุขุม
นานับถือถึงเพียงนี้ และเป็นด้วยเหตุอันเดียวกันนี้แหละ ซึ่งได้บันดาล
ให้พระเจ้าแผ่นดินสยามของเรา เกิดมีความเลื่อมใสในพระเจ้าแผ่นดิน
ฝรั่งเศสของท่าน เพราะท่านทรงเห็นและทรงได้ยินพระสงฆ์ใจศรัทธา
กิริยางาม ในศาสนาของท่าน บันดาลให้ออกไปเที่ยวประกาศศาสนา
ของท่าน ถึงในประเทศสยามของเราดังนี้เป็นเบื้องต้น และพระองค์
ทรงนับถือกับชุบเลี้ยงผู้อุปถัมภ์บำรุงมิให้อนาทรร้อนใจแต่ประการ

ใดทั่วพระราชอาณาจักรสยามมิได้ขาด ยิ่งกว่านั้น พระองค์ยังทรงปลูกสร้างโบสถ์วิหารและสำนักอาศัย สำหรับท่านและสัปบุรุษศิษย์หาของท่านในเมืองไทยด้วยนี้ก็ล้วนเป็นผลแห่งกิริยามรรยาทอันสุภาพน่าใคร่นับถือ ของท่านพระสงฆ์ผู้ได้ออกไปสอนศาสนาคริสตังในเมืองไทยเป็นปฐมเหตุเบื้องต้นนั้นเอง ในที่สุดนี้ เราขอท่านได้โปรดสวดภาวนาแบ่งส่วนกุศลอุทิศ ให้บรรดาเรา และ ชาวชนพล เมือง สยามจงมากเทอญ"

พอท่านราชทูตตอบปราศรัยยกย่องพระสงฆ์ฐานันดรดังนี้แล้ว ฝ่ายพระสงฆ์นั้นต่างก็มาคำนับราชทูตทีละองค์ ๆ แล้วพวกขุนศาลฝ่ายหลวงและขุนศาลฝ่ายราษฎร พวกเจ้าภาษีนายอากร มีภาษีเกลือเป็นต้น ก็ได้เข้ามาเป็นพวกเดียวกัน ครั้นคำนับกันเสร็จสรรพแล้ว ฝ่ายท่านดาบังกูร์ตข้าหลวงพิเศษ ก็ได้เข้ามาขออาณัติ สำหรับคืนนั้น และอาศัยที่ท่านราชทูตได้ทราบประวัติของท่านเจ้าเมืองชื่อมาร์กีส์เดอปราแดลอยู่บ้างแล้ว ว่าเป็นนักรบสำคัญ เคยติดศึกสงครามมาไม่รู้กี่ราย และมีบาดแผลเป็นเกียรติยศติดหน้าไม่รู้กี่แห่งก็ตั้งคำอาณัติ ให้สมกับความชอบของท่านเจ้าเมืองผู้แกล้วกล้านั้นว่า.— " Pius chargè de lauriers que d. annees " (บลีส์. ชาร์เจ เดอลอ เรียร์ส์เกอ ดาเน่ส์) ซึ่งแปลว่า ท่านหนักด้วยดอกชัยพฤกษ์ ยิ่งเสียกว่าดอกฉนำ อธิบายคือ ว่าชัยชนะล้ำอายุและ

บาดแผลของท่าน.

เย็นวันนั้น ตามเมืองแซงต์กังแตงได้ติดประทีปโคมไฟกันทุกบ้านเรือนเป็นต้นรอบสนามกลางเมือง ซึ่งเป็นสนามใหญ่และงามอย่างที่หาให้งามและใหญ่เท่าไม่ค่อยได้ในทั่วราชอาณาจักรฝรั่งเศส เวลากินข้าวมีนางผู้ดีมาดูราชทูตเป็นอันมากตามเคย และได้มีการดีดสีตีเป่าตลอดเวลานั้นด้วย.

รุ่งขึ้นเวลาเช้าราชทูตให้ขุนนางไทยซึ่งมาด้วยกับท่านนั้นไปดูวัดใหญ่กลางเมือง เพื่อจะได้รายงานถวายสมเด็จพระนารายณ์เมื่อกลับ ขุนนางเหล่านั้นก็พากันไปแล้วกลับมาแจ้งว่าเป็นวัดใหญ่และงามที่สุด พอกินข้าวเช้าแล้วก็ถึงเวลากำหนดจะเดินทางออกจากเมืองแซงต์กังแตงกลับไปทางพระนครหลวงต่อไป แต่ก่อนที่จะไปนั้นตามวัดวาอารามต่าง ๆ ก็ได้ตีระฆังกันออกเซ็งแซ่ และทางบ้านเมืองก็ได้ยิงปืนใหญ่ปืนเล็กกระหน่ำไป แล้วจึงได้จัดกระบวนแห่แห่รถราชทูตไปส่งจนพ้นชานเมือง หนทางเมืองสองลี้เท่ากับเมื่อขาเข้าเมืองเหมือนกัน จึงได้ลากันไป.

บทที่ ๖๒

ราชทูตกลับมาถึงเมืองลาแฟร์.

เย็นวันเดียวกันราชทูตถึงเมืองลาแฟร์ ซึ่งเป็นเมืองป้อมปราการอยู่ตามลำน้ำอิวาร์ เป็นเมืองมีหนองน้ำอยู่รอบเป็นที่ป้องกัน และมีกำแพงเชิงเทินแข็งแรงแน่นหนาอีกชั้นหนึ่ง ร่างลำแม่น้ำอิวาร์แยกออกเป็นหลายสาย เป็นคูเมืองอย่างดีอยู่ด้วยอีก เพราะเหตุนี้จึงเป็นเมืองยากที่ศัตรูจะตีได้ แต่กระนั้นก็ได้ตกเป็นของฝรั่งเศสไปพักหนึ่ง จนถึงคริสตศักราช ๑๕๙๗ แล้วจึงได้กลับคืนมาเป็นของฝรั่งเศสอีกใหม่จนตราบเท่าทุกวันนี้

ก่อนที่จะเข้าเมืองลาแฟร์ ทนทางไกลประมาณสิบหนึ่งทหารม้า ๑๐๐ คนกับมงเซียร์เดอลาฟงแตนเป็นหัวหน้า บังคับการแทนเจ้าเมืองก็ได้มาคอยรับถึงที่นั่น เมื่อถึงประตูเมืองก็มีทหารขอ "กองหนุน" มาคอยท่าคอยรับอยู่อีกคอนหนึ่ง ถัดมาอีกหน่อยพอมาถึงบางแห่งก็พร้อมกัน ซึ่งอยู่ในประตูเมืองแต่นอกกำแพงชั้นใน มงเซียร์มาร์คอเญ ผู้บังคับการเมืองก็ได้ออกมาคอยรับคำนับอยู่ที่นั่น ในคำคำนับนั้นท่านกล่าวว่า ท่านกับพลเมืองลาแฟร์มีความยินดีเป็นอันมากในการที่ท่านราชทูตสยามมีโอกาส ได้ผ่านมาเที่ยบเมืองลาแฟร์นั้น

และมีพระราชโองการสั่งให้พาท่านราชทูต ไปดูอะไรต่ออะไรที่น่าดู ซึ่งมีอยู่ในเมืองลาแฟร์นั้นจนครบ เป็นต้นเช่นค่ายคูประตูหอรบ โรงเก็บอาวุธและโรงงานอื่น ๆ ที่สำคัญ เพราะเหตุฉะนี้ ท่านราชทูตจะใคร่ดูสิ่งใดในเมืองลาแฟร์ ขอโปรดบอกจะยินดีปฏิบัติตามทุกอย่าง ไม่มีปิดบังเลยสักสิ่ง ส่วนท่านราชทูตก็ตอบขอบใจและกล่าวเป็นใจความว่า สิ่งที่อยากดูเป็นต้นนั้นคือแปลนเมืองกับค่ายเท่านั้น ต่อนั้นมายังมีผู้มาคำนับรับรองตามเคยอีกหลายพวก เช่นพวกขุนศาล พวกกรมการเมือง ฯ ล ฯ

เมื่อแห่มายิงปืนใหญ่พลางก็มาถึงที่พัก เมื่อราชทูตขึ้นอยู่บนบ้านที่พักนั้นแล้ว ท่านสังฆราชเมืองสังกับเถรานุเถระพระสงฆ์สมณะในโอวาทของท่านก็มาคำนับท่านราชทูตถึงที่พักทีเดียว ถึงเวลาแล้วราชทูตก็เชิญท่านสังฆราช องค์นั้นกับ มงเซียร์มาร์คอเญให้อยู่กินข้าวเย็นด้วยกัน เย็นวันนั้นก็มีแหม่มผู้ดีนั่งอยู่ด้วยมากมายตามเคย และท่านราชทูตก็ดูแลเอาใจใส่อย่างน่าชม มีเชิญให้รับประทานผลไม้สดบ้าง, ผลไม้กวนบ้างเป็นต้น จนเป็นที่ชอบพอของท่านทั้งหลายในที่นั้นเหมือนที่อื่นเหมือนกัน.

เมื่อเลิกการเลี้ยงแล้ว ท่านมาร์คอเญก็ขอคำอาณัติสำหรับคืนต่อไป ท่านราชทูตคิดออกให้ว่า "Je suis aux Indes" (เยอ ซูยส์โอแซงด์) แปลเฉพาะแก่นใจความก็คืออยู่เมืองลาแฟร์นี้

ข้าพเจ้ารู้สึกเหมือนหนึ่งยังอยู่ในเมืองไทย ใจความของคำอาณัตินี้มิใช่ไม่มีเหตุผลเมื่อไร ย่อมมีเหตุผลสมควรทีเดียว ค่าที่เมืองไทยนั้นมีน้ำนองท้องทุ่งอยู่หลายเดือนทุกปี อยู่ในกรุงให้รู้สึกว่าเหมือนอยู่เกาะกลางทะเลก็เกือบจะว่าได้ และสำหรับเมืองลาแฟร์นี้เล่าก็คล้ายกัน ค่าที่มีหนองมีบึงเป็นที่ขังน้ำอยู่โดยรอบ ดุจเดียวกันฉะนี้ท่านจึงอาจกล่าว ถึงความรู้สึกของท่านโดยถูกต้องดังนี้ พอให้คำสัญญาเสร็จแล้ว ราชทูตกับเจ้าเมืองก็ได้ดูแปลนของเมืองลาแฟร์กันอยู่อีกครู่หนึ่งแล้วต่างก็ลากันไป.

รุ่งขึ้นเวลาเช้า เจ้าเมืองได้มาเยี่ยมราชทูตอีกและพอท่านเจ้าเมืองเข้ามาถึง ราชทูตก็พาท่านเจ้าเมืองไปดูข้างเตียงที่นอนของท่านเพื่อให้ดูว่าแปลนเมืองซึ่งท่านเจ้าเมืองให้นั้น ท่านราชทูตหวงแหนรักษาอย่างกวดขัน ถึงกับเอาไปแขวนติดไว้ข้างเตียงที่นอนร่วมกับดาบเกียรติยศของท่าน ว่าจะไม่ให้ห่างออกไปจากกันเป็นอันขาดค่าที่นับถือเท่ากันทั้งสองสิ่ง

ราชทูตออกจากเมืองลาแฟร์ เวลาเช้า ๘ นาฬิกาก่อนเที่ยงมีขบวนพลทหารสมัครและพลเมืองแห่แหนเป็นขนัดเหมือนขาเข้าเมืองไม่มีผิด เวลากลางวันได้ไปพักและรับประทานอาหารที่เมืองกรูซีย์เลอชาโต และในตำบลนั้นมาเซียร์เดอโลแนย์ซึ่งเคยเป็นนายทหารรองในกองรักษาพระองค์ก็ได้มาคำนับราชทูต เมื่อราชทูตได้ทราบ

ว่านายทหารรองคนนี้เคยเป็นผู้มีความชอบในการศึกสงครามมาก่อนก็แสดงความเคารพหลายอย่าง เป็นต้นโดยเชื้อเชิญให้บุตรของท่านเดอโลแนย์นั้นมานั่งรับประทานอาหารกลางวันด้วยกัน พอรับประทานอาหารและพักตามสมควรแล้ว ตอนบ่ายคณะราชทูตก็ได้ขึ้นรถเดินทางเข้ากรุงหลวงอีก และเย็นวันนั้นก็ได้หยุดพักที่เมืองซวาซงส์

บทที่ ๖๓

ราชทูตเข้าไปอยู่เมืองซวาซงส์

เมืองซวาซงส์นี้เป็นเมืองโบราณตั้งอยู่ริมลำน้ำแอส์น ซึ่งเป็นบุญแก่เมืองมิใช่น้อย ค่าที่เป็นโอกาสให้ค้าขายได้สะดวก แต่ครั้งรัชสมัยปฐมวงศ์กษัตริย์แรกที่ได้มีในเมืองฝรั่งเศสนั้น เมืองซวาซงส์นี้เคยเป็นราชธานีมาคราวหนึ่ง แล้วต่อมาเมื่อย้ายราชธานีไปตั้งที่กรุงปารีสเมืองซวาซงส์นี้ได้ลดลงเป็นเพียงที่ว่าการมณฑลบีการดี

วัดวาอารามโบราณที่งาม ๆ ในเมืองนี้มีมาก เช่นวัดสังฆราชเรียกว่า วัดนักบุญมาร์ตีร์แยีร์แวส์และโปรแตส์กับวัดแซงต์เมดาร์ด วัดแซงต์เครส์แปง วัดนอตร์ด้าม วัดแซงต์ยัง วัดแซงต์เลเยร์ เป็นต้น เกียรติยศอันสูงสำหรับเมืองซวาซงส์นี้คือว่า ถ้าถึงคราวจะราชาภิเษก

พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสแล้ว หากว่าท่านสังฆราชเมืองแรงส์ไม่อยู่เป็นประธานในงานหลวงนั้นแล้ว ท่านสังฆราชเมืองซวาซงส์นี้เป็นที่สองของท่านรับกระทำพิธีราชาภิเษกแทน (นี้ว่าสำหรับครั้งก่อนเมื่อประเศสยังเป็นราชาธิปตัย)

พอข่าวแห่งราชทูตสยามถึงเมืองซวาซงส์แล้ว อันว่ากรมการเมืองมีมงเซียร์บอเซวต์ เป็นประธานก็ได้รีบจัดแจงเมืองให้สวยสะอาด สมควรเป็นที่พักแห่งผู้แทนพระมหากษัตราธิราชฝ่ายบุรพทิศทันที ทั้งเพื่อจะมิให้น้อยหน้าชาวเมืองอื่น ๆ ที่เคยต้อนรับราชทูตไทยมาแล้วนั้นด้วย เวลานั้นตำแหน่งสังฆราชเมืองซวาซงส์ว่างอยู่ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านผู้สำเร็จราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินพร้อมทั้งกรมการผู้ช่วยทั้งหลายจึงพร้อมกันลงความเห็นว่า ควรจะจัดตำหนักท่านสังฆราชนั้นเองเป็นที่พักแรม ของบรรดาราชทูตสยาม ค่าที่ทั่วเมืองซวาซงส์นั้นจะหาบ้านช่องเรือนโรงที่งดงาม และเหมาะเท่าตำหนักสังฆราชนั้นเป็นไม่มี ถึงพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสเองเล่า ถ้าทรงประพาสที่เมืองซวาซงส์เมื่อใด ก็เสด็จมาประทับที่ตำหนักนั้นทุกคราวไม่ได้ทรงพักที่อื่นเลย เมื่อตกลงเห็นพร้อมกันเช่นนี้แล้ว ต่างก็ขนเอาเตียงตู้เครื่องตกแต่งบ้านของตนที่งดงามยิ่ง มาตั้งประดับตำหนักที่พักของราชทูตสยามครบ มีเตียงถึง ๒๔ เตียง ล้วนแต่งามประณีตด้วยกันทั้งนั้น แต่ที่งาม ๆ ยิ่งกว่าที่ไหน ๆ หมด คือห้องที่พักของท่านอัครราช-

ทูตนั้นงามมากจริง บรรดาประตูหน้าต่างประดับไปด้วยตราแผ่นดินสยามหมดทุกด้าน

อนึ่งเพื่อจะเพิ่มความสง่าแก่การรับรองราชทูตนั้น พวกคฤหบดี ที่มีอายุอยู่ในระวางเป็นชายฉกรรจ์และที่สมัครเป็นกองทหาร (เพราะเวลานั้นตามประเทศต่าง ๆ เช่นที่เมืองฝรั่งเศสเป็นต้นหาได้มีการเกณฑ์ทหารไม่ ทหารล้วนเป็นทหารจ้าง ทหารอาสาสมัครทั้งนั้น กองทหารสมัครที่กล่าวถึงในเรื่องนี้จึงเป็นเหมือนหนึ่งทหารเสือในเมืองไทยเวลานี้ก็เกือบจะว่าได้) ก็พร้อมกันลงความเห็นว่าจะมีการระดมพลสวนสนาม กองสมัครเหล่านี้แบ่งเป็น ๒๑ กอง แต่ครบจำนวนบ้าง ไม่ครบบ้าง พอตกลงอย่างนี้แล้วต่างก็จัดการในการของตน ๆ ให้ครบตามบัญชี กองไหนขาดพลหรือขาดนายหมวดหมู่ก็เลือกตั้งขึ้นทันทีทันใด ให้พร้อมมูลกัน

ครั้นจัดกองเสร็จแล้วได้แบ่งหน้าที่ต้อนรับกันดังนี้คือ ในพวกทหารสมัคร ๒๑ กองนั้น ให้ ๑๗ กองออกไปต้อนรับถึงประตูเมืองชื่อประตูเดอครูซีย์ ที่นั้นแยกให้ ๔ กองอยู่เฝ้ารับที่ประตูนั้นพร้อมกับเจ้าเมืองกรมการ และอีก ๑๓ กองก็ให้ออกไปต้อนรับนอกประตูหนทางไกลเพียงชั่วลูกปืนตกเป็นกำหนด ส่วนอีก ๔ กองนั้นให้เหลืออยู่เรียงรายเฝ้ากันที่ในเมืองรอบตำหนักของราชทูต นอกนั้นยังกองสองร้อยพิเศษเรียกว่ากองเดอลาร์กบีส คือกองทหารม้าปืนสั้นก็

มีคำสั่งให้ออกไปรับราชทูตถึงนอกเมืองหนทางไกลถึงร้อยเส้น และส่วนกองทหารปืนใหญ่ก็เอาปืนใหญ่ขึ้นบนกำแพงเมือง เตรียมไว้คอยยิงสลุตรับเมื่อได้ข่าวว่ารถของราชทูตจะมาถึงนั้น

เพื่อจะให้กองทหารเกียรติยศต่าง ๆ เหล่านี้ทำการประชุมตามหน้าที่ของตนได้สะดวก เจ้าเมืองได้ประกาศให้ชาวเมืองทราบว่า.— "อาศัยเหตุที่ท่านราชทูตสยามจะถึงเมืองซวาซงส์วันนี้ ตลาดชั่วคราวซึ่งเคยเปิดกันที่สนามกลางเมืองในวันนี้ขอให้เป็นอันงด อย่าเปิดซื้อขายกันเลย ให้พ่อค้าทั่วไปปิดตลาดและโรงร้านของตนทั่วเมืองซวาซงส์ให้ถือว่าวันนี้เป็นวันนักขัตฤกษ์ของเมืองซวาซงส์เถิด"

ครั้นสั่งการเสร็จแล้ว ถึงเวลาบ่ายวันจันทร์ที่ ๑๘ เดือนพฤศจิกายน กองทหารสมัครเหล่านั้นได้พากันไปต้อนรับราชทูตสยามตามที่ตกลงกัน ทหารออกไปเป็นหมวดหมู่มีทหารแตรทหารตีกลองนำหน้าเป็นสง่ายิ่ง แต่กองที่สง่ากว่าอื่นหมดคือกองทหารม้าลาร์กบีสหรือกองปืนสั้นนั้นเอง พอถึงเวลา ๔ นาฬิกาหลังเที่ยง ท่านเจ้าเมืองและบรรดาขุนนางกรมการต่างก็นำประแจเมือง และบรรดาขุนนางกรมการต่างก็นำประแจเมือง ขี่รถมารับราชทูตเป็นกระบวนแห่ บรรดาราษฎรทั้งหลายทุกชั้น ตระกูลต่างพากันแตกตื่นออกไปดูเป็นการเอิกเกริกใหญ่.

รถราชทูตได้มาถึงประตูเมืองเวลา ๖ นาฬิกาหลังเที่ยงเป็นเวลาพลบค่ำอยู่แล้ว พวกไปต้อนรับต่างนึกเสียดายที่มิได้มาถึงเสียแต่กลางวัน แต่ลงปลายไม่มีใครเสียใจเพราะว่าชาวเมืองทั้งหลายบรรดาที่ได้รอคอยดูอยู่ที่หน้าบ้าน ต่างคนอยากเห็นโฉมหน้าราชทูตไทยว่าเป็นอย่างไร จึงพากันจดตะเกียงเทียนไขต่าง ๆ มองดูที่หน้าต่างและประตูบ้านตลอดหนทางตั้งแต่ประตูเมืองจนถึงตำหนักสังฆราชซึ่งเป็นที่พักแรมของราชทูต เมืองซวาซงส์เย็นวันนั้นจึงเลยดูเหมือนกับมีงานเฉลิมสว่างไสวคล้ายกับกลางวัน

ครั้นกระบวนราชทูต รับประแจเมืองที่ประตูเสร็จแล้วกระบวนก็เคลื่อนเข้ามาเป็นระเบียบเรียบร้อย จนถึงตำหนักของท่านสังฆราช ที่นั้นคณะพระสงฆ์ของเมืองได้ต้อนรับคำนับท่านราชทูต แล้วพวกกรมการก็ได้เชิญคณะราชทูตไทย รับพร้อมถ้วยองุ่นแห่งเมืองซวาซงส์เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งมิตรไมตรีจิต ซึ่งต่างขอแสดงต่อกันและกันในระวางคนไทยและคนฝรั่งเศส ถัดมาพวกขุนนางอื่นก็มาคำนับราชทูตและกล่าวคำเชื้อเชิญอวยชัยให้พรเป็นลำดับ จนถึงเวลาราว ๙ นาฬิกาหลังเที่ยงจึงได้เชิญเลี้ยงอาหารท่านราชทูต เมื่อกินข้าวแล้วในเมืองได้มีการจุดดอกไม้เพลิง และยิงปืนเป็นการฉลองการมาถึงของบรรดาราชทูตไทย

รุ่งขึ้นเวลาเช้าเมื่อคณะราชทูตได้กินข้าวกับเจ้าเมือง และ

บุตรของท่านแล้วได้ขึ้นรถกับท่านเจ้าเมือง และบรรดากรมการเมือง พากันไปดูเมืองซวาซงส์ ท่านได้ไปดูวัดของท่านสังฆราช เมืองซวาซงส์ ซึ่งเรียกว่าวัดแซงต์แย็ร์แวส์แล้วก็ได้ดูพระอารามชื่อแซงต์ยัง ซึ่งเป็นอารามงามยิ่งในประเทศนั้น โบสถ์ขาวสะอาดดี ข้างในสว่างเห็นแจ่มแจ้งราวกับข้างนอก ไม่มีดทึบเหมือนอย่างที่เป็นสำหรับบางวัดเลย ถัดจากวัดนี้ไปแล้วยังได้ไปดูสวนอาร์บีสและสนามเมส์ซึ่งเป็นสนามพึ่งสร้างขึ้นใหม่ ต้นไม้ในนั้นยังไม่สูงเต็มขนาดแต่ก็ดูงามดีอยู่แล้ว

เย็นวันนั้นเมื่อกลับมาจากเที่ยวดูเมืองแล้ว ท่านราชทูตได้รับเลี้ยงที่จวนของเจ้าเมืองพร้อมกับขุนนางและเจ้าหน้าที่สำคัญที่มีอยู่ในเมืองซวาซงส์ เมื่อกินข้าวเย็นแล้วได้มีการเต้นรำเพื่อเป็นที่รื่นเริงต่อไปอีก ในการประชุมเต้นรำนั้น ท่านราชทูตได้แสดงให้ทราบว่าตนมิใช่เกิดมาเพื่อรู้จักแต่เพียงเจรจาการบ้านเมืองเท่านั้น ถึงกระบวนโอภาปราศรัยท่านก็ออกจะชำนาญ ไม่แพ้ใครเหมือนกันเมื่อเลิกเต้นรำแล้วท่านเจ้าเมืองได้พาราชทูตกลับยังที่พัก พวกทหารสมัครได้จุดดอกไม้ไฟเป็นเกียรติยศอีก ถึงที่พักเป็นเวลาดึกดื่นมากทีเดียว.

รุ่งขึ้นวันพุธที่ ๒๐ เมื่อกินข้าวเช้าและรับคำอำลาของชาวเมืองซวาซงส์แล้วท่านราชทูต กับเจ้าเมืองก็ได้ขึ้นรถออกจากเมืองเดินทางกลับปารีสต่อไป พวกทหารทุกเหล่าก็ยืนเรียงรายไปตามทาง

จนถึงประตูเมือง และส่วนกองตำรวจภูธรก็พากันไปส่งไกลออกไปอีก ซึ่งเป็นที่พอใจของราชทูตมิใช่น้อย ท่านชอบใจแล้วรอบใจเล่าที่เอาใจพวกของตนดังนั้น แล้วต่างก็ลากันไป

บทที่ ๖๔

ราชทูตถึงวิเลร์ก็อตเตรต์

ถึงนังเตยและดังมาร์แตง

เย็นวันนั้นราชทูตถึงเมืองวิเลร์ก็อตเตรต์ เป็นเวลาฝนตกใหญ่อากาศมืดมิดแลไม่ค่อยเห็นอะไร จึงเป็นการไม่เหมาะที่จะไปเที่ยวชมอะไรต่ออะไรได้ ที่เมืองนั้นสถานที่น่าดูมีอยู่เป็นต้นคือ พระตำหนักของสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า แต่ราชทูตไม่ยินดีเข้าไปชมดูเลย อ้างว่า "เมื่อท่านเจ้าของไปอยู่เราก็ไม่อยากเข้าไปดู แต่เข้าใจว่าถ้าได้เห็นคงเป็นขวัญตา น่าปลื้มใจในบุญบารมีของพระองค์เป็นแน่" พอค้างคืนหนึ่งที่เมืองนั้นแล้ว รุ่งขึ้นราชทูตขึ้นรถไปยังเมืองนังเตยต่อไป เป็นวันที่ ๒๑ เดือนพฤศจิกายน

ที่เมืองนังเตยนี้ราชทูตพักอยู่ไม่นานแต่กระนั้นยังได้อุตส่าห์ไปเยี่ยมบ้านของท่านขุนนางคนหนึ่งชื่อมาร์กส์เดอเซิฟร์ นอกนั้นท่าน

ไม่ได้ไปดูอะไรเหตุที่ท่านไปดูบ้านของท่านมาร์กีส์นี้มิใช่เพราะเหตุอื่น เป็นเพราะบาดหลวงเดอลิยอน (ซึ่งภายหลังได้เป็นสังฆราช) ซึ่งเคยอยู่เมืองไทยหลายปี และเป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระนารายณ์ เป็นน้องเขยของท่านมาร์กีส์เดอเซิฟร์เจ้าของบ้านนี้ เมื่อท่านราชทูตได้ทราบว่าท่านบาดหลวงเดอลิยอนนี้เป็นเชื้อวงศ์ขุนนางชั้นสูง คือเป็นถึงบุตรของท่านเสนาบดีแล้วยังอุตส่าห์ทิ้งบ้านเกิดเมืองมารดาไปเที่ยวเทศนาสั่งสอนพระศาสนาในประเทศสยาม โดยไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อยและภัยอันตรายแก่ตน นึกแต่ความสุขของชาวเมืองไทยเป็นประมาณดังนี้ ท่านก็ยิ่งเพิ่มความเคารพในท่านบาดหลวงเดอลิยอนเป็นอันมาก

เย็นวันเดียวกันนั้นราชทูตถึงเมืองดังมาร์แตง ซึ่งเป็นที่ใกล้เคียงกับพระนครปารีสแล้ว ที่นี้บรรดากรมการเมืองก็ตั้งใจต้อนรับราชทูตดุจเดียวกับที่ได้เป็นมาในทุกเมือง ตั้งแต่ท่านได้ออกจากกรุงปารีสไปข้างเหนือกลับมา แต่ส่วนท่านราชทูตมีความมุ่งใจอยู่อย่างเดียวแต่ที่อยากจะกลับให้ถึงปารีส ให้เป็นอันเสร็จการเที่ยวไปเสียสักที

พอพักอยู่ที่ดังมาร์แตงสักครู่หนึ่ง ราชทูตจึงได้ดำเนินทางต่อไปจนถึงกรุงปารีส ครั้นท่านเข้าไปถึงพระราชวังซึ่งเป็นที่ประทับแล้ว กิจที่ท่านเริ่มกระทำในเบื้องต้นก็คือ ท่านได้พร้อมกันหันหน้าไปทางพระที่นั่งวังแวร์ซายส์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระเจ้า

อยู่หัวแล้ว ต่างก็ฟุบหมอบลงกราบถวายบังคมต่อพระองค์เป็นสามครั้งตามขนบธรรมเนียมในบ้านเมืองของท่าน

ขณะนี้บรรดาผู้ที่คอยอยู่ต้อนรับท่าน เมื่อขากลับจากเหนือนี้ ต่างก็ได้พากันไต่ถามท่านด้วยเรื่องต่าง ๆ บางท่านถามว่า "เจ้าคุณไม่เหน็ดเหนื่อยมากหรือ" บ้างก็ถามว่า "เจ้าคุณหนาวมากไหมที่มณฑลเหนือโน้น" แล้วคนนั้นคนโน้นก็ถามอีกต่อ ๆ ไป ส่วนท่านราชทูตมีคำตอบล้วนเหมาะ ๆ สำหรับทั่วทุกคนที่ได้ถามนั้น ท่านว่า "เรื่องหนาวหรือเหนื่อยนั้น ท่านอย่าเอามาถามเลย จะเหนื่อยอย่างไรได้ เมื่อกำลังชมเชยพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า จะหนาวอย่างไรเล่า เมื่อเรามีพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมอยู่ตลอดทาง"

รุ่งขึ้นเวลาเช้าวันที่ราชทูตกลับมาถึงกรุงปารีส ท่านสตอร์ฟเจ้าพนักงานกระทรวงวัง ซึ่งได้ติดตามราชทูตสยามตลอดหนทางก็ได้รีบเข้าไปเฝ้า กราบทูลรายงานความเป็นไปแห่งการเที่ยวของราชทูตสยามให้ทรงทราบว่า สำเร็จไปแล้วด้วยความเรียบร้อยทุกประการเป็นที่พอใจของราชทูตสยามเป็นอันมาก เวลาท่านจะไปเฝ้านั้นท่านอัครราชทูตใคร่จะให้ท่านสตอร์ฟ ช่วยเป็นธุระกราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่า ตนอิ่มเอิบในพระมหากรุณาธิคุณเป็นอย่างยิ่งที่ได้ทรงโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งให้จัดการพาไปเที่ยวชมมณฑลฝ่ายเหนือ แห่ง

ประเทศฝรั่งเศสดังนี้ แต่ลงปลายท่านเกรงว่าจะเป็นการมิบังควรก็เลยงดเป็นแต่เพียงสั่งให้ท่านขอบใจ ฯ พณ ฯ เจ้าคุณเสนาบดีเดอเชเญอเลย์ว่า การต้อนรับของบรรดาเจ้าเมืองกรมการทั้งหลายทั่วทุกเมืองตลอดทาง ได้เป็นไปอย่างเอื้อเฟื้อสนิทสนม เป็นที่พอใจอย่างยิ่งเป็นที่ขอบพระเดชพระคุณ ๆ พณ ฯ เจ้าคุณเสนาบดีได้กะการเป็นอย่างดีที่สุดที่จะพึงเป็นไปได้

บทที่ ๖๕

เหตุการณ์ในเมืองปารีส ระวางที่ราชทูตไปเที่ยวเหนือ

คณะราชทูตานุทูตมาจากเมืองไทยนั้น นอกจากราชทูต ๓ ท่านแล้วยังมีขุนนางไทยมาเป็นเพื่อนอีก ๖ นาย และใน ๖ นายนี้เมื่อตอนไปเที่ยวเหนือนั้น ท่านอัครราชทูตได้พาไปด้วยเพียง ๔ คน อีก ๒ คนนั้นให้อยู่พักอยู่ที่กรุงปารีส สำหรับจัดเข้าของต่าง ๆ ที่ราชทูตหมายใจจะซื้อหรือสั่งให้ห้างทำสำหรับนำไปเมืองไทยคราวเมื่อจะกลับ อันว่าขุนนางสองคนที่ยังอยู่ในปารีส เมื่อท่านราชทูต

เดินทางไปเที่ยวข้างเหนือนั้น เจ้าพนักงานได้มอบให้มงเซียร์เดอเวเน โรน์ ล่ามหลวงภาษาอิตาลี เป็นคนนำพาไปดูห้างต่าง ๆ เพื่อแนะนำช่างที่จะสร้างของนั้น จะควรพลิกแพลงแก้ไขประการใด สิ่งของเหล่านั้นจึงจะถูกพระทัยพระบาทสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากท่านได้ไปดูตามห้างร้านสำหรับส่งซื้อของดังนี้แล้ว มงเซียร์เดอเวเนโรน์ ยังได้พาไปดูอะไรต่ออะไรที่เป็นของน่าดูอีกหลายแห่ง

เช่นครั้งหนึ่งได้พาท่านไปดู โรงเรียนเณร ของมิชชังต่างประเทศ สำหรับฝึกหัดเด็กใจศรัทธาซึ่งจะบวชเป็นพระสงฆ์สำหรับไปเทศนาสั่งสอนพระศาสนาในต่างประเทศ มีที่เมืองไทยเป็นต้น ข้อที่จับใจพวกขุนนางไทยเมื่อไปดูเสมอนาเรียนนั้นคืออัธยาศัยซึ่ง ระเหยอยู่ทั่วไปในสำนักนั้น ถึงเวลากินข้าวท่านบาทหลวงเตอบรีซาเซียร์ ซึ่งเป็นประมุขแห่งสำนักนั้น ก็ให้เชิญท่านขุนนางไทยสองคนนั้นให้ร่วมโต๊ะกันกับอาจารย์และนักเรียนเณร เหล่านั้นด้วย ท่านก็รับเวลากำลังรับประทานอาหารนั้น ท่านได้ยินเณรองค์หนึ่งประจำอยู่ที่ธรรมาสน์ในห้องกินข้าว ได้อ่านวินัยสามเณรสิกขา ก็ยังเป็นที่เตือนความเลื่อมใสศรัทธาของขุนนางสองคนนั้นเป็นอันมาก

ในวันเดียวกันเมื่อกินข้าวเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานยังได้พาขุนนางสองคนนั้นไปยังห้างทำพรมชื่อชาวอนเนอรี่ สำหรับจะได้ตรวจ

ดูว่า พรมต่าง ๆ ที่สั่งให้ทำสำหรับถวายสมเด็จพระนารายณ์นั้น แล้วตามความคกลงเติมหรือไม่ ถัดจากโรงทำพรมนี้ยังได้ไปดูสวนสัตว์ สวนต้นไม้ต่างประเทศที่ท่านเสนาบดีเคยอุตส่าห์พยายามทำขึ้นเมื่อไม่ถูกปีนัก ในสวนนั้นขุนนางไทยสองคนได้พบเห็นพรรณไม้เมืองไทยหลายชนิด แต่สิ่งที่เขาได้พิเคราะห์ดูด้วยความเจาะจงใจมากกว่าสิ่งอื่นทั้งหมด คือกระถูกสัตว์ต่าง ๆ มีกระถูกช้างสารที่เคยอยู่ในสวนแวร์ซายส์เมื่อก่อนล้มเป็นต้น

นอกนั้นยังได้ไปดูวัตแชงค์วิกเตอร์ ซึ่งมีชื่อเสียงเป็นต้น เพราะห้องสมุดและห้องพิพิธภัณฑ์อันเกี่ยวด้วยเรื่องวัตถุศักดิ์สิทธิ์ครั้งโบราณ กับได้ไปชมดูศาลยุติธรรมด้วย ทนนท่านได้ยินพวกทนายความ ๒ นายแถลงการณ์ในเรื่องคดีซึ่งมงเซียร์เดอเวเนโรนได้อธิบายใจความเบื้องต้นให้ท่านทราบ ท่านแสดงความแปลกใจไม่น้อยในวิธีดำเนินการ สำหรับข้อระวังในเมืองฝรั่งเศสว่า— "ช่างผิดกันกับที่เป็นไปในเมืองไทยยิ่งนัก ทนายโจทก์และจำเลยต่างมีทนายสำหรับชี้แจงความเป็นไปของคดีแทนตน แต่ในเมืองไทยนั้นหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ใครไม่พอใจใครเมื่อไร ผู้ไม่พอใจนั้นร้องฟ้องว่าความตามรูปคดีเอาเอง ส่วนจำเลยก็ต้องไปตามความเห็นชอบของคนเหมือนกัน ไม่มีทนายรับว่าความต่างโจทก์และจำเลยเหมือนที่" (ที่ตรงนี้ขอท่านผู้อ่านอย่าได้ดูหมิ่นว่าเป็นเรื่อง

ที่ได้เกิดมีขึ้นครั้งรัชสมัยพระนารายณ์ ศาลไทยเวลานี้คงดูไม่แปลกกว่าศาลฝรั่งเศสเท่าไรนัก เพราะต่างถือธรรมเนียมคล้าย ๆ กันเสียแล้ว ดังแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕)

เมื่อออกจากศาลแล้ว ขุนนางสองคนนั้นได้ไปดูโรงเรียนหลวงสำหรับบุตรตระกูลชั้นสูง เรียกว่าโรงเรียนหลุยส์เลอครังค์ คือโรงเรียนหลุยส์มหาวิทยาลัย ที่โรงเรียนท่านมาแปลกใจที่เห็นมีเด็กมากมายนัก และก็ล้วนเป็นบุตรตระกูลเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ ทั้งท่านชอบใจกิริยาพาทีความเคารพที่เด็กใจเหล่านั้น ไม่ว่าเจ้านายชั้นสูงสุด จนกลายเป็นบุตรขุนนางได้แต่ลงต่อตัวท่านเอง.

บทที่ ๖๕

ราชทูตไปในงานของมงเซียร์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช.

ภายหลังที่ท่านราชทูตไปเที่ยวมณฑลฝ่ายเหนือกลับมาสองวัน ที่วังแซงค์คลูด์ สมเด็จพระอนุชาธิราชมีงานเลี้ยงเป็นการใหญ่ ผู้ที่มาประชุมในงานนั้น ล้วนแต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูง มีสมเด็จพระยุพราชและพระชายาเป็นต้น ถ้าจะให้รำพันถึงการ

ตกแต่งสถานที่ และการตกแต่งกาย แห่งท่านผู้ที่เสด็จ และไปในงานนี้แล้วก็เป็นอันเหลือวิสัย จำเป็นต้องกล่าวสักๆเพียงว่า บรรดาสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเจริญตาเจริญใจ ซึ่งมนุษย์อาจหามาได้ ก็มีอยู่ในงานนี้พร้อมบริบูรณ์ไม่ได้ขาดสักสิ่งเดียว วังแซงต์คลูด์ในคืนวันนั้นดูเป็นวิมานชั้นฟ้า มากกว่าสถานที่ประชุมแห่งมนุษย์ และไม่ว่าขุนนางข้าราชการหรือเจ้านายซึ่งมาแต่ต่างทิศต่างถิ่นออกปากชมเป็นเสียงเดียวกันว่า— "ใน ๔ ทิศซึ่งเคยไปเที่ยวมาแล้วไม่เคยแลเห็นของเพลินตาพิเศษถึงเพียงนี้เลย"

งานประชุมได้เริ่มแต่เวลาบ่าย ๔ นาฬิกา สมเด็จพระยุพราช กับ พระชายา ทั้งสมเด็จพระอนุชาและ พระชายา ได้เสด็จออกทรงต้อนรับแขก และพาไปชมในด้วยพระองค์เอง ขั้นแรกทรงพาไปดูเครื่องแต่งพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์ งามพร้อม, เครื่องแก้วและรูปภาพรูปเขียนของท่านอาจารย์มณารดเป็นต้น ครั้นไปถึงท้องพระโรงพิมานทิวานะเทพ ซึ่งอยู่ที่ด้านสุดท้ายแห่งพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์ ต่างก็ได้อยู่พร้อมเครื่องดนตรีสักราวชั่วโมงหนึ่ง เวลานั้นเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชา กช่วยกันเชิญเครื่องว่างแก่ผู้ที่มาประชุม การเลี้ยงนี้เป็นที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งคือเวลานี้เป็นเวลาย่างเข้าหน้าหนาว ผลไม้หมดฤดูไปเสียตั้งเดือนกว่าแล้ว (ในเมืองฝรั่งถ้าถึงฤดูหนาวแล้วผลไม้สดเป็นไม่มีทุกชนิดผิดกับ

เมืองไทย ซึ่งมีผลไม้สดกินกันตลอดปี เพราะมีผลัดเปลี่ยนชนิดกันเป็นฤดู ๆ) แต่กระนั้นในการเลี้ยงเครื่องว่างครั้งนี้ยังบริบูรณ์ไปด้วยผลาผลไม้สดอย่างอุดมทุกชนิด คล้ายกับเป็นหน้าผลไม้ฉะนั้น ทั้งนี้เพราะใช้วิธีเก็บรักษาไว้อย่างดี

เมื่อเสร็จการเลี้ยงคือราวบ่าย ๔ นาฬิกาซึ่งเป็นเวลาจวนค่ำแลไม่เห็นอะไรสนัดเสียแล้ว (ขอให้ผู้อ่านจำไว้ว่าที่เมืองฝรั่งหน้าหนาวเป็นเวลาวันสั้นกว่าคืน ผิดกันกับที่เป็นอยู่ในเมืองไทยเวลาบ่าย ๔ โมงนั้น ที่เมืองฝรั่งเป็นเวลาพลบค่ำอยู่แล้ว) เจ้าพนักงานกรมชวาลาก็ได้ตั้งต้นจุดเทียนระย้าซึ่งมีแขวนทั่วไป ทันใดนั้นภายในพระที่นั่งวังแซงต์คลูด์ดูราวกับเป็นวิมานชั้นฟ้าจริง ๆ พอหมดการดนตรีข้างนี้แล้วที่ประชุมได้พากันไปถึงห้องอีกห้องหนึ่ง ซึ่งได้จัดไว้เป็นห้องเต้นรำ ท่านเจ้าชายและท่านเจ้าหญิง ที่เป็นเจ้าภาพหรือเจ้าของบ้านคือสมเด็จพระยุพราชและพระชายา กับสมเด็จพระอนุชาและพระชายาก็ได้ทรงเปิดการเต้นรำเป็นปฐมฤกษ์ก่อน แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชายหญิงอื่น ๆ ก็ได้เต้นรำไปตามพระองค์ต่อไป

เวลาเต้นรำนี้ ท่านราชทูตไทยก็นั่งอยู่ที่ข้างเบื้องขวาของสมเด็จพระยุพราช และพระองค์ทรงไต่ถามและชวนให้สนทนาปราศรัยมิได้ขาด ส่วนราชทูตเล่าเคร่งครัดอยู่แต่ในธรรมเนียมบ้านเมืองไทยไม่ว่าจะทูลตอบสนองคราวใด หรือไม่ว่าเวลาทรงไต่ถามเมื่อใด

ราชทูตก็พนมมือยกขึ้นเหนือศีรษะ (ตามธรรมเนียม ชุนนางไทยโบราณเวลาเข้าเฝ้า) มิได้ขาด สมเด็จพระยุพราชทรงเห็นกิริยาเช่นนั้น ให้ทรงรู้สึกตะขิดตะขวงหรือรำคาญพระทัย หรือส่งสารราชทูตประการใดประการหนึ่งในอาการกิริยาที่ยกมือไหว้นั้น จึงทรงรับสั่งกับราชทูตว่า.— "เจ้าคุณราชทูตจงอย่าเกรงใจ เวลานี้เป็นเวลาเพลิดเพลินสนุกสนานกัน ไม่จำเป็นจะถือแบบเฝ้าอย่างเคร่งครัดนักดอก เจ้าคุณจงทำให้เป็นที่สะดวกสบายเถิดบ้างเถิดเจ้าคุณ ไม่เป็นที่หมิ่นประมาทหามิได้" เมื่อได้ฟังรับสั่งดังนั้น ท่านอัครราชทูตกลับกราบไหว้ทูลตอบว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระเมตตายิ่ง แท้จริงการที่ข้าพระพุทธเจ้าแสดงความเคารพต่อพระบารมีของพระองค์เท่านี้ ยังหาเพียงพอไม่ เวลาจะเฝ้าพระบารมีควรจะแต่งเครื่องเต็มยศมีสวมลอมพอกเป็นต้น และถึงวันนี้ข้าพระพุทธเจ้าหาได้สวมตามธรรมเนียมไม่ ก็เป็นการลดหย่อนมากอยู่แล้ว แต่เดชะบุญหมวกที่สวมใส่อยู่ในเวลานี้ เป็นหมวกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระราชทานด้วยพระองค์เอง ฉะนี้จึงมิใช่การลดหย่อนเกินควรแก่ตำแหน่งราชทูตที่จะเฝ้าพระบารมี แต่หากจะมิใช่เช่นนั้นจะดูกระไรอยู่ นี่เป็นการลดหย่อนผ่อนให้ค่อนข้างมากพอแก่การอยู่แล้ว ขอทรงทราบฝ่าพระบาท ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้าฯ"

การเต้นรำดำเนินไปเป็นปรกติสักราว ๒ ชั่วนาฬิกาแล้ว มหาดเล็กเด็กชาก็ได้มาเชิญผู้ทมาในการประชุมอีกครั้งหนึ่ง และการเชิญครั้งนี้เรียนเอาแบบอย่างจีน คือมีโต๊ะเล็ก ๆ ขามเล็ก ๆ คล้าย ๆ กับที่ทำกันในการเลี้ยงของจีน (ทั้งนี้เพื่อเป็นเกียรติยศแก่ราชทูตสยาม เพราะตามความเข้าใจของชนชาวนี้ เมืองจีนกับเมืองไทยเป็นเมืองพี่เมืองน้อง ถือขนบธรรมเนียมคล้ายคลึงกัน) ครั้นการเลี้ยงนี้เสร็จแล้ว การเต้นรำก็ได้เริ่มใหม่อีกคราวหนึ่ง แต่เวลานี้พวกที่ไม่ค่อยชอบการเต้นรำก็ได้ชวนเล่นอย่างอื่นในห้องใกล้เคียง สมเด็จพระยุพราชได้ทรงโต้ตามแบบอิตาเลียนที่เขาเรียก "เรเวรี" ขณะเมื่อกำลังเต้นบ้าง, เล่นไพ่และอื่น ๆ บ้างดังนี้ ส่วนเจ้าพนักงานมหาดเล็กเด็กชา ก็นำเครื่องดื่มทุกอย่างทุกชนิดมาถวายและแจกให้ดื่ม ๆ ไปทุกห้อง สุดแต่ท่านผู้ใดจะต้องการน้ำอุ่น กาแฟ ชอกอเล็ต หรือน้ำชาและเครื่องดื่มชนิดไรไม่ว่าเลือกได้ตามชอบใจ ทั้งนี้เพื่อจะให้ท่านที่ไม่พอใจในการเต้นรำและเล่นไพ่หรืออื่น ๆ นั้นได้มีเครื่องเบิกบานอารมณ์ ให้เป็นที่บันเทิงใจทั่ว ๆ กัน

การเต้นรำเลิกเวลาทุ่มครึ่งแล้วจึงได้พากันไปดูละคร คือนี้ได้เล่นเรื่อง "มะยาไทร" ของราชิน (จินตกวีเอกในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ใจความของเรื่องที่เล่นในคืนวันนี้เป็นดังนี้ คือเจ้ามะยาไทรพระเอกในเรื่องนี้เป็นพระอนุชาของเจ้า

อมุรัตสุลต่านแห่งเมืองหรุ่มในตุรกีครั้งคริสตศักราช ๑๖๓๕ (คือราว ๕๐ ปี ก่อนเวลาที่เล่นเรื่องนั้น) เจ้าอมุรัตยกทัพไปอยู่ตามเขตแดนเมืองบะบีลอน และในเวลาที่ไปขัดตาทัพนั้น ทรงระแวงสงสัยเจ้าบะยาไทรอนุชาของพระองค์ ว่านานไปข้างหน้าอาจชิงราชสมบัติ เพราะบะยาไทรเป็นที่นิยมนับถือของชาวเมืองมาก ทั้งทรงพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่งกว่าพระองค์มากด้วย พระเจ้าอมุรัตจึงไม่ทรงไว้พระทัยรับสั่งให้คนสนิทกลับแต่ฐานทัพมาปลงพระชนม์ เจ้าบะยาไทรพระอนุชาเสียที่ในเมืองหรุ่ม ฝ่ายที่ในเมืองหรุ่มเล่า ส่วนพระนางโรซานามเหสีของพระเจ้าอมุรัตทรงพอพระทัยฝักใฝ่ในเจ้าบะยาไทรยิ่งกว่าพระราชสามี และทรงใคร่ให้อภิเษกเจ้าบะยาไทรขึ้นเป็นสุลต่านแทนเจ้าอมุรัตผู้สวามี จึงทรงแต่งกลให้เจ้าบะยาไทรหลงรักพระองค์ด้วยกลอุบายต่าง ๆ นา ๆ แต่เจ้าบะยาไทรนั้นแม้จะทราบว่าพระมเหสีรักใคร่จะยกตนขึ้นเป็นสุลต่าน และทั้งทราบว่าพระเชษฐาจะให้ปลงพระชนม์พระองค์เสียก็ดี ก็ยังไม่ยินยอมเพราะพระองค์จะรักษาสัตย์ต่อนางอาตาลิดาคู่รักของพระองค์ ซึ่งพระองค์ได้ทรงมั่นปฏิญาณตนว่าจะกระทำการเสกสมรสด้วยกัน มเหสีทรงทราบว่าเจ้าบะยาไทรไม่ปลงพระทัยตามก็รับสั่งให้ฆ่าเสีย เจ้าบะยาไทรทรงยินยอมรับความตายเพื่อรักษาสัตย์ นี่เป็นท้องเรื่องที่ได้เล่นกันในคืนวันนั้น และเค้าเงื่อนของเรื่องนี้ท่านราชทูตไทย จับได้แม่นยำไม่มีพลาดหรือสน

เท่ห์อย่างใด ถ้าถึงตอนที่สำคัญน่าจับใจจนขนลุกเมื่อไรซึ่งมีมากในเรื่องนี้ ท่านราชทูตไหวไปตามทุก ๆ แห่ง ใครเล่นสนิทหรือไม่สนิทประการใด ท่านตัดสินลงความเห็นถูกต้องไม่มีผิดเลย การดูละครรู้จักชมเชยและติเตียนตรงควรชมและควรตินี้ซิ เป็นเหตุให้ราชทูตเองได้รับความชมเชยของที่ประชุมเป็นอันมาก

พอเล่นละครเสร็จแล้วในราว ๕ ทุ่มครึ่งจึงได้มีการเลี้ยงอาหารที่พระตำหนักของมาดามคือ พระชายาของมงเซียร์สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า เจ้านายและพระบรมวงศ์ทรงเสวยด้วยกันมี ๔ โต๊ะ ๆ ละ ๒๕ ที่ และส่วนข้าราชการกับราชทูตสยามและผู้ที่ทรงเชิญก็รับอาหารในห้องใกล้เคียงกัน นับว่าเป็นการใหญ่โตที่สุดซึ่งสามารถจัดการได้ เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้วสมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์กับพระชายาก็เสด็จกลับที่วังแวร์ซายส์ ซึ่งเวลานั้นติดโคมเทียนทั่วทุกซุ้มประตูหน้าต่างพร้อมเป็นที่งามนัยน์ตาเวลากลางคืนยิ่งนัก พอราชทูตได้ดูการติดไฟที่วังแวร์ซายส์ด้วยแล้ว เจ้าพนักงานก็พากลับที่สำนักของตนในพระมหานครเป็นเวลาเที่ยงคืน ราชทูตแสดงความชื่นชมยินดีในการต้อนรับและการจัดงานนี้เป็นที่สุด.

บทที่ ๖๗

ราชทูตไปเที่ยวดูของต่าง ๆ ในกรุงปารีสต่อไป

รุ่งขึ้นจากวันที่ได้ไปดูงานทวงแซงต์คลูดนั้น ท่านเดอฟูร์ซี นายกแห่งสภาพาณิชย์ได้ส่งแผนที่กรุงปารีสของนายบงเด็ต ซึ่งเป็นแผนที่ใหม่ที่สุดของพระนคร ไปให้แก่ท่านราชทูตยังที่อยู่ของท่าน เพราะท่านได้ยินมานานแล้วว่าท่านราชทูตอยากได้มาก แผนที่พระนครนั้นท่านเดอฟูร์ซีได้ให้พิมพ์ด้วยแพรต่วนต่างกระดาษแล้วชายังมิให้มีดตารองอีกชั้นหนึ่ง และใช้ผ้าก่ำมะหยี่หญ้าสำหรับปิดชั้นบน ไม้สำหรับแขวนหรือสำหรับถือด้านข้างเหนือกับไม้สำหรับม้วนแผนที่อีกอันหนึ่งนั้น ล้วนแกะสลักอย่างประณีตและปิดทองแซมดอกซ่อนกลีบเงิน (ซึ่งเป็นดอกไม้พระราชองค์บุรุษ) อย่างงดงามที่สุด

เมื่อท่านราชทูตได้รับแผนที่แห่งกรุงปารีส ซึ่งเป็นสิ่งที่ท่านอยากได้ยิ่งกว่าของกำนัลและบรรณาการใด ๆ แล้วท่านก็ได้คลี่ออกมาดู พลางชี้นิ้วโน่นตามแห่งหนตำบลต่าง ๆ ซึ่งเคยไปดูมาแล้วต่อหน้าผู้ที่นำมาให้นั้น ส่วนตำแหน่งที่สำคัญซึ่งท่านยังไม่คุ้นเคยตามที่

ปรากฏในแผนที่นั้น ท่านก็ซักถามว่าเป็นตำบลอย่างไหน จนกระทั่งในไม่ช้าเท่าไรท่านก็รู้จักคุ้นเคยกับสถานที่ต่าง ๆ ในพระนครยิ่งเสียกว่าชาวพระนครเอง ซึ่งมิโอกาสได้เห็นได้ไปตั้งแต่เกิดมานับครั้งไม่ถ้วนเป็นอันมาก

พอรุ่งขึ้นเช้าใจดีแล้วท่านอัครราชทูตแสดงความขอบใจไปยังท่านผู้ส่งแผนที่มาให้นั้นว่า. "ที่ท่านเดอฟูร์ชิได้มีความเอื้อเฟื้อส่งแผนที่กรุงปารีสมาให้นี้เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง ขอเชิญท่านจงได้โปรดเรียนท่านเดอฟูร์ชิว่า ถึงแม้ท่านจะได้ส่งของกำนัลอันมีราคาค่าควรเมือง หรือถุงเงินถุงทองขุมทรัพย์อันใดมาให้ ก็จะไม่เป็นที่พอใจเท่ากับแผนที่อันงดงามแผ่นนี้เลย แผนที่นี้เป็นเครื่องบรรณาการ ซึ่งจะมีประโยชน์แก่ตนและพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามสืบกาลนาน ตลอดชั่วและยิ่งกว่านั้นไปอีกถึงชั่วอายุหลานเหลนก็ยังจะกระทำคุณแก่ชาวสยามต่อไป ฉะนี้จึงเป็นของประเสริฐยิ่งกว่าเครื่องบรรณาการใด ๆ และเพราะเหตุที่เป็นของประเสริฐถึงเพียงนี้แผนที่นี้จะเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าจะนำรนทูลเกล้า ฯ ถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม เพราะทราบว่าเป็นของต้องพระราชประสงค์ ขอท่านจงได้แสดงความขอบใจต่อท่านเดอฟูร์ชินี้ ทั้งในนามของข้าพเจ้าและทั้งในพระนามของพระเจ้าแผ่นดินสยามด้วยเทอญ" ว่าแล้วท่านก็ให้รุนนางตำแหน่งรองรางวัล ท่านผู้เอาแผนที่มาให้นั้นด้วยเงินทองพอ

สมควร ดุจเดียวกับที่ท่านเคยทำมาแต่ก่อนในเวลาท่านได้รับเข้าของใด ๆ (ตามธรรมเนียมบ้านเมืองสยาม ซึ่งถือว่าต้องให้อะไรสักสิ่งเป็นการตอบแทนกันอยู่เสมอ)

นอกจากแผนที่พระนครนี้ ท่านเดอฟูร์ซียังได้ส่งหนังสือรายการว่าด้วยความเป็นอยู่แห่งพระนครด้วยอีกเล่มหนึ่ง เพราะท่านได้ทราบว่าท่านราชทูตอยากได้มาก เพื่อรู้เข้าใจถึงการปกครองภายในพระนครว่าดำเนินไปประการใด

ตั้งแต่วันที่ราชทูตไทย ได้กลับมาจากการเที่ยวตามมณฑลเหนือแล้วนั้น ขุนนางในพระนครต่างอยากเชิญท่านไปเลี้ยงและไปดูของต่าง ๆ ไม่มีเว้นแต่ละวัน สิ่งที่ท่านราชทูตได้ไปดูและซึ่งควรนำมากล่าวในที่นี้มีอยู่เป็นต้นก็คือ ละครออเปราและละครพูดธรรมดา ละครพูดที่ได้ไปดูนั้นชื่อลาวาร์ หรือ "เจ้าตระหนี่ถี่เหนียว" ของอาจารย์มอเลียร เป็นที่พอใจของราชทูตมาก พอเปิดฉากเจ้าตระหนี่ก็ออกมากับถุงเงิน เมื่อท่านราชทูตได้เห็นก็พยากรณ์ไว้ล่วงหน้าว่า—— "อ้ายขี้เหนียวนี้ชะรอยจะถูกใครแย่งเอาถุงเงินไปกินเสียก่อนที่จะหมดเรื่องละกระมัง" และที่จริงก็เป็นดังนั้นด้วย ฉะนั้นจึงทำให้ผู้ที่ได้ฟังท่านออกความเห็นล่วงหน้า ในเรื่องที่ท่านยังไม่ได้เคยดูรู้เห็นอดไม่ได้ต้องเชยชมสติปัญญาเฉลียวฉลาดของท่านราชทูต ว่าแหลมหลักเป็นปราชญ์แท้ทีเดียว

รุ่งขึ้นวันหน้าท่านได้ไปดูละครออเปรา ชื่ออาร์มิดาของอาจารย์ดโนด์ (ซึ่งเป็นเรื่องมีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น) เงื่อนแห่งเรื่องคือนางอาร์มิดาพระราชนัดดาแห่งเจ้าซีเดราด์ในเมืองดามาส์ เกิดรักใคร่กับนักรบเชลยของพระบิดา ชื่อเรอโนลด์และนางนั้นได้ใช้เล่ห์กะเท่ห์ต่าง ๆ ทั้งเวทมนต์คาถาอาถรรพ์สำหรับให้นักรบเรอโนลด์รักตน เรอโนลด์ก็หาได้แพ้แก่ฤทธิ์แห่งเสน่ห์เล่ห์กลของนางนั้นไม่ ทั้งนางเกือบจะใคร่ฆ่าให้ตาย แต่นั้นเขาไม่รักตน แต่ก็กระทำไม่ลง เพราะอำนาจความงามของเรอโนลด์ประกอบกับความรักของนางอาร์มิดาเป็นเครื่องห้าม ดงปลายเพื่อนของนักรบคนนั้นมาเฝ้าบ้านเรือนและเวียงวังเมืองดามาส์กู้เรอโนลด์ออกจากเป็นเชลยไว้ได้

เมื่อท่านราชทูตได้ดูละครจบนั้นแล้ว ท่านลงความเห็นว่า "นางงามคนนี้ไม่ใช่คนฝรั่งเศสไม่ใช่หรือ หาไม่คงไม่ต้องเที่ยวหากลอุบายต่าง ๆ สำหรับให้ชายรักดังนี้ เพราะธรรมดาสตรีชาวฝรั่งเศสแล้วข้าพเจ้าสังเกต ไม่ต้องแต่งกลอุบายอะไรมากมาย เพียงบุรุษแลเห็นดวงพักตรและกิริยามรรยาทอันสุภาพเท่านั้น เป็นต้องรักทันที" พอถึงตอนปลายแห่งเรื่องนั้น เป็นเวลาเกิดไฟไหม้วังที่นางอาร์มิดาอยู่นั้น ท่านราชทูตได้กล่าวว่า พวกเรากลับเถอะจะอยู่ดูอีกทำไม ไฟไหม้บ้านแล้วเราต้องไป เมื่อบ้านพังวังสมแล้วจะอยู่จะเป็นอันตรายแก่ตัว" แล้วท่านก็ออกไป

รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่งท่านราชทูตกับรุ่นนางอันดับได้ไปเที่ยวที่บ้านมงเซียร์โรชง ซึ่งเป็นคนคิดเครื่องเล่นต่าง ๆ เพื่อจะได้ชมดูเครื่องเล่นใหม่ ๆ จึงทำให้มหาชนชาวพระนครทั้งไปตาม ๆ กัน ในสมัยนั้น เครื่องเล่นนี้รูปสัณฐานคล้ายกับโต๊ะบิลเลียด แต่แทนที่โต๊ะนั้นจะมีผ้าสีเขียวปูตาม ธรรมดาโต๊ะบิลเลียดนั้นกลายเป็นรูปแผนที่ของโลกเขียนอยู่บนหนังโต๊ะ มีทวีปและทะเลประเทศต่าง ๆ ในโลกพิภพ เครื่องเล่นนั้นคือเกณฑ์ให้คนเล่นแล่นเรือหรือขับรถย่อม ๆ ไปจากประเทศหนึ่งถึงประเทศหนึ่งหรือจากเมืองนี้ไปเมืองโน้น ใครจะไปทางไหนทางบกทางน้ำก็ได้ ใครจะอ้อมค้อมหรือตัดไปทางใดก็ได้ แต่ผลัดกันแล่นเรือหรือผลัดกันลากรถคนละที่ตามเกณฑ์ถ้าหมดหนึ่งบัญญัติไว้ ใครเดินถูกบัญญัติและไปถึงเมืองที่มุ่งไว้ก่อนคนนั้นเป็นชนะ

พอราชทูตได้แลเห็นโต๊ะแผนที่โลกนั้นแล้วก็เข้าใจในเครื่องเล่นทันทีไม่ต้องอธิบายว่าเครื่องเล่นนี้เป็นอย่างไร และท่านยังท้ามงเซียร์โรชงว่า "นี่ จะอนุญาตให้ฉันลองเล่นเรือดูกับท่านไหม อยากจะรู้ว่าใครจะแล่นเรือไปถึงเมืองไทยก่อนใคร" มงเซียร์โรชงว่า "ดีแล้วเจ้าคุณ เชิญลองจับเรือกัน"

เล่นกันไปเล่นมา บังเอิญเที่ยวท่านราชทูตสยามแล่นเรือของท่านถึงอ่าวสยามก่อนมงเซียร์โรชงผู้เป็นเจ้าของเครื่องเล่น เมื่อชนะ

แล้วท่านราชทูตได้อำลามงเซียร์โชชงว่า— ขอบใจท่านเป็นอันมาก ที่ได้สอนวิธีเล่นสนุก ๆ ให้ และเดชะโชคชัยคราวนี้ ขอลมฟ้าอากาศได้บันดาลให้เรือลำที่เราจะแล่นไปเมืองสยามได้ดำเนินสะดวกดุจเดียวกับลำย่อม ๆ ที่ใช้แล่นชนะเมื่อกี้นี้ด้วยเทอญ" พอสนทนาและดูเครื่องเล่นอื่นอีกสักครู่ ท่านราชทูตก็ออกไป

บทที่ ๖๘

ราชทูตไปเยี่ยมสำนักสามเณร มิซซังต่างประเทศ.

ครั้นถึงวันที่ ๑๐ เดือนธันวาคม คณะราชทูตได้ไปเยี่ยมสำนักสามเณรมิซซังต่างประเทศที่ได้กำหนดไว้ กับท่านบาดหลวงเดอลิยอน ผู้เป็นล่ามซึ่งมาด้วยกันแต่เมืองไทย และท่านบาดหลวงเดอบรีซาเซียร์อธิการแห่งสำนักสามเณรนั้น พอได้ข่าวว่าราชทูตมาถึงสำนักสามเณรนั้น ท่านบาดหลวงอาเบเดอชวาซี ซึ่งเคยเป็นอุปทูตไปเมืองไทยแต่ก่อน ก็ได้ออกไปต้อนรับและพาไปเลี้ยงน้ำชา ใช้ปั้นและถ้วยชุดเงินชุดทอง ที่เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ได้ถวายท่าน ไว้แต่เมื่อครั้งยังอยู่ในกรุงสยามและนอกนั้นใน ห้องเลี้ยงยังได้เผาไม้แก่นจันทน์กลิ่นหอมฟุ้งตระหลบไปทั่วทั้งห้อง.

เมื่อท่าน ราชทูตกิน น้ำชาพลาง คุยพลางกับ บรรดา สังฆราช บาทหลวงแห่งสำนักนั้น และสำนักอื่นซึ่งได้นิมนต์มาในกิจมงคลนี้ พอสักครู่หนึ่งท่านอธิการเตอบรีชาเชียร์ เห็นได้เวลากาลเหมาะก็ยืนขึ้นกล่าวอารัมภกถาต้อนรับราชทูต เป็นใจความดังนี้— "ท่านราชทูต เมื่ออาตมภาพนึกระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณที่พระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูท่านสังฆราชบาทหลวงคริสตัง และทรงต้อนรับ ราชทูต ฝรั่งเศสด้วย เมตตาปรานีและ เกียรติยศ อันใหญ่ยิ่งแล้ว อาตมภาพจะใคร่ต้อนรับเอยงคุณท่านทั้งหลายผู้เป็นเหมือนส่วนหนึ่งของพระองค์ให้ถึงขนาดทุกเมื่อเดียวกัน พระเจ้ากรุงสยามนี้ทรงอุปถัมภ์ไม่ เลือก หน้าว่า ชนชาติใด เหมือนหนึ่ง ทวย นาครไทยทั่วเดียว ฉะนั้น อาตมภาพจึงใคร่จะเชื้อเชิญชนต่างชาติต่างภาษายิ่งมากยิ่งดี ให้มาประชุมกันทำการต้อนรับท่านราชทูตคราวนี้เป็นการตอบแทน แต่กลับนึกว่าไม่ควรจะต้องเสียเวลาในการเที่ยวหาคนต่างภาษามาสรรเสริญเจ้าคุณในภาษาของเขา เพราะเหตุว่าภายในสำนักนี้เองนอกจากใช้ภาษาฝรั่งเศสซึ่งเป็นภาษาประจำชาติแล้ว ยังใช้เจรจากันด้วยภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษาในคราวที่ต้องการใช้ ฉะนั้นอาตมภาพขอโอกาสนำพระสงฆ์ในสำนักนี้มาถวายเจ้าคุณ ท่านองค์ใดชำนาญในภาษาใดก็จะได้สรรเสริญเจ้าคุณในแผนกภาษานั้น นักโบราณคดีจะสรรเสริญท่านในภาษาเฮเบรโอ ซึ่งเป็นภาษานักปราชญ์ (คล้ายสันสกฤตและบาลีสำหรับนักปราชญ์ไทย)

นักนิพนธ์จะสรรเสริญเป็นภาษาเศรก (โยนะกะพากย์) เพราะเป็นภาษาที่ไพเราะเสนาะโสต นักศาสนาจะสรรเสริญเป็นภาษาละติน ซึ่งเป็นภาษาพันพระศาสนามีภูมิหนักแน่นอยู่ในประโยคและศัพท์ แล้วจะสรรเสริญเจ้าคุณ ในภาษาสยามซึ่งเป็นภาษาที่ถูกหูถูกใจเจ้าคุณยิ่งกว่าภาษาใด ๆ ทั้งสิ้นในโลก ขอคำสรรเสริญต่าง ๆ เหล่านี้จงสมแก่คุณสมบัติ ซึ่งมีอยู่ในตัวเจ้าคุณผู้เป็นอาคันตุกะมาเยี่ยมสถานที่แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐด้วยเทอญ"

พอสิ้นอารัมภกถาของท่านอธิการนี้แล้ว มีพระสงฆ์องค์หนึ่งออกมาต้อนรับเจ้าคุณราชทูตในนามของพระสงฆ์สมณาจารย์ในสำนักนั้น กล่าวเป็นภาษาเยอรมันว่า

"ท่านราชทูต เหตุเดิมที่ได้ตั้งสำนักนี้ ก็เพื่อจะได้สั่งสอนศาสนาแก่ชนต่างชาติ บัดนี้ก็ได้แลเห็นผลสำเร็จสมประสงค์อยู่แล้ว โดยที่สงฆ์ซึ่งได้เรียนจากสำนักนี้ ไปผูกไมตรีจิตกับชนชาติของเจ้าคุณ ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินรับสั่งใช้เจ้าคุณมาเยี่ยมเยือนแทนพระองค์และแทนชาตินี้ นับว่าเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งได้มาถึงสำนักนี้แล้ว ฉะนั้น จึงขอชวนกันโมทนาคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าที่ได้ทรงพระมหากรุณาเห็นปรากฏดังเพียงนี้ และขอพระองค์จงเพิ่มพูนพระคุณยิ่งขึ้นให้เต็มเปี่ยมบริบูรณ์แก่เจ้าคุณด้วย ให้เจ้าคุณ

รู้สึกซึมทราบดีในพระองค์ผู้ทรงคุ้มครองเจ้าคุณทุกเมื่อเรื่อวันเทอญ"

ครั้นจบสุนทรพจน์ลงก็ได้มีถ้อยคำกล่าวซ้ำเป็นภาษาสยามให้ท่านราชทูตฟังเข้าใจความได้ตลอด แล้วก็ได้มีพระดำรัสอีกองค์หนึ่งยืนขึ้นกล่าวเป็นภาษาเครกในนามของสามเณรซึ่งเรียนอยู่ในสำนักนั้นว่า

"ท่านราชทูต แม้บรรดาท่านทั้งหลายที่มาคอยต้อนรับคำนับเจ้าคุณอยู่ในเวลานี้ จะรู้สึกดีใจในการมาเยี่ยมเยือนของเจ้าคุณสักเท่าไรก็ดี ก็ยังไม่เท่าความรู้สึกปีติยินดีแห่งคณะนักเรียนสามเณร เพราะได้เห็นแก่ตาแล้วว่า ชนชาวเมืองสยามซึ่งข้าพเจ้าทั้งหลาย จะไปตั้งอยู่ต่อไปข้างหน้านั้นเป็นคนชนิดไรดีเพียงไร น่ารักใคร่เพียงไร เป็นความสัตย์จริง ข้าพเจ้าทั้งหลายจะพยายามจนสุดกำลัง ที่จะมีกตัญญูให้เป็นผู้มีความรู้และความศรัทธาแก่กล้า เพื่อให้ท่านผู้ใหญ่เลือกส่งไปยังเมืองของท่านซึ่งบริบูรณ์ด้วยคนดีและคุณสมบัติเป็นอเนกประการ ขาดอยู่แต่ยังไม่นับถือพระผู้เป็นเจ้า เพราะยังไม่รู้จักคุณูปการของพระองค์ เพื่อประโยชน์ส่วนตัวและเกียรติยศของพระองค์ เมื่อเจ้าคุณเป็นคนอยากรู้อยากเรียน เป็นคนมีความเมตตากรุณา ทั้งประกอบด้วยสติปัญญาเฉลียวฉลาดเฉียบแหลมดังที่ได้ปรากฏแล้วในเมืองนี้นับครั้งไม่ถ้วน ก็เป็นที่ล่อให้เห็นว่าชาวเมืองสยามประกอบไปด้วยคุณสมบัติ

เพียงไร การสอนศาสนาคงเป็นการง่ายดายเป็นแน่นอน เมื่อฉลาดสำหรับกิจการอันเกี่ยวกับโลกแล้ว ทำไมจะไม่ฉลาดสำหรับความรู้อันเกี่ยวถึงพระถึงเจ้าเล่า ในที่สุดนี้ขอเจ้าคุณจงเจริญมีความสุขในโลกนี้ยิ่งนานวันยิ่งมากขึ้น จนกว่าเจ้าคุณจะได้รู้จักรักใคร่องค์พระผู้เป็นเจ้าที่เดียว เพื่อความสุขและเกียรติยศของเจ้าคุณ ของพระเจ้าแผ่นดินและชาติสยามทั้งหมด สาธุ”

พอหมดคำขัยมงคลภาษาเศรกและคำแปลอธิบายแล้ว พระสงฆ์อันดับอีกองค์หนึ่งมากล่าวคำภาษาละติน ในนามของคณะบาดหลวง ซึ่งจะโดยสารกลับไปเมืองไทยกับราชทูตว่า—

“เจ้าคุณราชทูต การที่แลเห็นเจ้าคุณในท่ามกลางพวกอาคมภาพนี้ทำให้อิ่มเอิบใจที่สุด และหากจะมีผู้สั่งให้ลงเรือไปเมืองสยามกับเจ้าคุณในเวลานี้เดี๋ยวนี้ อาคมภาพจะไม่ขอรอต่อช้าสักครู่เดียว จะยินดีลงไปแต่ในเวลานี้ทีเดียว เพราะรู้สึกว่าไปในเรือลำเดียวกับเจ้าคุณก็ราวกับอยู่ร่วมด้วยญาติมิตรสนิทผู้ปรารถนาแต่ดีต่อตน ความสนิทสนมและไมตรีจิตซึ่งเจ้าคุณแสดงออกมาให้เห็นแต่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เป็นสักขีพยานอันแน่นอนว่า ถ้าถึงเมืองไทยแล้ว พวกอาคมภาพนี้แต่หวังว่าจะได้รับส่วนไมตรีจิตจากเจ้าคุณและชาวเมืองของเจ้าคุณดุจเดียวกัน จึงยินดีทิ้งบ้านทิ้งเมืองลงเรือโดยปราศจากความวิตกทุกอย่าง ในระวางที่เจ้าคุณอยู่เมืองฝรั่งเศส

น เจ้าคุณได้แสดงความสามารถและคุณความดีหลายประการ ซึ่งได้เป็นเหตุให้ชาวเมืองนับแต่พระเจ้าแผ่นดินลงมา ถึงราษฎรชั้นต่ำรักใคร่เจ้าคุณถึงกับได้ทำหนังสือสัญญา พระราชไมตรีในระวางสองพระนครสำเร็จสมพระราชประสงค์ของทั้งสองเมือง

แต่เดิมประเทศสยามและประเทศฝรั่งเศสเป็นเมืองห่างไกลอยู่สองทางๆ หนึ่ง คือดังอยู่คนละขอบโลกพิภพ และอีกทางหนึ่งคือนับถือศาสนาคนละอย่างต่างทิศแห่งความคิดกันเท่ากับประเทศถึงว่าได้บันเด่า เจ้าคุณได้จัดให้สองประเทศเป็นเหมือนหนึ่งเมืองใกล้ไปทางหนึ่งอยู่แล้ว เพราะจรรยาเมืองที่เป็นไมตรีรักใคร่กัน ถึงไกลก็เหมือนใกล้ ส่วนเรื่องห่างกันทางศาสนาเล่า ก็เป็นที่หวังว่าไม่ช้าจะพากันดำเนินคุ้เรียงเคียงไหล่ ร่วมจิตใจกันสนิทสนมทั้งสองทาง”

เมื่อเสร็จคำชัยมงคลแผนกภาษาละตินแล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอลียอนก็ได้อุทิศกล่าวชัยมงคลคาถา ในนามของท่านบาดหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเวลานั้นยังอยู่ในเมืองสยามเป็นภาษาไทยว่า—

“ท่านราชทูต นับแต่วันต้นที่เจ้าคุณเหยียบแผ่นดินฝรั่งเศส เจ้าคุณได้ยินกิตติศัพท์สรรเสริญเยินยอพระเกียรติพระเจ้าแผ่นดินสยามและตัวเจ้าคุณเอง ซึ่งเป็นการสมควรอย่างยิ่งและเป็นที่ปรารถนาของอาตมภาพมานมนานที่จะได้มีโอกาสร่ำพัน เกียรติคุณอันถูกใจอาตมภาพสนิทสนมกว่าคนใดๆ ในบรรดาผู้ที่เคยสรรเสริญเจ้าคุณ

มาแล้ว เพราะซึมทราบละเอียดสุขุมในคุณความดีของเจ้าคุณมากกว่าท่านทั้งหลายเหล่านั้น ค่าที่เคยรู้จักและเคยรับพระคุณจากเจ้าคุณตั้งแต่ยังอยู่เมืองสยามด้วยกันประการหนึ่ง ทั้งด้วยเหตุที่ได้เป็นล่ามเจ้าคุณตลอดเวลาที่เจ้าคุณมาอยู่เมืองฝรั่งเศสจนกาลบัดนี้ จึงได้รู้แก่ใจเห็นแก่ตาชัด ๆ ว่า ที่ชาวเมืองนี้สรรเสริญพระบารมีของพระเจ้ากรุงสยามและ คุณความดีของเจ้าคุณยังห่างจากความเป็นจริงอีกมากนัก ความรู้สึกอันเกิดแต่น้ำใสใจจริงของอาตมภาพนี้แหละ อาตมภาพใคร่จะแสดงให้เจ้าคุณทราบต่อหน้าประชุมชนจริง ๆ หากแต่โอกาสยังไม่ให้ บัดนี้โอกาสมาถึงเข้าแล้ว อาตมภาพจึงรู้สึกปีติยินดีเป็นอย่างยิ่ง

อันว่าคนทั้งหลายในเมืองนี้รู้สึกในกฤษฎาภินิหาร พระคุณความดีงามแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจริง เพราะเกียรติคุณของพระองค์ฟุ้งขจรมาในทั่วสารทิศ ใคร ๆ ในโลกจึงเลยทราบได้ว่าแต่ในพระมหากษัตริย์ในบุรพทิศด้วยกัน พระเจ้ากรุงสยามเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทรัพย์สมบัติพัสถาน และพระปรีชาเฉลียวฉลาดยิ่งพระองค์ไม่เลือกที่รักมักที่ชัง หลงแก่ขัตติยมานะประการใดประการหนึ่ง ทรงรางวัลคนดีไม่ว่าชนชาติตระกูลใด พระองค์ทรงพากเพียรพยายามเพื่อบำรุงกรุงสยามให้รุ่งเรือง ทรงผ่อนสั้นผันยาว ถ่อมและทรงพระองค์ตามศักดิ์ อันควรแก่พระมหากษัตริย์ มิให้คนสูงหมิ่นพระ

บารมี มิให้คนต่ำเกรงกลัวจนเกินกว่าเหตุ ซึ่งเป็นเครื่องชักจูงน้ำใจของชาวต่างประเทศไม่ว่าสกุลภาษาใด ให้เข้ามาพึ่งพระบารมีหาที่สิ้นสุดมิได้ ซ้ำใคร ๆ ก็ทราบอยู่ดีว่า ถึงแม้พระองค์ทรงนับถือศาสนาที่ผิดแผกแปลกประหลาด กว่าศาสนาของคนที่ไปอยู่ในพระราชสีมาอาณาจักรของพระองค์ พระองค์มีพระทัยกว้างขวางอุปถัมภ์บำรุงทุกศาสนา เช่นพระสงฆ์สัปบุรุษคริสตัง พระองค์ทรงถือเสมือนหนึ่งว่าเป็นบุตรในอุทรของพระองค์ พระมหากรุณาธิคุณของพระองค์เหล่านี้แผ่ไพศาลไปทั่วสารทิศ ใคร ๆ ก็รู้อยู่ดังที่ว่ามาแล้ว แต่ใครเล่าจะมารู้สึกสนิทสนมเท่ากับอาตมภาพ ผู้ที่ได้มีโอกาสไปอยู่เมืองไทย เห็นแก่ตารู้แก่ใจเป็นเวลานานหลายปี

ส่วนตัวเจ้าคุณราชทูตเล่า ใคร ๆ ในเมืองนี้ลือว่าเจ้าคุณเฉลียวฉลาดดังนี้ดังนั้น แท้จริงคนที่พูดดังนี้รู้ก็แต่ตามสำเนียงคำแปลของอาตมภาพคนเดียวเท่านั้น และความสัตย์จริงอาตมภาพแทบจะอายแก่ใจไม่รู้กี่ครั้งกี่หน ต่อเมื่อเจ้าคุณถูกซักถามความเห็นแล้วเจ้าคุณวานให้อาตมภาพแปลคำตอบของเจ้าคุณ อาตมภาพรู้สึกดีแสนดีว่าคำแปลกับคำจริงของเจ้าคุณห่างกันเป็นเส้น เป็นโยชน์ทีเดียวก็ว่าได้ ที่รสเผ็ด ๆ มัน ๆ อร่อย ๆ ในภาษาสยามตามที่เจ้าคุณใช้พูดนั้นมีอยู่ทุกรสชาติตามแต่เรื่อง ครั้นแปลสิกลายเป็นของจืดราวกับน้ำท่าอะไรมิรู้ ยากแท้ที่จะอธิบายให้เข้าใจรู้ได้ดี เป็นการหนักใจไม่

น้อยเมื่อจะแปลออกมาเป็นฝรั่งเศส ที่จะรักษารสชาติในคำพูดของเจ้าคุณมิให้ระเหยศูนย์เป็นลมไป สิ่งที่ชาวเมืองนี้ชมในเจ้าคุณ คือกิริยาอ่อนโยนตามใจผู้ต้อนรับ ไม่ว่าเจ้าคุณจะไปในสถานที่ใด เขายังชมเจ้าคุณที่เป็นคนใจเยือกเย็นไม่มุทะลุดุดันเลย ใช้แต่น้ำเย็นอยู่เสมอ นอกนั้นเขายังชมเจ้าคุณอีกเป็นร้อยแปดประการ และก็เป็นความจริงของเขาทั้งนั้น แต่เขาเหล่านี้ ถ้าเขาได้มีโอกาสอยู่ร่วมบ้านช่องกับเจ้าคุณมานมนานเหมือนอย่างอาตมภาพ แล้วจะมิกล่าวเหลิงไปถึงสวรรค์แลหรือ เพราะคุณสมบัติของเจ้าคุณเท่าที่เขาได้สังเกตเห็นนั้น ถ้าจะนำมาเปรียบกับที่อาตมภาพได้เห็นเองอยู่คืนวัน ก็เหมือนแสงหิ่งห้อยมาเปรียบกับแสงพระอาทิตย์ก็ปานกัน นี่อาศัยพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ทรงพระประสงค์ ให้อาตมภาพติดตามมาเป็นล่ามเจ้าคุณในเที่ยวนี้ จึงได้มีโอกาสเห็นคุณความดีของเจ้าคุณลึกซึ้งคัมภีรภาพแท้จริง เมื่ออาตมภาพระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระเจ้ากรุงสยาม และกิริยาน่ารักนับถือของเจ้าคุณแล้ว ว่าแต่ลำพังเป็นมนุษย์ต่อมนุษย์ด้วยกัน ก็รู้สึกอยากสรรเสริญและอยากปรารถนาดีต่ออยู่หาที่สิ้นสุดมิได้ แต่เมื่ออาตมภาพมาตรองเห็นพระมหากรุณาธิคุณของพระผู้เป็นเจ้าซึ่งเป็นต้นเหตุให้ความสำราญใจได้บังเกิดแก่อาตมภาพเห็นปานฉะนี้ ทำให้อยากแสนที่จะอยากตอบแทนคุณความดีที่อาตมภาพได้รับนั้น เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุง

สยามกับเจ้าคุณและประชาชนทั่วไปในประเทศนั้น ได้มีความชื่นชมยินดีเป็นผาสุกทั่วหน้ากันในโลกนี้สิ้นกาลนาน และเพื่อต่างจะได้ร่วมสถานอภิรมย์ยินดียิ่งในวิมานสวรรค์กับพระองค์เป็นนิรันตรกาล"

ครั้นสิ้นกระแสชัยมงคลกถาฝ่ายพระสงฆ์นั้นแล้ว ท่านอัครราชทูตแสดงความขอบใจแล้วขอบใจเล่า ในนามของท่านเองทั้งในนามของชาติสยาม มีสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นอาทิว่าจะมิรู้ลืมตลอดชีวิต ท่านอัครราชทูตว่า—

"เดิมเมื่อจะมาเมืองฝรั่งเศสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามทรงรับสั่งซ้ำอยู่เสมอว่า ถ้าตัดขัดประการใดเมื่อไรให้ไว้ใจพวกบาดหลวงเถอะ ถ้ากิจการใดแก้ไม่ได้ไม่สำเร็จ ก็จงมอบกิจการนั้นให้เป็นภาระของท่านบาดหลวงเถอะ ท่านจักช่วยแก้ไขให้สำเร็จทุกประการ ก็เป็นการสมพระราชประสงค์ทุกสิ่งทุกอย่างดังที่ทรงรับสั่งนั้น สมควรแล้วที่จะไว้วางใจในท่าน เพราะเห็นแล้วว่าท่านล้วนตั้งอยู่ในศีลในธรรมแท้ แต่ความจริงนี้ ขอท่านทั้งหลายจงอย่ามีความวิตก ถ้ากลับถึงเมืองไทยเมื่อใด ก็จะมิลืมที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบโดยละเอียด ให้พระองค์ซึมทราบดีในพระคุณของสำนักนี้ ซึ่งมีต่อพระองค์และต่อพวกราชทูตของพระองค์ จะมิลืมที่จะกล่าวสรรเสริญให้สมกับเมตตากรุณาคุณ ซึ่งราชทูตของพระองค์ได้รับ จากสำนักนี้ ทุกคืนวัน นับแต่ เริ่มที่ได้เหยียบ ประเทศฝรั่งเศสมา

แท้จริงในเมืองนี้เราก็ได้เคยไปเยี่ยมใครต่อใครมาเป็นอันมากแล้ว แต่ก็ยังไม่มีสำนักใดที่พวกเราชาวสยามทั้งหลาย ได้ยินได้มาเยี่ยมเท่ากับสำนักสามเณรมิชชังต่างประเทศนี้เลย หากว่าต่อไปข้างหน้าพวกเราราชทูตสยามได้มีโอกาสสนองพระคุณนี้ ต่อคณะบาทหลวงสำนักนี้ไปเมืองไทยนั้น ขอจงอย่ามีความวิตกจะสนองให้ถึงขนาดสมกับพระคุณที่ได้รับในคราวนี้เถิด"

เมื่อสิ้นคำท่านอัครราชทูตแล้ว เจ้าพนักงานภัตตกิจก็มาเชิญให้ประชุมให้เข้าห้องรับประทานอาหารว่าง จึงได้เลิกการประชุม และต่างพากันไปในห้องนั้นทันที การเลี้ยงอาหารราชทูตที่สำนักสามเณรมิชชังคราวนี้ จัดเป็นการใหญ่โตอย่างกับในวังหลวง จนเป็นเหตุให้ท่านอธิการเองซึ่งรู้ใจท่านราชทูต ว่าโปรดข้างมัธยัสถ์ดุจเดียวกับเป็นสงฆ์องค์หนึ่งเหมือนกัน รู้สึกกระดากใจ ถึงกับออกปากว่ากับท่านราชทูตว่า-- "เจ้าคุณจงอย่าพึงคิดความฟุ่มเฟือยในการใช้อาหารการกินของสำนักนี้เลย เพราะเป็นความสัตย์จริงการเลี้ยงทุกวันธรรมดาหาเป็นเช่นดังวันนี้ไม่ ขอสิบต่อชุนนางสองคนของเจ้าคุณที่ได้มากินข้าวที่นี่คราวหนึ่ง เมื่อเจ้าคุณไปเที่ยวข้างเหนือโน้นคงรู้ความจริงเรื่องมันเป็นดังนี้ คือเมื่อข่าวลือว่าเจ้าคุณราชทูตได้รับปากว่า จะมากินข้าวที่สำนักนี้แล้ว มิทายกาใจศรัทธาคนหนึ่งเห็นความขัดข้องของอาคมะบรรดาสงฆ์ในสำนักนี้ ที่จะรับรองราชทูตของพระเจ้ากรุงสยามให้สมควรกับเกียรติยศของพระองค์ นางทายกานั้นจึง

รับเป็นภารธุระในการจัดเลี้ยงราชทูตครานี้ โดยสำนักสามเณรไม่ต้องเป็นธุระเลย อันว่าเครื่องโต๊ะ ซึ่งล้วนเป็นเงินเป็นทองติดตราขุนนางชั้นสูงในเมืองฝรั่งเศส พร้อมด้วยอาหารเครื่องบริโภคและของพิเศษมีชื่อที่ได้นำมาเลี้ยงนี้ ล้วนแต่นางทายิกาคนนี้ออกให้ทั้งสิ้น ขอเจ้าคุณจงโปรดทราบไว้หาไม่อาจเข้าใจผิดไปสนิดใจ"

ท่านอธิการว่าพลางชี้ไปทางห้องใน ถึงเห็นจัดการอย่างบริบูรณ์จริง มีคนใช้แต่งเครื่องแบบติดตราขุนนางสามนางทายิกาผู้ศรัทธานี้คอยประจำเฝ้าท่านอัครราชทูต อุปทูต ตรีทูต และขุนนางอีกคนละสองคนทุก ๆ คน แต่ถึงจัดการเลี้ยงเป็นการใหญ่โตดังนี้ ท่านอธิการได้ร้องขอจากนางทายิกานี้ ให้จัดการเลี้ยงราชทูตอย่างธรรมดา ๆ คือให้ต้างบริโภคอาหาร โดยเคร่งยมกิริยาวาจาตามขนบธรรมเนียมที่เคยเป็นมาในสำนักสามเณรนั้น มิให้มีการหัวเราะเอิกเกริกเฮฮาประการใดประการหนึ่งเลยเป็นอันขาด เพื่อเป็นการตักเตือนที่ประชุมเลี้ยง ให้สำนึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของผู้เป็นเจ้าซึ่งทรงประทานอาหารนี้ให้ต้างอิ่มหน่ำสำราญ มีเรี่ยวแรงสำหรับฉลองพระเดชพระคุณของพระองค์ในการข้างหน้าต่อไป อาศัยคำขอร้องของท่านอธิการนี้ การก็ได้เป็นไปอย่างสุภาพเรียบร้อย สมควรกับฐานที่ศักดิ์สิทธิ์และเกียรติยศแห่งราชทูตทุกประการ

พอเลี้ยงราชทูตเสร็จแล้วก็จัดการสนทนาปราศรัยกันในห้องอื่น เพื่อให้คนที่ตามราชทูตมา เช่นล่ามเสมียนและพนักงานอื่นได้มีโอกาสรับประทานอาหารด้วย และครั้นนาฬิกาตี ๔ ทุ่มท่านอัครราชทูตก็ลาท่านเจ้าอธิการเดอบรีซาเซียร์ และที่ประชุมก็พากันกลับยังสำนักของตน

บทที่ ๖๙

คนไทยสอบไล่ชั้นมหาปริญญา

เพื่อจะเชิดชูเกียรติคุณและความสามารถของชาวสยามให้ปรากฏต่อชาวฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้น คณะบาดหลวงมิซซังต่างประเทศจึงได้ปรารภถึงการที่จะนำนักเรียนไทยคนหนึ่ง (ซึ่งเวลานั้นอยู่ในกรุงปารีส) บิดาเป็นชาวเบงคาลีและมารดาเป็นไทย ชื่ออันโตนีปินโตให้เข้าสอบไล่วิชาตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัยซอร์บอน เป็นการเปิดเผยต่อหน้าคณะปริญญาต่าง ๆ ของมหาวิทยาลัยนั้น เพื่อจะได้รับประกาศนียบัตร เป็น มหา ปริญญา แห่ง มหาวิทยาลัยซอร์บอนด้วยบ้าง เมื่อราชทูตสยามได้ทราบในความปรารภของท่านบาดหลวงดังนั้นก็เห็นด้วยทกประการ และตัวท่านกับมิตรสหายของมิซซังอื่น ๆ

เป็นอันมากยังได้พากันแนะนำด้วยว่า ควรอุทิศถวายคำแก้ปัญหาข้อสอบปริญญาของนักเรียนไทยคนนั้น แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส และเชื่อกันว่าคงพอพระทัยรับ จะได้เป็นทีสง่าผ่าเผยยิ่งๆ ขึ้นไป (ที่ตรงนี้ขออธิบายสำหรับคนที่ยังไม่ชินกับวิธีสอบเป็นปริญญาตามมหาวิทยาลัยเมืองฝรั่งว่า การที่จะสอบเป็นมหาปริญญานั้น ไม่ดำเนินตามวิธีสอบนักเรียนในโรงเรียนสามัญเลย ในโรงเรียนสามัญนักเรียนมีแต่คอยตอบคำถามของผู้สอบ หรือขอถามของผู้สอบ ถ้าตอบถูกก็นับว่าสอบได้ได้ แต่สำหรับตำแหน่งมหาปริญญานั้น สมมติว่าผู้สมัครสอบมีความรู้มากอยู่แล้ว จนอาจเป็นอาจารย์ขึ้นสูงได้เองแล้ว เพราะเหตุนี้ แทนที่จะมีข้อถามให้ผู้สมัครสอบตอบนั้น ผู้สมัครสอบเองต้องเป็นเหมือนหนึ่งอาจารย์ผู้ออกมาแถลงอธิบายปัญหาใดปัญหาหนึ่ง ตามอนุมัติความรู้เห็นของตนให้ที่ประชุมคณะมหาปริญญาเถ้าฟัง ถ้าแก้ปัญหานั้นโดยละเอียดลุ่มลึกเพียงพอจนเป็นที่พอใจของมหาปริญญาผู้ประชุมฟัง ทั้งได้เถียงถูกต้องกับมหาปริญญาผู้อาจซักถามในท่ามกลางที่ประชุมนั้น ก็นับว่าผู้นั้นเป็นมหาปริญญาคนหนึ่ง วิธีสอบชั้นมหาปริญญานี้ ผู้ที่จะสอบต้องตระเตรียมค้นคว้าตำราโดยค้นหาความรู้ตามหนังสือเก่าใหม่ ประกอบกับความเห็นของตนเอง แล้วเรียบเรียงขึ้นเป็นหนังสือเล่มหนึ่งซึ่งเรียกว่า "คำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญา" และธรรมดาหนังสือคำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญานี้ ในหน้าต้นมักต้องมีคำอุทิศให้

ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่นับถือของผู้สมัครสอบคล้าย ๆ กับฝากตัวให้อยู่ในเงาบารมีของท่านผู้นั้น และเพื่อแสดงความกตัญญูกับความเคารพด้วย โดยอาศัยขนบธรรมเนียมคำอุทิศ "คำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญา" ของนักเรียนไทยอันโดนบีนโตจึงได้อุทิศถวายแด่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งเป็นราชูปถัมภกอันใหญ่ยิ่งในสมัยนั้น) เมื่อตกลงกันในเรื่องอุทิศคำปรารภแบองต้นของ "คำแก้ปัญหาข้อสอบมหาปริญญา" นั่นแล้ว ท่านมหาสังฆราชแห่งกรุงปารีสได้รับธุระจัดการพานักเรียนไทยนั้นไปเฝ้าถวายตัวตามขนบธรรมเนียม ครั้นถึงวันที่ ๒๗ เดือนนั้นวาคม ท่านมหาสังฆราชกับท่านอธิการเดอบรีซาเซียร์หัวหน้าโรงเรียนมิชชังต่างประเทศ กับบาดหลวงอีกองค์หนึ่งก็ได้พากันไปเฝ้าที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์ เวลาเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว มีรับสั่งให้หาเข้าไปเฝ้า นักเรียนบีนโตถือ "คำแก้ปัญหาข้อสอบ" ซึ่งพิมพ์ด้วยกระดาษด่วนมีขอบเงินขอบทองสลับกัน เข้าไปต่อหน้าพระที่นั่ง ขณะนั้นท่านอธิการเดอบรีซาเซียร์ จึงกราบทูลว่า "ข้าแต่มหาบพิตร อาตมภาพขอนำนักเรียนสงฆ์ชาวไทยซึ่งได้เรียนในสำนักพระสงฆ์ฝรั่งเศสที่เกาะมหาพราหมณ์ ใกล้พระนครหลวงเมืองสยามตั้งแต่อายุ ๘ ขวบ และซึ่งเวลานี้มีความรู้อาจเข้าสอบชิงมหาปริญญาได้ ให้เข้ามาสอบได้ชิงมหาปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยของพระองค์ ขอพระองค์ทรงพระมหากรุณาโปรดรับคำ

อุทิศ "คำแก้ข้อสอบมหาปริญญา" ของเขาไว้เป็นสักขีพยานแห่ง
พระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้ของพระองค์ ต่อโรงเรียน
ฝรั่งเศสในพระบรมราชูปถัมภ์ที่เขาได้ศึกษาวิชาความรู้มา ทั้งต่อ
ชาติประเทศสยามอันเป็นบ้านเกิดเมืองนอนที่รักยิ่งของเขาอีกชั้นหนึ่ง
ด้วย ขอถวายพระพร" พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงตรัส
ตอบว่า "ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้ว ฉันยินดีรับคำอุทิศนั้น" แล้วท่าน
อธิการทูลขอพระราชทานอภัยต่อไปว่า "อาตมภาพขอรับพระราช
ทานอภัยในการที่บังอาจเข้ามาเฝ้าพระองค์อย่างกันเอง ขอพระองค์
ทรงพระเมตตา อย่าทรงเห็นเป็นการหมิ่นพระเดชานุภาพเลย เพราะ
ธรรมดาสงฆ์ย่อมสงฆ์สำหรับท่องเที่ยวสั่งสอนในนานาชาติ เช่นอย่าง
คณะมิชชั่นของอาตมภาพนี้แล้ว เป็นอันเหลือวิสัยที่จะปฏิบัติในเชิง
เฝ้าแหนเหมือนคนเคยกับพระราชสำนักได้ ที่จริงมิใช่จะไม่ยินดีแสดง
ความรู้พระมหากรุณาธิคุณ ให้ถูกระเบียบกับเขาไม่ อาตมภาพรู้
สึกในพระมหากรุณาธิคุณเต็มเปี่ยมบริบูรณ์ แต่กระนั้นอาตมภาพ
หายวิตกในข้อนี้ เพราะทราบพระทัยของพระองค์ ว่าทรงโปรดข้าง
ความสั้นซึ่งสุภาพราบเรียบยิ่งกว่าคุณสมบัติอื่น สำหรับสงฆ์มิชชั่ง
เช่นอย่างอาตมภาพนี้" ที่ครั้นทรงรับสั่งเป็นคำรบสองว่า "ดีแล้ว
คุณพ่อ ดีแล้ว เท่านี้ยินดีมาก ถ้ายิ่งกว่านี้ ฉันจะไม่ชอบ"
ท่านอธิการทูลตอบไปว่า "ขอแสดงความกตัญญูรู้ในพระมหากรุณา

ชิคุณของพระองค์ต่อคณะของอาคมภาพส่งมีมิชชั่นนี้ คือภาวนาอุทิศถวายพระองค์ทุกเช้าเย็น เช่นเมื่อเดือนก่อนที่ทราบว่าพระองค์ไม่ทรงสำราญพระกาย บรรดาอาคมภาพส่งมิคณะมิชชั่นทั้งหลายมีแต่อ้อนวอนต่อพระพุทธเจ้าเป็นพิเศษ เร้าพระองค์ให้ทรงโปรดบำรุงรักษาพระองค์ให้พ้นอุบัทวันตรายและเวลานี้ก็แต่โมทนาคุณของพระองค์ ที่ได้ทรงโปรดให้เป็นไปตามความปรารถนาอันสุจริตของอาคมภาพ ๆ จึงได้มีโอกาสอันมหาประเสริฐมาเฝ้าพระองค์ถึงทรงพระสำราญอยู่ในบัดเดี๋ยวนี้ ที่ตรงนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงรับสั่งเป็นวาระที่สามว่า “ดีแล้วคุณพ่อ ดีแล้วอย่างนี้ ขอคุณพ่อช่วยสวดให้ฉันมาก ๆ เถิด” แล้วต่างก็ถวายคำนับลาออกจากที่เฝ้า

ครั้นถึงวันที่นักเรียนไทยอันได้เป็นโตเข้าไปแก้ปัญหาสอบเป็นมหาปริญญานั้น คณะราชทูตไทยก็ได้ไปประชุมฟังอยู่ด้วย เพราะท่านมีความยินดีด้วยเหตุสองประการ ประการต้น เพราะการสอบแก้ปัญหามหาปริญญาวันนั้น เป็นเกียรติยศพิเศษสำหรับชนชาติไทยทั่วไป และสำหรับคณะท่านเองด้วย ประการสองเพราะจะได้เป็นโอกาสไปเยี่ยมสถานมหาวิทยาลัยใหญ่ของประเทศฝรั่งเศส ซึ่งคนยังไม่รู้เห็นว่าเป็นอย่างไร.

รถราชทูตถึงมหาวิทยาลัยเวลาบ่าย ๒ นาฬิกาครึ่ง พอถึงประตู

มหาวิทยาลัย คณะปริญญาเก่า ๆ ของสำนักนั้น ก็ได้ออกมาคำนับรับรองท่าน และพาไปนั่งพักอยู่ในห้องอบไฟข้างห้องประชุมใหญ่ที่นักเรียนไทยจะเข้าสอบ พอถึงในห้องนั้นแล้วท่านมหาปริญญาผู้อาวุโสได้ลุกขึ้นกล่าวคำเชื้อเชิญว่า- "ข้าแต่ท่านราชทูต ในโอกาสที่ท่านมาถึงมหาวิทยาลัยของข้าพเจ้าขาวสำนักนี้รู้สึกเป็นการสมควรอย่างยิ่ง ที่จะแสดงความขอบพระเดชพระคุณต่อพระเจ้าแผ่นดินสยามพระมหากษัตริย์ของท่าน เพราะทราบว่าพระองค์ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงบำรุงปริญญาแห่งสำนักนี้ ในพระราชอาณาเขตของพระองค์ ทรงอนุญาตให้คณะสำนักศึกษาเล่าเรียน ดังปรากฏจากตัวอย่างนักเรียนไทยซึ่งจะเข้าสอบชิงปริญญาในวันนี้ และซึ่งเคยได้ศึกษาเล่าเรียนต่ออาจารย์สำนักนี้ กล่าวคือบาทหลวงบางองค์ซึ่งช่วยกันตั้งโรงเรียนมหาราษฎร์ใกล้พระนครศรีอยุธยามาแล้ว อาศัยเหตุฉะนี้เมื่อเจ้าคุณราชทูตกลับไปยังประเทศสยามแล้ว ขอเจ้าคุณได้โปรดนำความรู้สึกของบรรดาปริญญาชาวมหาวิทยาลัยของข้าพเจ้านี้ ให้ทรงทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุงสยามด้วย"

เจ้าคุณอัครราชทูตตอบว่า "ขอนี้ข้าพเจ้าคงไม่ลืมและข้าพเจ้ายินดีรับรองต่อมหาปริญญาทั้งหลายมีท่านเป็นต้น ว่าพระมหากษัตริย์ของข้าพเจ้าคงทรงพอพระทัย ในการสั่งสอนของมหาปริญญาแห่งสำนักนี้ ซึ่งจะออกไปสอนในประเทศของพระองค์เท่าเดิมหรือยิ่งกว่าเดิม

เสียอีก จะตั้งสั่งสอนศาสนาก็ดีในบรรดาพลเมืองของพระองค์ใครจะฟังจะถือพระองค์คงอนุญาต แต่เดิมมาพระองค์ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูบาดหลวงผู้เป็นปริญญาจากสำนักนี้ด้วยประการใด ต่อเมื่อข้าพเจ้าไปนี้รับรองว่าพระองค์คงทรงทะนุบำรุงและช่วยเหลือด้วยน้ำพระทัยกรุณาดุจเดียวกัน ขอท่านจงโปรดอธิบายให้คณะมหาปริญญา ทราบทั่วกันเถิด"

ถัดจากนี้ไปราชทูตได้ไปดูโบสถ์ของมหาวิทยาลัยนั้น ท่านว่าทรวดทรงเหมาะดี ลายกระหนกงดงามและพระแท่นที่บูชาก็เป็นชิ้นฝีมืออย่างเอกอุอยู่ทั้งแท่น แล้วก็ได้พากันเข้าไปในห้องสมุดของมหาวิทยาลัยนั้น พอเข้าไปข้างในเห็นสูงแลโล่ง แต่กระนั้นก็มีชั้นเชิงและตู้โต๊ะอันเต็มไปด้วยหนังสือต่าง ๆ นา ๆ นับแต่พื้นจนเพดานก็ตกใจร้องว่า— "แหม ใหญ่จริง" บรรณารักษ์ได้เอาพงศาวดารกรุงโรมเขียนด้วยมือจินตกวีเอก ในสมัยโบราณชื่อติตลิฟมาให้ท่านอัครราชทูตดู ล้วนแต่มีรูปวาดเขียนย่อม ๆ อยู่ในนั้น ว่าด้วยชาวโรมันกระทำสงครามเป็นเล่มวิเศษยิ่ง ส่วนท่านอุปทูตซึ่งเป็นผู้ได้เคยไปเที่ยวมามากในต่างประเทศฝ่ายตะวันออก ก่อนที่จะออกมาเป็นอุปทูตคราวนี้ ท่านบรรณารักษ์ไปหยิบพระคัมภีร์โกหรั่นของชาวอาหรับเขียนด้วยมือในแพรต่วนอย่างละเอียดมาให้ชม เพราะเป็นชิ้นวิเศษของห้องสมุดนั้นอีกชิ้นหนึ่งเหมือนกัน นอกนั้นท่านราชทูตทั้งหลายยัง

ได้แสดงความพอใจที่จะดูหนังสือที่พิมพ์ขึ้น ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า ซึ่งมักกล่าวถึงศึกสงครามต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ได้มีชัยชนะต่อพระราชศัตรูเป็นอเนกอนันตังจนเพลิน นอกนั้นท่านราชทูตยังได้ชี้ทางกลับไปเมืองไทยที่ลูกโลกซึ่งมีอยู่นั้น ทั้งได้บอกชื่อดาวดาราเป็นภาษาไทยในแผนที่ท้องฟ้านภากาศเป็นอันมากอีกด้วย แล้วต่างได้พากันออกจากห้องสมุดลงไปห้องประชุมใหญ่สำหรับเป็นพยานฟัง คำอธิบายของนักเรียนอันโตนีปินโตว่าจะได้ตอบกับมหาปริญญาซอร์บอนอย่างไร

แรกที่เข้าไปในห้องประชุม ท่านราชทูตทั้งหลายถวายบังคมพระบรมรูป ซึ่งตั้งเป็นประธานอยู่ในที่นั้นก่อนแล้ว จึงได้คำนับท่านผู้เป็นหัวหน้ากรรมการสอบ พร้อมทั้งบรรดาท่านนักปราชญ์ราชปริญญาทั้งหลาย ผู้มาประชุมฟังและซักไซ้ไต่ถามแล้วจึงได้นั่งลงในที่ของตน

ท่านราชทูตอยู่ดูการสอบนั้น ตลอดเวลาที่นักเรียนไทยอันโตนีปินโตแก้ปัญหาให้ที่ประชุมฟัง เมื่อแก้เสร็จแล้วท่านผู้เป็นหัวหน้าแสดงความเห็นว่าการเรียบเรียงข้ออธิบาย ทั้งคำโต้ตอบของนักเรียนอันโตนีปินโตนั้นล้วนแต่ดีน่าชมน่าสรรเสริญ แล้วท่านได้ตักเตือนปริญญาใหม่ชาวไทยคนนั้นว่า— "ดีแล้วท่าน เท่าที่ท่านแสดงความสามารถอยู่นี้ก็เป็นที่น่าชมเป็นอันมากทีเดียว แต่ถ้าจะให้ดีจริง แต่นี้ไป

ควรท่านจะผูกใจศึกษาต่อ ๆ ไปเป็นลำดับ เพราะว่าธรรมดาความรู้แล้วไม่มีที่สิ้นสุด ยังรู้ยังมีข้อปัญหาที่ควรเรียนอีกต่อไป" เมื่อท่านราชทูตได้ฟังท่านผู้เป็นประธานในหมู่ปราชญ์ด้วยกัน กล่าวคำชมเชยนักเรียนไทยอันโดนบีนโดก็เป็นที่พอใจอย่างยิ่ง แต่ท่านมาคิดฉงนว่า "เออก็ขณะเมื่อนักเรียนไทยอันโดนบีนโดกล่าวโต้ตอบปัญหากับพวกปราชญ์อยู่นั้น ที่ประชุมได้พากันคบมือออยู่เอิกเกริกเช่นนี้ทำไมหนอ ท่านผู้เป็นประธานจึงยังกล่าวชมเชยเล่า การคบมือนี้มิใช่การดูถูกดูหมิ่นแลหรือ" ที่ท่านคิดดังนี้ก็เพราะธรรมเนียมไทยแต่โบราณหาได้ใช้การคบมือเป็นที่ชมเชยในกลางประชุมดังนี้ไม่ จึงเป็นการจำเป็นต้องอธิบายให้ราชทูตฟังว่า "การที่ได้คบมือเป็นครั้งคราวเมื่อนักเรียนไทยตอบนั้น หาใช่การเยาะเย้ยหรือหมิ่นประมาทไม่ เป็นคำชมเชยต่างหาก ตรงไหนเขาตอบคำชักใช้เฉียบแหลมแยบคายที่ประชุมจึงคบมือชมหาใช่การประมาทหรือเยาะเย้ยไม่" ท่านราชทูตรู้ดังนี้ก็ดีใจที่ตัวได้ แลเห็นชาวไทยเหมือนคนมาอยู่ในท่ามกลางหมู่ปราชญ์ราชปริญญา และได้รับคำชมเชยถึงเพียงนี้ เมื่อราชทูตจะลาออกไปนั้น คณะปริญญาก็ได้ติดตามไปส่งถึงรถ เป็นการแสดงความเคารพด้วย.

บทที่ ๗๐

ราชทูตไปดูโรงเรียนมหาราช วิทยาลัยชื่อหลุยเลอครังด์

นอกจากไปดูมหาวิทยาลัยซอร์บอนดังที่กล่าวมานั้น ท่านราชทูตไทยยังได้ไปดูมหาวิทยาลัยชื่อหลุยเลอครังด์ เพราะเป็นมหาวิทยาลัยที่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์โดยจำเพาะ และที่นั่นได้มีของแปลกน่าเล่าสู่กันฟังอยู่สิ่งหนึ่ง คือโรงเรียนนั้นเป็นโรงเรียนสำหรับลูกเจ้าลูกนายทั้งฝรั่งเศสและต่างประเทศ มีนักเรียนอยู่ประมาณสามพันคน แบ่งเป็น ๒๕ ชาติด้วยกัน และตามธรรมเนียมของโรงเรียนนั้น นักเรียนทั้ง ๒๕ ชาติ ต้องออกมากล่าวคำปฏิสันถารต้อนรับแขกตามภาษาของตน เพราะฉะนั้นในราชทูตต้องฟังคำต้อนรับถึง ๒๕ ภาษา ตามที่จะกล่าวเป็นลำดับต่อไปนี้คือ

๑ ภาษาปอลอญ ๒ ภาษาอาหรับ ๓ ภาษาอิตาเลี่ยน ๔ ภาษาแอสปาญอล ๕ ภาษาละติน ๖ ภาษาไทย ๗ ภาษามงตะเนต์ (๑) ๘ ภาษาอัลบลก์ (๒) ๙ ภาษาฟลามังด์ ๑๐ ภาษาเยิบโด ๑๑ ภาษาจีน ๑๒ ภาษาเกร็ก ๑๓ ภาษาย่อดันตา ๑๔ ภาษาอังกฤษ ๑๕ ภาษาปอร์ตุเกต ๑๖ ภาษาคาลิบ (๓) ๑๗ ภาษาเดนมาร์ค ๑๘ ภาษาเซเบรว

---

(๑) (๒) เป็นภาษามงกแดงในประเทศคานาดา.

(๓) เป็นภาษาขั้นเดิมของคนที่อยู่ในประเทศคุยานา ในอเมริกาใต้

๑๙ ภาษาฝรั่งเศส ๒๐ ภาษาอัลบเนีย ๒๑ ภาษาเยอรมัน ๒๒ ภาษาซีเรียก ๒๓ ภาษาบรตาญ ๒๔ ภาษากรีก

เมื่อทูตไทยได้ฟังสุนทรพจน์เหล่านั้นจบ ท่านตอบอย่างฉลาดจนเป็นที่พอใจของผู้ฟังไม่ว่าชาติใดหมด เพราะท่านเลือกเฟ้นข้อใดข้อหนึ่งที่จำเพาะถูกนิสัยใจคอของนักเรียนในชาตินั้น ๆ ซึ่งเป็นข้อแปลกอยู่ไม่น้อย ที่ตำมารถรู้ลักษณะแห่งประเทศเล็กประเทศน้อยเหล่านั้นทุกประเทศ จนกล่าวให้ถูกจำเพาะชาติคณะได้ดังนั้น.

เมื่อราชทูตได้ฟังคำอวยพรเสร็จแล้ว ท่านอาจารย์ใหญ่ได้พาท่านไปบนระเบียง ขณะเมื่อนักเรียนเหล่านั้น กำลังออกเล่นเพื่อให้เห็นความเคลื่อนพร้อมกัน ท่านราชทูตแสดงความแปลกใจที่ได้เห็นเด็กมากด้วยกันถึงเพียงนั้น มารวมกันในโรงเรียนเดียวแล้วก่อนที่ท่านจะกลับ นักเรียนทั้งหลายเหล่านั้นได้พากันคิดเมื่อร้องอวยชัยให้ราชทูต ซึ่งเป็นธรรมเนียมของเขา เมื่อผู้ใหญ่ไปเยี่ยมโรงเรียน ก็ไม่ใช่แต่เพื่อแสดงความเคารพเท่านั้น เพื่อจะขอให้วันนั้นเป็นวันหยุดพักพิเศษ เนื่องจากการที่มผู้มาเยี่ยมโรงเรียนนั้นอีกด้วย.

บทที่ ๗๑

ราชทูตไปเหยียบสถาน
โฮเต็ล เดอ คีส

ในวันเดียวกันราชทูตได้ไปเหยียบสถานโฮเต็ลเดอคีส คือสถานที่อยู่ของราชนิกูลอันมีชื่อเสียงดังในเมืองฝรั่งเศส เรียกว่าท่านดึกเดอคีส แรกเข้าไปถึงสถานที่นั้นต้องผ่านไปทางห้องที่มีนักดนตรีกำลังทำเพลงไพเราะน่าฟังอยู่ ผู้ที่พาท่านไปใคร่จะให้ท่านรอฟังดนตรีสักพักหนึ่งก่อน แต่ราชทูตไม่ยอมรอฟัง บอกว่าต้องไปคำนับเจ้าของบ้านเสียก่อนแล้วจึงจะฟังดนตรีมะโหรีต่อไป ผู้ที่พาท่านไปก็คัดค้านท่านไม่ได้ เพราะท่านแสดงว่าเป็นผู้รู้ขนบธรรมเนียมผู้ดีอย่างสุขุมยิ่ง ก็เลยพากันเข้าไปหาท่านหญิงเดอมวาแซลเดอคีสเจ้าของบ้าน เมื่อเสร็จการคำนับกันแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาราชทูตไปดูสถานที่นั้นจนทั่ว และท่านได้เที่ยวดูความสะดวกใจมาก เพราะในบานนั้นเจ้าพนักงานทั้งหลายระวังรักษาหน้าที่ดี ไม่ยอมให้ใครมาเที่ยวเดินติดตามเจ้าคุณราชทูตพลุกพล่านเหมือนในสถานที่อื่น ๆ เป็นที่ชอบใจของท่านเป็นอันมาก

การ เที่ยวชมสถานที่ นั้นทำ ให้ท่านราชทูตตกตะลึงไม่มีที่สุด เพราะเป็นสถานที่ใหญ่โตรโหฐาน ดุจเดียวกับพระราชวังหลวงทีเดียว

ว่าข้างการคบแต่งเครื่องตู้โต๊ะและพรมเป็นต้น ของสถานโฮเต็ลเดอ
กลนนมชื่อเสียงมานมนาน ว่านอกจากพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ทั่วพระ
ราชอาณาจักรจะหาที่เสมอเหมือนไม่ได้ ถึงวงนครีของท่านเล่า
กรมมหรสพแทบจะสู้ไม่ได้ พอดูการอะไรต่ออะไรเสร็จแล้ว พวกมา
เยียมสถานนนทั้งเจ้าภาพก็ได้พาฉันไปพังนครี แล้วพอได้เวลาท่าน
ราชทูตก็ได้ลาออกไป

บทที่ ๙๒

"มงเซียร์" คือสมเด็จพระอนุชา
สิ้นพระชนม์ลง

เวลาที่ราชทูตไทยยังอยู่ที่กรุงปารีสนั้น เผอิญสมเด็จพระอนุชา
ธิราชของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้สิ้นพระชนม์ลง ใน
โอกาสอันเศร้าโศกดังนี้ ท่านราชทูตได้ให้ตัดเสื้อดำไว้สวมใส่เป็น
ที่แสดงความสลดด้วย ข้อนี้เองเป็นที่แสดงให้เห็นความเคารพ ทั้ง
ความอ่อนโยนไหวไปตามกาละเทศะของราชทูตไทย เพราะว่าธรรม
เนียมเมืองไทยใช้วิธีนุ่งขาวห่มขาวเป็นการไว้ทุกข์ ไม่ใช้ดำเหมือน
เมืองฝรั่ง และอีกประการหนึ่งท่านเป็นชนต่างชาติมิจำเป็นจะต้องไว้
ทุกข์อะไรนักหนา แต่กระนั้นท่านเห็นพระราชวงศ์และพลเมืองเป็น

ทุกข์นุ่งคำทั้งนั้น ท่านยังได้อนุโลมตามให้เป็นที่พอใจของคนทั่วไป อนึ่งพอได้ข่าวสิ้นพระชนม์ลง ท่านราชทูตก็ออกไปเยี่ยมพระญาติของพระองค์ มีท่านชายมงเซียร์เดอดัก ซึ่งเวลานี้เลื่อนตำแหน่งแทนพระบิดาขึ้นเป็น "มงเซียร์เดอแปรงส์" เสียแล้ว ครั้นนั่งในที่อันสมควรข้างขวามือของเจ้าภาพ แล้วท่านอัครราชทูตได้ทูลให้ทราบความตั้งใจเดิมว่า... "หม่อมฉันทั้งหลายได้ปรารภกันอยู่เสมอว่าจะหาโอกาสมาเฝ้าพระองค์สักเวลาหนึ่ง แต่เผอิญมาประสบเหตุอันน่าสลดเสียก่อนเช่นนี้ ทำให้หม่อมฉันทั้งหลายรู้สึกโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ด้วยแทนที่จะได้แสดงรื่นเริงบันเทิงใจในการที่ได้เฝ้าแหนพระองค์ กลับต้องมาแสดงทุกข์เหือดแห้งใจหาที่เปรียบมิได้ เพราะไม่โอกาสที่แสดงความเบิกบานสำราญใจ ในเมื่อพระบิดาของพระองค์เสด็จไปสู่ปรโลกเสียดังนี้" พระองค์มงเซียร์ทรงตอบว่า "การที่เจ้าคุณมาแสดงความเศร้าโศกเพื่อร่วมทุกข์กับฉันในโอกาสนี้เป็นที่ชอบใจมาก แม้ว่าพระบิดาของฉันมิได้มีโอกาสรู้จักกับเจ้าคุณ แต่ฉันทราบว่าท่านอยากทรงกระทำความคุ้นเคยกับเจ้าคุณอยู่เหมือนกัน หากพระโรคเบียดเบียนอยู่ จึงไม่มีโอกาสชวนให้เจ้าคุณมาเฝ้าแหนได้ ที่จริงฉันทราบเป็นที่แน่ใจว่า ทรงเคารพและชมเชยเจ้าคุณราชทูตมาก ความเห็นต่าง ๆ ที่เจ้าคุณแสดงตามระยะทางขณะที่ไปเที่ยวทางมณฑลฝ่ายเหนือนั้น ท่านก็ทรงทราบละเอียดหมดทุก ๆ คำก็ว่าได้

เพราะพระองค์ทรงสอดส่องในกิจราชการของเจ้าคุณด้วยเต็มพระทัย และเป็นความจริงพระองค์ท่านอยากได้ต้อนรับเจ้าคุณที่วังชังตีย์ เพื่อจะได้เป็นโอกาสแสดงความเคารพต่อเจ้าคุณ ผู้เป็นราชทูตของพระ-มหากษัตริย์สูง กับจะได้แสดงความพอใจในกิริยามรรยาทอันน่าวิสาสะของเจ้าคุณด้วย" ที่ตรงนี้ท่านอัครราชทูตทูลว่า "หม่อมฉันขอทูลให้พระองค์ทรงทราบว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสยามได้รับข่าวสิ้นพระชนม์ แห่งสมเด็จพระบิดาของพระองค์แล้ว พระองค์คงทรงสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง เหตุที่หม่อมฉันทูลดังนี้ ก็คือเมื่อปีก่อนนั้นได้ข่าวไปถึงกรุงสยามมาครั้งหนึ่งแล้วว่าสมเด็จพระบิดาของพระองค์ทรงพระประชวร แล้วก็เลยเลื่องลือกันต่อไปว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว ในเวลานั้นพระราชไมตรีในระหว่างทั้งสองพระนครยังหาแน่นแฟ้นเหมือนในเวลานี้ไม่ ต่างฝ่ายต่างยังไม่มีราชทูตไปมาหาสู่กันเหมือนในเวลานี้ แต่กระนั้นพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงพระราชประสงค์จะแสดงความเศร้าพระทัย พระองค์จึงมอบให้เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายสยามมีจดหมายทางราชการถามข่าว และแสดงทุกข์ร้อนมายังพระราชสำนักนี้เหมือนกัน แล้วต่อมาฝ่ายประเทศฝรั่งเศสพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งท่านเลอเชอวาเลียร์ เดอโชมงต์เป็นราชทูตพิเศษไปเจริญทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม ฝ่ายประเทศสยามจึงได้ทรงทราบจากราชทูตเดอโชมงต์นี้ ว่าพระบิดาของพระองค์

หาได้สิ้นพระชนม์ดังอย่างข่าวที่เล่าลือไม่ พระองค์จึงได้กลับทรงเบิกบานพระทัยอย่างยิ่ง และส่วนหม่อมฉันนั้นว่าเป็นผู้ประสบความเศร้าหักรรมร้ายแรงที่สุดจริง เพราะว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินกำลังเบิกบานพระทัย ในการที่ได้ทรงทราบว่าพระบิดาของพระองค์ยังทรงพระสำราญอยู่นั้น เป็นหน้าที่จำเพาะของหม่อมฉันที่จำเป็นจะต้องทำลายความเบิกบานพระทัย ของพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงสยามในอันที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบข่าวสิ้นพระชนม์แห่งพระบิดาของพระองค์"

"มงเซียร์เลอแปรงส์" ทรงตอบว่า-- "เป็นพระมหากรุณาธิคุณของพระเจ้าแผ่นดินสยามยิ่งนัก ที่พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในข่าวทุกข์สุขของตระกูลฉันฉะนี้ ขอเจ้าคุณได้โปรดกราบทูลยังพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ว่าฉันขอขอบพระมหากรุณาธิคุณพระเจ้ากรุงสยามแทนพระบิดาฉันด้วย การที่พระบิดาฉันมาสิ้นพระชนม์ลงโดยด่วนดังนี้ นับว่าเป็นการเศร้าโศกสำหรับสองพระนคร หาไม่อาศัยท่านเจ้าคุณราชทูตนี้ พระบิดาฉันก็จะได้ข่าวแห่งมหามิตรภาพของพระเจ้าแผ่นดินไทย และฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินไทยเล่า ก็จะได้ข่าวของพระบิดาฉันเมื่อเจ้าคุณกลับอย่างละเอียดละออ เป็นที่อิ่มเอิบใจยิ่งแทนความตายมาดีกว่าความหวังนี้เสียหมดแล้ว"

ท่านอัครราชทูตตอบว่า— "เป็นที่เสียดายยิ่งที่พระองค์มาทรงด่วนทิวงคตดังนี้ เกือบ ๆ จะได้เฝ้าพระองค์กันหลายครั้งมาแล้ว แต่เผอิญมามีเหตุจำเป็นเกิดขึ้นเสียก่อนทุกครั้งจนไม่ได้เฝ้าพระองค์ เช่นคราวหนึ่งจะไปเฝ้าพระองค์ที่วังชองบรี ก็เผอิญได้ข่าวว่าเสด็จไปเยี่ยมประชวรท่านหญิงดุแชสเดอมูร์บงที่วังฟงแตนโบลเสียแล้ว เดิมนึกว่าจะติดตามไปถึงวังฟงแตนโบลที่เดียวก็มีผู้ทักท้วง ว่าควรรอให้เสด็จกลับแล้วจึงไปเฝ้าจำเพาะที่วังของพระองค์ก็กว่า ก็เลยตกไม่ได้ไปและเลยไม่มีโอกาส จนพระองค์มาทิวงคตเสียก่อนดังนี้ น่าเสียดายแท้ ๆ"

"มงเซียร์เลอแปรงซ์" ทรงตอบว่า— "น่าเสียดายจริงดังเจ้าคุณว่า แต่ไม่ใช่น่าเสียดายในส่วนเจ้าคุณฝ่ายเดียว ส่วนพระบิดาก็คงจะทรงยินดีในการพบปะเจ้าคุณ เท่ากับที่เจ้าคุณมีความยินดีเอง แต่จะทำอย่างไรได้เล่าเจ้าคุณ ความตายไม่รอฟังใครเอาเถิด ขอถามเจ้าคุณหน่อย การที่เจ้าคุณออกไปเที่ยวตามณฑลฝ่ายเหนือคราวนี้ สนุกสนานหรือเบื่อรำคาญเป็นประการใดบ้าง เจ้าคุณโปรดเล่าให้ฉันฟังสักหน่อย ไม่หนาวเกินไปตกหรือเจ้าคุณ ถนนหนทางเป็นอย่างไรบ้าง น่ากลัวไม่เรียบร้อยเป็นแน่ คงทำความเหนื่อยร่ำไร ให้เจ้าคุณต้องเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าเสียแย่ไม่ต้องสงสัย"

ท่านราชทูตทูลตอบว่า— "ว่าข้างถนนหนทางนั้น ฝ่าบาทเข้า

พระทัยถูก บางแห่งเดินไม่สะดวกอยู่บ้าง แต่ส่วนอากาศนั้นบ่นไม่ได้ ไม่หนาวนัก ถ้าจะเป็นเพราะบุญบารมีของพระเจ้าแผ่นดินและกุศลจิตของพระองค์ที่ทรงมีพระทัยโอบเอออารีต้อนรับ และอนุญาตให้เผ้าด้วยเมตตากรุณาจิตอันประเสริฐดังที่ปรากฏอยู่ในคำฉันทนาปราศรัยทุกวันสุขในบัดเดี๋ยวนี้กระมัง อนึ่งเข้าของงดงามแปลก ๆ ที่เจ้าพนักงานพาไปดูนั้น มีมากต่อมากจนกระทั่งไม่มีเวลาคิดถึงเหน็อยถึงหนาวอะไรหมด เพียงชมดูโน่นแล้วก็ไม่ว่างสักครู่เดียว ไม่ทันเบื่อทันร้าคาญอะไรเลย อนึ่งเจ้าพนักงานกรมการทั้งหลายตามทางได้ต้อนรับอย่างเอาอกเอาใจที่สุด สมตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นโอกาสอันดีที่จะกล่าวชมเชยบรรดาเจ้าพนักงานทุกชั้น ที่ได้พบตามทางไปมาว่า ปฏิบัติตามคำรับสั่งโดยเคร่งครัดน่าชมเชยจริง จะหาที่ติเสียมิได้ฉะนี้จึงไม่น่าเบื่อน่าบ่นอะไรมิได้ เป็นที่เพลินใจเพลินตาต่างหาก"

มงเซียร์เลอแปรงส์ทรงชักถามต่อไปอีกว่า— "ก็ในบรรดาสิ่งของต่าง ๆ ที่เจ้าคุณพบเห็นนั้นอะไรบ้างเป็นที่ถูกใจของเจ้าคุณมากกว่า"

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า— "สิ่งที่น่าสังเกตยิ่งกว่าอะไรหมดสำหรับคนต่างประเทศเช่นพวกหม่อมฉันนี้ คือจำนวนช้อมอันแข็งแรงซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตฝ่ายเหนือนั้น น่าเป็นที่เกรงขามแห่ง

บรรดาอริราชศัตรูไม่ว่าจำพวกไหน แต่ในบรรดาเมืองที่งดงามน่าดูยิ่งนั้น หม่อมฉันขอชมเมืองดึงแกร์กและเมืองลีล์ล สองเมืองนี้เป็นเมืองเอกน่าชมจริง"

มงเซียร์เลอแปรงส์ทรงซักไล่เลียงราชทูตอีกว่า— "ที่เมืองสยามของเจ้าคุณนั้น วิธีสร้างกำแพงเมืองและป้อมประตูหอรบนั้นใช้เป็นแบบเดียวกันกับที่ใช้ในเมืองฝรั่งเศสนี้หรือเป็นประการใด"

เจ้าคุณราชทูตทูลตอบว่า— "ที่เป็นแบบเดียวก็มี ที่เป็นแบบอื่นก็มี บางเมืองในประเทศสยามนั้นไม่จำเป็นจะต้องมีกำแพงเท่าไร เพราะมีลำน้ำเป็นเครื่องป้องกันเมืองอยู่พอแล้ว บางแห่งก็ไม่สู้จำเป็นต้องมีกำแพงแน่นหนาเท่าใด เพราะว่าถ้าถึงฤดูฝนเข้าแล้วน้ำท่วมเมืองหมด กำแพงอิฐจึงเป็นของไม่สู้จำเป็น เพราะมีน้ำกั้นแทนกำแพงอยู่แล้ว แต่มีอยู่บางเมือง เช่นบางกอก พิษณุโลกเป็นต้น ก็มีกำแพงประตูคูและหอรบแบบเดียวกันกับที่มีอยู่ในนี้ ผิดอยู่แต่ที่มีป้อมเป็นจำนวนน้อยกว่าที่นี่เท่านั้น ทั้งนี้เพราะธรรมดาสร้างป้อมคูประตูหอรบนั้น จำเป็นต้องเดินไปตามแบบยุทธวิธี สุดแต่อาจป้องกันมิให้ข้าศึกศัตรูมาทำอันตรายได้ ดุจแพทย์ผู้รู้สมุฏฐานของโรคแล้วก็วางยาให้เหมาะกับโรคฉะนั้น และเป็นด้วยเหตุนี้ที่เมืองฝรั่งเศสนี้จึงมีเครื่องป้องกันเมืองบางอย่างบางประเภท ซึ่งไม่จำเป็น

จะต้องมีในเมืองไทย และในเมืองไทยมีบางอย่างซึ่งไม่มีในเมืองฝรั่งเศสด้วย"

ที่ตรงนี้มงเซียร์เลอแปรงส์ว่ากับท่านราชทูตว่า— "เมื่อเจ้าคุณผ่านเมืองกงเดย์นั้น เจ้าคุณได้เลือกคำอาณัติสัญญาสำหรับใช้ในคืนที่เจ้าคุณค้างแรมอยู่นั้น เป็นที่พอพระทัยของพระบิดาเป็นอันมาก จึงเป็นเหตุให้พระองค์มีพระประสงค์จะทรงพบเห็นเจ้าคุณอีกประการหนึ่ง ส่วนตัวฉันก็รู้สึกเป็นดุจเดียวกัน อยากมีโอกาสพบเห็นและพูดจาปราศรัยกับเจ้าคุณบ่อย ๆ น่าเสียดาย แต่ที่เมืองของเจ้าคุณกับเมืองของฉันอยู่ห่างกันมากเกินไปที่จะให้สำเร็จตามที่อยากนี้ จริงนะเจ้าคุณ ตั้งแต่นี้เป็นต้นไปข้างหน้า น่ากลัวเจ้าคุณกับฉันจะไม่มีโอกาสได้แลเห็นกันเสียแล้ว น่าเสียดายที่เหลือความหวังที่จะพบกันอีก"

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า:— "เมืองไทยกับเมืองฝรั่งเศสอยู่ห่างกันอะโข่อยู่ก็จริง แต่ว่าอาศัยทางพระราชไมตรีซึ่งเวลานี้มีขึ้นในระวางพระเจ้าแผ่นดินสองพระนครแล้ว ยังว่าไม่ได้ บางทีพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงเลือกตั้งหม่อมฉันให้เป็นราชทูตมาประจำอยู่ ณ เมืองฝรั่งเศสอีกก็อาจเป็นได้"

มงเซียร์เลอแปรงส์ตอบว่า— "ถ้าเป็นดังนี้ก็ดีทีเดียว แต่สำหรับคราวนี้เจ้าคุณจะให้ฉันช่วยเหลือประการใดบ้าง นึกอยากขอ

อะไรก็ขอไปเถิดเจ้าคุณ อย่ามีความเกรงใจ ฉันยากช่วยเต็มกำลังทีเดียว"

ท่านอัครราชทูตทูลตอบว่า— "เป็นพระเดชพระคุณที่สุด แต่หม่อมฉันจนใจไม่ทราบว่าจะควรขอความช่วยเหลือชนิดใด เพราะนับว่าแต่วันที่ได้เหยียบเมืองฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระภาระธุระเอง ที่จะช่วยเหลือบรรดาพวกหม่อมฉันทุกอย่างทุกประการ อย่าว่าแต่พระองค์ทรงช่วยในสิ่งที่หม่อมฉันอยากหรือหม่อมฉันขอให้ช่วยเหลือเลย แต่สิ่งที่ไม่นึกไม่ฝันถึงเลย พระองค์ยังทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอีกด้วย จนไม่ทราบว่าควรจะทำอย่างไรจึงจะถูกใจหม่อมฉันยิ่งกว่านี้ เท่าที่ทรงทำนี้เหลือประมาณเหลือคะเนเหลือที่จะอยากอยู่แล้ว แต่จริงถ้ามีเป็นเช่นนี้แล้วพวกหม่อมฉันจะยินดีเหลือที่จะยินดีที่จะให้ทรงช่วยเหลือในคราวนี้ แต่เมื่อฝ่าบาทมีพระกรุณาจะช่วยหม่อมฉันให้ได้แล้ว หม่อมฉันไม่เห็นทางอื่นที่จะดีไปกว่าที่ขอให้ฝ่าพระบาททรงเป็นพระธุระช่วยเหลือในการที่การที่จะส่งเสริมให้พระราชไมตรีในระหว่างพระนครของพระองค์และพระนครของหม่อมฉันซึ่งกำลังผูกใหม่นี้แน่นหนาสถาวรมั่นเจริญสนิทสนมยิ่งขึ้นเป็นลำดับไป ถ้าพระองค์ทรงช่วยเหลือได้ดังกราบทูลนี้จะเป็นพระเดชพระคุณที่สุด ต่อชนชาติทั้งสองทั้งตัวหม่อมฉันด้วย"

พอสนทนากันที่ครั้นแล้ว ท่านราชทูตฉุกขึนอำลามงเซียร์เดอแปรงส์ ซึ่งได้ทรงฉุกขึนพาราชทูตกลับไปถึงปากประตู แล้วราชทูตก็ได้เข้าไปเยี่ยมพระชายาของพระองค์ เนื่องด้วยการทิวงคตแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราชนั้นด้วย.

บทที่ ๗๓

ราชทูตไปฟังเพลงสวด "ชยันโต" ที่พระอาราม แคส์เฟอยังด์

เพื่อเป็นการโมทนาพระคุณแห่งพระผู้เป็นเจ้าในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชทรงพระประชวรหนัก แล้วหายเป็นปกติ ท่านอาจารย์คนตรีจึงได้ผูกเพลงสวดชยันโตขึนใหม่ สำหรับเข้ากับบทสวดภาษาละตินที่ขึนต้นว่า "เต เดอุม" เลาดามุส ซึ่งแปลว่า "ขอโมทนาคุณพระพุทธเจ้า" และได้กำหนดว่าจะร้องเพลงสวดนี้ผสมกับคนตรีที่พระอารามแคส์เฟอยังด์เป็นครั้งแรก เมื่อกำหนดการเสร็จแล้ว พระสงฆ์ในพระอารามนั้น ๖ องค์ด้วยกัน ได้มาเชื้อเชิญคณะราชทูตไทยให้ไปประชุมฟังด้วย ท่านอัครราชทูตตอบว่า— "ข้าพเจ้ามีความยินดีอย่างยิ่งด้วยเหตุ ๓ ประการที่จะรับ

คำเชิญของท่าน ประการ ๑ จะได้ร่วมใจในการโมทนาคุณของท่าน เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ ประการ ๒ จะได้เยี่ยมเยียนท่านและดูพระอารามของท่าน และประการ ๓ จะได้ยินได้ฟังเพลงสวดของท่านอาจารย์ลีลีลีด้วย เพราะทำนองเพลงและเชิงดนตรีตามแบบของท่านอาจารย์ลีลีลีนี้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินและเป็นที่พอใจมาก (อาจารย์ลีลีลีคนนี้ที่ได้ยินคนโบราณกล่าวว่า ได้เป็นผู้ผูกเพลง สรรเสริญพระบารมีไทย ทำนองอย่างร้อง อวยชัยพระราชาอยู่ทุกวันนี้)

ในวันประชุมฟังเพลงเตเดอูมนั้น คณะทูตไทยก็ไปที่พระอารามแดส์เฟอยังต์ตามนัด และเมื่อท่านถึงประตูพระอารามแล้ว พระสงฆ์หลายองค์แห่งพระอาราม นั้นก็ได้ออกมาคำนับท่านราชทูตถึงนอกประตู แล้วได้พาท่านไปพักสนทนาในห้องรับแขกเสียก่อน เมื่อพูดจาคำนับกันตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว ท่านราชทูตได้สังเกตในห้องนั้นมีพระบรมรูปวาดเขียน ของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส แต่ก่อน ๆ หลายพระองค์ ท่านราชทูตก็ลุกขึ้นไปดูรูปภาพเหล่านั้น รูปที่ท่านรอดูชมนานกว่ารูปอื่น คือพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าฮังรีที่ ๔ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ และพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นต้น รูปของมงเซียร์ (สมเด็จพระอนุชาธิราช) ที่พึ่งสิ้นพระชนม์ใหม่ ซึ่งท่านราชทูตไม่ทันได้เฝ้านั้นก็มีอยู่ในนั้นด้วยรูปหนึ่ง เมื่อราชทูตทราบ

ว่าเป็นพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราช ถึงเป็นรูปที่วาดมานานตั้ง ๒๐ กว่าปี มีลักษณะในรูปนั้นผิดกับพระลายลักษณอันแท้จริงของพระองค์เมื่อต้นพระชนม์มาน ท่านราชทูตก็ได้แลดูเป็นการนาน ครั้งพระบรมรูปของพระเจ้าฮ่องรัช ๓ นั้น ผู้นำไปดูบอกกับท่านราชทูตว่า— "พระองค์นี้ก็เคยเป็นพระมหากษัตริย์ครองเมืองปอดอญด้วย" ท่านอัครราชทูตนึกประหลาดใจกล่าวว่า— "ทำไมหนอพระองค์จึงทิ้งเมืองฝรั่งเศสไปแลกเอาเมืองปอดอญอย่างนั้นเล่า เหตุผลเป็นประการใด เมื่อพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ของประเทศอังกฤษใหญ่โตเห็นปานนี้ ยังจะต้องพระราชประสงค์อะไรอีกเล่า จะมีเป็นเหมือนกับที่กล่าวเปรียบกันในเมืองไทยว่า เอาพิมเสนไปแลกเกลือหรือ" ท่านผู้นำจึงชี้แจงอธิบายว่า— "ไม่ใช่อย่างนั้นดอกเจ้าคุณ มิใช่ว่าพระองค์ทรงเห็นเกลือดีกว่าพิมเสนหามิได้ เป็นเพราะว่าในเวลานั้นพระองค์ยังทรงเป็นแต่เพียงพระยุพราชอยู่ ฝ่ายข้างเมืองปอดอญพระราชบิดาสิ้นชีพิตักษัยลง บรรดาขุนนางข้าราชการในเมืองนั้นจึงได้พร้อมใจกันน้อมเกล้า ฯ ถวายมงกุฎเมืองปอดอญแด่พระองค์ พระองค์จึงทรงรับไปเสวยราชย์ปกครองเมืองปอดอญนั้นไปพลางก่อน แล้วต่อเมื่อข้างนี้สมเด็จพระนโปเลียนสิ้นชีพิตักษัยลง พระองค์ก็ทรงมอบเวนให้ผู้อื่นครอบครองดูแลเมืองปอดอญต่อไป แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับมาสืบสันตติวงศ์ครอบครองประเทศฝรั่งเศสแทน

สมเด็จพระราชบิดา หาใช่พระองค์ทรงทอดทิ้งเมืองฝรั่งเศสไม่"

"อ้อ ดังนี้ดอกหรือ พอเข้าใจได้แล้ว หาไม่ก็ดูน่าพิศวงที่พระองค์มาทอดทิ้งประเทศฝรั่งเศส อันเป็นเมืองประเสริฐเลิศล้ำถึงเพียงนี้ได้ง่าย ๆ"

ที่ตรงพระบรมรูปพระเจ้าฮังรีที่ ๔ มีผู้หนึ่งในที่ประชุมนั้นเอ่ยขึ้นว่า— "นี่แน่ะเจ้าคุณราชทูต พระองค์นี้ก็มีข้อแปลกใจคราวที่พระองค์จะได้เสด็จถวัลยราชย์ขึ้นครองประเทศฝรั่งเศส อยู่เหมือนกันเกือบ ๆ ที่พระองค์จะมิได้เสวยราชสมบัติ เพราะความไม่ยินยอมของชาวเมือง"

—"เอ้ ทำไมอย่างนั้นนะท่าน" เจ้าคุณราชทูตถาม

—"เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงถือลัทธิพระศาสนาผิด นิกายกันกับชาวเมืองหมู่มาก คือพระองค์เป็นฝักฝ่ายเข้าข้างฮุเคอโนตนิกาย และส่วนพลเมืองนับถือข้างลัทธิคาทอลิกนิกายเป็นพื้น แต่ดีอยู่ที่เมื่อพระองค์ทรงเห็นพลเมือง ต่างพากันกระด้างกระเดื่องเช่นนี้ พระองค์ทรงออกจากฮุเคอโนตนิกายแล้วเข้าคาทอลิกนิกายเสีย ก็เป็นอันสงบเพียงเท่านี้ พระองค์จึงได้ทรงเสวยราชย์เป็นปรกติต่อไป"

—"อือ ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่ปลงใจเห็นด้วยในเรื่องขัดข้องของพลเมือง ก็เมื่อพระองค์ทรงเลื่อมใสทางใด ทำไมพลเมืองจะมาขัดพระราชนิยมเล่า เมื่อพระองค์เป็นพระรัชทายาทแล้ว ก็ควรแล้วที่

พระองค์จะขึ้นเสวยราชย์ และเรื่องลัทธินิกายศาสนานั้นเป็นธุระส่วนพระองค์ต่างหากมิใช่หรือ ชาวเมืองยังจะมาเกี่ยวในเรื่องนี้ด้วยทำไม ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย" แล้วท่านก็ซักถามบรรดาในที่ประชุมนั้นว่า— "ก็พระบรมรูปทั้ง ๔ นี้ ข้าพเจ้าเห็นทรงฉลองพระองค์ และประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ผิดแบบกันมาก ทุก ๆ พระองค์ดังนี้จะเป็นเพราะอะไร" คนในที่ประชุมคนหนึ่งจึงตอบไปว่า— "เป็นเพราะนิสัยฝรั่งเศสมักชอบเปลี่ยนวิธีแต่งตัวอยู่เสมอเจ้าคุณ ไม่เป็นยุติลงได้บัดเดี๋ยวชอบอย่างนี้ แล้วบัดเดี๋ยวก็ชอบอย่างโน้น นิสัยอย่างนี้เต็มทีไปหน่อยมิใช่หรือเจ้าคุณ"

—"เปล่า ๆ หามิได้" เจ้าคุณราชทูตตอบ "ข้าพเจ้าเห็นว่าควรเปลี่ยนทดลองให้ดีขึ้นไปอยู่เสมอ และนิสัยชอบเปลี่ยนแปลงแก้ไขนี้เอง ข้าพเจ้าเห็นว่าแทนที่จะเป็นนิสัยอันพึงตำหนิกลับเป็นนิสัยน่าชมเสียอีก เพราะเป็นเหตุให้หาความเจริญ หาไม่จะต้องตายตื้ออยู่กับเครื่องแบบเดิมร่ำไป ดีไม่ดีจะหลับตาใช้ไปตามปู่ย่าตายายดังนี้ ความเจริญจะมีมาแต่ไหน อย่าเลยท่าน อย่าติการแตกต่างกันในความนิยมของพระเจ้าแผ่นดินเหล่านี้ ถึงการแตกต่างกันในการนุ่งห่มของชาติอื่นก็เหมือนกัน ขอท่านอย่าพึงตำหนิติเตียนเลย เมื่อท่านเห็นว่าเขานิยมการนุ่งห่ม ที่ผิดแผกแปลกไปจากขนบธรรมเนียมของตน เพราะต่างคนต่างคิด ต่างคนต่างมีความเห็น ต่างคนต่างชอบคน

ละอย่างต่าง ๆ นา ๆ" ว่าแล้วก็กลับเข้านั่งอยู่หน้ากองไฟ และที่นั้นก็ได้กระทำการวิสาสะกับเจ้าชายและเจ้าหญิง เดอเม็กแลงบูรค์ ซึ่งพึ่งเสด็จเข้าห้องนั้นใหม่ ๆ และฝ่ายเจ้าหญิงนั้นเป็นคนช่างพูดซักไซ้ไล่เลียงกันเก่ง เลยคุยกันสนุกสนานอีกเป็นนาน

เมื่อนั่งคุยกันอยู่หน้ากองไฟนั้น ยังมีผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นสูงอีกหลายท่านเข้ามาผสมวง ก็ยิ่งเพิ่มความครึกครื้นให้มากขึ้นและฝ่ายเจ้าคุณอัครราชทูตก็พูดทันเขาเหล่านั้นทุก ๆ คน ในบรรดาผู้ที่เข้ามาคราวหลังนี้ มีท่านเจ้าเดอคงตีกับราชทูตแห่งแคว้นมันตุวาเป็นต้น แต่กับคนใหม่เหล่านี้เจ้าคุณราชทูตไม่ค่อยได้พูดจากี่มากน้อย ครั้นได้เวลาแล้วฝ่ายพระสงฆ์เจ้าของอารามก็ได้มาเชื้อเชิญที่ประชุมให้ลงโบสถ์ เพราะถึงเวลาที่จะเริ่มพิธีสวดร้องเพลง เตเดอูม ของท่านอาจารย์ลีลีลีแล้ว

ฝ่ายบรรดาเจ้านายชายหญิงทั้งหลาย ก็เสด็จไปประทับอยู่ข้างล่าง และสำหรับคณะราชทูตไทยนั้นก็ได้จัดที่ให้นั่งบนระเบียงที่มีอยู่ภายในโบสถ์ เพื่อท่านจะได้แลเห็นพิธีสะดวกฟังง่ายกว่าข้างพื้นล่าง ตลอดเวลาที่กระทำพิธีนั้น ท่านราชทูตทั้งหลายต่างเพ่งตาดูเงี่ยหูฟังอย่างเคารพและเอาใจใส่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ตลอดเวลาที่พวกดนตรีกระทำเพลงพลางคนร้องรับประสานเสียง กับเครื่องมะโหรีนั้นสังเกตดูท่านราชทูตราวกับรู้สึกไหวไปตามเสียงที่ร้องนั้นด้วย ตอน

เมื่อพวกนักร้องและนักดนตรีขึ้นบท "ดอมิเด สัลวูม ฟักเรเย็ม" ซึ่งแปลว่า "ขอพระพุทธิเจ้าทรงคุ้มครองพระเจ้าแผ่นดิน". (ซึ่งคู่กับคำไทยที่ว่า "ขอทรงพระเจริญ" นั้น) ท่านราชทูตที่พึ่งทราบใจความแห่งบทนั้น เพราะมีผู้แปลให้ก็ยิ่งเจียมเสงี่ยมตัวสงบอารมณ์ และกระทำกิริยาท่าทางให้ผู้ดูรู้เห็นว่าท่านกำลังสำรวมใจกับสัปบุรุษในการสวดภาวนา ขอให้พระราชาทรงพระเจริญอยู่ด้วย

เมื่อเสร็จพิธีสวดร้องเพลงอวยชัยแล้ว ราชทูตก็ได้กลับเข้าไปในห้องที่คอยอยู่เดิมก่อนที่จะเข้าไปฟังเพลงเตเดอูม พอพระสงฆ์แห่งอารามนั้นจะมาถามราชทูตว่า รู้สึกเป็นอย่างไรบ้างในการพิธีอวยพรชัยนี้ ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นแตะต้องดวงตาแล้วแตะต้องหู แล้วก็แตะต้องทรวงอกพลางกล่าวว่า เป็นที่เจริญหูเจริญตาเจริญใจอย่างยิ่ง พอคุยสนุก ๆ ไปตามเรื่องอีกครู่หนึ่งก็ได้มีการเลี้ยงเครื่องว่างแล้วราชทูตก็ลากลับ.

บทที่ ๗๔
ราชทูตไปเที่ยวดูสถานที่ต่าง ๆ มีโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น

ต่อไปวันอื่นคณะราชทูตได้ไปเยี่ยมเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ชื่อเดอลูววา แล้วได้ไปดูบ้านท่านกอลแบร์ต์ ซึ่งเป็นเสนาบดี

กระทรวงมหาดไทยกระทรวงทหารเรือรวมกัน แต่ท่านล่วงลับไปเสียแล้ว ยังเหลืออยู่แต่บุตรชายกับภรรยา แล้วได้ไปดูวังทุยเลอรีย์ เพื่อไปดูป้อมย่อม ๆ ในจุลนครที่ทรงรับสั่งให้สร้างไว้ที่นั้น ในจุลนครนั้นมีอยู่ทุกป้อมและทุก ๆ เมืองที่ พระเจ้า หลุยส์ ที่ ๑๔ ทรงตีได้ ใน รัชสมัย ของพระองค์ พอราชทูตแลเห็นก็ออกอุทานขึ้นทันทีว่า— "แหม ทำเหมือนกับเป็นจริงทีเดียว ไม่ผิดกับที่ได้เห็นเมื่อคราวไปเที่ยวข้างเหนือนั้นเลยเก่งจริง"

รุ่งขึ้นวันหลังราชทูตได้ไปดูโรงพิมพ์หลวงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของมงเซียร์เดอครามวาซี อาศัยเหตุที่เป็นเวลาหนาว ท่านผู้จัดโรงพิมพ์หลวงนั้นได้จัดตั้งเตาไฟไว้ในห้องต่าง ๆ ทั่วไป เพื่อราชทูตจะได้รอดูการพิมพ์โดยสะดวกสบาย ชั้นแรกผู้จัดการได้พาราชทูตไปดูเขาเรียงตัวหนังสือ พอราชทูตเห็นช่างเขาหยิบตัวหนังสือจากช่องที่ไว้ตัวพิมพ์เป็นแผนก ๆ ทีละตัว ๆ มาเรียงไว้ในรางเหล็กที่เขาถือไว้ในมือซ้าย เห็นทำไวเหลือเกินแทบจะดูไม่ทันก็แปลกใจ ท่านราชทูตดูไม่นานนักก็สังเกตได้ทันทีว่า ตัวหนังสือในช่องนั้นต่างชนิดกัน คือในช่องแถวบนเป็นช่องสำหรับตัวหนังสือโป้ง ๆ ส่วนช่องแถวล่างเป็นช่องสำหรับตัวเล็ก ๆ ซึ่งผิดกับตัวหนังสือไทยที่มีเพียงขนาดเดียวในสำรับหนึ่งๆไม่มีเล็กไม่มีใหญ่ นอกจากจะเป็นตัวหนังสือต่างชุดต่างสำรับกัน เมื่อพิเคราะห์ดูตัว

หนังสือนั้น ท่านราชทูตหยิบออกมาดูเป็นตัว ๆ ก็ชักถามถึงวิธีหล่อถึงแม่พิมพ์ ถึงชาตุที่ใช้ทำตัวหนังสือนั้นพร้อมเสร็จ ครั้นแล้วท่านราชทูตกล่าวว่า— "เมืองฝรั่งเศสนี่ช่างดีจริง ไม่ว่าอะไร ๆ หมดด้วนแต่มีขึ้นในเมืองนี่เองทั้งสิ้น ไม่ต้องพึ่งประเทศอื่นก็ได้ ดีจริง" ถัดจากการดูเรียงตัวพิมพ์แล้ว มงเซียร์เดอครามวาซี ได้พาราชทูตไปดูการพิมพ์ต่อไป ขั้นแรกให้ดูว่าเมื่อเรียงตัวหนังสือจนครบหน้าแล้ว เขาก็มัดตัวหนังสือนั้นไว้เป็นหน้า ๆ อย่างไร แล้วเอาขึ้นแท่นเขาอัดไว้ให้ดี ๆ กันคราวเดียวหลายหน้าอย่างไรเพื่อจะได้พิมพ์เร็ว แล้วเขาก็พาไปดูแท่นพิมพ์ ในเวลานั้นมีอยู่ ๑๒ แท่น กำลังพิมพ์อยู่ทั้ง ๑๒ มีคนประจำแท่นพิมพ์เครื่องละ ๒ คน ดูเป็นแถวในห้องนั้น ราวกับทหารในสนามก็ว่าได้ ท่านราชทูตจึงเอ่ยว่า— "เหมือนทหารไม่มีผิดกันเลย" มงเซียร์เดอครามวาซี ตอบท่านราชทูตว่า— "เจ้าคุณเปรียบไม่ผิดเลย เพราะว่าคนพิมพ์นอกจากลักษณะที่เขายืนเป็นแถวดังทหารอย่างเจ้าคุณว่านั้นแล้ว เขายังทำการทำงานวันยังค่ำ เพื่อฉลอง พระเดช พระคุณ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินดุจเดียวกับทหารของพระองค์ทำในค่ายและสนามก็ว่าได้ เจ้าคุณคิดดูเถิด พวกทหารแท่นนี้ฉลองพระเดชพระคุณโดยที่เอาชีวิตพลีแก่ชาติศาสนาพระมหากษัตริย์ ดีบ้างมีบ้าง บ้องกันเมืองนี้บ้างจนบ้านเมืองอยู่เป็นสุข เป็นเกียรติยศสำหรับแผ่นดินของพระองค์

จนครบ แล้วท่านอัครราชทูตได้ถามมงเซียร์เดอครามวาซึ่งวิธผสมหมึก วิธีจัดทำลูกหมึกสำหรับกลิ้งไปมาบนแผ่นกระดาษ ๆ ๆ แล้วก็ซักถามถึงวิธีทำกระดาษตั้งแต่ต้นจนกระทั่งใช้พิมพ์ได้ สรุปความว่าในวันนั้นราชทูตได้รู้เข้าใจในวิธีพิมพ์และวิธีพับกระดาษรวมเข้าเล่มเย็บใส่ใบปกเสร็จ จนกระทั่งเป็นหนังสือเล่มหนึ่ง ใช้อ่านกันได้

ครั้นดูโรงพิมพ์หลวงนั้นทั่วแล้ว มงเซียร์เดอครามวาซึ่ได้พาราชทูตไปดูแม่ตัวหนังสือที่ทำไว้ก่อน ๆ ต่าง ๆ นา ๆ หลายชาติหลายภาษา เป็นต้นได้พาไปดูแม่ตัวหนังสือภาษาเกรีกซึ่งทำตั้งแต่ครั้งรัชสมัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ เมื่อ ๑๕๐ ปีก่อน แล้วยังได้ชมดูตัวแม่พิมพ์ภาษาอาหรับซึ่งพึ่งทำใหม่ ๆ ราชทูตเห็นแล้วจึงถามว่า— “อ้อ? นี่ไม่ทำจำเพาะตัวหนังสือฝรั่งดอกหรือ ถ้าอย่างนี้ตัวหนังสือไทยเห็นจะทำพิมพ์ขึ้นได้เหมือนกันละกระมัง” มงเซียร์เดอครามวาซึ่ตอบว่า— “เป็นอะไรไปเจ้าคุณ ไม่ว่าภาษาอะไรถ้าตั้งใจอยากทำจริง ๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และภาษาไทยของเจ้าคุณก็คงทำได้ไม่ยากอะไร หากเจ้าคุณจะไปตั้งโรงพิมพ์ของตนขึ้นเองในเมืองไทยก็ทำได้ง่าย ๆ” ที่ตรงนี้ท่านอัครราชทูตยกมือทั้งสองขึ้นไปทางสวรรค์จนเต็มแขน แล้วเปล่งอุทานเป็นภาษาไทย มงเซียร์

เดอคราม่วาซี่ไม่เข้าใจ ท่านจึงถามล่ามว่า-- " เจ้าคุณว่ากระไรกัน " และล่ามแปลให้ฟังว่า " เมืองฝรั่งเศสเอ๋ย เมืองฝรั่งเศสช่างกระไรเลย วิเศษไปเสียแทบทุกอย่างเสียทีเดียว " ครั้นราชทูตได้ดูโรงพิมพ์และของที่น่าดูเห็นเสร็จสิ้นแล้ว ท่านจึงอำลามงเซียร์เดอคราม่วาซี่ และขอบใจท่านเป็นอันมากที่ท่านได้อุตส่าห์พาชมพิมพ์หนังสือจนรู้เข้าใจได้อย่างนี้ ส่วนมงเซียร์เดอคราม่วาซี่ก็ขอบใจเจ้าคุณราชทูตบ้างว่า เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่สำหรับโรงพิมพ์ที่ราชทูตานุทูตของพระมหากษัตริยาธิราชใหญ่อย่างเจ้าคุณนี้ ได้มีแก่ใจถึงกับมาเยี่ยมดูโรงพิมพ์ของท่าน

บทที่ ๗๕

เรื่องคนใช้ของเจ้าคุณราชทูต

ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า นอกจากเจ้าคุณราชทูต อุปทูตและตรีทูตนั้น ยังมีขุนนางไทยไปเมืองฝรั่งเศสคราวนั้นอีกหลายนาย แต่ที่จริงก็ยังไม่ครบ เพราะยังไม่ได้กล่าวถึงบ่าวไพร่คนใช้ซึ่งเป็นธรรมดาต้องมีประจำคอยรับใช้สอยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไปตามทางเพราะบ่าวคนใช้ที่เป็นชาติเดียวกัน มักปฏิบัติถูกใจนายยิ่งกว่าชนชาติอื่น เพียงเห็นกิริยาก็อาจแปลใจกันรู้เรื่องความประสงค์กันง่าย

ในบรรดาคนใช้สอยของเจ้าคุณราชทูตรู้สึกว่าความประพฤติของเขานั้นเป็นที่อับอายขายหน้าทำให้เสียชื่อเสียงเกียรติยศของคณะไทยๆที่ไปเมืองฝรั่งเศสด้วยกัน อาจให้ชาวฝรั่งเศสที่รู้เห็นในความประพฤติเสียหายของเขาดูหมิ่นดูแคลนชนชาติไทยทั่วไปได้ เจ้าคุณราชทูตจึงเรียกอุปทูต ตรีทูต ขุนนางไทยและบ่าวคนใช้มาประชุมอยู่ในห้องของท่านหมด แล้วท่านก็ดุด่าว่ากล่าวตำหนิโทษของบ่าวคนนั้นด้วยคำอย่างรุนแรงที่สุด แล้วท่านเตรียมจะเฆี่ยนก็ให้สำหัสให้เป็นที่เข็ดหลาบและมิให้บ่าวคนอื่นเอาเยี่ยงอย่างต่อไป แต่ขณะเมื่อท่านจะลงมือเฆี่ยนนั้น มงเซียร์ดอร์ฟข้าราชการฝรั่งเศสซึ่งมีหน้าที่คอยติดตามประจำราชทูตได้ออกมาห้ามปรามขอโทษว่า— "ขอโทษเถิดอักครั้งหนึ่งเถอะเจ้าคุณ อย่าเพ่อเฆี่ยนตีมันก่อนเลย ขอภาคทัณฑ์ไว้สักทีเถิดเจ้าคุณ ไหนๆ เจ้าคุณก็ได้มาอยู่เมืองฝรั่งเศสเป็นหลายเดือน การก็ได้เป็นไปเรียบร้อยทุกอย่างแล้วเกือบจะถึงเวลากลับไปเมืองไทยแล้ว ขอให้เรียบร้อยตลอดไปเถิด ถึงว่ามันได้ประพฤติผิดติดมือขอบคราวนี้ ก็พึงเป็นคราวแรกและก็ไม่เสียหายอะไรนักหนา ถึงน่าติอยู่บ้างก็แต่ในพวกกันเอง เพราะชาวเมืองนี้ไม่เห็นมีใครว่าอะไรเลย ตั้งแต่แรกที่ย่างเข้ามาเมืองฝรั่งเศส คนเมืองนี้ได้แต่กล่าวคำชมเชยเจ้าคุณและบรรดาคนอื่นที่มากับเจ้าคุณว่าเรียบร้อยดีมาก ฯลฯ เมื่อเขารู้ว่าเจ้าคุณทำรุนแรงกับ

บ่าวคนนี้ เขาจะคิดว่ากระไร ขอเจ้าคุณจงโปรดคิดให้ดีเสียก่อนเถิด อย่าให้ชื่อเสียงของเจ้าคุณที่หอมเป็นที่ชื่นใจอย่างกับดอกไม้สดกลับกลายเป็นอื่นไปเลย เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องกอขาดบาดหมายอะไรอย่าๆ อย่าเฉยนมันเลยเมื่อคนชาวเมืองนี้เขาไม่เอาโทษมัน เจ้าคุณจะเอาอะไรกับมันทำไมนักหนา”

เจ้าคุณเสาวทูตพึ่งเชยรสถ้อยรัฐพิมปรามดังนั้นก็ตอบว่า—“ที่ท่านตักเตือนเปรียบเทียบมาดังนี้ ก็เป็นบุญคุณนักหนา แต่ขอท่านได้คิดดูที่หรือว่า เมื่อชาวบ้านเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดีเรียบร้อย ไม่ชอบทำการเกะกะระรานกับใครอย่างที่ท่านว่าแล้ว เมื่อเขามารู้ว่าอ้ายคนนี้มันทำให้เสียชื่อถึงเพียงนี้ เขาจะนึกว่ากระไร ที่จริงความผิดของมันมากเหลือเกิน เพราะมันรู้เหมือนกับว่าชาวเมืองนี้เขานับถือเราว่าเป็นคนดี เมื่อมันมาประพฤติตัวเลวทรามดังนี้ด้วยอยู่ดังนี้ จะว่าความผิดของมันเบาอย่างไร ยิ่งคนเขานับถือเรามันก็ยิ่งผิดใหญ่ไปตามด้วย หน้าที่มันจะต้องประพฤติตนให้สมอย่างที่เขาว่ายิ่งสูงศักดิ์ยิ่งเจียมศักดิ์จึงจักสม ดังนี้จึงจะถูก มันมาทำกับข้าพเจ้าดังนี้เต็มที่เหลือเกิน ท่านนักดุบ้างเถิด ถ้าช่างเขียนที่เก่งๆ ได้พากเพียรเขียนรูปภาพนับเวลาดังนี้ แต่เมื่อสำเร็จลงแล้วจำเพาะวันที่เขานึกจะเข้ากรอบไปตั้งไว้ให้คนดูแล้ว หากถูกหรือถูกจ้างของเขาฉวยเอาผู้กันมาบ้ายมาแต้มรูปภาพอันงดงามนั้นด้วยสีเปื่อยเปรอะ

เลอะเทอะเสียหายหมด ช่างเรียนคนนั้นจะคิดว่ากระไร ถ้าขณะนั้นเขาจะลงโทษโบยตีอ้ายกุลีเลวทรามคนที่ทำให้งานการซึ่งเขาเพียรมาตั้งแต่ขวบปี เสื่อมเสียไปในครู่เดียวนั้น ท่านจะดีว่าเขาเป็นคนใจเหี้ยมโหด หรือจะเห็นว่าสมควรลงโทษประการใด ถ้าควรแล้วก็ทำไมจะไม่ควรลงโทษกับอ้ายบ่าวคนนี้ที่ทำให้คุณความดีของข้าพเจ้าที่สะสมปลูกบำรุงไว้ตั้งขวบปี มากลับมลทินแปดเปื้อนด้วยความประพฤติเกกมะเหรกของมันเล่า ท่านว่าเรากลับไปเมืองไทยคราวนี้ฝ่ายชาวฝรั่งเศสจะพากันระลึกคิดถึงเราแต่ด้วยความรักอาลัยในกิริยามรรยาทอันสุนทรสุภาพ เพราะความประพฤติชอบประพฤติงามของคณะไทยเราทั้งหมด ควรหรือที่อ้ายคนต้นตามหยาบช้าเลวทรามคนนั้นจะทำลายคุณความดีของเราอย่างนี้ แต่เขาเถิด เมื่อท่านเห็นเป็นดีแล้วในการที่จะยกโทษให้มัน เพราะเห็นแก่ไมตรีจิตของท่านซึ่งยังไม่เคยเศร้าหมอง ก็ยินดีจะอนุโลมตามไม่ขัดความประสงค์ของท่าน" ว่าแล้วท่านราชทูตก็ปล่อยให้มันไปไม่เอาโทษทัณฑ์ แต่ส่วนคนทั้งหลายที่ได้มารู้เห็นในความประพฤติของเจ้าคุณราชทูตในโอกาสที่บ่าวทำผิดแล้ว ท่านเปรียบเทียบให้ฟังจนเห็นโทษของมันแล้วยังปล่อยให้ไปไม่เอาโทษ เพราะเห็นแก่ไมตรีของผู้อื่นฉะนี้ก็อดชมไม่ได้ ว่าเขาก็เป็นผู้ใหญ่ช่างคิดช่างรู้หนักรู้เบา ผ่อนผันอันยาวเมื่อควรจำเป็น.

บทที่ ๗๖

ราชทูตไปดูอารามวาลเดอคร้าส
และไปพึงตีตพิณ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระพันปีหลวง พระบรมราชินีนาถ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระนางเจ้าอันน์โดตริช ได้ทรงพระราชศรัทธาสร้างพระอารามไว้อารามหนึ่ง มีพร้อมทั้งโบสถ์วิหารเสร็จ สำหรับบรรดาสตรีที่มีศรัทธาจะได้ถือพรหมจรรย์เป็นภิกษุนี เรียกกันว่า พระอารามวาลเดอคร้าส พระอารามนั้นนับว่าเป็นสถานที่น่าไปดูในสมัยนั้นยิ่งนัก เพราะเป็นสถานกว้างขวางและสวยงามอย่างยิ่ง ราชทูตไทยได้ข่าวว่าพระอารามของสมเด็จพระบรมราชินีนาถเป็นของน่าดูนัก ก็แสดงความประสงค์อยากจะไปเยี่ยมดูบ้างว่าสวยงามเป็นอย่างไรกันฝ่ายเจ้าพนักงานเมื่อทราบความประสงค์ของท่านดังนั้น ก็ได้จัดการพาไปดู

ที่ในพระอารามนั้นยังมีเจ้าหญิงพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าดีแซส เดแปร์นง กำลังทรงผนวชอยู่ และราชทูตได้มีโอกาสเฝ้าภิกษุนีเจ้านั้นด้วย นอกนั้นท่านยังได้ดูอะไรต่อมิอะไรอีกหลายอย่าง

แต่ที่น่ากล่าวมากกว่าสิ่งอื่น เพราะเป็นที่ถูกใจท่านราชทูตมากกว่าสิ่งอื่นนั้น คือ ราชานุสาวรีย์สำหรับเก็บรักษาพระโกศทับบรรจุดวงพระทัยของพระราชินี สมเด็จพระพันปีหลวง กับดวงหทัยของบรรดาราชบุตรราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ซึ่งล่วงพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่ เมื่อราชทูตได้แลเห็นพวงมาลัยที่ระลึกซึ่งวางประดับอนุสาวรีย์นั้น ท่านแสดงความเคารพยำเกรงและความอิ่มใจที่ได้มีโอกาสมาแลเห็นอนุสาวรีย์แห่งพระราชวงศ์นี้อย่างยิ่ง ซึ่งเป็นธรรมดาของราชทูต ไม่ว่าพบเครื่องใดเป็นที่ระลึกถึงพระราชาที่ได้แสดงความเคารพยำเกรงทันที เมื่อเที่ยวดูไปสิ้นเสร็จ แล้วก็ได้ขึ้นไปดูหีบเพลงยอร์คัน ขณะนั้นบรรดานางชีในพระอารามนั้นได้เริ่มร้องเพลงสวดให้ฟัง คือบทถวายชัยต่อพระเจ้าแผ่นดิน ท่านราชทูตฟังสำเนียงนางชีร้องเสียงเยือกเย็นน่าศรัทธาเป็นที่ยิ่งภิพศวง ว่าเป็นเสียงเทวดานางฟ้ายิ่งกว่าเสียงมนุษย์เสียอีก น่าชวนศรัทธาอย่างยิ่ง และอยากจะชมพักตรของนางชีเหล่านั้นบ้าง ให้รู้ว่าเมื่อน่าเสียงไพเราะถึงเพียงนี้ โฉมหน้าจะน่าชมสักเพียงไหน แต่ก็เป็นการไม่สำเร็จ เพราะวินัยในพระอารามนั้นห้ามมิให้นางชีเปิดผ้าโปร่งซึ่งใช้ปิดหน้าเป็นอันขาด เมื่อราชทูตทราบว่านางชีถือพระวินัยเคร่งครัดดังนี้ก็ยิ่งเกิดความศรัทธาในตัวนางชีเหล่านั้นมากขึ้น

เวลาจะลาไปนั้นท่านเจ้าหญิงเดแบร์นง ได้ประทานคำสั่ง

วัตถุเล็ก ๆ น้อย ๆ แก่บรรดาไทยที่เป็นคริสตัง ไว้เป็นที่ระลึกคิดถึงวัดวาอารามเดิมของตนด้วย และส่วนราชทูตเมื่อออกไปแล้วก็ได้กล่าวชมว่า— "ตั้งแต่เข้าเมืองฝรั่งเศสถึงวันนี้ยังมิได้เห็นพระอารามที่ไหนงดงามเป็นที่ถูกใจเหมือนวิหาร และพระอารามภิกษุนี้เลย"

ครั้นเวลาค่อนปลาย ๆ ที่ท่านราชทูตไทยได้พักอยู่ในเมืองฝรั่งเศสนั้น ข่าวเล่าลือไปทั่วพระราชอาณาจักรว่า ท่านเป็นผู้ทรงปรีชาเฉลียวฉลาดสามารถมาก ฉะนั้น ไม่ว่าชนชั้นใดในประเทศฝรั่งเศสก็อยากจะพบปะสนทนากับท่านให้รู้ว่า คำเล่าลือยกย่องเหล่านั้นจะเท็จจริงอย่างไร พอคนนี้ลาคนนั้นก็มาแทนกันเรื่อย จนเกือบกล่าวได้ว่าเมื่อราชทูตได้กลับไปเมืองไทยแล้ว ท่านจะอวดกับเพื่อนบ้านว่า เจ้านายชายหญิงและบรรดาปราชญ์ที่รู้หลักในขบวนวิชามีอยู่ในประเทศฝรั่งเศสเท่าใด ท่านก็ได้พบปะสนทนากันอย่างฉันมิตรแทบทุกท่านก็ว่าได้

ตัวอย่างเช่นมงเซียร์คาโลต์ ช่างคิดพิณฉุรอย่างเอกของประเทศฝรั่งเศสในสมัยเวลานั้น วันหนึ่งเผอิญท่านราชทูตได้ฟังท่านคิดพิณฉุทำเพลงให้ราชทูตฟัง ราชทูตเป็นที่พอใจยิ่งนัก กล่าวกับท่านว่า— "ตั้งแต่มาเมืองฝรั่งเศส ฉันเคยได้ยินคนดีดสีเป่าอย่างเพราะ ๆ ไม่ว่าเครื่องชนิดไหนมามากครั้งแล้ว แต่ก็ยังไม่เคยพบใครดีดพิณเสนาะเสียงนวลชวนชมเท่ากับท่านนี้เลย" ต่อมาไม่กี่วัน

มงเซียร์คาโลต์คนดีดพิณคุรนั้น เลยอัญเชิญคณะราชทูตให้ไปประชุมพังคนตรีวงที่ตึกอาราสถานในบ้านของมงเซียร์โอบรี ในถนนเซ็นพอถึงวันเล่นคณะราชทูตก็พากันไปฟัง ท่านเจ้าของบ้านก็เชิญรวมวงกับนักดนตรีด้วยอีกผู้หนึ่ง เพื่อเป็นเกียรติยศแก่แขกรับมาเยี่ยมบ้านของตนเป็นพิเศษในคืนวันนั้น คนที่ไปประชุมฟังคอนเซิร์ตคืนนั้นไม่มากนัก พอดี ๆ แต่ถึงวันคืนที่เลือกเฟ้นโดยจำเพาะ สำหรับงานพิเศษทั้งนั้น ไม่ต้องบ่วยการกล่าวว่าราชทูตจะเป็นที่หยิบใจในท่านองและฝีมือทำเพลงของพวกนักดนตรีเหล่านั้นควรบอกแต่เพียงว่า นักดนตรีอย่างเอกของเมืองฝรั่งเศสมีอยู่เท่าใด ก็รวมอยู่ในวงดนตรีนั้นด้วยทุกคน จะไม่พอใจกระไรได้เล่าว่า “ไก่เห็นคนรู้ งูเห็นนมไก่” นี่ปราชญ์ไทยจะรู้ไม่ถึงฝีมือของปราชญ์ฝรั่งที่ไหนได้ รู้ยิ่งกว่ารู้เสียอีก และท่านอัครราชทูตอดกลั้นทนไม่ได้ ต้องกลั่นวมเชยบรรดานักดนตรีเหล่านั้นว่า— “ฉบวนเสนาะน่าจับใจแล้ว ในโลกนี้เป็นไม่มีที่ไหนเหมือนเสียแล้ว” ว่าแล้วก็หันมาพูดกับมงเซียร์คาโลต์ต่อคำชมประโยคก่อน— “นอกจากเสียงพิณของท่านเมื่อเล่นคนเดียวเท่านั้น เพราะเวลาท่านเล่นคนเดียวนั้นเสียงพิณของท่านเสนาะจับใจราวกับเสียงทิพย์ ได้ยินสนั่นดังไม่มีเสียงอื่นมากลบเหมือนเมื่อเวลาดีดรวมวงกับเครื่องอื่น”

บทที่ ๙๙

ราชทูตรับรองของกำนัล

ขอกล่าวถอยหลังไปหน่อยหนึ่ง ถึงครั้งที่ "มงเซียร์" คือ สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงประชวรยังไม่ถึงทิวงคตนั้นว่า ท่านอัครราชทูตเคยส่งหยูกยาอย่างไทย ๆ ไปถวายหลายขนานตามมีตามจน และสมเด็จพระอนุชาธิราชมงเซียร์ ทรงชอบพระทัยในกิริยาอัชฌาศัย และความจงรักภักดีต่อของท่านราชทูตไทย ยิ่งกว่าในยาที่ส่งไปถวายเสียอีก ภายหลังไม่กี่วันพระองค์ทรงพระประสงค์จะตอบแทนไมตรีจิตนั้นบ้าง ก็ให้มงเซียร์โอแบร์คนหาดเอกในพระองค์ถือหีบหนังสีเทา ๆ มีลายกระหนกทองเหมือนอย่างประณีต ส่งไปประทานราชทูตเป็นของกำนัลส่วนพระองค์ เมื่อมงเซียร์โอแบร์นำของกำนัลไปประทาน ท่านราชทูตคิดว่าเป็นแต่ทรงประทานหีบเปล่า ๆ เพราะลำพังหีบใบนั้นแลก็นับว่าเป็นของงามมิใช่เล่นอยู่แล้ว แต่ที่ไหนได้เมื่อเปิดหีบออกมาดู เห็นข้างในมีหีบทองเล็กอีกสามใบ ครั้นเปิดหีบเล็กนั้นออกมาดูอีกที ข้างในมีของข้างในอีก คือหีบ ๓ แหวนเพชรเรือนทองวง ๓ สำหรับท่านอัครราชทูต แล้วในหีบเล็กอีกสองใบก็มีแหวนมรกตหีบละวงสำหรับอุปทูตกับทูตอีก แล้วนอกจากนั้นยังมี

พระฉายาลักษณ์ของพระองค์ ประดับเพชรอีกรูป ๑ สำหรับจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต ล้วนแต่ของงาม ๆ อันมีค่าทั้งนั้น

เมื่อท่านราชทูตเปิดหีบนั้นเสร็จแล้ว ท่านกล่าวกับมงเซียร์-โอแบร์ว่า— "นี่แน่ะท่าน ฉันจะบอกให้ ในของทุกสิ่งที่พระองค์ทรงประทานมาครานี้ ถ้าคนธรรมดาจะตีราคาแล้ว คงว่าแหวนเพชรแหวนมรกตนั่นแหละเป็นของประเสริฐ แต่สำหรับตัวฉันหาตีราคาเช่นนั้นไม่ ฉันเห็นว่าบรรดาของที่ประทานมานี้ พระฉายาลักษณ์รูปนั้นแหละ เป็นของมีค่ามากและวิเศษกว่าสิ่งอื่นหมด เพราะใครเล่าที่อาจกำหนดราคาแห่งของที่ระลึกอันนี้ได้ ด้วยเป็นดังพระรูปของสมเด็จพระอนุชาธิราช แห่งพระมหากษัตริย์ผู้มีบุญบารมีทรงชนะทุกทิศ ใครได้รับแล้วเป็นบุญลาภอันประเสริฐของฉันนี้ คนไทยเราเมื่อเห็นพระรูปนั้น ก็จะบังเกิดความเคารพนับถือและจงรักภักดีในพระองค์คุณเดียวกับได้แลเห็นพระองค์เฉพาะพระพักตร์เดียว พระรูปนั้นฉันปฏิญาณตัญญาไว้ว่าตลอดชีวิตของฉัน ๆ จะคิดไว้ที่แขวนอยู่เสมอ แล้วต่อมาเมื่อฉันตายแล้ว บรรดาลูกหลานก็จะรักษาเป็นมรดกโดยระลึกถึงพระเดชพระคุณของพระองค์จนกว่าจะกัลปาวสาน"

ยังมีเรื่องของท่านอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งน่ารู้ถึงบ้าง คือท่านเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์ ซึ่งเป็นคนค่อนข้างปัญญาอ่อน ด้วยพระ

องค์เองมีเชื้อปราชญ์ ๆ อยู่ในพระองค์ วันหนึ่งท่านได้เสด็จมาเยี่ยมราชทูตไทย โดยไม่แพร่งพรายบอกให้ใครรู้เลย ครั้นพระองค์เสด็จมาถึงสำนักราชทูตซึ่งเผอิญ วันนั้นใน สถานทูตไม่มี ล่ามเหลืออยู่สักคนเดียว เพราะจวนเจียนที่ท่านจะกลับไปเมืองไทยแล้ว ต่างคนต่างกำลังวิ่งไปซื้อนี่ซื้อโน่นกันออกวุ่น ตอนนี้ออกจะขลุกขลักกันหน่อย คือท่านหญิงก็พูดไทยไม่เป็น ส่วนข้างราชทูตก็พูดฝรั่งเศสกร็อกแกร็กไม่เป็นศัพท์ เป็นแสงจะสนทนาปราศรัย แลกความเห็น กันด้วยวิธีใด อย่ากลัวเลยคนเฉลียวฉลาดถึงที่อับจนก็ยังพอแก้ไขไปได้บ้าง ไม่ให้เสียการทีเดียว ข้างฝ่ายท่านหญิงและราชทูตเมื่อเห็นว่าใช้ปากพูดจาปราศรัยกันไม่สำเร็จแน่แล้ว ก็เกณฑ์เอามือเอาตามาช่วยปากชี้โบ้ชี้เบ้ กลับตาไป ๆ มา ๆ พลางทำท่าทางยักย้ายไปตามเรื่อง ถึงไม่ค่อยรู้ความละเอียดละออก็จริง ก็ยังพอเข้าใจกันได้บ้าง เป็นงู ๆ ปลา ๆ ดีกว่าไม่รู้เรื่องเลย แต่สิ่งที่ต่างคนต่างรู้ดีนั้น คือต่างฝ่ายต่างนับถือกันว่าเป็นเจ้าปัญญา ไล่ให้จนไม่ค่อยง่าย สิ่งที่ทำให้รู้ว่าเขาเข้าใจความกันนั้นคือ ภายหลังวันที่ท่านหญิงเสด็จไปเยี่ยมนั้น ท่านหญิงได้ส่งถุงมือทำด้วยหนังนกมีขนติดอยู่ ซึ่งท่านทรงเมื่อคราวเสด็จไปเยี่ยมนั้น ไปประทานอัครราชทูต และบนกระดาษที่ห่อถุงมือนั้น ท่านทรงสลักหลังด้วยลายพระหัตถ์ของพระองค์เองว่า— "ของกำนัลของเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์ ให้แก่ท่านอัครราช

ทูตสยามไว้เป็นที่ระลึกแห่งการต้นทนาชโบชเบ ซึ่งเจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์เดาแปลเอาเองว่า "ถุงน้อนสวยงามมาก ถ้าได้ไว้เป็นที่ระลึกก็จะเป็นเกียรติยศยิ่ง" มิได้มิดจึงค่อยว่ากันคราวหลัง แต่โปรดรับไว้เถิด" (ลงพระนาม) เจ้าหญิงเดอเนอมูร์ส์.

บทที่ ๗๘

ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระราชสำนัก วังแวร์ซายส์

ตั้งแต่แรกที่ท่านราชทูตมาเมืองฝรั่งเศสนั้น จะว่าท่านยังไม่เคยเห็นพระเจ้าแผ่นดินก็เกือบจะว่าได้ ค่าที่การเข้าเมื่อแรกมาถึงนั้นทางราชการได้จัดเป็นพิธีอย่างใหญ่โต ไม่เป็นโอกาสอันเหมาะเฉยที่ราชทูตจะได้สังเกตก็ไม่ได้ อันเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ และขนบธรรมเนียมวิธีดำเนินการของพระราชสำนักฝรั่งเศส เป็นหน้าที่ราชการโดยตรง หาได้พินิจสอดส่องให้เป็นการเพลิดเพลินส่วนตัวไม่ เพราะเหตุนี้ราชทูตอยากนักอยากหนาที่จะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าอย่างเงียบ ๆ ไม่เป็นพิธีรีตอง เพื่อรู้ว่าความเป็นจริงภายในพระราชสำนักนั้น ตามปรกติดำเนินวิธีไปท่าไหน ส่วนข้าราชการฝรั่งเศสก็เหมือนกัน อยากจะให้ราชทูตรู้เห็นความเป็น

จริงในราชประเพณีฝรั่งเศส อย่าให้เป็นแต่รู้เพียงหน้าฉาก ให้รู้เห็นทางภายในฉากด้วย จะได้รู้ถึงแก่นหัวใจขนบธรรมเนียมฝรั่งดีกว่ารู้แต่ผิว ๆ ภายนอก เมื่อกลับไปถึงบ้านเมืองจะได้นำความสัตย์จริงไปเล่าให้ชาวไทยด้วยกันรู้ว่าเป็นอย่างไรแน่

ฉะนั้น ก่อนที่ราชทูตจะเข้าเฝ้าฉากลับไปเมืองสยามสองวันนั้น ท่านกับขุนนางไทยที่มาด้วยกันก็ได้ออกไปเที่ยวที่พระราชสำนักแวร์ซายส์ตลอดเวลาบ่าย โดยไม่มีกิจธุระอะไรนอกจากจะได้ร่วมเฝ้าอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ์ ชมพระบารมีของพระเจ้าแผ่นดินกำลังทรงสำราญพระราชหฤทัยอยู่ในท่ามกลาง พระราชบริพารอย่างปรกติธรรมดาไม่มีราชกิจการอะไรทั้งหมด

ราชทูตถึงวังแวร์ซายส์กำลังประทับเสวยอยู่ ทรงรับสั่งให้เลยนำเข้ามาเฝ้าเดี๋ยวนั้นในเวลานั่นทีเดียว พอทอดพระเนตรเห็นราชทูตก็ทรงทักขึ้นทันทีว่า— " เจ้าคุณราชทูต ฉันต้องขออภัยที่พึงเชิญเจ้าคุณมาเที่ยวเล่นในวันนี้ แท้จริงมิใช่แกล้งทำหลงลืมหรือถือยศถือศักดิ์จะมิให้เจ้าคุณได้เฝ้าแหนก็หามิได้เป็นเพราะฉันป่วยไปหลายเวลา การเพลิดเพลินเล่นหัวทั้งหลายแหล่เลยต้องเลิกถอนหมดไม่มีโอกาสที่จะกันเลย ฉันเสียดายมากเพราะว่าถ้าไม่ประจวบกับคราวเคราะห์ร้ายดังนี้ คงได้เชิญเจ้าคุณมาเที่ยวหย่อนใจทั่วเป็นหลายครั้งหลายหนมาแล้ว " เจ้าคุณอัครราชทูตได้ฟังพระกระแส

รับสั่งดังนี้ทูลตอบว่า— " ขอเดชะ ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสียดายด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ถ้าหาไม่จะได้เป็นโอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีเสียให้อิ่มหน่ำสำราญใจ สมความปรารถนาของข้าพระพุทธเจ้าผู้มาแต่ไกล แต่ถึงอย่างไรใจอยู่ว่าคงจะได้เฝ้าชมพระบารมีสักวันหนึ่งเป็นมั่นคง ข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าไม่สู้จะวิตกนัก วิตกอยู่แต่อาการประชวรของฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่ง แต่บัดนี้กลับยินดีด้วยเกล้า ฯ ในการที่เห็นพระอาการในวันนี้ค่อยบรรเทาลง ขอทรงพระสำราญเจริญ ๆ ให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เชยชมพระบารมีพุทธเจ้าค่ะ " แล้วไปตลอดเวลากำลังประทับเสวย สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินไม่ทรงรับสั่งว่ากระไรจำเพาะตัวท่านอัครราชทูต แต่พระองค์ทรงตรัสชมเชยสติปัญญาของท่านราชทูตกับบรรดาท่านที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ว่า—— " เจ้าคุณราชทูตนี่พูดจาแหลมหลักคมคายนัก "

เสร็จการเสวยพระกระยาหารแล้ว คณะราชทูตกับพวกก็ได้เที่ยวดูห้องนี้ห้องโน้นตามชอบใจ จนทั่วพระราชวังแวร์ซายส์ก็ว่าได้ ที่จริงท่านเคยดูมาหนหนึ่งแล้ว แต่จะดูอีกหนหนึ่งก็ไม่เบื่อ ยังห้องระเบียง " คาเลอรี " ข้างในยังคิดใจมากเพราะที่นั่นมีรูปภาพตามผนัง กล่าวด้วยกิ่งพงศาวดารในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่สิบสี่ยกทัพไปปราบอริราชศัตรู ที่เวลาแต่ง

ยอดันดา ช่องคูหาที่ท่านราชทูตคิดใจยิ่งกว่าปางใดหมด คือปางเมื่อสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า กำลังชัก พระแสงขรรค์ ออกจากฝักชี้ไปทางค่ายของข้าศึก พลางบันดาลพระสุรสิงหนาทว่า— " เอ้าพวกเรา เอาให้อยู่มือคราวเดียวทั้ง ๔ ค่ายเถิดลูกเอ๋ย เอา รุกเข้าไปชโย "

ครั้นแล้วก็ได้ไปดูห้องที่พึ่งเสร็จแล้วใหม่ ๆ ๔ ห้อง ๆ หนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างนี้ คงชื่อว่าพระที่นั่งพิมานลาแคร์ ด้วนประดับด้วยรูปคงและรูปเขียนอันเกี่ยวด้วยสงครามทั้งนั้น และอีกห้องหนึ่งอยู่ปลายระเบียงข้างโน้น คงชื่อว่าพระที่นั่งพิมานลาแปซ์ ด้วนแต่เครื่องประดับตกแต่งอันเกี่ยวกับสันติสุข ความสงบราบเรียบทั้งนั้น รูปวาดเขียนต่าง ๆ ทั้ง ๔ ห้องนี้ด้วนไปด้วยฝีมือ ของ ท่าน อาจารย์เลอบรัง ซึ่งเท่ากับว่าแล้วด้วยฝีมือเทวดาก็ว่าได้

ครั้นตกค่ำลงราชทูตไปเที่ยวดู ห้อง และ ท้อง พระโรงต่าง ๆ เมื่อคิดไฟอีกครั้งหนึ่ง แสงประทีปโคมชวาลานยิ่งเพิ่มความสวยงามให้ทวีมากขึ้นอีกเป็นกอง เมื่อกำลังเดินผ่านไปผ่านมานั้นได้มีโอกาสที่จะชมพระบารมีอีกหลายหน และทุกคราวที่ราชทูตผ่านตรงหน้าที่นั่ง ที่พระองค์กำลังทรงประทับเล่นอยู่กับพระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์ทรงปราศรัยอยู่ทุกคราว และเพื่อเป็นที่สะดวกแก่ราชทูตในการทูตนั้น พระองค์ทรงรับสั่งถาม ท่านเจ้าชายอีกเคอโนอัยส์ซึ่งอยู่ข้างพระองค์ ท่านเจ้าชายทรงถามมองเซียร์ดอร์ฟข้าราชการผู้ประจำ

ราชทูตอีกต่อหนึ่ง แล้วมงเซียร์สตอร์ฟรับช่วงอีกทีจนกระทั่งล่าม และราชทูตรู้เรื่องความประสงค์ในพระกระแสรับสั่งนั้น ครั้นจะทูลตอบก็รับคำตอบช่วงขึ้นไปเป็นทอด ๆ จนกระทั่งทรงทราบในความคดเห็นของราชทูต โดยราชทูตไม่ต้องรอพักหรือเข้าไปเฝ้าจำเพาะหน้าที่บัลลังก์ทรง เป็นการสะดวกด้วยกันทั้งสองฝ่าย

อีกหน่อยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปฟังดนตรี ราชทูตไทยก็โดยเสด็จด้วย และเวลานั้นพระองค์ยังทรงพระกรุณาตรัสถามอะไรต่ออะไรต่อราชทูตอีก ราชทูตทูลสนองพระราชดำรัสว่า— " ข้าพระพุทธิเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ แล้วว่าพระองค์ใช่แต่เป็นพระมหากษัตราธิราชผู้ทรงไว้ซึ่งเดชานุภาพอันพึงเกรงกลัวปรากฏ ในทั่วทิศานุทิศ พระองค์ยังทรงไว้ซึ่งพระคุณานุคุณเป็นอันเอกอุ ทำให้พระองค์เป็นที่รักใคร่นับถือในทั่วมนุษยโลกด้วย พุทธิเจ้าค่ะ ขอเดชะ"

ขณะนั้นยังมีผู้หนึ่งในที่ประชุมชวนราชทูตว่า— "นี่เจ้าคุณไม่เล่นอะไรบ้างหรือ เจ้าคุณชอบไหมการเล่นต่าง ๆ " เจ้าคุณราชทูตตอบว่า— " ชอบซิท่านทำไมจะไม่ชอบ แต่ถึงจะชอบก็ยังไม่บันเทิงใจเท่ากับได้ดูสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเล่น เพียงดูพระองค์ทรงเล่นก็พอแล้ว ฉันขอบใจ " ถัดจากนี้อีกสักครู่ ก็ไดพากันเข้าไปกินเครื่องว่าง พอได้เวลาก็กลับยังสำนักสถานทูต ตลอดทาง

กลับเจ้าคุณอัครราชทูตสรรเสริญท่าน เจ้า ชาย ดึกเดอ โนอัยส์ไม่มีที่สุดว่า— " สมแล้วที่เป็นเชื้อพระศรีสุริยวงศ์ สมควรแล้ว "

บทที่ ๗๙

ราชทูตไปเฝ้าถวายบังคม
ลากลับไปเมืองไทย

ต่อมาภายหลังวันที่ราชทูตไปเที่ยวเล่นที่พระที่นั่งวังแวร์ซายส์อีกสองวัน คณะราชทูตและขุนนางไทยพร้อมกันได้กลับไปที่วังแวร์-ซายส์อีก เพื่อจะเข้าเฝ้าถวายบังคมลาพระเจ้าแผ่นดินกลับไปเมืองไทย ก่อนที่จะเข้าเฝ้านั้น ท่านอัครราชทูตได้มีการสนทนากับท่านเจ้าชาย ดึกเดอลาเฟอย้าดถึงเรื่อง วิธีหล่อทอง สัมฤทธิ และ โลหะ ธาตุอื่น ๆ ซึ่งใช้ในการทำรูปตั้งต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในประเทศสยามเหมือนกัน พูดไปมาสักครู่แล้วภายหลังท่านชายดึกเดอลาเฟอย้าดกล่าวกับผู้อื่นในที่ประชุมนั้นว่า:— " เรื่องหล่อทอง " บรอนซ์ " แล้วอย่าไปพูดกับเจ้าคุณราชทูตเลย จะเป็นเช่นเดียวกับเอามะพร้าวห้าวไปขายสวน ดูท่านช่างรู้ดีจริง " แล้วการสนทนาก็เปลี่ยนแปลงไปเป็นเรื่องอื่น จนย้อนกลับถึงเรื่องพระเจ้าแผ่นดินอีก และท่านอัครราชทูตทูลว่า:— " เกล้ากระหม่อมมาเฝ้าทีไรให้นึกเบิกบานใจเป็นล้นพ้น

อยากจะชมเชยพระบารมีอยู่นาน ๆ มิใคร่อยากจะออกเฝ้า แต่จำเป็นจำใจที่ต้องตัดอาลัยโดยนึกหักใจเสียว่าไม่กี่วันก็จะได้กลับเข้าเฝ้าถวายบังคมลาคราวนี้แล้ว ให้รู้สึกใจหายไม่รู้วายเลย เพราะแต่วันนี้เป็นต้นไป ใครอาจจะพยากรณ์ได้ว่าโชคลาภอันมหาประเสริฐจะเวียนมาอีกเมื่อไร บางทีตลอดชีวิตก็จะมิได้ประสบเสียเลยในการที่จะต้องเหินห่างฝ่ายคลบาทในครั้งนี้ เห็นมีอยู่ทางเดียวที่พอจะบรรเทาความโศกได้ คือให้นึกถึงความปีติยินดีที่จะมีแก่เกล้ากระหม่อมในเวลาเมื่อถึงเมืองไทยแล้วและเข้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงสยามทูลอธิบายให้ทรงทราบว่าพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสทรงประกอบด้วยฤทธิเดชศักดานุภาพมเหาฬาร และทรงกอปรด้วยพระเมตตาการุญภาพและพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพลึกซึ้งเท่าใจ เมื่อได้ทรงทราบในพระบุญฤทธิ กฤษฎาภินิหารของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสแล้ว หากว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามจะมีรับสั่งใช้ให้เกล้ากระหม่อมมาเจริญทางพระราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศสอีก เป็นความสัตย์จริงอย่าว่าแต่จะยินดีกลับมาแต่ลำพังตนเลย ยังยินดีจะพาบุตรภรรยามาอยู่ประจำแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรด ยิ่งนานปีเป็นยิ่งดี ขอฝ่าพระบาททราบด้วย"

ตอนที่ราชทูตานุทูตสยามเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เพื่อกราบถวายบังคมลากลับไปเมืองไทยนี้ ก็จัดเป็นพิธีแบบเดียวกันกับ

ตราวเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น ซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น จะกล่าวในที่นอกนี้จะเป็นการช้าชาก จะขอลัดตัดตรงไปจับกล่าวถึงคำกราบบังคมทูลของเจ้าคุณอัครราชทูตว่า พอท่านทูลเป็นภาษาไทยเสร็จแล้ว ท่านบาดหลวงอาเบเดอลิยอน ล่ามแปลเป็นภาษาฝรั่งเศส (ซึ่งจะขอแปลกลับเป็นพากย์ไทยอีกที) ว่า "ขอเดชะควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ด้วยข้าพระพุทธเจ้าราชทูตสยามใคร่จะขอพระบรมราชวโรกาสกราบถวายบังคมลาฝ่าละอองธุลีพระบาท กลับไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พระมหากษัตริราธิราชของข้าพระพุทธเจ้า เพราะทราบด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า บ้านเมืองพระองค์คงทรงพระประรภำนึงถึงบรรดาข้าพระพุทธเจ้าราชทูตของพระองค์อยู่ไม่วาย ว่าได้มาทำการผูกมิตรไมตรีกับฝ่าละอองธุลีพระบาทแทนพระองค์ สำเร็จตามพระราชประสงค์หรือไม่ อนึ่งบรรดาข้าพระพุทธเจ้าร้อนอกร้อนใจ อยากจะรีบไปทูลให้พระองค์ทรงทราบถึงเหตุการณ์มหัศจรรย์ต่าง ๆ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้มารู้เห็นในพระราชอาณาจักร์แห่งฝ่าละอองธุลีพระบาท อยากจะไปทูลให้ทรงทราบว่าฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงพระเมตตากรุณาต่อข้าพระพุทธเจ้าผู้เป็นราชทูตของพระองค์ ราวกับมหากษัตริย์องค์หนึ่งก็ปานกัน อยากจะนำพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปทูลเกล้า ฯ ถวายให้พระองค์ทรงทราบระหนักพระทัยว่าฝ่า

ละอองธุลีพระบาททรงมีพระทัยอารีถึงเพียงใดจึง ได้นับ พระองค์เป็นประดุจเชื้อพระวงศ์อันสนิท ถึงกับได้เซ็นพระบรมนำมาภิไธยและประทับพระราชลัญจกรซึ่งเป็นเครื่องหมายว่าพระนครทั้งสองจะนับถือเป็นเมืองพี่เมืองน้องเป็นมิตรไมตรีช่วยเหลือกันจนชั่วกัลปาวสาน อันว่าสรรพหิตานุหิตนี้ เป็นผลบันดาลให้ ข้าพระพุทธิเจ้า ใคร่ ลงเรือกลับไปยิ่งกว่าฤดูมรสุมซึ่งย่างเข้ามาถึงอยู่แล้ว

แท้จริง การกราบถวายบังคมลาเพื่อออกห่างพ้นจากร่มเงาแห่งพระบรมโพธิสมภารของฝ่าละอองธุลีพระบาท ซึ่งได้ทรงพระเมตตาทะนุบำรุงให้บรรดาข้าพระพุทธิเจ้าอยู่ เป็นสุขตลอด เวลา ตั้งแต่เข้ามาเหยียบชานพระนครของฝ่าละอองธุลีพระบาทจนบัดนี้ ซึ่งพระกรุณาธิคุณเหล่านั้น ถ้าจะประมาณก็แทบจะว่าได้ว่ามากถึงกับอาจให้นึกว่าฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นพระมหากษัตราธิราช แห่งกรุงศรี—อยุธยา เมืองฝรั่งเศสเป็นเมืองไทยและฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นพระบิตุเรศของบรรดาข้าพระพุทธิเจ้าเหล่าราชทูตสยามด้วย ฉะนี้ ข้าพระพุทธิเจ้าจึงไม่ทราบด้วยเกล้า ฯ ว่าจะหยิบยกคำสรรเสริญชนิดใดจึงจะเพียงพอควรคู่กับพระมหากรุณาธิคุณของใต้ ฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อบรรดาข้าพระพุทธิเจ้า.

ก่อนที่ข้าพระพุทธิเจ้าจะเข้ามาอาศัย ใน ร่มโพธิ์ ทอง ของ ฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้น ได้ยินหนักต่อหนักว่าจะไปเฝ้าพระมหากษัตรา

ธิราช ผู้ทรงพระกฤษฎาภินิหารเป็นอันเลิศยิ่ง บัดนี้ข้าพระพุทธิเจ้าก็ได้มีโชคลาภมาได้แลเห็นด้วยตาของตนเอง ก็สมกับข่าวเล่าลือทุกอย่างแล้ว และยิ่งกว่านั้นคำเล่าลือยังแพ้แก่ความเป็นจริงเสียอีก เพราะกิตติศัพท์ที่เล่าลือกันนั้น เป็นแต่เพียงส่วนเสี้ยวของจำนวนร้อยจำนวนพันแห่งพระคุณประวัติและกฤษฎาภินิหารเดชานุภาพ ซึ่งข้าพระพุทธิเจ้าได้มาทราบและเห็นประจักษ์แจ้งอยู่ด้วยจักษุของตนเองในบัดนี้ พ้นวิสัยที่จะรำพันให้สิ้นสุดลงได้ และยังมีข้อมหัศจรรย์อีกอย่างหนึ่งคือ ถึงพระเดชานุภาพของฝ่าละอองธุลีพระบาทจะสูงเยี่ยมอยู่ฉะนี้ก็ดี พระมหากรุณาธิคุณก็ย่อมสูงเยี่ยมทันกันเสมอไป ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ค่อยมีใครได้เคยพบเห็น เพราะธรรมดาพระเดชมักมีอำนาจแรงกว่าพระคุณ แต่ส่วนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระเดชกับพระคุณเข้าคู่กันเหมาะไม่มีข้างใดยิ่งหย่อนกว่ากันเลย เพราะฉะนั้นจึงทำให้ข้าพระพุทธิเจ้าหายแปลกใจ ในการที่ชาวชนพลเมืองของฝ่าละอองธุลีพระบาทยินดีชิงโอกาสกันที่จะแสดงความจงรักภักดีเป็นอันยิ่งในฝ่าละอองธุลีพระบาทจนทั่วพระราชอาณาจักร.

ส่วนข้าพระพุทธิเจ้าชาวไทยด้วยกัน บรรดาที่เข้ามาเฝ้าพระบารมีเพื่อจะกราบถวายบังคมลากลับไปเมืองไทยอยู่ในเวลานี้ต่างคนต่างมีดวงใจอ่อนละเหี่ยด้วยอำนาจแห่งกตัญญูกตเวทีใน ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเหลือที่จะบังคมทูลให้ทรงทราบได้ เพราะทรงพระมหา

กรุณาธิคุณแต่ข้าพระพุทธเจ้าใหญ่หลวงนัก ถ้าแลพระกรุณาธิคุณเหล่านั้นเป็นรูปธรรมไซร้ โลกพิภพก็กว้างใหญ่ไพศาลนักเห็นว่ายังไม่เพียงพอที่จะเก็บรวบรวมพระมหากรุณาธิคุณนั้นให้หมดได้ ถึงแม้ข้าพระพุทธเจ้าจะมีอายุยืนนานดังพันปี แลจะนั่งร่ำพันพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงประทานแก่ข้าพระพุทธเจ้า เวลาพันปีก็จะสิ้นไปก่อน พระมหากรุณาธิคุณยังจะหาสิ้นสุดลงไม่ ฉะนี้เหตุนี้ ข้าพระพุทธเจ้า จึงได้จดรายงานสิ่งที่ได้เห็นในรัฐมณฑลอยุธยาณาจักรของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทช่วยเหลือความทรงจำ อันบกพร่องวิปริตนั้นเพื่อจะได้นำไปทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงทราบในสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม แลถึงกระนั้นแลกรุงก็ยังเกล้าด้วยกระหม่อม ฉะนี้ยังจะบกพร่องอีกมากมาย ที่จริงที่จะนำไปทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุงสยามนั้น แม้จะมากกว่านี้ยกเท่าใดก็จะยังมีสิ่งที่น่าสงสัยอีกมากมายเท่าทวีคูณ แต่ถึงกระนั้นข้าพระพุทธเจ้าเชื่อแน่แก่เกล้า ฯ ว่าราชทูตเที่ยวนี้ข้าพระพุทธเจ้าจะนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะทรงพิจารณาด้วยความพอพระทัยเป็นอันยิ่ง แล้วพระองค์คงให้จำลองส่งไปให้บรรดาที่ปรึกษาราชการใกล้เคียงให้ต่างทรงทราบในพระมหากรุณาธิคุณ ฤทธานุภาพของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเหมือนพระองค์บ้าง แล้วในไม่ช้าชาวชนพลเมืองในประเทศทั้งหลายฝ่ายบูรพทิศก็จะช่วยสาธุการสรร-

เสริญ พระบารมีของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นการเอิกเกริกครึกครื้นหาที่เปรียบมิได้ ต่างจะเล่าให้บุตรหลานฟังเป็นลำดับต่อ ๆ ไปจนชั่วกัลปาวสาน และส่วนฉบับที่ข้าพระพุทธิเจ้าจะนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนี้ พระองค์คงให้เก็บรักษาไว้ในถาวรสถานเพื่อเป็นสักขีพยานให้ชนชาวสยามสืบไปข้างหน้าได้ทราบกันว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า พระมหากษัตราธิราชแห่งกรุงฝรั่งเศส ซึ่งเป็นพระราชสัมพันธมิตรไมตรีกับกรุงสยามเป็นบุญญวันตกษัตริย์ มีมหิทธิศักดาเดชานุภาพอย่างนั้น ๆ

แต่สิ่งซึ่งจะเพิ่มความปีติยินดีเป็นพิเศษในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามก็คือ ข่าวศุภมงคลแห่งพระอาการประชวรของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ซึ่งบัดนี้ได้อันตรธานหายศูนย์ กำลังทรงพระสำราญเป็นสุขสบาย อันเป็นเหตุน่าโมทนาพระคุณของเจ้าฟ้าดินถิ่นสวรรค์ ผู้ทรงทะนุบำรุงพระชนมชีพของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทซึ่งเป็นพระชนมชีพอันมิควรจะรู้สิ้นสุดเลย ขอทรงพระเจริญ!

ควรมิควร แล้วแต่จะทรง พระมหา กรุณา โปรดเกล้า โปรดกระหม่อม! ขอเดชะ! ข้าพระพุทธิเจ้าคณะราชทูตานุทูตกรุงศรีอยุธยามหานคร สยามรัฐสีมาณาจักร"

เมื่อบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นสูง ซึ่งอยู่ในที่เฝ้าคราวนั้น ได้ยินสุนทรพจน์คำกราบบังคมทูลของท่านอัครราช

ทูต มีใจความน่าจับจิตจับใจถึงเพียงนี้ ต่างคนต่างอยากได้สำเนาไว้เป็นที่ระลึก และต่างก็พากันแค่นขอด้วยความอยากได้อันสัตย์ซื่อ ท่านอัครราชทูตก็ขัดไม่ได้ ต้องยอมสัญญาว่าจะคัดสำเนาให้ ไม่ช้าตามราชวังและถนนหนทางทั่วไป มีแต่ได้ยินเสียงใครต่อใคร ตั้งแต่ผู้ดีลงไปถึงคนเข็ญใจ สรรเสริญสติปัญญา ความคิดของท่านอัครราชทูตสยามไปตามกัน ว่าเป็นเชื้อปราชญ์แท้ ควรแก่ตำแหน่งราชทูตแห่งพระมหากษัตริย์ใหญ่จริง ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วข้างต้นแห่งบทนี้ว่าการเฝ้าคราวกลับนี้เป็นเหมือนคราวเข้ามา แท้จริงมีผิดกันอยู่นิดหนึ่งคือ ท่านมาร์คีส์เดอลาซาล อธิบดีกรมพระภูษามาลากับเจ้ากรม ๆ เดียวกัน คราวนี้ท่านทั้งสองอยู่เฝ้าด้วยพร้อมกัน ยืนอยู่ข้างด้านหลังพระราชบัลลังก์ที่ประทับ ซึ่งเป็นตำแหน่งเฝ้าของท่านทั้งสอง.

บทที่ ๘๐

ราชทูตไปเฝ้าลาเจ้านายชายหญิง และขุนนางผู้ใหญ่

ครั้นราชทูตเสร็จการกราบถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ในวันเดียวกันนั้น ท่านยังได้ไปเฝ้าทูลลาเจ้านาย

ชายหญิงและอำลาขุนนางข้าราชการชั้นสูงอีกถึง ๑๖ แห่ง มีไปเฝ้าทูลลาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นต้น ในคำทูลลาสมเด็จพระรัชทายาทนั้น ท่านอัครราชทูตได้กล่าวว่า:—

"ข้าแด่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง!

ขอเดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ ด้วยข้าพระพุทธเจ้ามาเฝ้าฝ่าพระบาทในครั้งนี้ ก็เพื่อจะทูลลาฝ่าพระบาทกลับเมืองไทยตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม เพราะเวลานี้เป็นฤดูแห่งอมมรสุมซึ่งเป็นโอกาสแห่งการเดินทาง จึงจำเป็นจำใจที่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะต้องทูลลาฝ่าพระบาท แต่มิใช่ว่าพอออกจากเมืองฝรั่งเศสแล้วจะลืมระลึกถึงพระเมตตากรุณาคุณของฝ่าพระบาทที่ได้เคยปกเกล้าปกกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายมาแล้วนั้นหามิได้ พระคุณูปการที่ได้ทรงประทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จำเดิมแต่เข้ามาเมืองฝรั่งเศสนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะระลึกมิลืมเลยจนตลอดอายุกาล การที่ข้าพระพุทธเจ้าได้มีโอกาสเข้ามาเฝ้าฝ่าพระบาทจนทรงคุ้นเคยสนิทสนมเห็นปานฉะนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะถือเป็นเอียรติยศอันใหญ่ยิ่ง และจะพยายามนำเกียรติศักดิคุณความดีของฝ่าพระบาทไปเผยแผ่ให้ไพศาลในทั่วบุรพทิศ และเมื่อเจ้านายฝ่ายตะวันออกนี้ได้รู้จากข้าพระพุทธเจ้าในพระเมตตาคุณพระกรุณาคุณ ซึ่งเป็นเครื่องดูดดื่มชักนำหัวใจของทวยนาครทั้งปวงให้ยินดีสวามิภักดิ์ในพระองค์

ต่างจะพากันแซ่ซ้องสาธุการสรรเสริญพระองค์ไปตามกันและกัน ต่างจะสรรเสริญพระองค์ที่ทรงดำเนินทางรัฐประศาสโนบาย เจริญตามรอยพระบาทสมเด็จพระชนกาธิราชทุกอย่างทุกประการ จอพระองค์ทรงอนุสรระลึกถึงหน่อยเถิดว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามได้ทรงทราบตรหนักจากข้าพระพุทธเจ้าว่าพระองค์ทรงประกอบด้วยราชธรรมจริยานุวัตรอันประเสริฐ มีพระทัยกว้างขวางและพระปรีชาสามารถเห็นปานฉะนี้ ทั้งเมื่อจะทรงทราบว่าพระโอรสของพระองค์ซึ่งจะได้เสวยราชสมบัติสืบพระองค์ต่อไป ก็ล้วนแต่ทรงพระเจริญวัฒนาการทุกพระองค์ ฉะนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะทรงโสมนัสสักปานใด คงทรงพระปีติปราโมทย์เหลือที่จะพรรณนา เพราะเป็นเครื่องมั่นพระหฤทัยว่า มิควรไมตรีซึ่งข้าพระพุทธเจ้าพากเพียรมาเพาะปลูกในครั้งนี้ คงเจริญรุ่งเรืองตราบเท่ากัลปาวสาน.

ควรมิควรแต่ข้าแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ"

ถัดจากนี้แล้วราชทูตได้ไปถวายบังคมลาสมเด็จพระราชาของพระองค์รัชทายาท และท่านได้กล่าวเป็นใจความดังนี้:—

"ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง!

ข้าพระพุทธเจ้าขอทูลให้ทรงทราบว่า บัดนี้ถึงเวลาแล้วที่ข้าพระพุทธเจ้าจะทูลลากลับไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอแห่งกรุงสยาม (กรมหลวงโยธาเทพ) ให้ทรงทราบข่าวถึงพระบาทบ้าง

เพราะเวลานี้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอแห่งกรุงสยามคง ตั้งพระทัยคอยรับข่าวอยู่ทุกเมื่อว่า ข้าพระพุทธิเจ้ามากระทำราชกิจของพระองค์บรรลุสำเร็จสมพระประสงค์แล้วหรือยัง แท้จริงพระเกียรติประวัติของฝ่าพระบาทเป็นเครื่องเตือนให้ข้าพระพุทธิเจ้า รีบกลับไป เฝ้ากราบทูลให้ทรงทราบ เพราะเป็น ข่าวซึ่งจะ นำความปีติ ปลื้มพระทัยเป็น อย่างยิ่งสู่พระองค์โดยมิต้องพักสงสัยเลย พระองค์คงต้องทรงพอพระทัยอย่างเหลือล้นเมื่อจะได้ทราบประจักษ์ถึงบุญบารมีของฝ่าพระบาท ผู้ได้ทรงสมรสกับสมเด็จพระบรมรา โชรสพระองค์ เดียวของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้า ยอดกษัตริย์ในมนุษย์ โลก นอกนั้นเมื่อพระองค์ทรงสำเหนียกตามเหตุผลที่ข้าพระพุทธิเจ้า กราบทูล ให้ทราบแล้วพระองค์ยังจะทรงพระอนุมาน ทราบตระหนักถึงวัตจริยาอย่างอื่นของฝ่าพระบาท ราวกับว่าได้เสด็จมาทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองว่าฝ่าพระบาททรงบำเพ็ญราชกรณีย์ ที่พระราชินี จะพึงทำอย่างสง่าผ่าเผยที่สุดซึ่งใครได้มาแลเห็นแล้วมีแต่จะน้อมเกล้าลงรับอย่างเต็มปากว่าสมควรแล้ว! สมควรที่พระองค์ได้อุบัติมาร่วมขัตติยพงศ์ เกิดกับสำหรับคู่พระบารมีแห่งสมเด็จพระราชสามีผู้ประเสริฐ กรณียกิจของฝ่าพระอาจจะเป็นเหตุให้สมเด็จ พระเจ้าลูกเธอแห่งกรุงสยาม ทรงพอพระทัยและถือเป็นพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งที่จะทรงหวังว่าแต่บัดนี้เป็นต้นไปพระองค์ได้เป็นอทิฏฐสหายิกาของฝ่าพระบาทแล้ว ฉะนี้ข้าพระพุทธิ

เจ้าจึงได้ทูลว่าพระเกียรติประวัติของ ฝ่า พระบาทเป็น เหตุเตือนให้ข้าพระพุทธิเจ้ารีบกลับเมืองไทย ขอฝ่าพระบาทจงทรงทราบตามที่ข้าพระพุทธิเจ้าอาจสามารถจะเลือกหาถ้อยคำทูลให้พระองค์ ทรงเข้าพระทัยโดยสังเขปเทอญ.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงโปรดเกล้า ฯ"

ถัดจากนี้ไป ท่านราชทูตได้ไปเฝ้าทูลลาพระเจ้าหลานเธอทรงพระนามว่า ดึก เดอ บูร์คอญ ซึ่งเป็นพระโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและท่านได้ กล่าวเป็นเนื้อ ความว่าดังนี้:—

"ข้าแต่พระองค์ผู้จะเป็นเครื่องประดับของโลกในต่อไปข้างหน้า บัดนี้ข้าพระพุทธิเจาจะทูลลาฝ่าพระบาท ไปแย้มเกียรติศักดิเกียรติคุณของฝ่าพระบาทให้ชาวบุรพทิศทราบไว้พลาง ๆ ก่อน เพราะในไม่กี่ปีข้างหน้าเมื่อฝ่าพระบาททรงเจริญวัยวัฒนาการ กิตติศัพท์ที่ฝ่าพระบาททรงชนะศึกศัตรูเจริญตามรอยยุคลบาท สมเด็จพระบิดาและพระอัยกาธิราชเจ้าที่ได้เคยทรงชำนะทุกทิศมาแล้วเป็นตัวอย่างนั้น คงฟุ้งซ่านแผ่ไปทางประเทศฝ่ายบุรพทิศโน้นเป็นมั่นคง หากว่าบรรดาชาวบุรพทิศได้ซับทราบข่าวมหัศจรรย์ของฝ่าพระบาทซึ่งเหลือเชื่อแล้วพากันไม่เชื่อไซร้ ถ้าเวลานั้นข้าพระพุทธิเจ้ายังมีชีวิตอยู่ ชาวชนพลเมืองทางนั้นคงสิ้นวิมัติสงสัยเชื่อตามกิตติศัพท์นั้น ๆ ทุกประการ ด้วยเขาจะได้ฟังคำอธิบายของข้าพระพุทธิเจ้า ผู้ได้แลเห็นฝ่าพระบาทในโอกาสที่

มาเมืองฝรั่งเศสคราวนี้ ขณะนั้นข้าพระพุทธิเจ้าจะพูดย้ำคำเล่าลือนั้นว่า:— "เออ! พ่อคุณ! แม่คุณ! เชื่อไว้เถิด! พระโอรสองค์นั้นเมื่อครั้งก่อนฉันได้เคยเห็นแล้ว พระองค์มีบุญจริง ขณะเมื่อทรงพระเยาว์อยู่นั้น พระนลาฏและพระเนตรก็แสดงให้เห็นปรากฏชัดอยู่แล้วว่า ต่อไปข้างหน้าพระองค์จักทรงปรีชาสามารถเป็นกำลังใหญ่ในทางราชการอย่างสำคัญได้พระองค์หนึ่ง ไม่น่าอัศจรรย์อะไรดอก เท่าที่ฉันได้เห็นเมื่อครั้งกระโน้นแล้วก็เป็นสักขีพยานให้เชื่อได้ว่าล้วนเป็นความจริงทั้งนั้น" แต่สิ่งที่ประเสริฐสำหรับกรุงสยามโดยจำเพาะประเทศ คือว่าต่อไปข้างหน้าพระองค์คงมีพระทัยกรุณาต่อเมืองสยามเป็นอันมาก และข่าวนี้แหละเป็นข่าวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะทรงทราบด้วย ความพอพระทัยยิ่งกว่าข่าวใด ๆ หมด

ควรมิควรแล้วแต่พระองค์จะทรงโปรดเกล้า ฯ"

แต่นี้ไปราชทูตได้ไปทูลลาพระเจ้าหลานเธอ ทรงพระนามว่าดึกดังชู (พระโอรสที่ ๒ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช) ที่นี่ท่านอัครราชทูตได้กล่าวว่า:- "ข้าแต่พระองค์ผู้จักทรงพระเดชานุภาพอันใหญ่ยิ่ง ด้วยข้าพระพุทธิเจ้ามาเฝ้าฝ่าพระบาทในวาระนี้ก็เพื่อ จะ ขอ พระ วโร กาส ทูลลา ฝ่า พระบาท กลับ คืนยังประเทศสยามกราบบังคมทูลความตามที่ได้กระทำกรณีย์ เสร็จสมพระราชประสงค์

ให้ทรงทราบในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้ากรุงสยามแล้ว และจักได้กราบทูลแถลงให้ทรงทราบถึงพระ คุณสมบัติ ของฝ่าพระบาทว่าเป็นที่แสดงให้เห็นว่า ต่อไปภาคอนาคตฝ่าพระบาทจะทรงปรากฏด้วยเดชานุภาพอาจทรงปราบ อริราช ศัตรู ของ ประเทศฝรั่งเศสให้ครั่น – คร้ามขามพระเดชา เมื่อพระเจ้ากรุงสยามทรงทราบฉะนี้แล้ว คงตั้งพระทัยคอยสดับข่าวและใคร่จะให้เหตุการณ์ใน อนาคต บรรลุถึงโดยเร็วเพราะคงใคร่ทรงทราบให้ทันในสมัยแห่งพระชนม์ของพระองค์ ว่าพระคุณานุคุณทั้งหลายของฝ่าพระบาทซึ่งเวลานี้ยังดำเนินอยู่ ในปฐมวัย เป็นประดุจเมฆหมอกนั้นหายศูนย์ไปแล้ว คุณความดีเหล่านั้นจะปรากฏขึ้นให้เห็นแก่ตาโลกด้วยแจ่มแจ้งสักปานใด ส่วนข้าพระพุทธิเจ้าเมื่อจะได้แลเห็นแล้วจะรู้สึกภูมิใจยิ่งกว่าคนอื่นร้อยเท่าพันทวีเพราะ เหตุ ที่ ข้าพระ พุทธิเจ้า ได้ มี โอกาส มา เฝ้า เฉพาะ พระ พักตรพระองค์ในนามของพระเจ้ากรุงสยามผู้เป็นเจ้านายของข้าพระพุทธิเจ้าทั้งในนามของข้าพระพุทธิเจ้าเอง ขอพระองค์จงทรงพระเจริญเถิด"

สำเนาคำทูลลาพระเจ้าหลานเธอ ทรงพระนามว่าดึกเดอแบร์รี (พระราชโอรสแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอีกพระองค์หนึ่ง)

" ข้าแต่พระองค์ผู้หน่อเนื้อขัตติยวรางกูร ข้าพระพุทธิเจ้าขอกราบทูลให้ทรงทราบว่า บัดนี้ข้าพระพุทธิเจ้าจะกราบทูลลาฝ่าพระ

บาทสู่กรุงสยามเพื่อนำข่าวศุภมงคลของ พระองค์เป็นครั้งแรก ในพระชนมายุของพระองค์ ให้ทรงทราบแก่พระเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นเจ้านายใหญ่ยิ่งของข้าพระพุทธเจ้า และข้าพระพุทธเจ้าจะทูลให้ทรงทราบถึงความยินดีอันใหญ่ยิ่งของข้าพระพุทธเจ้า เมื่อได้มีโอกาสในเหตุศุภมงคลที่ได้แอเห็นพระองค์ทรงสมภพมายังมนุษยโลกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะทูลให้ทรงทราบว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้ามาเจริญพระราชไมตรีในเมืองฝรั่งเศสครานี้ จะเป็นหนทางนำมาซึ่งเกียรติยศแก่พระเจ้ากรุงสยามต่อไปในภายหน้าเป็นอเนกประการ เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากำลังเดินทางไปสู่ประเทศสยามคราวนี้ ขอเกียรติศักดิ์และคำเล่าลือระบือพระนามของพระองค์ได้ดำเนินไปตามหลังข้าพระพุทธเจ้าโดยทันกัน เพื่อจะนำมาซึ่งความบังเกิดยินดียิ่งในพระราชอาณาสยาม ซึ่งเป็นอาณาที่จะมีบุรีนชมยินดีนับถือ พระองค์โดยสุจริตธรรม"

ถัดจากนั้นไปแล้วราชทูตได้ไปเฝ้าทูลถวายสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าซึ่งตามเสียงราชฎรประเทศฝรั่งเศสออกพระนามกันอย่างสั้น ๆ ว่า มงเซียร์ (นาย) และท่านได้กล่าวว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงบุญศิริในพระราชวงศานุวงศ์ บัดนี้ถึงวาระแล้วที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องจากกรุงฝรั่งเศสกลับสู่ประเทศสยาม ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้เข้ามาเฝ้าเพื่อจะขอประทานพระวโรกาสกราบทูลลาฝ่าพระบาทด้วยความอาลัย

อันใหญ่หลวง และเพื่อจะไว้อาลัยในฝ่าพระบาทเป็นล้นพ้น ด้วย
ระลึกถึงพระคุณูปการซึ่งทรงประทานแก่คณะข้าพระพุทธเจ้า จำ
เดิมแต่ได้เข้ามาอยู่ในรัชสมามณฑลจนตลอดกาล ใช่แต่เท่านั้น
ยังหวนระลึกถึงพระเมตตาคุณพระกรุณาคุณของฝ่าพระบาทซึ่งเป็น
ไปในชนทุกชั้นทุกหมู่ อันเป็นเหตุให้คนทั่วไปเกิดความจงรักภักดีใน
ใต้ฝ่าพระบาทด้วยแล้ว ก็ยิ่งทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามิใคร่จะจากฝ่า
พระบาทไปได้ แต่แม้ถึงจนจำเป็นจำจากฝ่าบุคลบาทไปโดยกาย ก็ยัง
มีหวังอยู่ว่าจะได้สนองพระเดชพระคุณด้วยกตัญญุกตเวทิตาจิต คือ
จะได้นำพระเกียรติยศพระเกียรติคุณของฝ่าพระบาทไปประกาศให้
แผ่ไพศาลทั่วไปในพระราชอาณาเขตสยามตลอดทั้งประเทศที่ใกล้
เคียง เวลานี้ชาวชนในบุรพทิศทั้งหลายต่างคนต่างโจษกันถึงพระราชไม
ตรีธรรมวางกรุงสยามกับประเทศฝรั่งเศสออกเชิงแช่ไป ภายหลัง
เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับถึงกรุงสยามแล้ว ชนเหล่านั้นจะได้พึงคำบอก
เล่าจากข้าพระพุทธเจ้าอีกชั้นหนึ่ง ต่างก็จะยิ่งพากันมั่นใจเลื่องลือ
เอิกเกริกกันไปยิ่งกว่าเดิม พระเมตตาคุณของฝ่าพระบาทก็จะเวียน
มาในความระลึกของข้าพระพุทธเจ้ามิรู้วาย เพราะมีผู้ถามเนือง ๆ ก็
จะต้องออกพระนามฝ่าพระบาทอยู่เนือง ๆ การที่พระเมตตาคุณ
ของฝ่าพระบาทเวียนมาในความระลึกของข้าพระพุทธเจ้าเนือง ๆ นั้น

จะเป็นเครื่องเตือนสติบรรดาข้าพระพุทธเจ้าและคนอื่น อีกเป็นอันมาก ให้ระลึกถึงพระเดชพระคุณของฝ่าพระบาท ด้วยความยินดีเป็นอันยิ่งสืบกาลนาน ”

ลำเนาความทูลลาพระชายาแห่งสมเด็จพระอนุชาธิราช :—

“ ข้าแต่พระนางเจ้าผู้ทรงศิริวิลาส โอกาสของข้าพระพุทธเจ้า ที่ได้มาเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงฝรั่งเศสครั้งนี้ นับว่าได้มีผลอันประเสริฐ ด้วยได้เป็นปัจจัยให้ข้าพระพุทธเจ้าได้แลเห็นด้วยนัยน์ตาว่าคุณความดีทั้งหลายซึ่งโดยมากว่าเป็นส่วนแห่งเครื่องประดับของพระนางเจ้าด้วยเป็นความจริงทั้งนั้น การไปมาของข้าพระพุทธเจ้าในระหว่างฝรั่งเศสกับไทยและในระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนี้เป็นภาระอันหนักอยู่ ย่อมมีความเหนื่อยยากเป็นธรรมดา แต่การที่ทราบว่าเที่ยวนี้จะเป็นการบำรุงพระนามของพระนางให้ยิ่งแผ่ไพศาล ก็เป็นที่บรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นให้อันตรธานหายไปได้ เป็นที่หวังของข้าพระพุทธเจ้าว่า เมื่อข้าพระพุทธเจ้ากลับไปเมืองไทยแล้วในไม่ช้านานนัก ความรักใคร่นับถือของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอแห่งกรุงสยาม และสมเด็จพระชนกนาถต่อพระนาง คงไม่แพ้ความรักใคร่นับถือของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าแห่งกรุงฝรั่งเศส ”

ลำเนาความทูลลาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ อีกเตอชาร์ตร์ส.

“ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง ถ้าจะหาสิ่งที่ถูกใจของ

ข้าพระพุทธิเจ้าในการที่กลับไปเมืองไทยคราวนี้ ก็คือการที่จะได้ทูลให้ทรงทราบในพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามว่า ฝ่าพระบาททรงแสดงจริยานุวัตรอันประเสริฐ ทั้งทรงพระปรีชาสามรถอันละเอียดสุขุมสูงกว่าธรรมดาพระชนม์พรรษาของพระองค์เป็นอันมาก ข้าพระพุทธิเจ้าแลเห็นด้วยยินดี ว่าพระองค์เป็นที่หวังอันใหญ่หลวงของพระบรมราชวงศ์ฝรั่งเศสในภายภาคหน้า แม้พระเจ้ากรุงสยามเองก็สมควรจะมีความหวังในพระองค์สำหรับความรุ่งเรืองของทั้งสองประเทศเป็นอันมากดุจเดียวกัน"

นอกจากสำเนาความทูลลาที่นำลงพิมพ์ให้เห็นเป็นตัวอย่างในนี้ยังมีอีกเป็นอันมากที่ท่านอัครราชทูตได้กล่าวในวันเดียวกัน และซึ่งน่าฟังด้วยกันทั้งนั้น ส่วนคำตอบซึ่งราชทูตได้รับจากพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับเกียรติยศและคุณานุคุณของพระเจ้ากรุงสยามทั้งนั้น กับมีคำสรรเสริญจำเพาะตรงตัวราชทูตด้วย ในที่บางแห่งเช่นคราวไปลาท่านเสนาบดีเดอครัวซีก็ได้เพิ่มกล่าวถึงการบำรุงพระศาสนาคริสตังในกรุงสยามบ้าง ถึงการค้าขายในระวางสองประเทศบ้าง แต่รวมความว่าท่านราชทูตไปอำลาใครก็ล้วนแต่ได้รับคำชมเชยและคำแสดงความพอใจที่ได้แลเห็นท่านมาเจริญทางพระราชไมตรีในประเทศฝรั่งเศสนี้เป็นพื้น.

บทที่ ๘๑

ราชทูตออกไปลาท่านบาดหลวง เดอลาแชส พระราชครูหลวง

นับตั้งแต่วันที่ได้เฝ้าถวายบังคมลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนั้น ราชทูตยังได้รออยู่ที่พระนครบารส์อีกสามวัน และในระวางเวลานั้น ท่านพระครูเดอลาแชส์ได้ออกมาเยี่ยมส่งราชทูตเอง และได้กล่าวกับท่านราชทูตว่า ท่านมีความเสียใจเป็นอันมากที่แลเห็นราชทูตกำลังเตรียมจะกลับไปเมืองไทยแล้ว เพราะต่างมีสันทะและอัธยาศัยชอบพอคุ้นเคยสนิทสนมกันแล้ว และความรู้สึกของท่านข้อนี้ควรนับว่าเป็นความรู้สึกของคนทั้งหลายที่ได้มีโอกาสรู้จักกับท่านราชทูตด้วย ท่านราชทูตได้ตอบว่า ท่านเองก็มีความเสียใจยิ่งกว่าใคร ๆ เพราะตั้งแต่วันที่ท่านได้เข้ามาเมืองฝรั่งเศส ไม่ว่าท่านได้พบปะคนชั้นใดตระกูลใดล้วนแต่เป็นผู้ที่ได้แสดงอัธยาศัยใจคอกว้างขวางสนิทสนมกันทั้งนั้น เมื่อจะจากกันฉะนี้จะมิให้ท่านเสียใจอย่างไร แต่ในจำพวกที่ท่านว่าได้รับความเอื้อเฟื้อเป็นอันมากยิ่งกว่าใคร ๆ หมด ท่านราชทูตได้ยกคณะบาดหลวงขึ้นหน้ากล่าวว่า :— “ในระวางเวลาที่เราได้ไปเที่ยวมณฑลข้างเหนือ ไม่ว่าเมืองไหนเป็นต้องได้รับความ

เธอเพื่อสนิทสนมจากคณะเยซูวิตทุกแห่ง" แล้วท่านราชทูตก็ขอบใจท่านบาดหลวงเดอลาแชสอีกครั้งหนึ่ง โดยได้รับของกำนัลและที่ระลึกต่าง ๆ จากคณะบาดหลวงมีท่านพระครูเดอลาแชสเองเป็นต้น

ในของกำนัลเหล่านั้นมีพระบรมฉายาลักษณ์ทรงม้าเขียนด้วยมือขนาดเล็กที่สุด ซึ่งท่านอาจารย์มิเชลผู้ชำนาญจำเพาะในการวาดรูปเล็กชนิดนี้ได้เป็นผู้วาดเขียนเอง นอกนั้นยังมีรูปอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ซึ่งได้เย็บปักในเนื้อผ้าไหมต่างกระดาษกับมีถุงใส่เงิน กระเป๋าหัวและเครื่องกระจุกกระจิกอีกหลายอย่าง

เมื่อคุณพ่อเดอลาแชสดุกรนจะลาออกจากห้องราชทูตนั้น ท่านอัครราชทูตพร้อมด้วยทูตอันดับดุกรนจะตามไปส่งแต่คุณพ่อเดอลาแชสห้ามมิให้ไปส่ง คณะราชทูตเลยต้องไปส่งเพียงปากประตูห้องเท่านั้น แต่ครั้นคุณพ่อก้าวลงเดินออกห่างไปหน่อยหนึ่งท่านอัครราชทูตเมียงตามหลังออกไปจนได้ จนกระทั่งถึงกระโดรนต่าง คุณพ่อจึงได้รู้ตัวว่าตามไปส่ง การกระทำของท่านราชทูตนี้เป็นเหตุให้ผู้ที่ได้มาแลเห็นกิริยาของท่านในโอกาสนั้นอดรนทนไม่ได้ต้องพากันสรรเสริญท่านว่า เป็นผู้มีอัธยาศัยสุภาพและมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดอย่างยิ่ง

เวลาภายหลังท่านราชทูตเองก็ได้ออกไปลาคุณพ่อเดอลาแชสยังที่ฤๅของท่าน แต่คราวนี้การจะได้ดำเนินไปอย่างไรไม่มีใครรู้ เพราะ

ไม่มีใครเข้าไปแปดปนเลย ความเป็นไปคราวนั้นเลยเป็นการเงียบ เหลือกำลังที่จะนำมาเล่าสู่กันฟังในที่นี้.

บทที่ ๘๒

ราชทูตไปดูละครเป็นครั้งสุดท้าย

เรื่องละครสุดท้ายที่ราชทูตได้ไปดูในเมืองฝรั่งเศส คือเรื่องตลกของอาจารย์มอเลียร์ ชื่อ "ใคร ?" (L' Inconnu) การแต่งตัวของผู้ที่เล่นละครบทนี้เป็นที่ถูกใจของท่านราชทูตเป็นอันมาก แต่ก็มิเฉพาะถูกใจในเชิงเล่นตลกเท่านั้น ถึงเงื่อนของเรื่อง ท่านราชทูตก็เข้าใจถูกได้เองไม่ต้องมีใครพักอธิบายให้ทราบ มงเซียร์เดอลาครางชผู้จัดการละครนั้น ได้ออกมาคำนับท่านราชทูตและได้กล่าวเป็นใจความว่า ท่านมีความยินดีมิใช่น้อย เพราะแต่ในบรรดาโรงละครต่าง ๆ อันมีอยู่ในพระนครปารีสด้วยกัน ท่านราชทูตได้ออกมาดูละครของท่านก่อนละครโรงอื่นหมด และตอนเมื่อท่านราชทูตจะกลับไปเมืองไทยนี้ ก็ยังเลือกมาดูที่โรงของท่านอีกเป็นครั้งสุดท้ายก็เป็นเกียรติยศแก่โรงละครของท่านเป็นอันมากแล้วท่านผู้จัดการ ก็ได้กล่าวต่อไปว่า:— "เจ้าคุณราชทูตเป็นคนประสบโชคดีจริง เพราะกลับไปเมืองไทยคราวนี้เสียงข้างหลังของชาวชนพลเมืองฝรั่งเศสทั้งสิ้น นับแต่

พระราชสำนักอันเป็นแบบอย่างแห่งพระราชสำนักทั้งสนในโลก ลงมาจนถึงชนชั้นต่ำต่างจะพากันสรรเสริญเจ้าคุณว่า เป็นบุรุษผู้มีบุญวาสนาสมควรเป็นที่ยินยอสรรเสริญอย่างที่ได้เห็นเป็นมาอยู่รอบข้างตั้งแต่วันที่เจ้าคุณได้มาเมืองนี้" นอกนั้นท่านยังกล่าวคำชมเชยอีกเป็นอันมาก ที่จะนำมาลงในนี้ก็จะชักยืดยาวเกินประมาณขอโอกาสตัดเสีย.

บทที่ ๘๓

ราชทูตไปดูห้องตั้งรูปต่าง ๆ ของหลวง

ข้าพเจ้าได้ลืมกล่าวถึงเรื่องไปดูห้องตั้งรูปสีผึ้งต่าง ๆ ของหลวงซึ่งที่จริงควรจะนำมากล่าวบ้าง เพราะในห้องนั้นท่านราชทูตได้มีโอกาสเชยชมรูปของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ขุนนาง ข้าราชการชั้นสูงที่ท่านเคยได้พบปะมาแล้วแต่ในพระราชสำนักเสียโดยมาก.

พอราชทูตเหยียบเข้าไปข้างในห้องนั้น จะว่าเหมือนเกิดในโลกใหม่ก็ว่าได้ เพราะเห็นล้วนแต่คนที่ได้เคยเห็นเคยรู้จักมาแต่ราชสำนักก่อนแล้วทั้งสิ้น และเหมือนกันไม่มีผิดทีเดียว ต่างกันที่ในพระราชสำนักนั้นเป็นคนจริง และในห้องนี้ล้วนเป็นแต่รูปจำลองจากคนเหล่านั้นเท่านั้น แต่ทำเหมือนถึงกับจะหลงพูดหลงคำนับไหว้ทีเดียว พอถัดห้องนี้เข้าไปอีกห้องหนึ่งเครื่องแต่งตัวของรูปในห้องนั้น เปลี่ยนเป็น

แบบอื่นไปหมดทั้งหน้าตาของผู้คนที่ยืน นั่ง ใน นั้นมิใช่เค้าหน้าฝรั่งเสียด้วย กลับเป็นหน้าแขกตุร์กีชาวกงสตังตินอปล์เปตาม ๆ กันทั้งนั้น ที่ตรงนี้เล่นเอาเจ้าคุณราชทูตงงอยู่สักครู่หนึ่ง แทบจะเชื่อตาไม่ไหวว่าเป็นรูปปั้น ยังดื้อจะหลงว่าเป็นคนจริง ๆ อีก ถึงกับต้องเอามือแปะเข้าดูที่เสื้อว่ารูปจะกระดิกหรือไม่กระดิกต่อเมื่อเห็นว่า จะจับต้องท่าไหนก็ไม่แสดงอาการไหวเคลื่อนไปท่าใดแล้วจึงได้เชื่อว่าเป็นแต่รูปแขกหาใช่แขกตุร์กีแท้ไม่ แต่ก็เหมือน ๆ แขกทีเดียว

พอดูหมู่แขกเสร็จแล้ว เจ้าพนักงานก็ได้พาท่านราชทูตไปดูรูปอื่นต่อไป มีรูปของบรรดาราชทูตประเทศต่าง ๆ ซึ่งได้มาเจริญทางพระราชไมตรีในประเทศฝรั่งเศสในระวางสิบปี สิบสองปี ที่ล่วงไปแล้ว มีรูปท่านโดคาผู้สำเร็จราชการเมืองเอโนอากับเสนามนตรี ๔คน ซึ่งตามมาด้วยในคราวนั้นเป็นต้น

ท่านราชทูตมองแล้วมองอีกทุก ๆ รูปที่มีอยู่ในนั้น แล้วลงปลายเจ้าคุณราชทูตแสดงให้รู้สึกว่า ถ้ารูปของท่านเองได้มีเพิ่มอยู่ในนั้นอีกรูปหนึ่ง ท่านจะมีความพอใจหาน้อยไม่ และความประสงค์ของเจ้าคุณราชทูตข้อนี้เลยเป็นปัจจัยให้มงเซียร์เบรอนว่า ช่างประจำห้องรูปหลวงนั้นได้ปั้นรูปของอัครราชทูต อุปทูต ตรีทูตทั้ง ๓ คน แล้วประดับประดาตบแต่งเหมือนกันกับวันที่ท่านเข้าไปเฝ้าไม่มีผิดเลย นอกนั้นท่านยังได้วาดรูปเหล่านั้นไว้อีกด้วย และทุกวันนี้ (หมาย

ความว่าเวลาเจ้าของหนังสือเล่มนี้เขียน เรื่องราวเป็นภาษาฝรั่งเศส)
รูปตั้งและรูปเขียน ของราชทูตานุทูตไทยก็ยังรวมหมู่อยู่กับรูปอื่น ๆ
ที่กล่าวถึงมาแล้วด้วย.

บทที่ ๑๔

มงเซียร์เลอกงต์ เดอลาเฟอยาด

มาลาราชทูต

ในวันก่อนที่ท่านราชทูตจะออกไปจากประเทศฝรั่งเศสมง—เซียร์เลอกงต์เดอลาเฟอยาด บุตรผู้ใหญ่ได้ออกมาเยี่ยมราชทูตแทนท่านบิดา ผู้เป็นนายพลทหารชั้นสูง และในโอกาสนี้ท่านได้เอาเหรียญทองของท่านบิดามาให้ด้วย เหรียญทองนี้ข้างหนึ่งมีเป็นพระเศียรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และอีกข้างหนึ่งเป็นรูปอนุสาวรีย์ อ้างถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เหมือนกัน จำลองจากอนุสาวรีย์ที่ท่านนายพลเดอลาเฟอยาด ได้สร้างอุทิศถวายเพื่อฉลองพระเดชพระคุณของพระองค์ พร้อมกันกับเหรียญทองดวงนี้ ซึ่งใส่ไว้ในหีบอันงดงาม ยังมีหนังสือเล่มหนึ่ง ข้างนอกเย็บปกถักร้อยอย่างประณีตงดงาม พื้นนอกเป็นผ้ากำมะหยี่เนื้อสุขุม ข้างใน

อธิบายถึงเหตุผลต่าง ๆ ซึ่งได้เป็นเหตุให้ท่านนึกสร้างอนุสาวรีย์และเหรียญทองฉลองพระเดชพระคุณดังนี้ เหรียญทองนี้ท่านมอบไว้เพื่อให้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า ส่วนของท่านอัครราชทูตเอง ท่านมอบให้อีกดวงหนึ่งต่างหาก เนื้อเป็นเงินมีหนังสืออธิบายกำกับไปด้วย แต่เย็บปักเป็นฝีมือรองเล่มต้น ส่วนอุปทูตและตรีทูตก็ได้รับเหรียญและหนังสือเหมือนกัน แต่เนื้อธาตุผิดกันและฝีมือก็ผิดกันเป็นชั้น ๆ ตามลำดับเกียรติยศ

พอได้รับของที่ระลึกดังนี้แล้ว ในวันเดียวกันคณะทูตานุทูตไทยได้พากันไปเยี่ยมลาท่านนายพลเดอลาเฟอยาดยังที่บ้านของท่าน แต่เผอิญท่านนายพลไม่อยู่ เหลือก็แต่บุตรของท่านซึ่งได้ต้อนรับขับสู้อย่างแข็งแรงดุจเดียวกับบิดาเองอาจทำได้แล้วได้พาราชทูตไปดูอะไรต่ออะไรในสำนักของท่านบิดาทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นต้นได้พาไปดูเครื่องประดับตู้โต๊ะ เครื่องใช้ไม้สอยอย่างประณีตที่กำลังทำอยู่ทุกวัน และซึ่งลงมือทำหลายปีดีดักมาแล้ว แต่อาศัยความประณีตบรรจงงานจึงยังไม่แล้วเสร็จ นอกนั้นยังได้พาไปดูพระบรมรูปของสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งสร้างไว้ในสนามชัยหน้าบ้านมานมนานแล้ว แต่เวลานั้นพึ่งทาทองใหม่ ๆ ท่านราชทูตเมื่อเห็นพระบรมรูปทองนั้นพูดว่า:—

"เป็นการสมควรอย่างยิ่งที่เคลือบไว้ด้วยทอง เพราะถึงจะคิดทำดีวิเศษสัก ปานใดก็จะไม่เกิน พระบารมีของ พระองค์เป็น อันขาดแต่ถึงแม้จะ

เป็นทองก็ดี เมื่อได้เห็นว่าเป็นพระบรมรูปของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้าแล้ว ก็เป็นวัตถุน่าเคารพอย่างยิ่ง และเป็นเครื่องเตือนศรัทธาของผู้ที่ได้มาแลเห็น ให้เลื่อมใสทั้งในพระองค์ผู้เป็นแบบเดิมทั้งในท่านบิดาผู้ได้คิดฉลองพระเดชพระคุณ สมตามพระกฤษฎาภินิหารของพระองค์นั้นด้วย."

ในเย็นวันนั้นท่านเคอลาเฟอยาดผู้บุตรได้มาเยี่ยมส่งราชทูตที่สำนักท่านราชทูตเป็นครั้งสุดท้าย และในคำลาได้กล่าวว่า;— "นี่แน่เจ้าคุณ เวลานี้พวกฝรั่งเศสได้รู้เห็นว่าชาวไทยเป็นอย่างไร โดยได้เห็นเจ้าคุณเป็นตัวอย่างแล้ว ถ้ามีคนไหนจะไม่รักคนไทย คนนั้นเป็นคนฝรั่งเศสที่แปลกพวก ไม่ควรได้ชื่อว่าฝรั่งเศสต่อไปอีกแล้ว"

บทที่ ๑๕

เจ้าพนักงานผู้ประจำน้ำเผ้าไปเยี่ยมส่งราชทูต

เมื่อเกือบ ๆ ถึงเวลาที่ราชทูตจะออกไปจากสำนักสักครู่หนึ่ง มงเซียร์เดอบอเนย และมงเซียร์ยอโรด์ เจ้าพนักงานประจำน้ำเผ้าได้เข้ามาลาท่านราชทูต แต่คำที่คิดอาลัยกันท่านราชทูตคอนสันพูดไม่

ออก ได้แต่สะอื้นกล่าวเป็นคำ ๆ ว่า – " ไม่....สบาย...ใจ....พูด ไม่.....ออก "

เมื่อถึงเวลาที่จะออกจากห้องแล้ว ท่านอัครราชทูต อุปทูต ตรีทูต และขุนนางไทยอันดับอีก ๖ นายได้เข้าเรียงตรงหันหน้าไปทางพระราชสำนักวังแวร์ซายส์แล้วพร้อมกันพนมมือยก เหนือหน้าผาก แล้วกราบถวายบังคมลาครบสามลา เพื่อเป็นที่แสดงความรู้สึกในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส แล้วก็ออกไป พอมาถึงรถซึ่งจอดคอยอยู่ข้างล่าง ท่านอัครราชทูตกับอุปทูต ตรีทูต และขุนนางอื่น ๆ ต่างคนก็ก้มลงกราบท่านผู้หญิงมาส่งท่านด้วยความอาลัยและเคารพอย่างยิ่ง

ในพวกที่มาส่งราชทูตไทยก็จับไปตรงนั้น มีท่านเชอวาเลย์ เดอโชมงต์เป็นต้น ซึ่งเคยเป็นราชทูตฝรั่งเศสไปเมืองไทย แล้วและได้โดยสารกลับมาเมืองฝรั่งเศสพร้อมกันกับราชทูตไทยที่เล่าเรียงอยู่เดียวนั้น การที่ท่านเชอวาเลย์เดอโชมงต์ออกมาส่งดังนี้ดูเป็นที่ถูกใจท่านอัครราชทูตเป็นอันมาก

ในระวางตั้งแต่พระนครปารีสถึงเมืองแบรสต์ ซึ่งเป็นเมืองที่ท่านราชทูตได้ตั้งต้นเดินทางบกเมื่อยามา และซึ่งจะเป็นที่ส่งท่านลงเรือกลับกรุงสยามนั้น มีรับสั่งให้มงเซียร์เดอวิลต์เป็นเจ้าพนักงานดูแลราชทูตจนตลอดทาง และรับสั่งให้คอยปฏิบัติรับรองด้วยความ

ส่งผ่านเผย และให้มีความสุขสบายดุจเดียวกับเมื่อยังอยู่ในพระนครปารีสหรือคราวขึ้นไปเที่ยวทางมณฑลฝ่ายเหนือฉะนั้น.

บทที่ ๑๖

ตอนเมื่อราชทูตออกจากพระนคร

เรื่องราชทูตสยามมาเมืองฝรั่งเศสจะจบลงเพียงเท่านี้ เพราะจากลับจากกรุงปารีสไปลงเรือกลไปทางเดียวกับขามา เลยไม่มีเรื่องที่จะน่าเล่าเท่าไรนัก เดิมที่เจ้าพนักงานได้ตั้งใจไว้ว่า ขากลับนี้จะส่งราชทูตให้วกกลับทางมณฑลนอร์มังดี ภายหลังคิดไปคิดมาก็เลยส่งให้กลับตามทางเดิม เพราะถนนหนทางทางมณฑลนอร์มังดีไม่เรียบร้อยสม่ำเสมอ ไม่สะดวกแก่การเดินทางไกลเลย ข้าจมมรสุมก็จะคงอยู่แล้ว ถ้ารอไว้ข้าราชทูตจะลงเรือไม่ทันจะเสียโอกาส เลยต้องให้ย้อนกลับตามทางเดิม

มงเซียร์ดอร์ฟซึ่งเคยประจำตัวราชทูตตั้งแต่วันแรกที่ได้มาเมืองฝรั่งเศสก็ได้ติดตามไปส่งจนถึงเมืองแบรสต์ และถ้าจะพูดตามจริงแล้ว จะหาคนใดคนหนึ่งที่ชำนองในทางปฏิบัติแขกเมืองให้ดีกว่าท่านนี้ยากอยู่ การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งให้ท่านเป็นธุระรับรองราชทูตสยามนี้เป็นการเหมาะด้วยประการทั้งปวง ท่าน

ได้ฉลองพระเดชพระคุณของพระองค์จนเป็นที่พอพระทัยยิ่ง แม้ท่านราชทูตเองก็ยังพอใจในตัวท่านเป็นที่สุด จึงควรนับว่ามงเซียร์ลตอร์ฟได้ทำคุณประโยชน์แก่ประเทศฝรั่งเศส และประเทศสยามอย่างเอกอุตลอดเวลา ๙ เดือนที่ล่วงไปแล้ว

ที่นี้จะขอกล่าวถึงบรรดาท่านที่ได้กลับไปเมืองไทยกับราชทูตต่อไป ท่านบาดหลวงอาเบเดอฉัยอนซึ่งเคยอยู่เมืองไทยมาแต่ก่อนแล้วได้เป็นผู้นำราชทูตมาเมืองฝรั่งเศสก็เป็นคนหนึ่งในพวกนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้แสดงพระประสงค์ว่าอยากจะให้ท่านกลับไปเป็นเพื่อนราชทูต ในโอกาสนี้ ท่านอาเบเดอฉัยอนได้แสดงให้ปรากฏว่า ความศรัทธาของท่านมีอุทิศล้ำกว่าความรักต่อญาติพี่น้องทั้งหมด ท่านถึงได้ละบ้านเกิดเมืองมารดรของท่านซึ่งเป็นที่รักยิ่งเป็นครั้งที่สอง เพื่อจะกลับไปสั่งสอนพระศาสนาในเมืองไทย อันเป็นเมืองไกลหรใช่บ้านเกิดเมืองมารดรท่านไม่

นอกจากท่านบาดหลวงองค์นี้ ยังมีบาดหลวงแห่งคณะมิชชังต่างประเทศไปด้วยกับท่านอีก ๔ องค์ เพื่อจะรับช่วยสั่งสอนพระศาสนาแก่คนไทย ฉะนั้นจึงเป็นที่หวังว่าในไม่ช้าข้างหน้าพระศาสนาคริสตังคงแผ่ออกไปในเมืองนั้นตามลำดับ แท้จริงเท่าที่ได้เห็นผลแห่งการสั่งสอนปรากฏขึ้นทันตาแล้ว เช่นดังตัวท่านอันโตนีโอบีนโตพระสงฆ์ชาวสยาม ซึ่งคณะมิชชังต่างประเทศได้สั่งสอนตั้งแต่ครั้ง

ยังอยู่ในเมืองไทย จนบัดนี้ได้เข้าเป็นมหาปริญญาแห่งมหาวิทยาลัยซอร์บอน ก็เป็นเครื่องภูมิใจมิใช่น้อย และเป็นที่หลังต่อผลแห่งการสั่งสอนในภายภาคหน้าต่อไปเป็นอันมาก ตัวท่านปีนโตองค์นี้องค์เดียวเป็นสักขีพยาน ปรากฏว่างานศรัทธาของคณะมิซซังต่างประเทศใน เมืองสยามเป็นงานที่มีผล สำเร็จควร จะบำรุงให้เจริญต่อไป

อนึ่งนอกจากบาดหลวงคณะมิซซังต่างประเทศซึ่งมีประจำอยู่ในเมืองไทยเป็นกาลนานแล้วนั้น ท่านบาดหลวงเดอลาแชสซึ่งเป็นหัวหน้าของคณะเยซวิตในเมืองฝรั่งเศสสมัยนี้ ยังได้ประกาศพระราชประสงค์ของพระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งมีพระทัยมุ่งหมายจะใคร่ได้บาดหลวงคณะเยซวิตซึ่ง เป็นผู้ชำนาญการวิชาความรู้ต่าง ๆ นอกจากศาสนกิจ ให้บรรดาพระสงฆ์ในคณะของท่านทราบทั่วกัน แล้วถามว่าใครจะสมัครอยากไปเมืองไทยก็ให้บอกมา จะได้เลือกส่งตามใจสมัคร ขณะนั้นมีบาดหลวงคณะเยซวิตยื่นใบสมัครถึง ๑๕๐ องค์ด้วยกัน เกินกว่าความต้องการเป็นไหน ๆ ท่านบาดหลวงเดอลาแชสเลือกได้ ๑๔ องค์ คือท่านบาดหลวงเลอรอเยร์, บาดหลวงรีโชต์, บาดหลวงรอแช็ต, บาดหลวงทียงวิลล์, บาดหลวงเดอแบส, บาดหลวงกอร์วิลล์, บาดหลวงกอลุยซง, บาดหลวงดือบูเชต์, บาดหลวงดือซา, บาดหลวงดอลือ, บาดหลวงเลอบลัง, บาดหลวง

เดอแรงด์มาด์แตง, บาดหลวงแดส์ปะครัก, บาดหลวงล็อเมรย.

ครั้นเตรียมตัวออกเดินทางพร้อมเสร็จแล้ว ท่านบาดหลวงเดอลาแชส์และบาดหลวงคาซาร์ด ซึ่งเคยไปเมืองไทยแล้ว และกลับไปเป็นล่ามราชทูต และซึ่งจะไปเป็นหัวหน้าคณะของจำพวกที่จะออกไปในคราวนี้ ก็ได้พบบาดหลวงเยซุอิต ๑๔ องค์ไปเฝ้าทูลลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งได้ทรงแสดงพระประสงค์ว่าอยากเห็นตัวก่อนไปเมืองไทย

ครั้นเข้าเฝ้าแล้ว ทรงรับสั่งกับบาดหลวง ๑๔ องค์นั้นว่า :— "เรามีความยินดีอนุโมทนาในกิจกุศลของท่านทั้งหลายครั้งนี้เป็นอันมาก ขอจงไปตั้งอยู่ดี ทำผลประโยชน์แก่พระศาสนาและชาวไทยให้มาก ๆ เถอญ แต่ก่อนที่ท่านทั้งหลายจะลาไปครั้งนี้เราอดไม่ได้ต้องเชยชมท่านทั้งหลายเป็นพิเศษ ด้วยท่านเป็นผู้ที่ได้ถูกเลือกจากบรรดาสงฆ์ผู้มีศรัทธายากไปเมืองไทยถึง ๑๕๐ องค์ นี้เป็นพยานให้เราเห็นว่าท่านเป็นผู้สามารถยิ่ง ทั้งในทางศีรษฐาและทางความรู้ หาไม่ที่ไหนท่านจะได้ถูกเลือกก่อนคนทั้งหลายอื่น ๆ ที่สมัครอยากไปด้วยเหมือนกัน" พอรับสั่งดังนี้แล้วทรงนิมนต์ให้เข้าสำนักของท่านบาดหลวงเดอลาแชส์ที่ในวังนั้น แล้วรับสั่งให้เลี้ยงอาหารท่านทั้งหลายพร้อมกัน

นอกจากพวกบาดหลวงสองสำรับที่จะออกไปกับราชทูตไทย

คราวนี้ ยังมีเป็นต้นคือมงเซียร์เดอลาลูแบร์ อัครราชทูตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสที่กรุงสยาม มงเซียร์เซเบอเรต์ หัวหน้าของบริษัทกงปาญีแดส์แองด์ อุปทูต และมงเซียร์แดฟารช์ ตรีทูต ท่านอัครราชทูตมาเป็นหน้าที่จัดการงานเมืองโดยตรง อุปทูตเป็นหน้าที่จัดการสัญญาการค้าขาย และตรีทูตเป็นหน้าที่บังคับบัญชากองทหารฝรั่งเศสซึ่งจะมาอยู่เมืองไทยในคราวนั้น คนทั้งสามเหล่านี้ล้วนเป็นคนสำคัญในราชการเมืองฝรั่งเศสมาแต่ก่อนทั้งนั้น

เรือที่จะบรรทุกราชทูตและคนอื่นทุกประเภทที่จะออกไปเมืองไทยคราวนี้มีอยู่ ๕ ลำ ถ้าคนทั้งหลายที่จะไปเมืองไทยในเรือ ๕ ลำเหล่านั้นไปเมืองไทยแล้วได้พบเห็นคนไทยแต่ล้วนมีกิริยาขยาศัยเหมือนราชทูต สามคน ที่เราชาวฝรั่งเศสได้เห็นเป็นตัวอย่าง ในเมืองฝรั่งเศสคราวนี้แล้วคงเป็นที่พอใจหาน้อยไม่ ว่าแต่เจ้าคุณราชทูตคนเดียวคนที่ได้อ่านเรื่องราวราชทูตไทยมาเมืองฝรั่งเศสที่ได้พิมพ์ที่นี้แล้ว คงได้เห็นชัดแล้วว่าเป็นคนเฉลียวฉลาดปัญญาหลักแหลมหาตัวจับยาก แต่ที่จริงก็ยังมิได้มีโอกาสกล่าวถึงคุณความดีของท่านให้สิ้นเชิงทีเดียว ถึงว่าท่านเป็นอัครราชทูตมีตำแหน่งสูง ไปไหนมาไหนต้องระวังรักษาเกียรติยศให้สมกับตำแหน่งอยู่เสมอก็ดี ท่านก็มีวายที่จะแสดงใจดีแก่ชนทุกชั้นที่ได้มีโอกาส เกี่ยวข้อง กับท่านด้วยกิจ

เล็กน้อยทุกประการ ขนาดถึงแม้เพียงแต่ใครได้ถามบ้าน ๆ ก็ถามตอบอย่างน่าจับใจราวกับเป็นผู้ได้ช่วยเหลือท่านอย่างพิเศษ และเขาว่าถ้าใครได้เห็นราชทูตเพียงครั้งเดียวหรือสองครั้งก็ติดใจท่านทุกคนไม่มีเว้น ท่านราชทูตกลับไปเมืองไทยคราวนี้ ว่ามีความเสียใจอยู่อย่างหนึ่งซึ่งเป็นพยานให้เห็นใจของท่านว่าเป็นอย่างไร คือท่านเสียใจที่ท่านไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งสำหรับตอบแทนความช่วยเหลือซึ่งท่านได้รับจากผู้อื่นให้ทั่วถึงกัน ท่านได้บอกแล้วบอกเล่าตั้งร้อยครั้งว่าท่านมิได้นึกเลยว่าท่านมาเมืองฝรั่งเศสครั้งนี้จะได้พบคนซึ่งได้มีแก่ใจนำเข้าของมาถวายท่านมากต่อมากเช่นนี้ ที่ในหลวงและพระบรมวงศานุวงศ์ได้พระราชทานเข้าของต่าง ๆ ท่านก็ไม่น่าอัศจรรย์อะไร แต่ที่คนอื่นเป็นอันมากทุกชั้นทุกตระกูลได้พากันให้เข้าของด้วยกันก็เหลือที่จะนึกฝันเสียทีเดียว ฉะนั้นจึงมิได้ตระเตรียมสิ่งของให้พอที่จะแจกจ่ายให้ทั่วกัน แต่ไม่เป็นไร ใช่ว่าจะลืมบุญคุณของใครเมื่อไร ขอให้รอหน่อย จนกว่าเรือของท่านจะไปเมืองไทยแล้วกลับมาเมืองฝรั่งเศส ถึงจะรู้ว่าท่านลืมหรือไม่ลืม ท่านพูดดังนี้โดยหมายว่า ถ้าเรือกลับแล้วจะส่งของถวายให้พอแก่การสำหรับแจกจ่ายให้ทั่วถึงกันทั้งหมด

ในที่นี้ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงรายงานความเป็นไป ของราชทูตไทยเข้ามาเมืองฝรั่งเศส ควรจะออกตัวเสียบ้างเล็กน้อยก่อนที่จะถามผู้

อ่าน ก็ควรรับเป็นคำของว่าคำพูดอะไร ๆ ทั้งหมดซึ่งข้าพเจ้าอ้างว่าเป็นสำนวนโวหารของเจ้าคุณอัครราชทูต ก็เป็นคำพูดของท่านจริง ๆ ตลอดทั้งเรื่อง หาใช่คำประดิษฐ์ประดอยเพิ่มเติมอะไรไม่ คำเหล่านั้นข้าพเจ้าได้ทราบแน่ทุกกระทง เพราะมงเซียร์ดอร์ฟเจ้าพนักงานฝรั่งเศสผู้ประจำตัวราชทูตตั้งแต่วันเข้ามาเมืองฝรั่งเศสถึงวันออกและซึ่งเป็นผู้ที่รู้กว่าใคร ๆ ทั้งเป็นผู้นำเรื่องด้วย ได้เป็นผู้บอกเล่าให้ข้าพเจ้าทราบเองประการหนึ่ง บางคำข้าพเจ้าได้ทราบจากผู้หลักผู้ใหญ่ผู้ที่ได้ไปมาหาสู่เจ้าคุณราชทูตแล้วมาเล่าให้ฟังอีกทีหนึ่งว่าเจ้าคุณราชทูตได้ตักเตือนแก่ท่านอย่างไร และอีกประการหนึ่งเป็นคำซึ่งข้าพเจ้าได้ยินแก่หูของข้าพเจ้าเอง ผู้ซึ่งเคยไปมาหาสู่เจ้าคุณราชทูตเนือง ๆ ถึงกับกินข้าวด้วยกัน ไปเที่ยวรถคันเดียวกันบ่อย ๆ ถ้าจะว่าไปแล้ว แทนที่ข้าพเจ้าจะได้เพิ่มเติมอะไร ข้าพเจ้าได้ตัดออกเสียหลายเรื่อง เพราะสืบไม่ได้แน่ว่าเป็นคำของเจ้าคุณราชทูตจริงดังเขาลือหรือเป็นคำประดิษฐ์ของผู้อื่นเล่าให้ฟังไม่แน่ใจ.

ถ้าแม้นยังมีผู้ใดที่สงสัยในคำพูดของท่านราชทูตว่าน่าจะเป็นคำพูดของผู้เรียบเรียงละกระมัง ข้าพเจ้าจะขอให้ท่านผู้นั้นได้โปรดระลึกหน่อยว่า ถ้าไม่เป็นคำพูดของเจ้าคุณราชทูตโดยแท้จริงดังที่ข้าพเจ้าอ้างแล้ว ข้าพเจ้าจะได้มีหน้าถึงกับให้หนังสือแก่ราชทูตเอง

เป็นที่ระลึกแห่งการคุ้นเคยกันแลหรือ แท้จริงข้าพเจ้าได้ส่งให้ท่านราชทูตทั้ง ๔ เล่ม ๓ เล่มก่อนข้าพเจ้าได้ให้ราชทูตนานแล้ว เมื่อท่านยังไม่ถึงเวลาจะกลับไปเมืองไทย และเล่มที่ ๔ คือเล่มนี้ข้าพเจ้ารับพิมพ์เสร็จแล้วก็ได้ส่งไปให้ท่านถือเมื่อแรกก่อนที่ท่านจะลงเรือไป ก็เมื่อฉะนี้แล้ว ถ้าข้าพเจ้าจะคิดประดิษฐ์เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือคำใดคำหนึ่งซึ่งเจ้าคุณราชทูตมิได้กล่าวจริงดังข้าพเจ้าว่า ข้าพเจ้าจะมีหน้าให้ท่านดูก่อนได้หรือขอท่านโปรดครองดูหน่อย .

อีกประการหนึ่งเล่าท่านจะแถว่า;— "อย่าเพิ่งให้ดูก่อนก็จะเป็นไรไป เจ้าคุณราชทูตจะรู้หรือไม่รู้น่าหมิ่นในคำของท่าน เรากไม่รู้" ฉะนี้ ข้าพเจ้าจะขอแถมท้ายอีกหน่อยหนึ่งว่า หนังสือรายการนี้ ใช่ว่าข้าพเจ้าจะได้พิมพ์รุบงบซุกซ่อนแต่ในพวกกันเองเมื่อไร ข้าพเจ้าได้พิมพ์ขายเป็นการเปิดเผยประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งข้าพเจ้าได้ถวายและให้เป็นของระลึกแก่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ผู้มีส่วนเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยตรง และท่านเหล่านั้นถือว่าเป็นผู้รู้เรื่องความจริงในเรื่องนี้โดยต้นตลอดปลาย ทั้งเป็นผู้รู้ภาษาหาผู้เสมอเหมือนไม่มีในสมัยนี้ด้วย ถ้าเป็นคำประดิษฐ์ข้าพเจ้าจะหน้าด้านถึงกับเอาหนังสือนี้ไปให้หรือ เมื่อเจ้าของเห็นชอบของคนมีอยู่ในรายงานนี้ก็เป็นธรรมดา จะต้องอยากดูว่าเห็นว่าข้าพเจ้าเอาเรื่องนั้นอย่างไร ก็ถ้าว่าข้าพเจ้ามิได้เอาไปตามที่ท่านเหล่านั้นได้ยินแก่หูรู้แก่ตาแล้ว เขาจะมิได้เถียงข้าพเจ้าแลหรือ

และถ้าเขาจับผิดข้าพเจ้าได้ ข้าพเจ้าจะเอาหน้าไปไว้ที่ไหนขอโปรดนึกดูบ้าง.

แท้จริงเจ้าคุณราชทูตนี้ ถึงจะสรรเสริญว่าเฉลียวฉลาดลักปานใดก็ไม่เกินกว่าความเป็นจริงเช่นท่านยอพระเกียรติยศก็มิใช่ว่าหลับตาชมเรื่อยไปเมื่อไร ท่านมิใช่คนช่อพลอเลย ท่านออกปากสรรเสริญใคร มีในหลวงเป็นต้น ท่านสรรเสริญจำเพาะแต่ในสิ่งที่เป็นจริงที่เห็นแก่ตาได้ทั้งนั้น แต่ความฉลาดของท่านปรากฏตรงว่าท่านฉลาดเลือกเฟ้นสิ่งที่น่าชมต่างหาก สิ่งที่บางคนแลไม่เห็นท่านก็หยิบขึ้นมาพรรณนาทันที เพราะเหตุนี้น้อยคำที่ท่านยอพระเกียรติยศไม่ใช่ยอจนเหลือเลย และที่ท่านชอบว่าบ่อย ๆ ว่า ล้นเกล้าฯ มีบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์มหาราชเจ้ายังแพ้บุญบารมีของเพราะท่านเชื่อมั่นในใจว่าเป็นดังนั้น เพราะท่านไม่เคยนึกฝันเลยว่าบุญบารมีของพระองค์จะเป็นถึงเพียงนี้จริง.

ก่อนที่ข้าพเจ้าจะลงเรือ ยังจำเป็นที่ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงท่านอุปทูต ครั้นด้วยบ้างสักเล็กน้อย เพราะกิจลักษณะของท่านทั้งสองผู้เป็นตำแหน่งรองนี้ไม่ค่อยได้มีโอกาสกล่าวถึงกันมากนัก ท่านอุปทูตนี้เป็นคนเชี่ยวชาญในราชการไปมาในต่างประเทศมาก เป็นคนมีนิสัยชอบรงเหตุที่จะกล่าวให้เข้าใจได้ ท่านเกลียดการประจบครบคะแลงต่าง ๆ ท่านเป็นคนตรงไปตรงมาไม่มีอุบายเล่ห์

กะเท่อย่างที่เขาว่าคดในข้องอในกระดูก ดูท่านเป็นคนซื่อตรงที่สุด และท่านเป็นคนมีใจซื่อตรงสมกับที่ปรากฏให้เห็นทุกอย่างทุกประการ ส่วนสติปัญญาเฉลียวฉลาดของท่านก็ต้องรักษาเป็นคมไว้ในฝักเพราะหน้าที่ของท่านเป็นเพียงอุปทูต ไม่ได้มีโอกาสที่จะแสดงให้ปรากฏเด่นเหมือนเจ้าคุณอัครราชทูตซึ่งไม่ว่าไปไหนมาไหนเป็นผู้ที่ต้องออกหน้ารับธุระแสดงให้เห็นให้ฟังอยู่ทุกคราว

ส่วนครั้นทูตละ ก็ยังมีโอกาสน้อยกว่าอุปทูตอีกในการที่จะแสดงความสามารถของท่าน ถ้าจะว่าไปแล้วก็สักแต่ว่าท่านได้รับตำแหน่งเป็นราชทูตมาเท่านั้น ท่านรักษาตำแหน่งเป็นที่ ๓ ในโอกาสต่าง ๆ ไปไหนมาไหนก็ไปมาด้วยกันกับทูตใหญ่เท่านั้น ที่จริงท่านยังหนุ่มมากอยู่ ความสามารถยังมิได้ปรากฏขึ้นที่ไหน แต่อาศัยเหตุที่บิดาของท่านเคยเป็นราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีที่พระราชสำนักเปอร์ตุคาลมาแล้ว จึงนับเหมือนว่าท่านเป็นเธอชาติราชทูต พระเจ้ากรุงสยามจึงทรงแต่งตั้งให้เป็นครัทูตมาเพื่อดูแลการงานเมืองต่าย ๆ กับให้มาฝึกซ้อมมือซ้อมใจให้เป็นราชทูตตามตระกูลต่อไปข้างหน้า

สิ่งที่ทำให้ชาวฝรั่งเศสพากันพิศวงมากในเรื่องราชทูตไทยได้มาเมืองฝรั่งเศสครานี้ มิใช่จำเพาะเพราะเจ้าคุณราชทูตเป็นคนสามารถราชการบ้านเมืองและเป็นเจ้าแห่งความเฉลียวฉลาดไหวพริบ

ดังว่ามาแล้วก็หามิได้ ข้อสำคัญที่ทำให้ชาวเราพากันพิศวงมากก็เพราะเป็นคราวแรกที่ราชทูตานุทูตของพระมหากษัตริย์ฝ่ายบุรพทิศได้มาเจริญทางพระราชไมตรีกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรา แค่คิดไปคิดมาถึงพระราชกิจอันไม่น่าจะสำเร็จ แล้วอาศัยพระบารมีเป็นที่พึ่งกลับมาเป็นผลสำเร็จให้ทันตาเห็นฉะนี้ ดูเป็นที่มหัศจรรย์ แต่เมื่อระลึกถึงการที่พระองค์ทรงบันดาลให้พระมหากษัตริย์เมืองไกลเช่นกรุงสยามมีพระราชประสงค์จะร่วมพระราชสัมพันธไมตรีไมตรีกับพระองค์ของกษัตริย์ประเทศฝรั่งเศสแต่ปางก่อนยังไม่เคยบันดาลให้เป็นไปได้จนสำเร็จเหมือนครั้งนี้แล้ว ก็หายเป็นที่มหัศจรรย์อยู่เอง

(ลงนาม) เดอวิเช

ประวัติของออกพระวิสุทธสุนทร (โกศาปาน)

ราชทูต

ของสมเด็จพระนารายณ์

แถลงการณ์

เรื่องทูตไทยที่ลงในหนังสืออุโฆษสมัยนั้น ได้ความว่าถึงอวสานไม่ทันใจของท่านผู้อ่านหลายคน แท้จริงมิใช่เพราะผู้แปล

แกล้งขยายความให้เรื่องยืดยาวออกไปเลยตรงข้าม มีหลายแห่งซึ่งฉบับเดิมกล่าวพิสดาร ผู้แปลตัดหมด

ฉบับเดิมในภาษาฝรั่งเศสมีอยู่ถึง ๔ เล่ม หากว่าในบรรดาท่านผู้อ่านมีใครใฝ่ใจในโบราณคดีจะไปสืบสวนสอบทานดูกับต้น ฉบับที่ หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครจะเห็นได้ว่า บางแห่งถูกตัดออกถึง ๒๐ หน้าติดกันก็มี การที่ได้ตัดออกเสียเช่นนี้ผู้แปลได้บอกความจำนงไว้แต่แรกแล้วว่า มิใช่ต้องการซ่อนความที่อยู่ในต้นฉบับเลย แต่ตอนใดที่เป็นพลความเช่นคำรำพันถึงวังนี้วังโน้น ว่ามีลักษณะสัณฐานอย่างนี้อย่างนั้นก็ได้ตัดออกเสียบ้าง เก็บเอาไว้แต่ที่เป็นเนื้อเรื่องเกี่ยวกับราชทูตโดยตรง พอเป็นทางให้นักเรียนซึ่งเป็นผู้อ่านได้ดูรู้เห็นว่าคนไทยสมัยก่อนปฏิบัติราชการอย่างไรเท่านั้น.

สิ่งที่ทำให้เรื่องราชทูตไทยนี้ดูเป็นเรื่องยืดยาวอยู่ตรงที่ว่าอุโฆษสมัยเป็นเพียงหนังสือนักเรียน ออกประจำไตรมาสปีละ ๔ เล่มย่อม ๆ เท่านั้น จะขยายให้โตใหญ่เท่าหนังสือปทานุกรมไม่ได้อยู่เอง ทั้งจะลงแต่เรื่องราชทูตทำนองหนังสือโบราณคดีต่าง ๆ ไม่ลงเรื่องเบ็ดเตล็ดซึ่งควรแก่อายุของเด็กก็ไม่ได้เหมือนกัน อาศัยเหตุดังกล่าวเหล่านี้ เรื่องราชทูตตามที่พิมพ์ลงในอุโฆษสมัยจึงกินเวลานานกว่าจะจบบริบูรณ์ ทำให้เข้าใจว่ายาวยืดเหลือเกินซึ่งความเป็นจริงไม่สู้ยาวนัก ข้อนี้มีที่พิสูจน์ให้เห็นจริงอยู่ในตัวคือ ถ้ารวมทุก ๆ ตอนเข้า

แล้วเย็บเป็นเล่ม เหมือนกับผู้ที่แปลได้ทำเองแล้วกับอ่านใหม่รวดเดียวจบ เชื่อว่าจะกลับรู้สึกว่าเป็นเรื่องสั้นมากกว่ายาวไปเสียอีก และบางทีจะนึกเหมือนกับท่านผู้หนึ่ง ซึ่งเคยอ่านรวดเดียวจบดังที่ว่ามานี้ว่า..— " ไม่ควรตัดของเก่าออกเสียเลย ถึงจะยาวอีกสองเท่านี้ก็ไม่เป็นไร"

จะอย่างไรก็ดีเรื่องแปลได้ดำเนินไปตามรูปที่ว่ามานี้นั่นเองจะผิดถูกประการใดก็แล้วแต่ท่านผู้อ่านผู้ฟังจะวินิจฉัยเอาเอง ผู้แปลยอมสารภาพตามจริงโดยชื่นตา ขอท่านปราชญ์ทั้งหลายได้โปรดอภัยด้วย นึกเสียว่าผู้แปลมิได้มีความประสงค์อันใด นอกจากจะเพ่งเล็งผลประโยชน์ของนักเรียนเป็นเกณฑ์ ถ้าสำเร็จดังที่หวังคือเพาะปลูกความนิยมของเด็กนักเรียน ให้ยิ่งอยากรู้ พงศาวดารแห่งชาติของตนบ้างเล็กน้อย ก็นับว่าสำเร็จความประสงค์แล้ว

ถ้าเด็กนักเรียนสมัยนี้ มีนิสัยเหมือนข้าพเจ้าครั้งยังเป็นนักเรียนอยู่ เมื่อเขาอ่านเรื่องทูตไทย (ซึ่งต่างพากันว่ายาวยืดนั้น) แล้วก็ยังน่ากลัวอยู่ว่าจะนึกอยากรู้ต่อไปอีกหน่อยต่างหากว่า :— " เมื่อราชทูตกลับเมืองไทยแล้วท่านได้เป็นอะไรต่อไปเล่า ทำไมอุโฆษสมัยจะไม่ต่อพอให้รู้ความเป็นเลา ๆ มีอย่างหรือที่มารู้เรื่องทางต่างประเทศจนละเอียดละออดี แต่ส่วนเรื่องในเมืองของตนเองลึกลับไม่รู้เลย " ส่วนข้าพเจ้าเป็นความจริงคงคิดเช่นนี้เป็นแน่ เพราะเคยคิดมาแล้วสำหรับเรื่องอื่นไม่รู้กี่รายต่อกี่ราย เช่นกำลังอ่านเรื่องของ

ผู้ใดผู้หนึ่งจนติดใจ แต่ครั้นเขาแต่งงานเสร็จแล้วบ้าง เรื่องก็มาลงเอยเสียดื้อๆไม่ยักกล่าวประวัติต่อไปให้ตลอดอายุของผู้นั้นจนรู้เห็นผลดีและผลชั่วแห่งการกระทำของเขาผู้นั้นว่าได้เป็นไปอย่างไร เป็นเรื่องค้าง ๆ เติ่งอยู่อย่างไรมิรู้ อ่านไม่ค่อยรู้สึกอิ่มเลย

สำหรับเรื่องทูตไทยนี้ ถ้าจะยุติเพียงเท่าที่ต้นฉบับเดิมกล่าวไว้แล้วก็จะเข้าเกณฑ์เรื่องค้าง ๆ ทำนองเดียงกัน ข้าพเจ้านึกฉะนี้จึงคิดจะใคร่ต่อเรื่องทูตไทยนั้นบ้าง แต่รู้สึกว่ามิใช่การง่าย เพราะตำราโบราณในสมัยราชทูตนั้นทุกวันนี้ค่อนข้าง จะหายากอยู่สักหน่อยและถึงแม้จะค้นหาได้บ้างบางฉบับ ก็ไม่สู้เหมาะแก่ความต้องการนักเพราะโดยมากเป็นหนังสือฝรั่งซึ่งผู้เขียนในเวลานั้นมิได้มุ่งหมายให้ชนชั้นหลังรู้จำเพาะเรื่องราชทูตเลย ที่มีกล่าวถึงบ้างก็เป็นการบังเอิญโดยกล่าวพาดพิงไปถึงในบางแห่งบางรายเท่านั้น ส่วนตำนานข้างไทยเล่าก็ยิ่งอัตคัด มีน้อยกว่าตำนานฝรั่งไปเสียอีก เพราะหลักฐานโบราณคดีในเมืองไทยยับเยินศูนย์หายไปเสียมากครั้ง กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก ๆ เผาบ้านเมืองให้วินาศแทบจะไม่มีอะไรเหลือไว้เป็นหลักพงศาวดาร ต้องอาศัยความทรงจำของคนโบราณช่วยกันจดใหม่ตามที่รู้ได้ยินได้ฟังมา แต่เป็นธรรมดาของการเขียนพงศาวดารชนิดนี้ ต้องบกพร่องมากมายก่ายกอง มีตกหล่นหายศูนย์หรือสลับหน้าเป็นหลัง ๆ เป็นหน้า ๆ จนออกยุ่ง ทำให้ตำนานใหม่เหล่านี้เลย

เป็นตำนานผิด ๆ ถูก ๆ ไม่ค่อยจะน่าเชื่อตลอด

เพราะเหตุดังอธิบายมานี้แล้ว ถึงแม้ประวัติของท่านราชทูตซึ่งตั้งใจจะเรียบเรียงเป็นชิ้นเป็นอัน จากหนังสือโบราณทั้งไทยและต่างประเทศเท่าที่ข้าพเจ้าค้นหามาได้นี้ จะยังไม่เป็นประวัติที่บริบูรณ์ก็ ต้องขอท่านผู้อ่านโปรดระลึกว่า ธรรมดาผู้สร้างบ้านเรือน ถ้ามีเครื่องมือหยาบทั้งอิฐปูนและตัวไม้ เครื่องตัมภาระก็มีไม่ครบมือจะสร้างบ้านใหญ่โตมโหฬารไม่ได้อยู่เอง แต่ถึงจะสร้างให้งดงามใหญ่โตไม่ได้ตั้งใจนัก เพียงสร้างกระท่อมน้อย ๆ พอได้พักอาศัยร่มเย็นชั่วคราวหนึ่งก็ยังนับว่าดีกว่าไม่มีบ้านอยู่เสียเลย นี่ฉันใดก็ฉันนั้น สำหรับการกล่าวประวัติของออกพระวิสุทธสุนทรราชทูตของสมเด็จพระนารายณ์ด้วย

พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงยกย่องราชทูต ในพระราชสาสน์ตอบ

เมื่อราชทูตจะกลับมาเมืองไทยนั้น นอกจากเครื่องราชบรรณาการซึ่งพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายและเสนาบดีฝรั่งเศสฝากมาถวายตามประเพณีบ้านเมืองที่เป็นไมตรีกัน ราชทูตยังเชิญพระราชสาสน์ตอบของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส สำหรับพระเจ้ากรุงสยามมาด้วย

ในพระราชสาส์นนั้น มีกล่าวถึงการผูกมิตรไมตรีกับชักชวนในหลวงเมืองไทยให้ทรงเลื่อมใสในศาสนาคริสตังเพื่อพระองค์ จะได้นำความสุขมาสู่พระองค์และชาติของพระองค์ในอิธโลกและปรโลก ทั้งทรงฝากฝังราชทูตและชาวฝรั่งเศสพร้อมทั้งคริสตังอื่นที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักรสยาม แล้วก็เลยพรรณนาถึงคุณงามความดีของราชทูตไทยเมื่อยังอยู่ในพระราชสำนักฝรั่งเศสเป็นใจความว่า:— ".....การที่พระเจ้ากรุงสยามทรงพระประสงค์ที่จะผูกไมตรีกับเราเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสนี้ ไม่มีสิ่งใดอาจช่วยให้สำเร็จได้สะดวกเท่ากับการที่พระองค์ทรงเลือกตั้งขุนนางไทยที่มีอัธยาศัยและความสามารถในราชการ ส่งมาปรึกษาการเมืองตรงต่อเราทีเดียว และราชกิจอันนี้ พระองค์ก็ได้ทรงกระทำสมใจเรานี้ก็อยู่แล้ว

อนึ่ง ว่าแต่การที่พระองค์ทรงเลือกสรรราชทูตส่งมายังเราคราวนี้อย่างเดียว ก็เป็นพยานอ้างไปถึงพระปรีชาญาณอันสุขุมของพระองค์ดีกว่าคำกล่าวเล่าลือใด ๆ เรามาสังเกตดูลักษณะมรรยาทแห่งราชทูตของพระองค์นี้ รู้สึกว่าเป็นคนรอบคอบรู้จักปฏิบัติราชกิจของพระองค์ถ้วนถี่ดีมาก หากเราจะมิฉวยโอกาสนี้เพื่อเผยแผ่ความชอบแห่งราชทูตของพระองค์บ้าง ก็จะเป็นอยุติธรรมไป เพราะราชทูตได้ปฏิบัติล้วนแต่ที่ถูกใจเราทุกอย่าง โดยแต่น้ำคำที่พูดออกมาทีไรแต่ละคำ ๆ ดูก็น่าปลื้มใจและน่าเชื่อทุกคำ ต่อเมื่อเรามาได้ยิน

ได้ฟังคำกล่าวของราชทูต จึงได้ทรงรู้ในน้ำพระทัยของพระองค์ชัดเจนว่า พระองค์ทรงไว้พระทัยในตัวเราสักเพียงใด เธอเป็นเหตุบันดาลให้เราเองนึกอยากตอบสนองพระราชไมตรีจิตรของพระองค์นั้นโดยมิพักจะต้องระวังหน้าระวังหลังซึ่งคุณน้ำพระทัยของพระองค์เสียก่อนกลับเป็นที่อยากผูกไมตรีกับพระองค์ยิ่งเร็วเป็นยิ่งดีสำหรับทั้งสองพระนคร..... เหตุฉะนั้นสิ่งทุกอย่างที่ราชทูตของพระองค์ได้ร้องขอต่อเราในนามของพระองค์เช่นขอให้ส่งบาดหลวงที่ชำนาญการวิชาสำหรับไปแผ่ความรู้แก่พลเมืองของพระองค์ เราก็ยินดีได้เลือกส่งไปให้ ๑๒ องค์ และได้ให้โดยสารไปกับราชทูตของพระองค์ด้วย หวังว่าพระองค์จะทรงเอาพระทัยใส่ทะนุบำรุงท่านทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งเป็นผู้ที่เคารพยิ่งของเรา อนึ่งที่พระองค์ทรงขอทหารของเราสำหรับช่วยป้องกันมิให้ราชศัตรูของพระองค์มาย่ำยีดินแดนของพระองค์นั้นเราก็ส่งไปด้วยแล้ว พระองค์จะทรงประสงค์ใช้ด้วยสถานใดก็เชิญพระองค์ทรงกระทำความตกลงกับราชทูตของเราที่ส่งออกไปพร้อมกับราชทูตของพระองค์นั้นเทอญ.....”

ท่านบาดหลวง เดอ ลา แชส ชมเชยราชทูต

นอกจากคำยกย่องในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส นั้น ในสมณสาส์นของท่านบาดหลวง เดอลาแชส หัวหน้าของคณะเยซุิตในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเป็นผู้รับ ๆ สั่งของพระเจ้าแผ่นดินให้จัดการบอกบุญเลือกเฟ้นพระสงฆ์เยซุิตที่เป็นปราชญ์ส่งมาเมืองไทย มีมากล่วงแต่สมเด็จพระนารายณ์ ก็ยังมีปรากฏเป็นใจความเกี่ยวถึงราชทูตอีกว่าะ— "...อาคมภาพต้องขอพระวโรกาส เพื่อกล่าวอ้างถึงราชทูตของพระองค์ เป็นต้นเจ้าคุณอัครราชทูตว่า ไม่ว่าที่ไหน เจ้าคุณได้ปฏิบัติตนอย่างเฉลียวฉลาด และสุภาพเรียบร้อยทุกประการ เจ้าคุณได้เชิดชูเกียรติยศของพระองค์ให้เด่นสูง โดยมิได้แสดงกิริยาอหังการเย่อหยิ่งจองหองอย่างใดให้เป็นที่น่ารังเกียจผู้ใดเลย ฉะนั้นจึงเป็นที่พอใจของชาวฝรั่งเศสทั่วไป นับแต่ชั้นพ่อเมืองจนถึงพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่สุด อาคมภาพไม่อาจล่วงรู้ได้ในความคิดเห็นของเหล่าราชทูตแห่งพระองค์ แต่เป็นที่มั่นใจว่า ราชทูตทั้งหลายคงได้แลเห็นแก่ตารู้แก่ใจว่าอาคมภาพได้เพียรพยายามอย่างที่สุด ที่จะจัดหาโอกาสนำความชอบมาสู่ท่านราชทูต ให้เป็นที่พอพระทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ทั้งนี้เพื่อบำรุงพระเกียรติยศของพระองค์ให้สมศักดิ์และเพื่อสำเร็จราชกิจของพระองค์โดยสวัสดิมงคล อาคมภาพ

มีความยินดีขอถวายพระพรให้ทรงทราบว่า ตามจัดย์จริงเท่าที่อาตมภาพได้เคยแลเห็นการต้อนรับราชทูตของต่างประเทศมาแต่ก่อน ก็ยังไม่เคยเห็นราชทูตประเทศใดได้รับเกียรติยศเป็นพิเศษ เท่ากับ ราชทูตที่พระองค์ส่งมาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งนี้เลย....."

ราชทูตลงเรือกลับมาเมืองไทย

ครั้นได้เวลา ฝ่ายราชทูตสยามและราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งจะโดยสารมาเมืองไทยด้วยกัน พร้อมทั้งบาดหลวง และนายร้อยนายกองและพลทหาร ที่พระเจ้ากรุงสยามทรงขอเพื่อป้องกันบ้านเมืองของพระองค์ ต่างก็มารวมกันที่เมืองแบรส์ต์ แต่การที่จะรวบรวมคนเป็นอันมากและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ ทั้งเรือสำหรับบรรทุกมาหนทางไกลให้พร้อมนั้นมิใช่การเล็กน้อยเลย ต้องกินเวลาเตรียมอยู่ที่เมืองท่านนอกนานวันกว่าจะเคลื่อนเรือออกจากท่าได้.

กระบวนเรือที่จัดกันนี้ เป็นชนิดเรือรบขนาดใหญ่ ๖ ลำท่าน นายพลเรือ เดอ โวดรีกูร์ต์ เป็นผู้ดำรงตำแหน่งแม่ทัพควบคุมบังคับการเรือสิทธิขาดทั่วไปทั้ง ๖ ลำ แต่ท่านลงประจำอยู่ในเรือชื่อ เดอ ศายาร์ด (ชื่อนี้คล้ายกับจะว่าเรือศรีสมรรถชัย) พร้อมด้วยคณะ

ราชทูตนูทูตสยามทั้งสำรับกับท่านสังฆราชเดอลียอน และบาดหลวง.
เดอแบส์ บาดหลวงเลอบลังค์บาดหลวงกอมัย และบาดหลวงคาชาร์ด
ซึ่งเป็นล่ามเคยไปมากับราชทูต และเป็นผู้ได้จดรายงานการโดยสาร
จากฝรั่งเศสถึงเมืองไทย ส่วนคนอื่นนอกจากนี้ต่างก็แบ่งแยกย้ายกัน
ลงตามลำดับ ครั้นจัดการเรียบร้อยแล้วจึงวันเสาร์ที่๓เดือนมีนาคม
ประมาณเช้า ๗ นาฬิกา ปีคริสต์ศักราช ๑๖๘๗ ก็ได้รักใบออกไป.

ราชทูตดูสุรียคราสตามทางกลับมา

เหตุการณ์ในระยะทางกลางทะเลอัตลันติก ก็ได้เป็นไปตาม
ธรรมเนียมเรือใบครั้งโบราณ บางวันได้ลมดีบ้าง บางวันขาดลม
บ้าง เดินช้าเร็วไม่เสมอกันดังนี้ตลอดถึงสองเดือนเศษ จึงได้เกิดคำ
โจษกันไปมาในเรือระวางพวกบาดหลวงด้วยกัน ว่าไม่ช้าจะมีสุริย
คราสปรากฏอย่างเต็ม ขณะที่เรือถึงแถวตรงเกาะคาบแวรด์ เกาะ
คีเน ด้วยเคยได้ยินมงเซียร์คาสสีนี เจ้ากรมว่าที่พระโหราธิบดี ว่า
จะมีแน่ แล้วคำโจษนั้นก็เงียบหายไป ไม่มีใครสนใจต่อไป เพราะ
เข้าใจไปตามกันว่าถึงจะมีสุริยคราสจริง ก็น่าจะมิได้เห็นเสียแล้ว คำที่
เรือคงจะแล่นเลยเขตที่พอจะแลเห็นได้

ส่วนราชทูตสยามเล่า พอได้ยินแว่ว ๆ ว่าไม่ช้าจะมีสุริยคราส ต่างก็ผูกใจอยากจะรู้ให้แน่ว่าจะมีจริงหรือไม่จริง และถ้ามีแล้วคนในเรือจะเห็นด้วยหรือไม่ ถึงจะบอกกับท่านเท่าไรว่าน่ากลัวจะไม่ได้แลเห็นเสียแล้วท่านก็ยังไม่สงบ รบเร้าแต่จะให้รู้เหตุผลทั้งปวง ว่าถ้ามีจริงเหตุใดจึงจะมิได้เห็น

คุณพ่อคอมัยเห็นท่านราชทูตผูกใจเรื่องสุริยคราสดังนั้นก็รับว่าจะคิดคำนวณดูแล้วจะบอกให้ แล้วคุณพ่อก็นั่งคิดคำราโหรดูทั้งคืนทั้งวันจนรู้แน่ว่า วันที่จะมีสุริยคราสนั้น เรือจะแล่นประมาณไปถึงไหน และอาจเห็นสุริยคราสได้แต่ไหน ครั้นคิดเสร็จแล้ว คุณพ่อเขียนแผนที่มหาโลกทั้งพระอาทิตย์ พระจันทร์และดวงดาวพร้อมเสร็จทั้งนี้เพื่อแสดงให้ท่านราชทูตเข้าใจในเรื่องสุริยคราสว่าเป็นไปอย่างไร เพราะท่านยังหลงถือคำราเก่าว่าสุริยคราสก็คือราหูกินเดือนนั่นเอง

ท่านราชทูตเห็นแผนที่นั้น ทั้งฟังคำอธิบายของคุณพ่อคอมัยเข้าใจดีก็เลยดีใจใหญ่ด้วยทันจะได้แลเห็นสุริยคราส เพราะเป็นธรรมดาของท่านต้องอยากดูอะไรต่ออะไรที่เกี่ยวกับโลกอยู่เสมอ แต่นั้นมาท่านราชทูตแปลกใจในความสามารถของคุณพ่อคอมัย ที่สามารถคาดสุริยคราสได้อย่างแม่นยำถึงเพียงนี้ แต่ที่จริงในใจท่านยังสงสัย

อยู่ว่า จะแน่หรือไม่แน่อย่างที่คุณพ่อทำนายไว้ก็ยังไม่รู้ เพราะแผนที่ของคุณพ่อถึงกับกำหนดว่าวันนั้นเท่านั้นโมงเท่านั้นมินิต เรือจะอยู่ที่ตรงนี้ตรงนั้น โลกกับพระอาทิตย์และดวงจันทร์ ก็จะคาบเกี่ยวปิดบังกันอย่างอย่างนี้อย่างนั้น กล่าวละเอียดอย่างกับตาเห็น ทำนายแม่นราวกับไปปรึกษาพระอาทิตย์มาก่อน

ครั้นถึงวันที่ ๑๑ เดือนพฤษภาคม ปี ๑๖๗๘ ซึ่งเป็นวันทำนายว่าจะมีสุริยคราส ขณะนั้นเรือราชทูตแล่นมาถึงดีกรีที่ ๒๓ ใต้เส้นศูนย์กลางของโลก ตรงกับดีกรีที่ ๓ ไปทางตะวันตก ถัดจากเส้นเมริเดียนของกรุงปารีส ซึ่งผ่านเกาะ ๆ หนึ่งในแถบนั้นเรียกชื่อเกาะเหล็ก มูลนาทีแห่งสุริยคราสนั้นเริ่มจับปรากฏฉายานิมิต คือสังเกตเห็นดวงอาทิตย์ค่อย ๆ แหว่งไปทีละเล็กทีละน้อยตั้งแต่เวลาเช้า ๗ นาฬิกา ๔๗ นาที และเป็นสรรพคราสจับเต็มที่มิดดวง ตรงกับ ๑๐ นาฬิกา และดวงอาทิตย์เป็นโมกขบริสุทธิ์ปรากฏเห็นเต็มดวงใหม่เป็นเวลา ๑๑ นาฬิกาตรง แต่ราชทูตขึ้นไปคอยดูอยู่บนดาดฟ้าเรือกำปั่นตั้งแต่เช้ามืดแล้ว เมื่อท่านราชทูตเห็นมีสุริย์จริง เห็นจริง สมดังที่คุณพ่อคอมีย์ทำนายไว้นั้น ก็ชมเชยสติปัญญาของคุณพ่อว่าเก่งมาก กระบวนเลขผานาทีแล้วไม่มีการเหมือน ท่านเป็นปราชญ์แท้.

รัฐประศาสน์ของเมืองไทย
ที่ให้ฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ในกรุงสยาม

ต่อไปนี้การเดินเรือถึงคาบอาฟริกาใต้ก็ดำเนินกันไปอย่างจืดชืดตามธรรมดาของการเดินเรือเมื่อครั้งก่อน อันว่าแหลมอาฟริกาใต้ในเวลานั้นหาใช่เมืองขึ้นของอังกฤษดังทุกวันนี้ไม่ เวลานั้นเป็นของฮอลันดา ซึ่งเป็นศัตรูคู่วิวาทของฝรั่งเศสในสมัยนั้นตลอดรัชกาลของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เวลานั้นฮอลันดามีอำนาจในเบื้องบุรพทิศแถบกรุงสยามนี้ คล้ายกับอังกฤษในสมัยนี้ และฮอลันดามีนิสัยคล้ายกับชาติทั้งหลายเมื่อชตาขึ้นคือชอบตีเมืองนี้เมืองโน้น ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับเกาะชวาสุมาตราซึ่งเป็นเมืองขึ้นของตนอยู่แล้ว

ในข้อนี้ ในหลวงเมืองไทยหลายพระองค์กับเสนาบดีผู้ฉลาดหลายท่านแลเห็นภัยข้างหน้าสำหรับเมืองไทย ว่าถ้าขืนอยู่แต่ลำพังตัว ไม่มีชาติใหญ่มาแผ่รัศมีตั้งขวางหน้าขวางตาชาวฮอลันดาไว้บ้าง น่ากลัวว่ามิวันใดก็วันหนึ่งฮอลันดาคงฮุบเอา เมืองไทยไปเป็น เมืองขึ้นเป็นมั่นคง สมเด็จพระนารายณ์เห็นได้โอกาสก็ทรงดำเนินราโชบายอย่างกษัตริย์ที่ฉลาด คือพระองค์ทรงเชิญฝรั่งเศส ซึ่งเป็นศัตรูคู่วิวาทกับฮอลันดาเข้ามาตั้งไว้ในเมืองไทย ทรงพระราชทานฐานที่

บ้านเมืองเป็นสิทธิขาดในบางแห่ง เช่นท่าเมืองมฤทแห่งหนึ่ง ท่า
เมืองสงขลาแห่งหนึ่งด้วยทรงพระดำริว่า ถ้าฝรั่งเศสมาอยู่ครอบครอง
ที่เหล่านั้นแล้วเราคงสร้างค่ายคูประตูหอรบไว้อย่างมั่นคงถาวรป้องกันมิ
ให้เมืองเหล่านั้นตกไปอยู่ในอำนาจของศัตรูแห่งตนจนสุดสามารถและ
ส่วนเมืองไทยเล่า เมื่อเมืองชายทะเล ซึ่งเป็นเหมือนหนึ่งประแจไข
ประตูให้ศัตรูจู่เข้ามาในเมืองสยาม เป็นกรรมสิทธิอยู่ในอำนาจของ
ชาติใหญ่ที่เป็นไมตรีกัน และข้าเป็นศัตรูของศัตรูแห่งตนอยู่ด้วย ก็
ค่อยนอนตาหลับสบายหน่อย มิฉะนั้นก็น่ากลัวการจะไม่ตลอดรอดฝั่ง
ไปถึงไหน

ถ้าฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ในเมืองไทยครั้งนั้น ยอดันตาก็รู้อยู่เต็ม
ใจเหมือนกันว่า มาเป็นอุปสรรคขวางทางดำเนินมิให้เขากลืน
เมืองไทยกินตามสบาย แต่จะทำไมกันไม่ได้ โดยทางตรงได้แต่รังแก
นิดรังควานหน่อยเมื่อโอกาสมาถึงเท่านั้น เป็นต้นเมื่อเรือของฝรั่ง—
เศสต้องรอพักตามเมืองท่าที่เป็นของยอดันตา เช่นท่าบอาฟริกาใต้
และเมืองบาลาเวียน ซึ่งจำเป็นต้องแวะทุกเที่ยวมาเมืองไทย ทั้งสอง
เมืองนี้ถ้าฝรั่งเศสผ่านมาขอซื้นบกบ้าง ขอบรรทุกน้ำกินบ้าง ขอซื้อ
เข้าของบ้าง ยอดันตาไม่ค่อยยอมง่าย ๆ.

ราชทูตถึงคาบอาฟริกาใต้

เมื่อราชทูตไทยผ่านคาบออฟกุดโฮปคราวนั้น อาศัยที่เจ้าเมืองกับคุณพ่อคาชาร์ดเป็นคนคุ้นเคยชอบพอกันส่วนตัวเจ้าเมืองมิได้แสดงความอิดหนาระอาใจแก่คนที่มากับราชทูตเลย ยังอนุญาตให้เรือฝรั่งเศสทั้ง ๖ ลำรอพักสำหรับบรรทุกน้ำ และรักษาคนเจ็บที่เป็นบิดกันมากได้นานตามชอบใจ ฉะนี้เรือทั้ง ๖ ลำจำเป็นต้องรออยู่ที่คาบอาฟริกาใต้ ตั้งแต่วันที่ ๑๑ ถึงวันที่ ๒๕ เดือนมิถุนายน ในระวาง ๑๒ วันเศษที่เรือรอพักอาศัยในอ่าวนั้น ราชทูตไทยและฝรั่งเศสกับบาดหลวงและคนอื่นที่มาด้วยกัน ต่างก็ฉวยโอกาสนี้สำหรับเขียนจดหมายฝากไปกับเรือจ๊อง ลามาลิญลำ ๑ ในจำนวนเรือ ๖ ลำที่มาด้วยกันนั้นซึ่งจะกลับไปยังประเทศฝรั่งเศสก่อน ขบวนเรือราชทูตแล่นไปถึงแหลมอาฟริกาใต้โดยปราศจากอันตรายแล้ว

จดหมายที่ราชทูตไทยเขียนจากอาฟริกาใต้ฝากไปยังเมืองฝรั่งเศสคราวนี้ ยังมีปรากฏอยู่ ๓ ฉบับ ๆ ๑ ถึง ฯพณฯ ท่านมาร์กิส์ เดอ เซ เญอ เอ เสนาบดีของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อีกฉบับ ๑ ถึงมงเซียร์ เดอลาญีนายกกรรมการของบริษัทค้าขายในตะวันออก อีกฉบับ ๑ ถึงท่านบาดหลวงเดอลาแชส หัวหน้าเยซูอิตนิกาย ผู้จัดการส่งบาดหลวงมาเมืองไทย

จดหมายฉบับที่ ๑ และที่ ๒ นั้น ต้นร่างเดิมที่ท่านราชทูตเขียนเองเป็นภาษาไทย ทุกวันนี้ก็ยังเก็บรักษาไว้ในห้องสมุดของกระทรวงประเทศราชแห่งประเทศฝรั่งเศส ท่านอาจารย์เซแดส บรรณาลักษณ์หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครได้ถ่ายแบบจำลองจากต้นฉบับเดิม มาประดิษฐานไว้ในหอพระสมุดที่กรุงเทพฯ ใครจะใคร่เข้าไปชมดูเป็นขวัญตาก็ได้ จะเห็นลายมือและสำนวนโวหารของคนไทยในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ว่าผิดแผกกับสมัยนี้อย่างไร ทั้งจะมีประโยชน์ทางอ้อมอีกทางหนึ่ง คือสำหรับคนที่ยังเป็นสองจิตสองใจเรื่องราชทูตของพระนารายณ์นี้ ไม่รู้แน่ว่าเป็นของจริงหรือของประดิษฐ์คิดเล่นสนุก ๆ เมื่อเห็นลายมือโบราณแท้ ๆ ฟังสำนวนไทยโบราณแท้ ๆ ก็จะตัดความสงสัยดังปลิดทิ้ง เพราะว่าเมื่อเห็นพยานหลักฐานชัดเจนดังนั้น ก็หมดช่องเถียงเบี่ยงบ่ายเสียสิ้น ไม่เหมือนเรื่องแปลจากภาษาฝรั่ง ซึ่งอาจมีผู้เข้าใจว่าถูกประดิษฐ์ติดเติมตามอำเภอใจของผู้เรียบเรียงและของผู้แปล เช่นดังที่ข้าพเจ้าเคยได้ยินผู้มีชื่อกล่าวหาว่า " รายงานราชทูตนี้ สำนวนโวหารช่างอ่อนหวานกระไร มัวแต่ยกย่องราชทูตตะพึดตะพือไป ดูท่าที่ฝรั่งแกจะเล่นลิ้นสนุก ๆ ไปตามเพลงละกระมัง "

คำติเตียนเหล่านี้ ถ้าพิเคราะห์ดูแล้วไม่ค่อยจะมีน้ำหนักอะไรกี่มากน้อย เพราะผู้เขียนรายงานต่าง ๆ เหล่านั้นล้วนเป็นผู้หลักผู้

ใหญ่ในสมัยของเขา เขาจะกล้าประดิษฐ์ความให้เสียชื่อเสียงของกันและกันง่ายอย่างนั้นเจียวหรือ เห็นที่จะเป็นไปไม่ได้ เขารู้ความมาอย่างไร เขาก็พิมพ์ลงอย่างนั้น แต่อาศัยเหตุที่สมัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นสมัยติดสำนวนอ่อนหวานกว่าที่หูเราสมัยนี้เคยได้ยิน จึงฟังดูออกจะหวานมากเกินไป แต่ถึงนิยมใช้สำนวนอ่อนหวานฉะนั้น มิใช่ว่าเขามิรักษานิติธรรมแห่งนักเขียนเมื่อไร เขารักษาอย่างเต็มที่ ถึงเขายอราชทูตมากก็จริงอยู่ มิใช่ว่าเขายอจนเหลิงเจิ้ง แต่ที่จะยอจนจับโกหกได้อ่านกี่ทบกี่ทวนไม่พบเลย ดูช่างผิดกันไกลกับรายงานไทยตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารซึ่งยังใช้กันอยู่ทุกวันนี้ เป็นไหน ๆ ในพระราชพงศาวดารเสียอีกยังมีที่เหลือกลืนอยู่เป็นหลายข้อ ตัวอย่างเช่นตอนที่กล่าวว่าอัครราชทูตสยามได้รับ ภรรยาจาก พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ถึงกับมีบุตรชายด้วยกันคนหนึ่งหน้าตาเหมือนกับพ่อ ข้อนี้อย่าว่าแต่ผิดวิสัยประเพณีกษัตริย์ฝรั่งเศสจนไม่ต้องวินิจฉัยเลย เพียงบอกให้รู้ว่าราชทูตอยู่กรุงปารีส ๕ เดือนเท่านั้น จะทันได้เห็นหน้าบุตรจำมาเล่าให้พวกพ้องฟังที่ไหน อีกตอนหนึ่งตรงที่ว่าพวกคนไทยที่ไปกรุงปารีสครั้งนั้นได้สำแดงวิทยาคมหน้าที่นั่ง โดยให้ฝรั่งยิงด้วยปืนแล้วบันดาลให้ลูกปืนตกลงมาในถาดจำเพาะหน้า และอะไรต่ออะไรอีกมากมาย ข้อเหล่านี้ใครจะเชื่อได้ง่ายๆอย่าว่าแต่คนสมัยนี้จะเชื่อยากเลยถึงตัวท่านราชทูตเองคงไม่หลงถึงกับลงเรื่องพรรค์นี้ไว้อวดใน

รายงานของตน น่ากลัวท่านจะมิได้ปริปากเสียด้วยซ้ำ เรื่องเหล่านี้คงได้เกิดแซมแทรกเข้ามาในพระราชพงศาวดารเมื่อภายหลังอายุของท่านเสียมากกว่าอย่างอื่นเป็นแน่นอน อย่างไรก็ตามเมื่อเทียบตำนานฝรั่งและตำนานไทยในเรื่องเดียวกันนี้ ดูก็ยังจะพอเชื่อตำนานฝรั่งหวาน ๆ โดยไม่ต้องฝืนใจเท่าไร ค่าที่จับผิดไม่ได้ ส่วนรายงานไทยยังมีที่สงสัยมาก

ขอยุติเรื่องนี้ที่ เพื่อจะได้นำจดหมายที่ท่านราชทูตได้เขียนเองเป็นภาษาไทยมาให้ผู้อ่านฟังดู ว่าลำนวนโวหารและอักขระที่ท่านนิยมใช้ในเวลานั้นว่าเป็นอย่างไรกัน

จดหมายฉบับต้น

อักขระเดิม

๏ หนังสือออกพระวิสุทสุนธรราชทูต ออกหลวงกัลยาราชไมตรี อุปทูต ออกขุนศรีวิสารว่าจา ตรีทูต มาเถิงทานมูสูสิงแห้ ผู้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่แหงพระมหากระษัตราธิราชเจ้าลุยเลกรัง ด้วยอัตโนทังปวงมาเถิงถานทิ้งนี้แลใดรับคำนับแลนัปถือแลเอาใจใส พี่ทักรักษาแหงชาวฝรั่งเสดทั้งปวง ซึ่งเข้าไปสงอัตโนเถิงกรุ่งศรีอยุทยานั้นจึงในท่าทางอันมาไกล่นั้นมีได้มีความทุกแลมีความสนุกสบ้ายอยู่มีได้

ขาด บัดนี้อัคโนได้มีน้ำใจชื่นชมยินดีด้วยได้พบทางซึ่งจำแดงแก
ทานชอบใจแห่งอัคโนด้วย บุนคุณของทานมีแก่อัคโนเมื่ออยู่ณ
กรุงฝรั่งษ แลอัคโนยังรับคุณของทานอยู่จนเท่าทุกวันนี้ เถิงว่าทา
งนี้มีสวกกิดิ อัคโนก็จำได้รู้เบ็นทุกเลย แลความสุกนี้กมรู
ห้ายเลย ด้วยอัคโนมีอันจะคิดเถิงสัรพอันวเสดซึ่งได้พบได้เห็นณ
กรุงฝรั่งษ แลเมื่ออยู่ณกรุงฝรั่งษ แลสัรพอันวเสดนั้นก็กลุ้มอยู่
แลดสั่งสั่งนี้ชักชวนน้ำใจให้ไปข้างโนนบ้าง ข้างนี้บ้างให้รำคาน
ใจนอยนิ่งแลบดนี้มวนดีนอันเปดายยู สัรพอันตรการทั้งปวงนี้อัคโน
ก็เรียกมาในความคิด พิจารณาเห็นสิ่งสิ่งด้วยยินดีให้สบ้ายใจแล
อัคโนจำเบ็นจ่ำว่าแก่ทานความจริงมีคิดเห็นความสนุกสบ้าย ใน แผน ดิน
นี้จะสนุกสบ้ายเท่านี้คิดเถิงญดสักดิแห่งพระมหากระษัตร์เจ้าผู้ใหญ่อัน
หาผู้ใดจะแปดบุนสิ่มภาร ให้สิ่นมีได้ ดูจนั้งพระมหากระษัตราธิราช
ผู้เบ็นเจ้าแห่งอัคโนได้ครัดแต่ได้สองปีสามปีแล้ว ว่าพระมหา
กระษัตร์เจ้ากรุงฝรั่งษนี้เห็นสิ่มควรจะเบ็นพระมหากระษัตร์แก่พระมหา
กระษัตร์ทั้งปวง ทั้วแดนเอรอบแดดความคิดทั้งปวงนี้มิได้ออกจาก
บันญาอัคโนจ่นเท่าบัดนี้ เหตุนี้เถิงว่าใกล้ไปทุกวันทุกวันจะเถิงเมือง
อัคโนแลเห็นมีช้านานจะเถิงทั้งนี้ก็ดี อัคโนยังคิดเถิงบ้านเมืองแล
นอยนิ่งปรการนิ่ง แม้นมีคิดเกร่งกลัวว่าจะขาดความนบนอบแล
ความนับถือแห่งพระมหากระษัตร์เจ้าผู้ใหญ่จะย่อแก่ทานให้เอาทูล

แกพระมหากรษัตรเจ้าผู้ใหญ่ว่าอันความนับถือแลนบนอบต่อพระมหากรษัตรเจ้าผู้ใหญ่กว่าอัตโนจสินชีวิตรจรักษาไวในหัวใจให้หมั่นค่งมีให้แพ้แก ความ นับถือ แลนบ นอบยินดีแหงชาวฝรั่งเสดทั้งปวง แล จอ่ดษาทำให้ช่ณะทุกคนในความนบนอบนั้น อนึ่งอัตโนข่อแกทานอันทานมีน้ำใจยินดีปราถหน้าบำรุงพระราชไมตรีพระมหากรษัตราธิราชเจ้า ทั้งสอง กรุ่งนี้ ให้ หมั่นค่ง จำเริญสืบไปในอณาคตการ อนึ่งทานมีน้ำใจยินดีตออัตโนแตเมื่อยังอยู่ในกรุงฝรั่งษนันประการใด ขอให้ทานมีน้ำใจยินดีตออัตโนสืบไปแล อัตโนข่อพอรแก่พระเปนเจ้าผู้สางฟาสางแผ่นดินขอให้ช่วยบำรุงโปรดทานให้ทานใดสำเรจตามความปราถหนาทานจงทุกปรการ.

หนังสือมาวันพุทเดือนแปดแรม สอง คำ เถาะ นพศก สกัราช ๒๒๓๑.

จดหมายฉบับต้น
อักขระปัจจุบัน

๏ หนังสือออกพระวิสุทธสุนทรราชทูต ออกหลวงกัลยาราชไมตรี อุปทูต ออกขุนศรีวิสารวาจา ตรีทูต มาถึง ท่านมงเซียร์เซ เญอ แล ผู้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่แห่งพระมหากษัตราธิราชเจ้าหลุยส์เลอครัง ด้วยอัตโนทั้งปวงมาถึงฐานที่นี้และได้รับคำนับและนับถือและเอาใจใส่พิทักษ์รักษาแห่งชาวฝรั่งเศสทั้งปวง ซึ่งเข้าไปส่งอัตโน

ถึงกรุงศรีอยุธยานั้น จึงในท่าทางอันมาใกล้นี้มีความทุกข์ และมีความสนุกสบายอยู่มิได้ขาด บัดนี้อัคโนได้มีน้ำใจชื่นชมยินดีด้วยได้พบท่าทางซึ่งจะสำแดงแก่ท่านขอบใจอัคโนด้วยบุญคุณ ของท่านมีแก่อัคโนเมื่ออยู่ในกรุงฝรั่งเศส และอัคโนยังรับคุณของท่านอยู่จนเท่าทุกวันนี้ ถึงว่าท่าทางนี้มีสะดวกถึงอัคโนก็จะมิได้รู้เป็นทุกข์เลย และความสุขนี้ก็มิรู้หายเลย ด้วยอัคโนมีอันจะคิดถึงสรรพอันวิเศษซึ่งได้พบได้เห็นในกรุงฝรั่งเศส และเมื่อยังอยู่ในกรุงฝรั่งเศส และสรรพอันวิเศษนั้นก็ยังมีอยู่ และตะลึงๆ นี้ก็ชวนน้ำใจให้ไปข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง ให้รำคาญใจอยู่หน่อยหนึ่ง และบัดนี้มวลคนอันเป็นข่าอยู่ สรรพอันตระการทั้งปวงนี้ อัคโนก็เรียกมาในความคิดพิจารณาเห็นตะลึงๆ ด้วยยินดีให้สบายใจ และอัคโนจำเป็นจะว่าแก่ท่านตามจริงมิคิดเห็นความสนุกสบายในแผ่นดินนี้ จะสนุกสบายเท่าหนึ่งคิดถึงยศศักดิ์แห่งพระมหากษัตริย์เจ้าผู้เป็นใหญ่ อันหาผู้ใดจะแปลกบุญสมภารให้สิ้นมิได้ คือหนึ่งพระมหากษัตราธิราชผู้เป็นเจ้าแห่งอัคโนได้ครัสแต่ได้สองปีสามปีแล้ว ว่าพระมหากษัตริย์เจ้ากรุงฝรั่งเศสนี้ เห็นสมควรจะเป็นพระมหากษัตริย์ทั่งปวงทั่วทั้งยุโรป และความคิดทั่งปวงนี้มิได้ออกจากปัญญาอัคโนจนเท่าบัดนี้เหตุฉะนี้ ถึงว่าใกล้ไปทุกวันๆ จะถึงเมืองอัคโน แต่เห็นมิช้ามินานจะถึงทุกที อัคโนยังคิดถึงบ้านเมืองแต่หน่อยหนึ่ง ประการหนึ่ง

แม้นมิคิด เกรงกลัว ว่า จะ ขาด ความ นบนอบ และนับถือ แห่งพระมหากษัตริย์เจ้าผู้ใหญ่ จะขอแก่ท่านให้เอาทูลแก่พระมหากษัตริย์เจ้าผู้ใหญ่ ว่าอันความนับถือและนบนอบต่อพระมหากษัตริย์เจ้าผู้ใหญ่กว่าอัตโนจะสิ้นชีวิต อัตโนจะรักษาไว้ในหัวใจให้มั่นคง มิให้แพ้แก่ความนับถือและนบนอบยินดีแห่งชาวฝรั่งเศสทั้งปวง และจะอุตส่าห์ทำให้ชนะทุกคนในความนบนอบนั้น อนึ่งอัตโนขอแก่ท่านยันท่านมีน้ำใจยินดีปรารถนา บำรุง พระราชไมตรี พระมหากษัตราธิราช เจ้าทั้งสองกรุงนี้ให้มั่นคงจำเริญสืบไปในอนาคตกาล อนึ่งท่านมีใจยินดีต่ออัตโนแต่เมื่อยังอยู่ในกรุงฝรั่งเศสนั้นประการใด ขอให้ท่านมีน้ำใจยินดีต่ออัตโนสืบไป และอัตโนขอพรแก่พระเป็นเจ้าผู้สร้างฟ้าสร้างแผ่นดิน ขอให้ช่วยบำรุงโปรดท่าน ให้ท่านได้สำเร็จความความปรารถนาท่านจงทุกประการ

หนังสือมาวันพุธ เดือนแปด แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ นพศก พ.ศ. ๒๒๓๑.

จดหมายฉบับที่สอง

อักขระเดิม

๏ หนังสือออกพระวิสุทสุนธร ราชทูต ออกหลวงกัลยาราชไมตรี อุปทูต แลออกขุนศรีวิสารวาจา ตรีทูต มาถึงมุสุลาย์

ซึ่งใดบังคับถุมบัญญัทั้งปวง ด้วยทานสำแดงความยินดีแลนับถือใด
ให้สำเรจการทั้งปวงตามพระราช หฤไทยพระ มหากระ สัตราธิ ราช ผู้
เป็นเจ้าอัโน แลบัดนี้ใดพบท่าทางอัน จ เรียนมาให้แจ้งว่ามีน้ำใจย
อันยินดีต่อท่าน เหนว่าท่าน จ มีโกรดเมื่อแลท่านรู้ว่าอัโนทั้งปวง
มาถึงการณทั้งนี้เป็นสุขสนุกสบายอยู่แลอันมานี้เต่มีอใจยินก แลเห็น
ว่ายังสามเดือน จ ใดไปถึงพระมหากระสัตราธิราชผู้เป็นเจ้า แล จ
ใดเอาแจ้งให้ละเอียดว่าท่านเอาใจยใส่ช่วยในราช การ แห่ง พระ มหา
กระสัตรธิราช แลเมื่ออยู่ว่าท่านมีน้ำใจยรอนรนช่วยทำการทั้งปวงแล
เห็นปนท่าน จ ส่งเครื่องบันนาการอันเหลืออยู่นั้นเข้าไปตามพระมหา
กระสัตราเจ้าต้องประสงนั้น แลอัโนขอให้ท่านช่วยเรงรัดครูอันสั่ง
สอนเดกซึ่งอยู่เรียนนั้นให้รู้สันทัด จ ใดกลับเข้าไปยังกรุงศรีอยุทธยา
อันพระมหากะสัตราธิราชต้องพระราชประสงนั้น แลอัโนขอแก
พระเป็นเจ้าให้บำรุงช่วยท่านให้มีบุญให้จำเริญสืบไป แลหนังสือนี้
เขียนณเมืองกบในวันพุทเดือนแปด แรมสองค่ำปีเถาะ นพศกสัก

จดหมายฉบับที่สอง

อักขระปัจจุบัน

๏ หนังสือออกพระวิสุทธสุนทรราชทูต ออกหลวงกัลยาราชไมตรีอุปทูต และออกขุนศรีวิสารวาจาตรีทูต มาถึงมงเซียร์ลาญีซึ่งได้บังคับกำปะนีทั้งปวง.

ด้วยท่านสำแดงความยินดีและนับถือ ได้ให้สำเร็จการทั้งปวงตามพระราชหฤทัยพระมหากษัตราธิราชผู้เป็นเจ้าอัตโน และบัดนี้ได้พบท่าทางอันจะเขียนมาให้ท่านแจ้ง ว่ามีน้ำใจอันยินดีต่อท่าน เห็นว่าท่านจะมิโกรธ เมื่อแลท่านรู้ว่าอัตโนทั้งปวงมาถึงฐานณทีนเป็นสุขสนุกสบายอยู่ และอันมานี้เสมอใจนึกแลเห็นว่ายังสามเดือนจะได้เอาแจ้งให้ละเอียดว่าท่านเอาใจใส่ช่วยในราชการแห่งพระมหากษัตราธิราชและเชื่ออยู่ว่าท่านมีน้ำใจร้อนรนช่วยทำการทั้งปวง และเห็นปีหน้าท่านจะส่งเครื่องบรรณาการอันเหลืออยู่นั้นเข้าไปตามพระมหากษัตราเจ้าต้องประสงค์นั้น และอัตโนขอให้ท่านช่วยเร่งรัดครูอันสั่งสอนเด็กซึ่งอยู่เรียนนั้นให้รู้สันทัด จะได้กลับเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยา อันพระมหากษัตราธิราชต้องพระราชประสงค์นั้น และอัตโนขอแก่พระเป็นเจ้าให้บำรุงช่วยท่านให้มีบุญให้จำเริญสืบไป และหนังสือนี้เขียนณเมืองเคป (ออฟคุดโฮป) ในวันพุธเดือนแปด แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะนพศก พุทธศักราช ๒๒๓๓

จดหมายฉบับที่สาม

(หมายเหตุ) จดหมายฉบับที่ ๓ นี้ เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่มีสำนวนไทย เหลือแต่สำเนาภาษาฝรั่งเศสซึ่งล่ามไทยของท่านราชทูต พร้อมด้วยคุณพ่อตาชารด์ได้ช่วยกันแปลจากพากย์ไทยเป็นภาษาฝรั่งเศส ส่งกำกับไปกับต้นฉบับ จึงจำเป็นต้องอาศัยสำเนาฝรั่งเศสแปลกลับเป็นภาษาไทยอีกใหม่ พอฟังคารมความคิดของเจ้าคุณราชทูตว่าดำเนินเป็นประการใดบ้างเป็นเลา ๆ

๏ จดหมายออกพระวิสุทธสุนทรราชทูต ออกหลวงกัลยาราชไมตรีอุปทูต และออกขุนศรีวิสารวาจาตรีทูต นมัสการมายังคุณพ่อกรุณาเจ้าบาดหลวงเดอลาแชส ราชครูผู้ใหญ่แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ผู้มีใจเต็มเปี่ยมไปด้วยคุณความดี ความงามอย่างสูงสง่าน่าเพิ่งชม กล่าวเป็นอาทิคือ ความเมตตากรุณาต่อสัตว์ผู้ยาก ความบริสุทธิสดใสใจสะอาดสะอ้านปราศจากมลทิน ความจงรักภักดีอย่างเอกอุต่อพระมหากษัตริย์ และพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ ท่านผู้ไม่มีความปรารถนาอันใดนอกจากจะแผ่ความเลื่อมใสศรัทธาของตนให้ไพศาล กว้างขวาง เพื่อมนุษย์ ในทั่วสากลโลกที่ยังมิได้รู้จักพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่จะได้รู้จักพระองค์ ท่านผู้เพียรพยายาม

บำเพ็ญแต่กุศลกิจมันอาจนำสุขสมาสู่มนุษย์ชาติในโลกนี้เป็นเบื้องต้น และวิมานสวรรค์เป็นปริโยสาน สาธุ !

อันว่า พระบาท สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ของอัตโนได้ทรงทราบในคุณความดีความงามของคุณพ่อกรุณาเจ้า พระองค์จึงได้ทรงเคารพนับถือและไว้พระทัยในคุณพ่อกรุณาเจ้าเป็นที่สุด เพราะว่ารับรุษอย่างคุณพ่อกรุณาเจ้านานๆ ทีจึงจะได้พบเห็นสักครั้งหนึ่งในชีวิตของอัตโน ยาศัยพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพของพระองค์ๆ จึงได้เล็งเห็นว่า หมดทั้งประเทศฝรั่งเศส จะหาผู้นำไว้พระทัยเสมอด้วยคุณพ่อกรุณาเจ้า เพื่อจะยังความไมตรีให้ผูกพันสนิทสนมในระวางสองพระนครเป็นไม่มีเสียแล้ว พระองค์จึงได้ทรงฝากฝังบรรดาอัตโนราชทูตานุทูตของพระองค์ให้อยู่ในอุปถัมภ์การดูแลเอาใจใส่พิเศษของคุณพ่อกรุณาเจ้า เพราะพระองค์ทรงตระหนักแน่พระทัยว่า คุณพ่อกรุณาเจ้าองค์เดียวก็อาจบำรุงค้ำชูพระเกียรติยศของพระองค์ให้สมควรกับพระเกียรติคุณของพระองค์ แต่ถึงว่าพระองค์ทรงล้ำเหนือกในพระคุณของคุณพ่อกรุณาเจ้า จนอาจทรงพรรณนาให้อัตโนทราบเสียก่อนที่จะมาเมืองฝรั่งเศสนี้ เมื่ออัตโนได้มาแลเห็นด้วยตนเองแล้ว พระคุณเหล่านั้นได้ปรากฏรัศมีศรีสง่างามยิ่งไปกว่าที่ทรงสรรเสริญอีก ข้อนี้ขอคุณพ่อกรุณาเจ้าได้โปรด

ทราบว่าเมื่ออัคโนถึงเมืองไทยแล้ว อัคโนจะนำไปกราบทูลให้ทรงทราบทุกประการ

ส่วนอัคโนทั้งปวง บรรดาราชทูตานุทูตของพระองค์นี้จะหมั่นระลึกถึงพระคุณที่อัคโนได้รับจากคุณพ่อกรุณาเจ้าทุกคืนวันไม่มีเวลาขาดเลย ทุกวันคืนอัคโนคำนึงถึงวันที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบถึงพระคุณของคุณพ่อกรุณาเจ้า และความระลึกนี้นำความปลาบปลื้มมาสู่ดวงใจของอัคโนอย่างสุดเหลือ

เมื่ออัคโนเรียกมาคิดถึงความตั้งอกตั้งใจของคุณพ่อกรุณาเจ้า ที่จะให้อัคโนอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อครั้งยังอยู่ในประเทศฝรั่งเศสนั้นพาให้นึกขึ้นได้ว่าคุณพ่อกรุณาเจ้าคงอยากทราบถึงความสุขทุกข์ของอัคโนในเวลาเดินทางกลับไปบ้านเมืองของอัคโนบ้าง และในโอกาสนี้อัคโนขอนมัสการให้คุณพ่อกรุณาเจ้าทราบว่าอัคโนได้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากทุกข์ตลอดระยะทางตั้งแต่ได้อำลาคุณพ่อกรุณาเจ้าจนกระทั่งคาบอาฟริกาที่อัคโนก้าวลงหยุดพักอยู่ณบัดนี้

การที่อัคโนเจริญไปด้วยความสุขฉะนี้ อัคโนนึกว่าคงเป็นเพราะพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสยังปกเกล้าปกกระหม่อมรักษาอยู่ เพราะทราบว่าผู้ใดเข้าไปอาศัยในร่มโพธิ์ทองของพระองค์แล้ว ผู้นั้นเย็นอกเย็นใจ ภัยไม่มาถึงตัวสักที ทั้งคงเป็น

เพราะอิทธิฤทธิแห่งคำภาวนาของคุณพ่อกรุณาเจ้าต่ออัตโนด้วย พระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่จึงทรงพระเมตตากรุณาแก่อัตโนเห็นปานฉะนี้

ในที่สุดแห่งจดหมายของอัตโนนี้ ขอพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ซึ่งทรงบันดาลให้โลกสวรรค์เป็นขึ้นมา จงได้ทรงโปรดคุ้มครองรักษาคุณพ่อกรุณาเจ้าให้เป็นสุขสถาวรด้วย คุณพ่อกรุณาเจ้าปรารถนาสิ่งใดขอจงสำเร็จทุกประการเป็นอาทิ ขอพระผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ทรงโปรดดลใจคุณพ่อกรุณาเจ้าให้ได้นึกคิดถึงทางกุศโลบายอันศักดิ์สิทธิเพื่อบำรุงพระราชไมตรีใน ระวางสองพระนคร ให้มั่นคง ถาวรเป็นนิตยกาลเทอญ.

หนังสือมาวันพุธเดือน ๗ แรม ๒ ค่ำปีเถาะนพศก ศักราช ๒๒๓๑ ตรงกับวันเดือนปีคริสตศักราชที่ ๒๔ มิถุนายน ๑๖๗๗.

ราชทูตกลับถึงกรุงศรีอยุธยา

เมื่อราชทูตและฝรั่งเศสได้รอพักหายเหนื่อยและเขียนจดหมายกันที่คาบอาฟริกาใต้นั้นเสร็จแล้ว ก็ได้ออกเรือเดินทางเข้ามาเมืองไทยต่อไป ครั้นถึงวันที่ ๒๗ เดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๗๗ (ภายหลังวันออกจากฝรั่งเศสราว ๗ เดือน) เรือราชทูตก็ได้มาจอดอยู่ที่ปากอ่าวสยาม และรุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ ออกขุนสุรินทร์ ขุนนางผู้น้อย ที่

ได้ตามไปเมืองฝรั่งเศสกลับมากับราชทูต พร้อมด้วยขุนนางฝรั่งเศส ๒ คน บาดหลวงคาธารด์องค์ ๑ ก็ได้ล่วงหน้าเข้ามากรุงศรีอยุธยาก่อน เพราะเป็นธรรมเนียมในสมัยนั้น ราชทูตยังเข้ามาเมืองหลวงไม่ได้ก่อนที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงอนุญาต และที่คนเหล่านั้นล่วงหน้าเข้ามาก่อนก็เพื่อกราบทูลให้ทรงทราบว่าบัดนี้ราชทูตของพระองค์ และราชทูตของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสมาถึงปากน้ำแล้ว กำลังรอพระบรมราชโองการรับสั่งให้หาเข้าเฝ้าอยู่.

ครั้นได้เวลา คณะราชทูตสยามก็ขึ้นบก พลางเรือรบฝรั่งเศสระดมกันยิงปืนใหญ่คำนับส่งตามธรรมเนียมฝรั่ง แล้วราชทูตก็เสด็จตรงขึ้นไป รายงานตนเองต่อ เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เสนาบดี ก่อนที่จะไปไหนหมด ขันทีสุดบ้านช่องของตนก็มิได้แวะเลย เพราะเป็นธรรมเนียมของเมืองไทยในสมัยนั้น ถ้ารับราชการอันใดต้องสำเร็จราชการอันนั้นก่อนกระทำกิจการอื่น ในข้อธรรมเนียมน่าชมราชทูตสยามว่าได้ถือกันอย่างเคร่งครัดนักเช่นดังเมื่อท่านไปถึงเมืองฝรั่งเศสใหม่ ๆ ท่านมิได้ไปดูงานดูการหรือรับเยี่ยมเยียนตอบใครที่ไหน จนกว่าที่ท่านได้เข้าไปเฝ้าถวายพระราชสาส์น ต่อเมื่อเฝ้าถวายเสร็จแล้วจึงได้เริ่มไปนั่นโน่นเหมือนคนอื่น.

แต่พอราชทูตสยามแลเห็นเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ก็กราบลงยังพื้นดินตามธรรมเนียมไทย แล้วก็จับเจ่าให้ท่านฟังถึงกิจจานุกิจทั้งหลายที่ได้เป็นมาตั้งแต่ท่านออกจากเมืองไทยจนกระทั่งวันกลับ เจ้า

พระยาวิชาเยนทร์แสดงความยินดีต่อราชทูตว่าไปไม่เสียราชการ น่าชมเชยยิ่งนักต่อมาเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ซักถามราชทูตว่า..— "เจ้าคุณเห็นเป็นอย่างไรบ้างเมืองฝรั่งเศสถูกใจหรือไม่ถูกใจ สวยงามหรือไม่ ในหลวงพระทัยดีหรืออย่างไร เจ้าคุณเล่ามาให้ฟังบ้าง"

เจ้าคุณราชทูตกราบเรียนตอบว่า..— "เมืองฝรั่งเศสเหมือนกับเมืองฟ้าไม่มีผิด ดู ๆ ก็เป็นเมืองเทวดายิ่งเสียกว่าเมืองมนุษย์ไปอีก อาณาเขตหรือก็กว้างขวางใหญ่โตราวกับโลกหนึ่งทวีปหนึ่งก็ว่าได้ เป็นเมืองบริบูรณ์อย่างยิ่ง เรือกสวนไร่นาบ้านช่องอุดมล้นเหลือกิริยาพาทีและลักษณะท่าทางของชาวชนพลเมืองก็สุภาพ หาที่ดีกว่านี้ไม่มีเสีย ส่วนองค์พระเจ้าแผ่นดินเล่า (ตรงนี้สังเกตดูเจ้าคุณราชทูตเสียงกระเส่า ๆ น้ำตาหยดเผาะ ๆ) เป็นบรมขัตติยมหาราชอันทรงไว้ซึ่งบุญราศีหาที่เปรียบเสมอสองเป็นไม่มี"

ครั้นราชทูตเล่าให้ฟังพอควรแก่เวลาแล้ว เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ก็เรียกเจ้าคุณอัครราชทูตไปปรึกษาราชการจำเพาะสองต่อสอง แล้วอีกครู่ใหญ่ ๆ จึงได้เรียกอุปทูต ตรีทูต ขุนนางอันดับมาหมดทั้งสำรับนำเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์

พระองค์ทรงรับรองราชทูตของพระองค์ด้วยความปลาบปลื้มพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เมื่อจะออกจากที่เฝ้า พระองค์ทรงรับสั่งให้เจ้าคุณอัครราชทูตยับยั้งอยู่ในพระราชวังก่อน ว่าจะให้อ่านราย

งานถวาย ส่วนอุปทูตตรีทูตทรงรับสั่งให้อยู่ประจำทำการติดต่อกับราชทูตฝรั่งเศสตลอดเวลาที่จะอยู่ในกรุงสยาม ว่าท่านทั้งสองนี้จำนิจำนาญขนบธรรมเนียมบ้านเมืองฝรั่งเศสยิ่งกว่าขุนนางไทยใด ๆ จงปฏิบัติรับใช้ราชทูตฝรั่งเศสให้เป็นที่ถูกใจ อย่าให้ขาดเหลือขัดข้องอันใด.

จดหมายเหตุที่กล่าวพาดพิงไปถึง
อุปทูต และ ตรีทูต

ตั้งแต่นี้ต่อไป ข้อเสียงเรื่องนามของอุปทูตและตรีทูตเกือบจะสูญหายไปจากตำนานพงศาวดารทั้งไทยและต่างประเทศก็ว่าได้ถึงมีกล่าวบ้างก็ไม่เพียงพอที่จะยกขึ้นมาเป็นกระทู้เรียบเรียงประวัติของท่านได้.

เท่าที่ทราบได้ ปรากฏว่าออกหลวงกัลยาราชไมตรีซึ่งเป็นคนแก่ เคยรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งทูตถึงสามครั้ง ๆ หนึ่งไปเมืองฝรั่งเศส และอีกสองครั้งนั้นไปเมืองจีน ครั้นกลับจากราชการเมืองฝรั่งเศสแล้วต่อมาออกหลวงกัลยาราชไมตรีจะได้รับหน้าที่ราชการสถานใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าภายหลังถูกถอดลงไปรดให้ถอดตำแหน่งลง ความข้อนี้ลาลูแบร์ได้กล่าวไว้ในหนังสือจดหมายเหตุของท่านว่าะ— "เมืองนี้เป็นเมืองแปลกข้าราชการทำผิด

อะไรนิดผิดอะไรหน่อยก็ถูกลดตำแหน่งได้ง่าย ๆ แต่ก็ไม่เห็นข้าราชการไทยจะถือเป็นของอับอายขายหน้าเท่าใดนักขึ้น ชื่อว่าราชการแล้วสุดแต่ในหลวงจะทรงพระกรุณาโปรดให้สูงต่ำประการใดก็เป็นอันใช้ได้ประการนั้นอยู่เสมอ ใครจะคัดค้านประการใดไม่ได้ ดังที่เราพึ่งได้แลเห็นตัวอย่างสด ๆ ร้อน ๆ เกิดขึ้นแก่ออกหลวงกัลยาราชไมตรีอุปทูต ซึ่งเคยไปเมืองฝรั่งเศสมา บัดนี้ถูกลดตำแหน่งราชการลงต่ำกว่าเดิมเสียแล้ว แต่ก็ไม่เห็นท่านแสดงความโทมนัสน้อยใจบ่นว่ากระไรเลย"

นอกจากข้อนี้แล้ว ในหนังสือของบาดหลงโลแนย์ก็มีกล่าวว่า เมื่อต้นแผ่นดินพระเพทราชา ไทยกับฝรั่งเศสเกิดไม่ปรองดองกันขึ้นจนขาดพระราชไมตรี ต่างฝ่ายต้องคืนทรัพย์สิ่งของกันและกัน ในระวางยังไม่คืนนั้นออกหลวงกัลยาราชไมตรี กับขุนนางไทยไม่ปรากฏชื่ออีกคนหนึ่งได้ถูกส่งไปเป็นตัวมัดจำอยู่ในเรือรบฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ในความควบคุมของแม่ทัพชื่อแดส์ฟาร์ช อยู่จนกระทั่งไทยกับฝรั่งเศสจะปรองดองคืนทรัพย์สิ่งของแก่กันและกันเสร็จ คราวนั้นแม่ทัพฝรั่งเศสไม่เห็นไทยส่งเรือและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ทั้งทหาร ๑๕ คน ที่อยู่ล้าหลังตามกำหนดในสัญญา ไม่อยากรออยู่ชักช้าให้เสียโอกาสแห่งลมมรสุม ก็เลยชักใบไปพักฟังราชการอยู่ที่เมืองปงดีเชรีในอินเดีย ขุนนางไทยตัวมัดจำเลยติดไปกับเรือด้วย แต่ครั้นมาถึงเกาะ

ยงค์เซอัง ซึ่งอีกนัยหนึ่งเรียกว่าเกาะภูเก็ตแม่ทัพฝรั่งเศสจึงได้แวะเรือปล่อยออกหลวง กัลยาราชไมตรีกลับมายังกรุงศรีอยุธยาโดยทางบก

ฝ่ายข้างออกขุนศรีวิสารวาจาตรีทูตนั้น ทราบว่าเมื่อกลับจากยุโรปอายุอยู่ในราว ๒๕—๓๐ ปี เป็นคนเคยไปราชการที่ราชสำนัก ของพระเจ้าโมคุลในอินเดียมาครั้งหนึ่ง กับรู้ว่าท่านเป็นบุตรราชทูตที่เคยไปเจริญพระราชไมตรีในประเทศปอร์ตุคาลมาครั้งหนึ่ง นับแต่วันที่ท่านกลับจากราชการในยุโรปแล้ว ได้พบข้อของท่านปรากฏในจดหมายเหตุของลาลูแบร์ หน้า ๓๘๓ แต่ครั้งเดียวมีใจความว่า ... " สมเด็จพระนารายณ์ทรงฤกษ์พระทัยยากทราบตำนานพงศาวดารของโลกมาก ยิ่งเป็นตำนานว่าด้วยราชกิจของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แล้ว ยิ่งทรงจดจ่อเอาพระทัยใส่มากขึ้น พระองค์ทรงเคยรับสั่งบ่อย ๆ ว่ารัฐประศาสน์มิใช่วิชาที่เรียนรู้กันได้เองโดยกำเนิด ต่อเมื่อปกครองคนนาน ๆ และเรียนรู้พงศาวดารได้มาก ๆ จึงจะค่อยรู้ว่ารัฐประศาสน์เป็นวิชายากสักเพียงใด " ฉะนั้น ตำนานพงศาวดารไม่ว่าชนิดใดที่พระองค์อาจเสาะหามาได้ ก็ให้หามาแล้วพระองค์ให้ขุนนางประจำราชสำนักอ่านถวายมิได้ขาดสักวันเดียว เวลานั้นออกขุนศรีวิสารวาจาตรีทูตที่ไปเมืองฝรั่งเศสกลับมาเป็นผู้รับหน้าที่อ่านพงศาวดารถวาย และหมู่ตำนานที่พระองค์ทรงโปรดไม่

รู้จักจดหมายรายงานของอัครราชทูตว่าด้วยเมืองฝรั่งเศสนี่เอง."

นอกจากที่กล่าวมานี้ ยังมีว่าไปถึงราชทูตรวมทั้งสามคนด้วยกันอีกแห่งหนึ่ง ในจดหมายเหตุรายวันของเซอวาเลียร์เดอโชมงต์ หน้า ๒๓๓—๒๓๔ ว่า "ทูตไทย ๓ คนนี้เป็นคนดีที่สุด นิสัยใจคอเยือกเย็น ไม่ค่อยจะโกรธเคืองใครง่าย ทั้งเป็นผู้มีสติรู้กิริยามารยาทดีงาม เต็มใจช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์อยู่ทุกเมื่อ · เห็นแล้วหนักว่าคนนี้น่าจะสมานไมตรีให้สนิทกันได้ไม่ยากนัก"

ประวัติออกพระวิสุทธสุนทร

ส่วนเรื่องออกพระวิสุทธสุนทรนั้น อาศัยตำนานไทยตำนานฝรั่งประกอบกัน พอเชื่อมเนื้อความให้ติดต่อกันเป็นประวัติพอรู้เรื่องได้บ้าง ดังแต่วันที่ท่านกลับจากยุโรปจนกระทั่งถึงวันตาย เช่นได้ความจากหนังสือจดหมายเหตุประจำวันของเซอวาเลียร์เดอโชมงต์ ราชทูตฝรั่งเศสคนแรกที่ออกมาเจริญพระราชไมตรีในเมืองไทยว่า:— "พอข้าพเจ้าได้พบกับออกพระวิสุทธสุนทร แต่วันแรกที่ปากน้ำเมื่อเรือของเราไปถึงเมืองไทยแต่วันนั้น ข้าพเจ้ารู้ทันทีว่า คนนี้เป็นคนมีสกุลผู้ดีอยู่เต็มตัว ทั้งรู้สึกว่าเป็นคนเฉลียวฉลาดยิ่งกว่าราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสได้ดีกว่าใคร ๆ หมด ข้าพเจ้าจึงได้แนะนำเจ้าพระยา

วิชาเยนทร์ให้เลือกเขาเป็นราชทูตส่งไปกับเราเมื่อจะกลับ"

ตอนเมื่อกำลังโดยสารกลับไปท่านเรอวาเลียร์เดอ โชมงต์ลง ในจดหมายเหตุประจำวันของท่านอีกว่า:— "สิ่งที่ถูกใจในตัวราชทูตคนนี้ คือไม่ว่าท่านได้ไปพบเห็นอะไรที่ไหนเป็นต้องจับดินสอจดลงในสมุดทันที นิสัยนี้มาก เพราะเมื่อไปเมืองฝรั่งกลับมาคงมีรายงานความเป็นไปจากเมืองฝรั่งเศสถวายพระเจ้ากรุงสยาม อย่างละเอียดละออ ดังนี้พระเจ้ากรุงสยามจะได้ทรงทราบความจริงในเรื่องของฝรั่งเศสว่าเป็นอย่างไรดีกว่าปล่อยให้พระองค์ทรงเชื่อแต่คำเล่าลือผิด ๆ ถูก ๆ ดังที่พระองค์เคยทรงได้ยินมาแต่ก่อน"

ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าปรากฏว่า ออกพระวิสุทธสุนทรเป็นน้องชายของเจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) และข้อนี้ทำให้เห็นว่าเป็นจริง เพราะคำนานฝรั่งในสมัยนั้นกล่าวเป็นทำนองเดียวกัน คำนานมาแตกต่างกันแต่ในเรื่องออกพระวิสุทธสุนทรกับพระเพทราชา (ซึ่งภายหลังได้ราชสมบัติต่อพระนารายณ์ลงมา) พระราชพงศาวดารย่อลงว่า เจ้าพระยาโกษาธิบดีหนึ่ง ออกพระวิสุทธสุนทรหนึ่ง ออกพระเพทราชาหนึ่ง ตามคนนี้เป็นพี่น้องร่วมมารดาเดียวกัน คือทั้งสามท่านนี้เป็นบุตรของเจ้าแม่วัดกุฎีดาว ซึ่งเป็นพระนมของพระนารายณ์

ในข้อคำนานเบ็ดเตล็ดของฝรั่งแย้งกับพระราชพงศาวดาร

ย่อถึงกับชวนให้นักโบราณคดีบางท่านไม่ค่อยจะปลง ใจ เชื่อพระราชพงศาวดารย่อได้ บทวินิจฉัยให้เห็นเท็จจริงในเรื่องนี้มีอยู่ไม่สู้มากมายนัก แต่ออกจะแน่นแฟ้นพอใช้ดังจะชอยกมากล่าวพอเป็นทางสันนิษฐาน เมื่ออ่านแล้วสุดแต่ท่านผู้อ่านจะลงความเห็นเลือกเชื่อเอาตามชอบใจ

ข้อหนึ่ง ต่างว่าจะตั้งปัญหาขึ้นถามว่า ถ้าพระเพทราชาเป็นน้องชายของออกพระวิสุทธสุนทรจริงแล้ว เหตุใดเมื่อพระเพทราชาขึ้นเสวยราชย์แล้วจึงมิได้ยกย่องออกพระวิสุทธสุนทรขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมตามโบราณราชประเพณีนิยมเล่า เวลานั้นออกพระวิสุทธสุนทรยังมีชีวิตอยู่ ส่วนเจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) ไม่มีปัญหา เพราะถึงแก่กรรมเสียก่อนพระเพทราชาได้ราชสมบัติเมื่อ พ.ศ.๒๒๓๑ ส่วนออกพระวิสุทธสุนทร ถึงแก่อสัญกรรมภายหลัง พระเพทราชาได้สมบัติ ประมาณ ๑๒ ปี ในราว พ.ศ. ๒๒๔๓ ตามที่ปรากฏแน่ชัดในจดหมายของบาดหลวงโบรด์เซียนส่งไป ยังกรุงปารีสในศกนั้นว่า:— "....ออกพระวิสุทธสุนทรอัครราชทูตเก่าพึ่งตายในเร็ว ๆ ไม่เดือนนี้เอง..." คำกล่าวนี้ชวนให้นึกว่าออกพระวิสุทธสุนทรกับพระเพทราชามิใช่พี่น้องกัน หาไม่ออกพระวิสุทธสุนทรคงได้เลื่อนยศขึ้นเป็นเจ้าในกรุงนั่น

หนังสือลาลูแบร์ยังมาสนับสนุนความเห็นอันนี้ ให้เห็นสมจริง

ตอนเมื่อกล่าวว่า..— “... ออกพระเพทราชาเป็นขุนนางผู้ใหญ่ราษฎรชอบพอมาก เพราะใจคอเยือกเย็นและถือกันว่าเป็นคนคงกระพันชาตรียิงไม่ออก ฟันไม่เข้า ถึงพระนารายณ์เองก็ทรงโปรดมาก เพราะเคยไปสงครามมีชัยชนะแก่พระเจ้าตองอูมา... ตามเสียงคลาดที่โจษกันทุกวันนี้ มักนิยมถือกันว่า ถ้าพระนารายณ์สิ้นพระชนม์ลงเมื่อใด ออกพระเพทราชากับลูกชายจะออกหลวงศรศักดิ์มหวังที่จะสืบราชสมบัติยิ่งกว่าใคร ๆ... มารดาของออกพระเพทราชานี้เคยเป็นนางนมของในหลวงเดี๋ยวนี้เหมือนกับมารดาของเจ้าคุณอัครราชทูตซึ่งเคยถวายนมแก่พระองค์เหมือนกัน...” ขอให้สังเกตจุดหมายเหตุของลาลูแบร์ตอนนี้เถิด ท่านเป็นแต่กล่าวว่า มารดาของทั้งสองฝ่ายเคยเป็นพระนมของพระนารายณ์มาด้วยกัน หาได้กล่าวว่าเป็นคนเดียวกันไม่ กลับใช้ถ้อยคำจำแนกไว้อย่างชัดเจนว่าเป็นคนละคนต่างหาก ฉะนั้นจึงขอนำให้สังเกตว่าออกพระเพทราชาและออกพระวิสุทธสุนทรคงจะไม่ใช่พี่ใช่น้องร่วมมารดาเดียวกันดังที่พากันเข้าใจตามพระราชพงศาวดารย่อ.

อนึ่งลาลูแบร์ยังกล่าวอีกแห่งหนึ่งว่า..— “ครั้งหนึ่งพระนารายณ์ให้ตั้งพระราชอาชญาเฉียนออกยาพระคลังซึ่งเป็นพี่ชายของเจ้าคุณอัครราชทูตหน้าพระที่นั่ง ผู้รับ ๆ ตั้งตงพระราชอาชญาเฉียนนี้คือออกหลวงศรศักดิ์บุตรชายของออกพระเพทราชา” ถ้าเป็นจริงตามคำของลาลูแบร์นี้แล้ว (และเราก็ยังไม่มีเหตุที่จะสงสัยเขาได้ว่า

ไม่จริง) จะดูกระไรอยู่ละกระมัง ที่พระนารายณ์จะมาใช้จำเพาะออกหลวงศรศักดิ์ ผู้เป็นหลานให้เฆี่ยนตีเจ้าพระยาพระคลังผู้เป็นลุงใหญ่ พระนารายณ์จะหน้ามืดถึงกับมิอาลัยในธรรมเนียมและความเคารพรักใคร่ในระวางวงศ์ญาติบ้างเจียวหรือ ดู ๆ จะกระไรอยู่ละกระมัง ฉะนี้จนกว่าที่จะเกิดหลักฐานใหม่มาล้างหลักฐานที่อ้างมานี้ ข้าพเจ้าคนหนึ่งจะยังไม่ค่อยเต็มใจเชื่อว่าพระเพทราชาเป็นพี่น้องท้องเดียวกันกับออกพระวิสุทธสุนทร.

อัครราชทูตอาสาเป็นแม่ทัพ

ขอกลับจับใจความในพระราชพงศาวดาร กรุงเก่า ต่อไปว่า เมื่อเจ้าพระยาโกษาธิบดี (เหล็ก) ได้ถึงอนิจกรรมแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ทรงปรารถจะขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ จึงโปรดให้ออกพระวิสุทธสุนทร ผู้เป็นน้องเจ้าพระยาโกษาธิบดีที่ถึงอนิจกรรมนั้น เป็นเจ้าพระยาโกษาธิบดีแทน ทรงรับสั่งว่า— "ขุนเหล็กพี่ท่านชำนาญในการเป็นแม่ทัพก็มาถึงมรณภาพเสียแล้ว บัดนี้เราจะให้ท่านเป็นแม่ทัพแทนพี่ชายยกไปตีเมืองเชียงใหม่ จะได้หรือมิได้" เจ้าพระยาโกษาธิบดีจึงกราบทูลขอรับพระราชทานพระราชอาชญาสิทธิขาดทำการทดลองดูก่อนถ้าเห็นจะทำสงครามได้ ก็จะขออาสาไปตีเมืองเชียงใหม่มาถวายให้จงได้ สมเด็จพระนารายณ์ได้ทรงฟังก็ชอบพระทัย ทรงพระโสมนัสตรัสสรรเสริญสติปัญญา เจ้าพระยา

โกษาธิบดีเป็นอันมาก แล้วทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระแสงดาบต้นพร้อมด้วยพระราชอาชญาสิทธิ์ให้เจ้าพระยาโกษาธิบดีไปทดลองดู.

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) จึงกราบถวายบังคมออกมาสั่งให้หมายกำหนดการให้นายหมู่นายกองกะเกณฑ์พลทหาร ๑๐๐ พันออกไปตั้งค่ายตำบลที่ใกล้เพนียด และให้ตัดไม้ไผ่มาปักเป็นเสาค่าย แต่ให้เอาปลายปักลงดินให้สั้น ให้ขุดมูลดินถมเป็นธนาเพลาะ และปักขวากหนามตามธรรมเนียมสร้างค่ายพร้อมเสร็จให้สำเร็จในวันรุ่งขึ้นเวลาเช้า ๙ นาฬิกา ฝ่ายท้าวพระยานายหมวดนายกองต่างก็ออกไปกะเกณฑ์แบ่งปันหน้าที่กันทำตามบัญชาทุกหมู่ทุกกรม.

รุ่งขึ้นได้เวลาเจ้าพระยาโกษาธิบดีก็ออกไปเฉลียบค่าย พร้อมด้วยอิสริยยศและบริวารยศอย่างกษัตริย์ เห็นไม้เสาค่ายต้นหนึ่งปักเอาต้นลงดิน ก็ให้ท้าวเจ้าหน้าที่นั้นเข้ามา เมื่อซักถามได้ความจริงแล้วก็ให้เอาตัวผู้ละเมิดคำบัญชานั้นไปตัดศีรษะเสียบไว้ที่ปลายไม้เสาค่ายลำนั้น มิให้ใครเอาเยี่ยงอย่างต่อไปครั้นแล้วก็กลับมาเฝ้ากราบทูลแถลงพฤติเหตุที่ได้ไปทดลองนั้นให้ทรงทราบทุกประการ แล้วกราบทูลขออาสาเป็นแม่ทัพไปตีเชียงใหม่ได้ดังพระราชประสงค์.

เรื่องการทดลองอาชญาสิทธิของเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ตอนนี้ ถ้าอ่านโดยไม่พินิจพิเคราะห์ก็จะเข้าใจว่าเจ้าพระยาโกษา (ปาน) เป็นคนใจคอเหี้ยมโหดร้ายกาจเหลือเกิน เพราะสมัยนั้นการประ

หารชีวิตใช่ของทำง่าย ๆ เหมือนครั้งก่อน แต่เมื่อก่อนโดยคิดถึงธรรมเนียมโบราณว่าเป็นอย่างไรแล้ว ก็จะกลับยอดชมไม่ได้ว่าท่านใจแข็งเคร่งครัดในราชการฤกกาลสมัยน่าชมนัก สมเป็นแม่ทัพผู้เป็นเหมือนแม่เหมือนพ่อของพลทหารดังกองทัพในบังคับของคนจริง ถ้าเวลานั้นเจ้าพระยาโกษาธิบดีพูดไม่เด็ดขาดสั่งไม่ศักดิ์สิทธิ์ แทนที่จะเสียชีวิตของคน ๆ เดียวอาจเสียชีวิตทั้งกองทัพ และทั้งเสียอิสรภาพของบ้านเมืองด้วยก็อาจเป็นได้ และหากเป็นไปถึงเช่นนั้นแล้วก็หมดโอกาสที่จะแก้ตัวในภายหลังการสั่งให้ปักเสาค่าย เอาโคนขึ้นเอาปลายลงดินนี้เป็นการลองใจ เจ้าพระยาโกษา (ปาน) เองก็รู้แต่แรกว่าผิดแบบ แต่เมื่อท่านสั่งคงนึกต้องทำตาม ถ้าสงสัยว่าสั่งผิดไปหรือสงสัยว่าตัวฟังคำสั่งไม่ถนัดก็ควรซักดูให้รู้แน่แล้วจึงทำ แต่ถ้าผู้ใดอวดฉลาดบังอาจละเมิดคำสั่ง ถือเอาความเห็นของตนเป็นใหญ่แล้วผู้นั้นก็ต้องรับพระราชอาชญาตามโทษานุโทษ จะติเตียนว่านายเหี้ยมโหดไม่ได้เป็นธรรมดา เพราะนายเป็นผู้รับผิดชอบแห่งความดีและความเสียหายทั้งปวง.

ราชทูตถึงอสัญกรรม

ถัดจากไปตีเมืองเชียงใหม่มานี้แล้ว เจ้าพระยาโกษาธิบดีได้ดิบได้ดีในราชการ ประการใดไม่ปรากฏ ๆ แต่ว่าในรัชกาลของพระเพทราชา ๆ ไม่ทรงโปรดเหมือนพระนารายณ์ กลับ

ลงโทษต่าง ๆ นา ๆ เจ้าพระยาโกษาธิบดีเอย สามารถในราชการแล้ว ไม่ได้ละกระมังจึงทรงอิจฉา ถอเจ้าพระยาโกษาธิบดี พระนารายณ์เกรงพระทัยว่าหากทรงพลาดพลั้งลงเมื่อใดอาจเป็นกบฏแย่งเอาราชสมบัติไปเสียเองก็ได้ หรือไม่อย่างนั้นบางทีจะเป็นกลอุบายยุยงของออกหลวงศรสักดิ์ก็ว่าไม่ได้ เพราะคนนี้ชำนาญกลอุบายร้อยแปดประการสำหรับป้ายความผิดให้แก่ผู้อื่น หาความชอบมาใส่ตนคนเดียว แต่ข้อเหล่านี้ล้วนแต่มาจากความสันนิษฐานอันเกิดจากการอ่านจดหมายของบาดหลวงโบรด์ที่เขียนส่งไปที่กรุงปารีสเมื่อคริสตศักราช ๑๗๐๑ (พ.ศ. ๒๒๔๓) ภายหลังที่เจ้าคุณอัครราชทูตกลับมาถึง ๑๒ ปี ตกอยู่ในตอนปลายรัชกาลของพระเพทราชานั่นเอง ยังจะถือเป็นคติที่เดียวไม่ได้ มายุติแต่ตามจดหมายของ ท่าน บาดหลวงโบรด์คนนี้เขียนเป็นใจความใน ปลาย จด หมาย ของ ท่าน ว่า :—

" เคราะห์ดีเสียอีกที่เจ้าพระยาพระคลัง (เจ้าคุณอัครราชทูต) ซึ่งตายไปก่อนเมื่อสัก ๒ เดือนมานี้แล้ว หาไม่คงถูกประหารชีวิตเหมือนขุนนางผู้ใหญ่ ๔๗ คนที่ไปตีนครราชสีมาไม่สำเร็จ ถูกสงสัยว่าเข้ากับกบฏเลยรับสั่งให้จับมาตระเวนกลางเมืองแล้วสับฟันศีรษะเป็นแถก ๆ

ตัดแขนตัดขาผ่าอกชกต่อยทรมานอย่างน่าทุเรศ แล้วเอาศีร์ษะขาดไปเสียบไว้ที่บนกำแพงพระนคร ที่จริงซึ่งเจ้าพระยาพระคลังมาถึงแก่ความตายคราวนี้ ก็เหมือนกับว่าถูกประหารชีวิตเหมือนกันก็ว่าได้ เพราะที่ท่านตายนี้มิใช่อื่นไกลเลย เป็นผลแห่งการที่ท่านได้รับพระราชอาชญาถูกเฆี่ยนตีอย่างสาหัสประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเพราะคับแคบใจมานมนาน ในการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงกระทำแก่ตนอย่างโหดร้ายเหลือประมาณ.

ครั้งหนึ่ง เมื่อ ๕ ปีล่วงมานี้แล้ว (ภายหลังกลับจากฝรั่งเศส ๘ ปี) กำลังเฝ้าอยู่หน้าพระที่นั่ง จะทรงกริ้วอย่างไรไม่ปรากฏ ทรงคว้าพระแสงดาบฟันเอาราชทูตจมูกแหว่ง ดูน่าอุจาดและสงสารที่สุด นับแต่วันนั้นมาก็มีแต่ถูกระแวงสงสัยทุกอย่าง ไม่เป็นอันกินอันนอนปรกติดังเดิม ค่าที่ถูกแกล้งจากราชวงศ์ไม่มีที่สิ้นสุด ลงปลายธิดาใหญ่ของท่านคน ๑ บุตรชายของท่าน ๓ คน ภรรยาหลวงและอนุภรรยาของท่านก็ถูกจับถูกเฆี่ยน ถูกขัง ทั้งนั้น ซ้ำก่อนเมื่อวันที่ท่านจะตายสัก ๒—๓ วันก็ได้ถูกริบทรัพย์สมบัติเสียหมด บางคนถึงกับลือกันว่า ที่ท่านตายนี้มิใช่อื่นไกลเลย ท่านแทงตัวเองตาย เพราะทนไม่ไหวเสียแล้ว แต่จะตายอย่างไรก็ตาม ส่วนราชวงศ์ได้ล้างความมัวหมองซึ่งติดตนเพราะเรื่องนี้โดยแสดงทุกข์โศกเหมือนกับว่าท่านได้ถึงแก่ความตายโดยปรกติ ซ้ำได้ทำการไต่สวนพอเป็นพิธีแล้วจับ

สงสัยหมอจีนคน ๑ ซึ่งได้รักษาท่านโดยหาว่าวางยาเบื่อให้ท่านตาย ครั้นไต่สวนเสร็จแล้วก็ให้เฆี่ยนหมอจีนคนนั้นอีกด้วย ส่วนศพของท่านเจ้าพระยาพระคลังเขาเอาไปฝังไว้ในวัดใกล้เคียงบ้านแต่ในเวลากลางคืน โดยไม่มีพิธีรีตองอะไรหมด ทำอย่างเงียบ ๆ งุบงิบเอาให้แล้วเข้าว่า ผิดกันไกลกับงานศพเสนาบดีผู้ใหญ่เป็นไหน ๆ ซึ่งมีธรรมเนียมปลงศพอย่างสง่าผ่าเผยประทานเกียรติยศใหญ่ยิ่ง พุโท่เอ๋ย ดูเอาเถิดเราท่านทั้งหลาย เจ้าคุณราชทูตไทยไปเมืองฝรั่งเศสผู้เป็นใหญ่ใคร ๆ เขาลือว่าดีอย่างนี้ มีบุญคุณแก่ชาติไทยอย่างนั้นถึงกับเลื่อนเป็นอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่ของพระเจ้ากรุงสยาม ลงปลายมากลับถึงอวสานโดยอาการอันน่าทุเรศน่าสงสารถึงเพียงนี้เจียวหนอ"

หมดใจความที่เกี่ยวกับประวัติของเจ้าคุณราชทูตเท่าที่สืบหามาได้ในจดหมายเหตุต่าง ๆ ของสมัยนั้นเพียงเท่านี้ ถึงไม่พิสดารเท่าไร ก็เป็นที่หวังใจว่ายังดีกว่าไม่รู้เลย เพราะจะทำให้นักเรียนเห็นบ้างว่า บรรพบุรุษของตนคนหนึ่งได้เพียรพยายามเพื่อความดีของชาติไทยมาแต่ภาลก่อนอย่างไร ทั้งจะเป็นบทสอนอยู่ในตัวด้วยว่าถึงแม้ผู้ที่ช่วยชาติให้เจริญ เช่นอย่างท่านอัครราชทูตนี้ บางทีอาจกลับประสบความลำบากต่าง ๆ แทนที่จะรับความชอบใจ คนอื่นทำ

ไม่รู้ไม่เห็นในความอุตส่าห์พยายามของตน ต้องค่อพันส่มัยของท่านผู้นั้นนาน ๆ หลายชั่วคน ถึงจะยังรู้ในกิจประวัติและคุณความดีของตน ฉะนั้นจึงต่อให้เห็นว่า ยุติธรรมของโลกนี้ยังบกพร่องมาก มนุษย์เรามีหวังที่จะรับอย่างเต็มที่ก็แต่ในปรโลก เมื่อพระผู้เป็นเจ้าจะเป็นประธานทรงชั่งบาปบุญคุณโทษ โดยเที่ยงธรรมไม่เข้าใครออกใครเลย ฉะนั้นให้ตนเพียรทำแต่คุณความดีเถอญ คนอื่นจะเห็นหรือไม่เห็นก็ช่าง สักวันหนึ่งพระคงเห็น และรางวัลตามความชอบของตน.

ฟ. ฮิแลร์

วันที่ ๕ พฤศจิกายน ๒๔๓๓

จัดพิมพ์จำหน่ายโดย

ตึกเลขที่ ๗๙ เชิงสะพานช้างโรงสี ถนนอัษฎางค์
หลังกระทรวงกลาโหม. พระนคร

ราคาเล่มละ ๒๕ บาทถ้วน

ศิลปพานิช ๑๐๘ ถนนนางงาม จังหวัดสงขลา ผู้แทนจำหน่าย

หนังสือดี ๙ เล่ม

ซึ่งศิลปาบรรณาคารได้รับอนุญาตจากกรมศิลปากร ให้จัดพิมพ์จำหน่าย คือ:

๑. ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับความเรียง ของหอพระสมุดแห่งชาติ ปกแข็งเดินทอง จบละ ๑๙ บาท

๒. ศกุนตลา มัทนะพาธา ห้าวแสนปม และบ่อเกิดแห่งรามเกียรติ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ๔ เรื่องรวมพิมพ์ในเล่มเดียว ปกแข็ง เดินทอง ราคา เล่มละ ๒๕ บาท

๓. ประมวลสุภาษิตพระราชนิพนธ์สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เล่มเดียวจบ ราคา ๑๕ บาท

๔. ตำนานพระพิมพ์ (และพระเครื่อง) ฉบับหอสมุดแห่งชาติ มีภาพประกอบเป็นรูปพระ ๕๐ องค์ ราคา ๗ บาท

๕. มิลินทปัญหา ฉบับพิสดาร ของหอสมุดแห่งชาติ ๒ เล่มจบ ๔๐ บาท

๖. ตำนานพระพุทธรูปสำคัญ พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๖.๕๐ บาท

๗. โคลาปานไปฝรั่งเศส ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่มเดียวจบ ๒๕ บาท

๘. พระนลคำหลวง พระราชนิพนธ์สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ปกแข็ง เดินทอง หนา ๖๔๐ หน้า ราคาจบละ ๒๕ บาท

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ ๕๐

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดสุพรรณบุรี เฉลิมพระเกียรติ